

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ**

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Л.Л. ПРОКОПЕНКО

**ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК
ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ
ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ
(ІХ – початок ХХ ст.)**

МОНОГРАФІЯ

**Дніпропетровськ
ДРІДУ НАДУ
2008**

УДК 37.014(477)”09/19”
ББК 74.03(4Укр)+67.401(4Укр)
П 78

*Схвалено Вченою радою Дніпропетровського регіонального інституту
державного управління НАДУ при Президентові України.
Протокол № 12/99 від 20 грудня 2007 р.*

Рецензенти:

П.І. Гнатенко, д-р філос. наук, проф.
Дніпропетровського національного університету,
чл.-кор. АПН України, заслужений діяч науки
і техніки України;

І.І. Дробот, д-р іст. наук, проф.
Національного педагогічного університету
ім. М.П. Драгоманова;

С.М. Серьогін, д-р наук держ. упр., проф.
Дніпропетровського регіонального інституту
державного управління НАДУ при Президентові України

Прокопенко Л.Л.

П 78 Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні
(ІХ – початок ХХ ст.): монографія/ Л.Л. Прокопенко.—
Д.: ДРІДУ НАДУ, 2008.— 488 с.

ISBN 978-966-7800-53-6

Досліджуються на основі аналізу політичного, соціально-
економічного та культурного розвитку України особливості
формування та реалізації державної освітньої політики на різних
етапах її історії. Розкривається роль освіти в державотворчих
процесах України, формуванні української нації.

Розрахована на науковців, фахівців у сфері державного
управління, управління освітою і на широкий загал освітян, а
також буде корисна усім, хто цікавиться історією України.

УДК 37.014(477)”09/19”
ББК 74.03(4Укр)+67.401(4Укр)

ISBN 978-966-7800-53-6

© Прокопенко Л.Л., 2008

В С Т У П

На сучасному історичному етапі Україна вирішує складні питання розбудови держави. Серед них одним з головних є визначення національних пріоритетів, оскільки від цього залежатиме майбутня доля країни, те, яке місце вона посяде у світовій системі координат ХХІ ст. Для того щоб упевнитися, наскільки правильно визначений курс “державного корабля”, необхідний аналіз не тільки проблем сьогодення і прогноз на майбутнє, але й ретроспективний погляд на пройдений шлях.

Саме ретроспективний аналіз історії здійснення освітньої політики дає змогу обґрунтувати необхідність віднесення освіти до одного з основних національних пріоритетів. Крізь призму часу набагато рельєфніше видно, яку роль вона відігравала в житті українського народу в переломні періоди його історії. Зокрема, історичний досвід свідчить, що бурхливий розвиток освіти, шкільництва внаслідок опікування ними з боку держави стали важливим чинником піднесення Давньоруської держави, перетворення її на рівноправного партнера міжнародних відносин. Невипадково Володимир Великий розпочав свої реформи саме з реформи релігії та освіти.

В умовах втрати власної державності якраз освіта забезпечила збереження національної самоідентичності українського народу, особливо в переломні ХVІ—ХVІІ ст. Недаремно автор “Перестороги” — видатного полемічного твору початку ХVІІ ст. — вказував, що головною причиною проблем, з якими стикнулася православна Русь на зламі тих століть, була нестача добре організованих шкіл [5, с.105]. Тому творці першого національного відродження приділили таку увагу зміні освітньої парадигми, створенню й впровадженню в практику моделі нової національної школи, що ґрунтувалась на реальному компромісі між східнослов’янськими просвітницькими та західноєвропейськими гуманістичними традиціями. У результаті до Визвольної війни в Україні була сформована загалом повноцінна система освіти, яка включала всі її рівні. За висловом П.К. Яременка, український народ боровся “мечем і словом” [6, с.18], але ж спочатку було “слово”. Як слушно підкреслює Я.Д. Ісаєвич, піднесення освіти, культури в останній чверті ХVІ — першій половині ХVІІ ст. не лише передувало політичному відродженню, але й було його передумовою та початковим етапом [4, с.3].

Цього нелегко було досягти за відсутності суспільного консенсусу щодо шляхів розвитку освіти, існування інших підходів,

які, скажімо, на думку І. Вишенського, більше відповідали філософській парадигмі православ'я. “Справді,— писав М.С. Грушевський,— щоб від теологічної книжності XIV—XV вв., від отечників і учительних евангелій, від псалтирників-бакалярів, що мали навчити тільки читання і письма, переступити і піти рівно з поступами часу — для сього треба було назвичайної енергії, талантів і — часу. А жите часу не давало і відтягати ся та замикати ся в патріархальнім старім житю не дозволяло” [3, с.420].

Часу і сьогодні, в умовах стрімкого розвитку світу, процесів глобалізації, переходу до інформаційного суспільства, Україні відведено не дуже багато. Саме на освіті, інтелектуальному потенціалі провідні країни світу ґрунтують стратегію сталого розвитку. Це пов'язано з поширенням протягом останніх десятиліть теорії людського капіталу і зростанням усвідомлення, що прогрес будь-якої держави більшою мірою залежить від людського капіталу, ніж лише від власне економічного розвитку. Тому освіта розглядається не просто як один з видів невиробничого споживання, а як інвестиції в людський капітал, які забезпечують стале економічне зростання [2, с.114].

Що це дійсно так, свідчить оцінка фахівців Світового банку, за якою третина приросту ВВП забезпечується саме інвестиціями в освіту. За рахунок їх постійного збільшення в провідних країнах світу освіта переводиться на якісно новий рівень матеріального і кадрового забезпечення. На жаль, в Україні ще не відбулася переоцінка ролі і місця освіти. Доводиться констатувати, що вона не посіла належного місця в загальній ієрархії цінностей як більшої частини громадян, так і суспільства загалом, держави. Незалежна Україна дістала у спадок досить розвинену освітню систему, займає провідні позиції в Європі щодо рівня освіченості населення. Але в умовах перехідної економіки освіта стала однією з найуразливіших сфер народного господарства. Унаслідок цього різко знижується престиж і соціальний статус освіти та освітян [1, с.39].

Забезпечення виходу освіти з кризи, здійснення її радикальної модернізації і перетворення на потужний чинник державотворчих процесів, як це передбачено “Національною доктриною розвитку освіти”, можливе лише за умови вироблення обґрунтованої, послідовної державної освітньої політики, піднесення соціального статусу і значущості освіти, цілеспрямованої переорієнтації суспільної думки.

Якраз системний аналіз закономірностей здійснення освітньої політики в Україні в попередній період, розкриття ролі освіти у формуванні української нації та державності, який сприятиме усвідомленню політиками, урядовцями, широким загалом населення значення освіти, і є головною метою даного дослідження.

Історіографія здійснення освітньої політики в Україні нараховує вже близько двохсот років. Уперше до цих питань звернувся В.М. Татищев під час аналізу джерел періоду Давньоруської держави. У 1854 р. вийшла і перша монографія з даної проблематики майбутнього професора Харківського університету і директора Ніжинського історико-філологічного інституту М.О. Лавровського. За півтора століття, що пройшли з того часу, світ побачили десятки книг, сотні статей істориків, істориків церкви, культури, педагогіки, в яких розглядали різні аспекти розвитку освіти. Серед них роботи як загального характеру, скажімо В.О. Біднова, М.Ф. Даденкова, Є.М. Мединського, С.О. Сірополка тощо, так і публікації, присвячені розгляду окремих періодів та питань розвою освіти і педагогічної думки України — С.Д. Бабишина, В.Й. Борисенка, О.М. Дзюби, С.В. Крисюка, В.С. Курила, В.І. Лугового, В.К. Майбороди і С.В. Майбороди, Б.Н. Мітюрова, Б.Н. Ступарика, З.І. Хижняк, Н.А. Шип та ін.¹

Але, незважаючи на велике коло досліджень, досі відсутні узагальнюючі роботи, присвячені саме аналізу генези й еволюції державної освітньої політики в Україні. Можливо, це пов'язане з тим, що становлення державного управління як галузі науки відбулося не так давно. Тому в монографії увага зосереджується не стільки на нових, ще невідомих джерелах, скільки на аналізі під новим кутом уже введеного в науковий обіг величезного фактичного матеріалу. У зв'язку з аналізом освітньої політики особлива увага приділялась системі управління освітою та питанням кадрового забезпечення освіти на різних етапах її розвитку. Це обумовлено, по-перше, тим, що система управління є найбільш значущим чинником, який впливає на результат діяльності будь-якої соціальної системи, у тому числі й системи освіти, а по-друге, тим, що кадрова політика, будучи похідною від освітньої політики загалом, водночас знаходиться з нею у складній системі зворотних зв'язків і значною мірою забезпечує успіх реалізації завдань освіти. Останнє має непересічне значення і для формування сучасної державної кадрової політики у сфері освіти.

У дослідженні розглядається період від утворення Давньоруської держави в першій половині IX ст. до початку XX ст. Це обумовлюється як усталеною традицією такої періодизації, так і, передусім, тим, що, на відміну від радянського, цей період найменше вивчений. Особливо це стосується здійснення освітньої політики до кінця XVIII — початку XIX ст. Утім, автор планує продовжити роботу і підготувати до друку продовження даної монографії. Тому він буде щиро вдячний за висловлені зауваження і побажання.

¹ Більш детальний огляд літератури дається безпосередньо в розділах монографії.

РОЗДІЛ 1. ОСВІТА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ

Виховання й навчання підростаючого покоління є невід’ємними рисами людського суспільства. Звичайно, їх цілі, зміст, форми і методи не є сталими, вони змінюються на кожному етапі розвитку суспільства. Не були виключенням і східні слов’яни, які з глибокої давнини виробили народні засади підготовки дітей до життя, передаючи їм набутий попередніми поколіннями суспільно-історичний досвід. У дітей виховували, насамперед, якості, необхідні для трудової діяльності, навички військової справи, принципи спільного проживання в умовах родоплемінного устрою. Виховання ґрунтувалось на язичництві, яке пояснювало й освячувало звичаї, моральні та релігійні норми, що були регуляторами суспільних відносин. У VI—IX ст., у період розкладу родоплемінного ладу, у східних слов’ян сформувалися чотири основні соціальні верстви: смерди-общинники, ремісники, племінна знать, що поступово феодалізувалася, і язичницьке жрецтво. Навчання і виховання кожної з цих соціальних груп набувало своїх специфічних рис [32, с.146; 58, с.25; 73, с.8—10].

1.1. Передумови становлення державної освітньої політики в Київській Русі

Переломним етапом у розвитку освіти стало утворення Давньоруської держави. З утворенням держави як апарату регуляції соціально-культурних відносин вона, відповідно до властивих їй методів (правових, адміністративних, економічних), включилася у справу освіти нових людських генерацій. Зародження державності у східних слов’ян, на думку сучасних істориків, відбувається у першій половині IX ст., за часів Аскольда і Діра. За них, а також за Олега (882—912) та Ігоря (912—945), у суспільстві ще продовжували панувати родоплемінні відносини. Феодалізація знаходилася в зародковому стані, оскільки в умовах перехідного суспільства перші князі ще не створювали власних доменіальних володінь, не жалували земель своїй дружині, яка спочатку жила на повному утриманні на княжому дворі. Князь, спираючись на дружину, виконував переважно функції воєнного вождя і керівника зовнішньої політики, обкладаючи вільне населення даниною, фактично земельною рентою. За цих умов навчання і виховання залишалось прерогативою сім’ї, общини, язичницьких

жерців, зберігало родоплемінні форми, і великокнязівська влада не втручалась у ці процеси. Хоча дослідники висловлюють думку, що, урахувавши потреби державних інститутів, можна говорити про існування в цей період і язичницьких шкіл грамоти [25, с.21-22; 34, с.724; 44, с. 25-29; 47, с. 21; 51, с.7; 75, с.28].

Але за князювання Ольги (945—964) починається і за Володимира (980—1015) завершується перетворення Давньоруської держави на ранньофеодальну монархію. Особливо велике значення мали адміністративна, військова, судова, релігійна реформи Володимира Великого, які перетворили Київську Русь на державу, яку, за висловом митрополита Іларіона, “знають і чують у всіх чотирьох кінцях землі” [64, с.160]. Знаменно, що ці докорінні перетворення Володимир Святославич розпочав з реформи релігії і освіти. Це обумовлювалося низкою чинників. Становлення феодального суспільства і формування ранньофеодальної монархії вимагали запровадження адекватної релігійної системи, а християнізація Русі, ускладнення і урізноманітнення функцій держави, розвиток продуктивних сил, посилення ролі міст як політико-адміністративних, економічних і культурних центрів потребували відповідного розвитку освіти, поширення грамотності [91, с.112].

Державі потрібні були кадри освічених управлінців, здатних забезпечити на високому рівні функціонування державного апарату: видання великокнязівських актів, розробку законодавства і здійснення судочинства, збір і облік податків, налагодження князівського палацового господарства, успішний розвиток дипломатичних зв’язків, обґрунтування і поширення офіційної ідеології. Останнє мало особливе значення з декількох причин. Величезна “імперія Рюриковичів” залишалася, по суті, своєрідною федеративною державою, яка включала близько 20 земель і князівств і не мала міцних внутрішніх економічних та політичних зв’язків. Тому великокнязівська влада була зацікавлена в поширенні освіти і розвої на цьому ґрунті писемності, літератури з метою виховання високої суспільної моралі, загальноруської патріотичної свідомості для подолання рудиментів родоплемінних принципів і зміцнення внутрішньої єдності молодого держави. Розвиток власної літератури, посилення ідеологічна діяльність держави були зумовлені також необхідністю протистояти спробам Візантії підпорядкувати собі Русь. Якраз пропагування і відстоювання національно-державних ідей політичної і релігійної єдності Русі, формування національної свідомості давньоруського суспільства з самого початку було характерною рисою давньоруської літератури [16, т.1, с.510; 27, с.11; 44, с.19].

Розвиток освіти обумовлювався і потребами релігійно-просвітницького характеру. По-перше, на відміну від язичництва,

що базувалося на усній, безписемній традиції, християнство мало розвинену догматику і велику за обсягом теологічну та богослужбну літературу. А отже, необхідно було підготувати значну кількість перекладачів, писців, які б здійснили переклад з грецької, а також переписування із старослов'янської вже наявного у південних слов'ян фонда богослужбової, церковної, учительної літератури і забезпечення нею монастирів, храмів. Уявлення про масштаби цієї роботи можна скласти, якщо врахувати, що на Русі в домонгольський час існувало близько 200 монастирів та 10 тис. храмів і в кожному з них для відправлення служб була потрібна не одна богослужбна книга, оскільки через велику кількість читань та співів їх неможливо було вивчити напам'ять. Скажімо, для відправлення церковних служб у кафедральних соборах і монастирських храмах за оцінками різних дослідників потрібно було від 26 до більш ніж 30 книг, у звичайних церквах — не менше 6—8. За підрахунками Б.В. Сапунова, книжковий фонд Київської Русі в X—XII ст. становив щонайменше 130—140 тис. томів кількох сот назв. Крім того, необхідно було підготувати грамотних священиків, церковнослужителів, які б могли користуватися цими богослужбовими книгами. Причому це мали бути національні кадри, оскільки в Руській православній церкві практично з самого початку запроваджувалась слов'янська літургія [12, с.153; 39, с.33; 74, с.70-71, 82; 94, с.14].

По-друге, церква вважала освіту важливим фактором утвердження християнства. Тому, з одного боку, вона була зацікавлена в підготовці грамотних людей, здатних читати Святе письмо, апокрифічну, агіографічну літературу, утверджуватися у вірі самим і пропагувати нову релігію іншим, а з іншого боку, вважала, що поширення освіти, яка в середньовіччі мала значною мірою релігійний характер, сприятиме подоланню язичництва і переходу населення Давньої Русі в християнську віру. До того ж, в умовах розвитку суспільства, що вийшло з родового ладу з міцними елементами язичницького світогляду, при формуванні нових міжстанових відносин зростала потреба в утвердженні нового ідеалу виховання. Це знайшло відображення в “Ізборнику” 1076 р., де сформульовано концепцію виховання, основу якої становили принципи християнської моралі. Оскільки “Ізборник” був адресований вищій аристократії давнього Києва, членам великокнязівської родини, то рекомендації, що в ньому містилися мали силу настанов офіційної державної політики [6, с.78; 69, с.21; 75, с.117].

Великокнязівська влада і церква були зацікавлені в розвитку освіти, поширенні грамотності і з погляду політичного, оскільки сприяння утвердженню християнства зміцнювало нову, більш гнучку теологічну основу ранньофеодальної монархії, яка мала обґрунтувати

“божественне походження” державної влади. Відігравав свою роль і міжнародний чинник. Прийнявши християнство, Русь ставала на один рівень з іншими середньовічними країнами Європи. Але Давньоруська держава, що виникла внаслідок спонтанного розвитку союзів східнослов’янських племен, без міжформаційного соціально-економічного синтезу з давнім рабовласницьким ладом, могла реально вийти на рівень інших європейських країн, що безпосередньо успадкували античну середземноморську цивілізацію, і подолати замкненість східнослов’янського феодального світу, лише запозичивши і освоївши через візантійське посередництво культурні досягнення попередніх століть [96, с.4]. Саме “Візантія, — відзначав М.А. Алпатов, — була тими золотими воротами, через які з глибини століть у ранню Русь увійшла світова цивілізація”. Виходячи з усього цього, Володимир розглядав і хрещення Русі, і поширення грамотності ланками однієї політики — політики зміцнення держави, тому розвиток освіти займав помітне місце в його діяльності і школа з його боку отримувала активну підтримку [1, с.119].

Тобто, як закономірне породження певних історичних передумов, писемність, освіта знаходились у складній системі зворотних зв’язків з цими передумовами. Виступаючи їх похідною, вони, у свою чергу, самі формували нові потреби, для задоволення яких були необхідні нові успіхи в розвитку книжної культури. Успіх, підкреслює Б.В. Сагунов, значною мірою залежав від того, як була організована і функціонувала школа, що готувала кадри освічених людей, здатних здійснити цей феномен [75, с.112].

1.2. Основні напрями політики великокнязівської влади у сфері освіти

Дискусія щодо державної політики у сфері освіти, характеру самої шкільної системи періоду Давньоруської держави ведеться вже близько двохсот років. Цій проблемі присвячено досить широке коло досліджень істориків, істориків церкви, культури, педагогіки. Серед них виділяються дві великі групи авторів, яких умовно називають представниками “апологетичного” та “скептичного” напрямів. Фактично початок цим напрямам був покладений у XVIII ст. В.М. Татищевим та А.-Л. Шльоцером. В.М. Татищев на підставі джерел, які не дійшли до нас (так званий “Іоакимівський” літопис та ін.), досить широко висвітлив у своїй “Історії Російській” розвиток освіти в княжу добу, але зазнав критики з боку своїх опонентів, які звинувачували його у науковій несумлінності, фальсифікації джерел. Хоча С.М. Соловйов, М.М. Тихомиров, Б.О. Рибаків вважали, що В.М. Татищев дійсно користувався нині втраченими джерелами [58, с.14; 78, т.2, с. 72; 79, т. 2, 3].

У середині — другій половині XIX ст. дискусія навколо цієї проблеми спалахнула з новою силою, уже як складова більш широкої дискусії між західниками та слов'янофілами щодо шляхів історичного розвитку Росії. У цей період М.О. Лавровський готує до друку першу публікацію джерел, а в 1854 р. побачила світ і його перша монографія, присвячена безпосередньо розвитку освіти Давньої Русі. Ця книга була піддана з боку М.Г. Чернишевського нищівній критиці, на наш погляд, незаслуженій, оскільки М.О. Лавровський уважно проаналізував на рівні свого часу практично всі джерела, які тоді були відомі і доступні [45; 50, с.13; 58, с.14, 19].

Найбільш яскравими представниками “скептичного” напрямку, котрі вважали період Київської Русі часом практично повної неосвіченості, заперечували наявність державної політики у сфері освіти, були відомий російський історик церкви Є.Є. Голубинський та історик педагогіки П.Ф. Каптерев. Є.Є. Голубинський, як ліберальний історик, критично ставився до того суспільства, яке вивчав, у тому числі і до стану освіти. Він, зокрема, відзначав, що хоча Володимир бажав і намагався запровадити освіту, але ця його спроба зазнала невдачі. Після Володимира подібних спроб не робилося, тому Русь залишилась без освіти, при одній грамотності, при одному вмінні читати. Причини цього Є.Є. Голубинський пояснював тим, що руський народ, не усвідомлюючи історичної необхідності освіти, покладав усі свої надії в цьому питанні на греків. Завершував він свій висновок твердженням, що саме грамотність, а не освіта, складала основний зміст історії довгого періоду, який охоплював час від Володимира до Петра Першого [8, с.45-46; 50, с.11; 58, с.14-15; 96, с.13]. Не менш категоричним був і П.Ф. Каптерев, який вважав, що школа в Давній Русі — це міф, створений істориками, і стверджував, що ніяких училищ не існувало, а все навчання проводилось у приватному порядку. За його періодизацією розвитку вітчизняної педагогіки проміжок часу до початку XVIII ст. — це церковний період, який характеризується переважаючим положенням церкви та її світогляду в житті народу і його освіти, а держава лише час від часу виявляє до освіти слабкий інтерес [37, с.260-261].

Водночас, скажімо, історики церкви митрополит Макарій (Булгаков), С.І. Миропольський, історик педагогіки М.І. Демков, історик права М.Ф. Владимирський-Буданов репрезентували “апологетичний” підхід [50, с.12; 58, с.16-17]. Зокрема, М.Ф. Владимирський-Буданов у статті “Держава і народна освіта” (1873) вважав, що народна освіта зробилась “нормальною приналежністю общин уже з часу Володимира Святого”, а “школа вважалась нормальною приналежністю кожної парафії” [13, с.204].

На погляд С.І. Миропольського, успіхи освіти і школи в домонгольський період були вражаючими і перевершували все, що існувало в цю епоху в Західній Європі. Він зазначає, що вже Ярослав установив повсюдне навчання в парафіях, призначивши вчителям-священикам особливий оклад з власних великокнязівських доходів [52, с.10; 53, с.52].

Ці два підходи в дещо модернізованому вигляді виявляються і сьогодні. Мабуть, найбільш рельєфно ідеалізація державної політики у сфері освіти відобразилась в О.О. Любара та Д.Т. Федоренка. Так, характеризуючи політику часів Аскольда і Діра, Олега та Ігоря, вони пишуть: “Важко, просто неможливо навіть припуститись думки про те, що перші українські князі були неграмотними чи малописьменними, не турбувалися про освіту і навчання свого населення...” [48, с.7].

Слід відзначити, що в українській історіографії утвердився в цілому більш зважений підхід до висвітлення даної проблеми. М.С. Грушевський спочатку в “Нарисах історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя”, а потім у третьому томі “Історії України-Руси”, аналізуючи стан вивчення проблеми, вважав позицію Є.Є. Голубинського надто песимістичною, але погоджувався з критикою на адресу В.М. Татищева і зазначав, що істина має бути посередині [16, т.3, с.556-557; 17, с.416-417]. Такої ж думки дотримувався й С.О. Сірополко [77, с.33, 44]. В.О. Біднов дійшов висновку, що після смерті Ярослава “не бачимо прикладів, щоб місцеві князі заводили школи”, хоча й говорить про досить широкий розвій освіти, але вже як сфери докладення зусиль церкви, її ієрархів, і відзначає, що саме церква стає “осередком народного виховання і освіти” [11, с.41-42].

Такий розкид думок щодо характеру політики великокнязівської влади, стану і рівня освіти в Київській Русі пояснюється, насамперед, браком писемних джерел. За підрахунками археографічної комісії у 1965 р., з усього величезного книжкового фонду XI—XIII ст. до нас дійшло лише 190 рукописів, написаних на Русі до середини XIII ст. Тому дослідниками XVIII—XIX ст. висновки робилися переважно умоглядні. До того ж відчувався брак відпрацьованої методології і методики порівняльних історичних та історико-педагогічних досліджень. Як слушно зауважили Е.Д. Днепров та О.Є. Кошелева, проблема полягала в неісторичному підході, спробах перенести сучасні поняття про школу і систему освіти на реалії Давньої Русі або шукати там аналогів західно-європейської чи візантійської шкільних систем. В Європі, зазначають вони, шкільні традиції античного часу виявилися настільки сильними, що змогли протистояти прагненню церковної ортодоксії повністю відмовитися від “нечестивої” школи. На Русі ж, навпаки,

язичницький консерватизм чинив опір експансії нового світогляду і шкільне “щеплення”, розпочате Володимиром Святим, проходило хворобливо. Через історичні умови створювані давньоруські школи не могли скласти струнку і стабільну шкільну систему, яка існувала у Візантії або Західній Європі, для цього не існувало достатніх об’єктивних передумов [12, с.153; 21, с.95; 58, с.10, 17, 29].

По-перше, державні і суспільні інститути Давньоруської держави, які, на відміну від західноєвропейських, формувались на власній основі, без впливу високорозвиненої цивілізації Римської імперії, були в Київській Русі досить слаборозвиненими і не вимагали великого припливу грамотних людей. Отже, це не стимулювало розвиток шкільної справи, оскільки учні шкіл мали досить обмежену сферу застосування набутих знань. По-друге, як зазначалося, не існувало античних традицій шкільної справи. Давньоруські школи, звичайно, залучали візантійський досвід, але вони створювались на ґрунті тої безписемної практики, яка існувала в язичницькій Русі. По-третє, вивчення церковно-слов’янської мови, близької до розмовної, не вимагало стільки зусиль для опанування нею, як латинською в Західній Європі, а це впливало на характер школи і почасти навіть гальмувало організацію шкільного навчання. По-четверте, відсутність у православії цілібату сприяла спадковій передачі професії у духовенства і пов’язаних з нею знань. Традиції сімейного навчання робили шкільне навчання значною мірою зайвим. Усе це обумовило специфіку системи навчання в Давній Русі — розмиті межі поняття “школа” на відміну від її суворо окреслених контурів у західноєвропейській практиці [32, с.153; 58, с.29; 99, с.65].

На погляди дослідників суттєво вплинули широкомасштабні археологічні дослідження у ХХ ст., особливо в його другій половині. Знахідки тільки в Новгороді близько 1 000 берестяних грамот (найдавніша належить до пам’яток ХІ ст.), писбл у 71 місті (найраніші датуються серединою Х ст.), сотен написів — графіті — на ремісничих виробках (датованих першою половиною Х—ХІІІ ст.), на стінах церков, зокрема архаїчної азбуки у Софійському соборі, довели, по-перше, що у великих політичних центрах Русі — Києві, Новгороді, Смоленську — писемність існувала вже в першій чверті — середині Х ст., а по-друге, що в ХІ—ХІІІ ст. писемними були не тільки знать, духовенство, але й досить значний відсоток населення, особливо міського. За оцінкою російського дослідника Б.В. Сапунова, в абсолютному виразі число грамотних не знижувалося менше 100 тис. осіб. На його думку, на початку ХІІІ ст. рівень грамотності усього населення досягав 1—2%, а в містах — 10%, тобто становив 20% усього дорослого населення. Це приблизно відповідало тодішнім європейським

стандартам, і з цього погляду Давня Русь не поступалася більшості країн Західної та Центральної Європи [15, с.390; 58, с.31, 34; 74, с.205-206; 75, с.113; 88, с.314; 89, с.46].

Введення в науковий обіг нових даних дозволило в 70—80-х рр. минулого століття по-новому, більш ґрунтовно, підійти до висвітлення даної проблеми. Вийшли з друку ряд статей, монографія (1973) С.Д. Бабишина, що стали підґрунтям його докторської дисертації (1985). У 1989 р. побачила світ фундаментальна колективна монографія “Нариси історії школи та педагогічної думки народів СРСР з найдавніших часів до кінця XVII ст.” під редакцією Е.Д. Днепров. Були видані “Антологія педагогічної думки Давньої Русі і Російської держави XIV—XVII ст.” (1985), “Антологія педагогічної думки Української РСР” (1989), в яких наводяться практично всі відомі на сьогодні свідчення писемних джерел про політику великокнязівської влади у сфері освіти, даються широкі коментарі до них. Логічним результатом узагальнюючої роботи стали нариси “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.)”, які вийшли з друку в 1991 р. [2; 3; 4-9; 58; 73].

Створенню аналітичних праць, в яких з нового погляду розглядалися проблеми, пов’язані з розвитком школи і освіти в Давньоруській державі, багато в чому сприяли підготовка і святкування 1000-річчя прийняття християнства в 1988 р. Серед публікацій, які вийшли до ювілею, можна виділити дві збірки: “Введення християнства на Русі” (1987) та “Як була хрещена Русь” (1988), а також монографію Я.М. Щапова “Держава і церква Давньої Русі X—XIII ст.”. Їх автори, відомі вітчизняні і зарубіжні славісти, на сучасному рівні наукової розробленості висвітлюють політику держави, роль церкви в становленні та розвої освіти [12; 35; 96].

Якою бачаться сьогодні політика великокнязівської влади в сфері освіти, структура системи освіти та її кадрове забезпечення за часів Київської Русі. Можна виокремити три основних етапи в здійсненні освітньої політики: 1) IX — 80-ті рр. X ст., 2) кінець X — середина XI ст., тобто період правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого, і 3) середина XI — перша половина XIII ст., коли, починаючи з Ярославичів і, особливо, після Любецького з’їзду 1097 р., який закріпив принцип “кожний володіє отчиною своєю”, складаються передумови, а в 30-х рр. XII ст. і відбувається перехід до періоду феодальної роздробленості.

Дослідники, спираючись на дані писемних джерел, археологічних досліджень, відзначають на першому етапі існування на Русі язичницьких шкіл грамоти, які забезпечували зростаючі потреби суспільства, у тому числі й держави, у грамотних людях.

Зокрема, Б.Д. Греков зараховував створення великокнязівської канцелярії найпізніше до другої половини IX ст. При цьому він посилався на існуючу практику фіксування подій унаслідок розвитку міжнародних зв'язків, ускладнення апарату і техніки управління країною, згадку в договорі 945 р. про грамоти, які Ігор мав надавати руським купцям для поїздок до Візантії [15, с.390, 403].

Втім, ці школи, підкреслював С.Д. Бабишин, ще не створювали конструктивної основи для поширення грамотності. Їх історичне значення полягало в створенні умов для переходу до нового етапу давньоруського шкільництва — “книжного вчення”. Але для цього, зазначав він, необхідне було втручання в організацію шкільної освіти державної влади. Це відбулося на другому етапі за князювання Володимира Святославича [73, с.12].

Як уже зазначалося, Володимир Великий розглядав християнізацію Русі і розвиток освіти як ланки однієї політики — політики зміцнення держави, перетворення її на рівноправного учасника міжнародного співтовариства. Цей взаємозв'язок відбився і на сторінках літопису. Автор “Повісті временних літ” під 988 р. повідомляє, що Володимир “почав ставити по містах церкви і попів і приводити людей на хрещення всіма містами і селами. Послав збирати у кращих людей дітей і віддавати у книжну науку” [64, с.76]. Але щодо характеру цього заходу Володимира Святославича відомості джерел, а отже, й оцінки дослідників, досить суперечливі. М.М. Карамзін ґрунтував свою дуже високу оцінку на висновку про заведення великим князем “училищ для отроків”, які стали першою підвалиною народної освіти [38, с.133]. Згідно з даними В.М. Татищева, великий князь звелів брати дітей не тільки “кращих людей”, але й “середніх та убогих, роздаючи священикам з причетниками в книжну науку” [79, т.2, с.63]. Такої ж думки дотримувався й С.М.Соловйов, який зазначав, що дітей роздали навчатися по церквах до священиків і причту з метою підготовки національних кадрів служителів церкви, необхідних для поширення християнства [78, т.1, с.178-179]. М.Ф. Берлінський вважав, що митрополит Леонтій шхилив Володимира “завести при різних церквах школи для навчання грамоті і християнському закону, щоб благогочестя, яке новорозповсюджувалося, від виховання більше отримувало твердості” [10, с.87].

Сучасний історик церкви, протоієрей Владислав Ципін вважає, що одним з перших завдань шкільного навчання “кращих людей” була підготовка до священства [93, с.41]. Це свого часу заперечував М.С. Грушевський, відзначаючи, що “коли йде мова про дітей “нарочитої чаді”, себ то вищих сфер суспільности, значніших

родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків — що виходили не з тих аристократичних, а з інших кругів, а щось більше...” [16, т.1, с.525].

Новітній аналіз джерельної бази дав змогу Б.Д. Грекову, С.Д. Бабишину та іншим сучасним дослідникам підтвердити думку М.С. Грушевського і розкрити сутність поняття “книжна наука” як шкіл підвищеного типу, де викладалися традиційні для середньовіччя “сім вільних мистецтв”. Ця думка підтверджується повідомленням польського хроніста Я. Длугоша (1415—1480) про те, що Володимир залучав руських юнаків до вивчення мистецтв і утримував запрошених з Греції майстрів. В.Т. Пашуто, М.М. Тихомиров вважали відомості польського хроніста достовірними, почерпнутими з нині втраченого київського літопису дуже ранньої редакції. Тобто, як зазначає Ю.І. Терещенко, київські князі, подібно до європейських монархів Карла Великого та імператора Оттона, виступали покровителями шкільництва, дбаючи, насамперед, про піднесення освіченості серед аристократичних верств. Палацова школа призначалася, перш за все, для дітей київської знаті, з яких готувались кадри для державного апарату, різних сфер церковного та культурного життя. За свідченням Хроніки М. Стрийковського (1547—1582), Володимир віддав на навчання всіх названих синів своїх і біля них кілька сотен боярських дітей. Це збігається з даними Пермсько-Вологодського літопису, в достовірності якого не сумнівалися О.О. Шахматов, М.М. Тихомиров, Я.С. Лур’є, про навчання 300 дітей у палацовій школі Володимира [2, с.91-92, 108, 112; 3, с.56; 8, с.13-14; 15, с.405; 60, с.26; 65, с.31; 80, с.230; 83, с.235].

Виходячи з таких масштабів підготовки, школа, за підрахунками С.Д. Бабишина, за 49 років свого існування (988—1037), до переведення у новозбудований Софійський собор, могла підготувати від тисячі до понад двох тисяч освічених вихованців. Він, на основі аналізу фрагментарних даних, дійшов висновку, що у палацовій школі, крім дітей Ярослава, навчалися майбутній митрополит Іларіон, посадники Остромир та Ратибор, кодифікатор “Руської правди” Коснячко, Перенег, Никифор Киянин, каліграфіст Григорій, вишгородський “градьник” Миронег, завідувач канцелярією Остромира Петро та ін. [2, с.112; 5, с.96; 9, с.19]. “Таким чином,— писав М.І. Костомаров,— на Русі за якихось років двадцять зросло покоління людей, які за рівнем своїх розумінь і за кругозором своїх пізнань далеко йшли від того стану, в якому перебували їх батьки; ці люди стали не лише засновниками християнського суспільства на Русі, але й провідниками освіти, що переходила разом з релігією, борцями за початок державні та громадянські” [43, с.14].

Просвітницьку справу батька продовжив Ярослав Мудрий (1019—1054). Н.П. Калениченко характеризував період його князювання як час “інтенсивного насадження грамотності” [3, с.9]. Ця оцінка повністю збігається з літописною. Літописець кінця XI — початку XII ст. високо оцінює заходи Ярослава щодо поширення книжності й освіти, образно порівнюючи Володимира і Ярослава з орачем і сіячем на ниві духовній. При ньому продовжує діяти палацова школа при Десятинній церкві. У 1030 р. він відкрив у Новгороді другий на Русі навчальний заклад підвищеного типу, в якому навчалось близько 300 дітей новгородських старост та “попових дітей”. Головним завданням школи була підготовка освіченого міського управлінського апарату і священослужителів. Її діяльність спиралась на розгалужену мережу шкіл елементарної грамоти, про що свідчать знахідки великої кількості берестяних грамот, писбл, навощених дощок — так званих цер. Справжнім гімном Ярославу звучить запис “Повісті временних літ” 1037 р. про його освітні заходи. Він оповідає про поставлення по “градом і местам” церков, поставлення священиків і надання їм від “именя своего уроку, веля учити люди”. Головним осередком освіти за Ярослава стає Софія Київська, куди, на думку дослідників, переводиться палацова школа, засновується школа перекладачів і переписувачів книг, створюється велика бібліотека, яка стала фундаментальною навчальною базою палацової школи. У літературі неодноразово відзначалось створення при дворі князя своєрідної середньовічної академії, відомості про яку поширились і за межі Русі [2, с.110, 111, 113; 8, с.15; 73, с.13; 74, с.143; 86, с.188-189].

Щодо третього періоду, то в літературі досить часто можна зустріти оцінку феодальної роздробленості як періоду державної деструкції і, унаслідок цього, занепаду культури, освіти. Але це не відповідає дійсності. Процес феодальної роздробленості супроводжувався не занепадом культури, освіти, а навпаки, бурхливим зростанням міст, утворенням нових політичних центрів у відокремлених землях, де утверджуються свої династії, викрісталізовуються нові державні організми. Центри князівств, що відокремлювались, ставали, як правило, і церковними центрами — єпископіями, оскільки за правилами візантійської церкви церковна структура мала відповідати структурі світської влади. Нові князівства суперничали за політичну владу на Русі, і суттєву роль у цьому суперництві відігравала освітня політика — бажання піднести престиж, вагу і значення тої чи іншої землі. Для підготовки кадрів, необхідних для управління князівствами і “церковними справами”, для дітей місцевої феодальної знаті створюються школи підвищеного типу, освіта все більше

поширюється в різних верствах населення [55, с.8; 61, с.14; 73, с.21-22; 80, с.144-145; 92, с.51]. Саме тому С.М. Соловйов робив висновок, що “сини та онуки Ярослава I успадкували його ревність до розповсюдження книжного навчання” [78, т.2, с.72]. На відомості XI та XII ст. про знайомство тодішніх руських князів з іноземними мовами, про їхню любов до збирання та читання книг, створення ними училищ, заходи з поширення освіти, про увагу, яку вони надавали вченим людям, що приходили з Греції та Західної Європи, звертав увагу і В.О. Ключевський. “Ці відомості, — підкреслював він, — свідчать не про поодинокі випадки або виключні явища, які ніяк не вплинули на загальний рівень освіти: зберіглися очевидні плоди цих просвітницьких турбот і зусиль” [40, с.274].

Фактично основним джерелом відомостей про освітню політику великокнязівської влади після смерті Ярослава Мудрого, політику місцевих князів періоду феодальної роздробленості є дані, наведені В.М. Татищевим. Він, зокрема, повідомляє про матеріальну підтримку училищ великим князем Всеволодом Ярославичем (1078—1093), про онука Мстислава Великого, смоленського князя Романа Ростиславича (1159—1180), який усі свої прибутки використав на облаштування училищ, утримання вчителів — греків та латиністів — і витратився настільки, що смоляни ховали його на свої кошти. Велику увагу приділяв розвитку освіти галицький князь Ярослав Осмомисл (1152—1187). Особливістю шкільної політики Ярослава було залучення ченців до облаштування училищ і виділення на їх утримання частини монастирських прибутків: він “и учить понуждал, монахов же и с их доходы к научению детей определил”. У Володимиро-Суздальській землі відкривали училища за рахунок частини своїх маєтків, залучали руських та візантійських педагогів князь Костянтин Всеволодович (1186—1219) та його син Василько [2, с.92-95, 113-117; 8, с.42-44; 42, с.8; 53, с.11].

Загалом, історики освіти вважають, що в XII—XIII ст. школи підвищеного типу працювали в Києві, Галичі, Володимирі-Волинському, Чернігові, Переяславі та інших містах, а в Луцьку, Львові, Новгороді-Сіверському, Пересопниці, ряді інших центрів удільних князівств існували школи, в яких освіта була вищою за надання лише елементарної грамотності. Вони існували за рахунок князівської казни та допомоги міських властей, частини боярства [73, с.21-22].

1.3. Місце і роль православної церкви в розвитку освіти Давньоруської держави

Для розуміння освітніх процесів розглядуваного періоду велике значення має з’ясування ролі і місця церкви в розвитку освіти. У

дореволюційній історіографії наголос робився, передусім, на діяльності духовенства у справі становлення і розвитку шкільництва. Саме церква визначалась як головний ініціатор і організатор освіти. Такі оцінки висловлюються і в сучасній літературі. Так, П.І. Дроб'язко вказує, що “першими організаторами і керівниками книжного учіння на Русі були митрополит і єпископи” [22, с.10]. Але, як слушно підкреслював Є.М. Мединський, замість механічного протиставлення діяльності князів і церкви в справі організації школи, її слід розглядати як спільну [50, с.13-14]. Тим більше, що, як зазначають Я.М. Шапов та О.В. Шуба, для Давньоруської держави був характерний тісний зв'язок світської політичної організації влади і управління та церкви. Цей зв'язок був досить прямий: церковна організація виконувала ряд державних функцій і була, отже, своєрідною частиною державного апарату, а княжа влада утримувала церкву на свої кошти — “десятину”. Ще за Володимира православна церква одержала спеціальний статут, що визначав її місце в системі державного управління [95, с.65; 96, с.3; 97]. На це звертає увагу й П.П. Толчко, відзначаючи, що через дуже тісне переплетіння інтересів держави і церкви інколи просто неможливо відрізнити, де закінчується компетенція юрисдикції державної і починається церковна, і навпаки. Поступившись церковній адміністрації цілим рядом, здавалося б, суто державних функцій, князі зберегли за собою значні права участі у справах церкви [85, с.230].

Це було правильним як для часів Володимира і Ярослава, так і для періоду феодалної роздробленості. Незважаючи на значні місцеві особливості, основне співвідношення влад у князівствах Русі залишалось постійним і традиційним: князь залишався у своєму князівстві уособленням верховної влади, що стояла вище за церковну [14, с.28].

Хоча, можна сказати, що в спільній діяльності великокнязівської влади і церкви були визначені пріоритети і певною мірою розмежовані функції та сфери впливу. Оскільки лише дві сфери — державний апарат і церква — потребували спеціальних навичок і знань, а отже, і людей з досить високим рівнем освіти, то державна влада турбувалась, як ми бачили, насамперед про підготовку кваліфікованих управлінців з середовища дружинників, бояр, “княжих мужів”, або, за більш широкою оцінкою М.С. Грушевського, про “прищеплення тодішньої візантійської освіти, культурного виховання вищим кругам” з метою “увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського світа”. Для цього Володимир і Ярослав створюють світські школи підвищеного типу, утримувані за рахунок великокнязівської казни [16, т.1, с.525; 58, с.41].

За візантійським зразком створюються також школи для підготовки духовенства: при єпископських кафедрах для підготовки священиків та при монастирях, де готувалися переважно кадри вищого духовенства. Слід особливо відзначити значення монастирів як центрів книжності і освіти, за висловом С.О. Єфремова, справжніх “цитаделей християнської культури” [24, с.73]. Їх роль обумовлювалася двома обставинами. По-перше, давньоруські монастирі мали для цього необхідне дозвілля, інтелектуальний потенціал та матеріальні ресурси. По-друге, на відміну від митрополита і частини вищих церковних ієрархів, надісланих з берегів Босфору, у монастирях концентрувались представники національної інтелектуальної еліти, які були зацікавлені в піднесенні національної самосвідомості, у поширенні книжності та освіти [11, с.41; 16, т.3, с.456; 31, с.118; 56, с.31; 96, с.177].

Перші монастирські школи виникають у середині XI ст. Початок їм був покладений запровадженням у 1052 р. ігуменом Києво-Печерського монастиря Феодосієм Студитського статуту, який вимагав навчати ченців грамоті, систематично підвищувати їх богословську освіту. Згідно зі Статутом на тих, хто не навчився грамоти, канонічними настановами накладалося покарання. Слідом за Києво-Печерським монастирем школи грамоти починають виникати в XI—XII ст. і при інших давньоруських обителях. Писемні та археологічні джерела свідчать, що в XII—XIII ст. монастирські школи існували майже в 60 монастирях Київської Русі. Більшість з них, як і у Візантії, були внутрішніми школами і обмежувались наданням грамоти неписьменним чорноризцям, хоча існували і школи для населення. Скажімо, джерела повідомляють про відкриття онукою Ярослава Мудрого Анною (Янкою) Всеволодівною у 1086 р. при Андріївському монастирі в Києві першого в Європі жіночого училища, про відкриття аналогічних училищ знаменитими Єфросінією Полоцькою (в 20-40-х рр XII ст.) та Єфросінією Суздальською (на початку XIII ст.). Уже згадувалося про школи при монастирях, відкриті за наказом Ярослава Осмомисла [8, с.44; 23, с.8, 12; 68, с.28; 71, с.49; 73, с.14-15].

Важливим напрямком діяльності монастирів була богословська освіта і підготовка вищого духовенства. Передусім, мова йде про Києво-Печерський монастир та провідні обителі 16 давньоруських єпархій. Так, за оцінкою С.Д. Бабишина, у Києво-Печерському монастирі богословська освіта досягала рівня візантійської патріаршої академії. Монастир, фактично, зберігав монополію на поставлення вищої церковної ієрархії. З його стін з кінця XI до середини XIII ст. вийшло понад 80 єпископів, не враховуючи ігуменів та інших представників вищого кліру, видатні діячі

давньоруської культури, представники богословсько-філософської думки [2, с.124; 8, с.16; 73, с.15, 22].

Практично в монопольному віданні церкви знаходилась елементарна освіта, яка за середньовіччя слугувала, перш за все, задоволенню релігійних потреб — утвердженню християнства, релігійного світогляду, проповідуванню християнсько-етичних норм. Перші школи створювалися спочатку переважно для підготовки духовенства. Формування національних кадрів священиків, рекрутованих з різних верств населення, суттєво прискорило християнізацію Русі. На думку М.С. Грушевського, завдяки енергійним заходам уже в першій половині XI ст. чисельність священо- та церковнослужителів значно зросла, і в другій половині століття їх уже не бракувало [16, т.1, с.523]. В. Ципін також вважає, що в другій половині XI ст. не існувало серйозних проблем з підбором кандидатів на священство і заперечує твердження Є.Є. Голубинського про малограмотність давньоруського духовенства [93, с.41]. Унаслідок цього відбувалось зміцнення й ущільнення церковної структури, що знаходило прояв у створенні нових кафедр і єпархій, випереджаючи й доповнюючи його, йшов процес розвитку церковної організації. “Можна без перебільшення сказати, — зазначав відомий український історик педагогіки М.Ф. Даденков, — що кожна нова єпархія ставала, так би мовити, новим центром освіти, новий монастир — школою підвищеного типу, а нова церква — початковою школою” [19, с.161]. Поступово, з утвердженням християнства, церковна парафія стає тим первісним осередком, в якому формувалася й реалізовувалася духовна культура давньоруського населення. Якщо вважати, що населення Київської Русі, за різними оцінками, складало від 5 до 8 млн. жителів, то, виходячи з загальної кількості храмів — 10 тис., на одну парафію припадало в середньому менше тисячі чоловік [24, с.73-74; 39, с.31; 50, с.15; 96, с.55; 98, с.174].

Питання про кількість початкових шкіл у Київській Русі й досі залишається дискусійним. Цілком упевнено можна сказати одне: з поширенням християнства і зростанням кількості церков збільшувалась і кількість шкіл. Звичайно, ми не можемо, як М.Ф. Владимирський-Буданов стверджувати, що школи зазвичай мала кожна парафія, але слід звернути увагу на появу у пам'ятках давньоруської писемності з кінця XI — початку XII ст. поняття “навчання грамоти”, під яким розумілася початкова освіта: навчання дітей читанню, письму, лічбі й хоровому співу. Це означало, що грамотність і книжність поступово виходять за межі князівських і боярських дворів, єпископських резиденцій та монастирів і стають надбанням відносно широких верств населення.

Якщо на підставі відомостей усіх категорій пам'яток писемності можна говорити про функціонування шкіл у 16 давньоруських містах, то аналіз даних такого своєрідного джерела, як археологічні знахідки, дає змогу історикам освіти говорити про їх існування у 87 містах [8, с.20; 22, с.13; 73, с.24; 84, с.99].

Писемність поширювалась, передусім, серед міського населення і була пов'язана з бурхливим розвитком давньоруських міст. Якщо в IX—X ст. літописи згадують про 25 міст, в XI ст.— про 90, у XII — про 224, то в домонгольський час, за підрахунками М.М. Тихомирова, їх загальна кількість сягає вже близько 300. У них мешкало понад 500 тис. жителів, або приблизно 15% всього населення Київської Русі. Причому грамотність була необхідною умовою діяльності купців, представників цілого ряду ремісничих професій (іконо- та стінописців, срібників, зброярів, будівельників, різьбярів по каменю тощо). І, як свідчить аналіз берестяних грамот Новгород, писемність відіграла помітну роль у житті не лише заможних, а й рядових міщан. Причому навчання грамоти мало практичну мету: обслуговування торговельно-господарських і побутових потреб. Унаслідок цього значна увага приділялася навчання здійснення математичних обчислень за допомогою “абаки”. У цілому, за підрахунками археологів, з 60 ремісничих професій, що існували на Русі, представники 44 залишили свої письмена на виготовлених виробах [7, с.73; 9, с.28; 63, с.101; 73, с.15, 24; 76, с.90-97; 82, с.13, 15, 36, 39, 43, 264-266].

Щодо поширення грамотності на селі, то вона, на думку абсолютної більшості дослідників, робила лише перші кроки. Зв'язок сільських общин — “миров” із зовнішнім світом, як зазначає Б.О. Рибак, був ще дуже слабким. Грамотність тут охоплювала, насамперед, сільських старост, сільських попів, військових слуг феодала, що мешкали на селі. Це підтверджує й аналіз новгородських берестяних грамот. Він показує, що до кінця XIV ст. грамотність у селянському середовищі була незначною [70, с.162; 74, с.202].

На підставі аналізу багатовікової традиції дослідниками зроблено висновок, що та парафія, яка утримувала храм, відкривала при ньому в прицерковних приміщеннях, які вважалися “мирськими будинками”, і школи. Останні могли працювати також у будинках священників та церковнослужителів. Утримувалися ці школи грамоти, як і в інших тодішніх країнах, за кошти батьків, громади і, за оцінкою С.І. Миропольського, не входили, що слід підкреслити, до сфери церковного управління, залишаючись світськими установами, підпорядкованими земській громаді — парафії. Починаючи з XI ст. намітився процес виокремлення

професії спеціалістів — “майстрів грамоти”, як і майстрів будь-якого іншого ремесла, і в XIII ст. приватні школи “майстрів грамоти” для дітей міщан стають досить поширеними. “Майстри” навчали або в себе на дому, або наймались домашніми вчителями. Проте уривчасті відомості джерел не дають змоги диференціювати парафіяльні школи та школи “майстрів грамоти” [8, с.20-21; 26, с.60; 41, с.52; 42, с.8-9; 52, с.10; 58, с.49].

Після смерті Ярослава Мудрого руські князі запозичили звичай візантійських імператорів навчати своїх дітей удома. Їх учили не тільки грамоті, але й математиці, основам філософії, календарній астрономії, риториці, “глаголенню инемными языками” тощо. Навчання інколи проводилось за “еллінськими книгами”. Зокрема, вже згадувана донька князя Михайла Чернігівського — Феодулія-Єфросінія Суздальська — за допомоги боярина Федора “не в Афинех учися, но афинейские премудрости изучи: философию же и риторию, и всю грамматикию, числа и кругов обхождения и астрономию и все премудрости”. В XII ст. поширилась також тенденція здобувати освіту за кордоном. Вихідці з Русі вчилися в Константинополі, у монастирській школі на Афоні [3, с.57, 562; 23, с.12; 68, с.28-29; 73, с.21].

Слід зазначити, що освіченість високо цінувалась на Русі. Усі герої билин, богатирі зображені грамотними людьми. Так, у билині про Василя Буслаєва розповідається, як мати віддала його в сім років на “навчання грамоти” і “грамота йому в науку пішла; посадила його пером писати, письмо Василю в науку пішло; віддала вона співу вчитися — спів Василю в науку пішов”. В інших билинах молодці, ставши богатирями, пишуть один одному листи, у письмовому вигляді закріплюють “заклади” і “поруки”, складають “грамоты посылные”, “кладут записи поручные”, відгукуються на письмові виклики князя Володимира і т. ін. [2, с.143; 36, с.82; 42, с.9]. Необхідно відзначити ще одну обставину. У Київській Русі освіту отримували не лише русичі. Про це свідчать, зокрема, графіті Софійського собору, які залишили угорці, греки, косожичі, латиші, вірмени, половці тощо. Мусульманський мандрівник XII ст. ал-Гарнати у своїх записках сповіщав про створення ним у Києві школи, де він навчав одновірців Корану [2, с.101, 111].

Отже, розвиток держави, прийняття християнства і утвердження єдиної церкви сприяли формуванню першої вітчизняної системи освіти, яка включала школи грамоти, монастирські та соборні школи, школи “книжного вчення” при княжих дворах [49, с.101].

1.4. Управління системою освіти та її кадрове забезпечення за часів Київської Русі

Аналіз уривчастих даних літературних пам'яток, археологічних, епіграфічних та інших джерел, порівняльний аналіз тогочасної практики Візантії і Західної Європи, а також пізнішої традиції нашої країни дає змогу зробити певні висновки щодо організації навчального процесу, кадрового складу та освітнього рівня давньоруських учителів.

Зразком для запозичення досвіду організації освіти була Візантія, яка в ті часи була найбільш освіченою державою: письменною була десята частина її населення. Культурне піднесення, яке розпочалося у середині IX ст., особливо відчутним стає у XI—XII ст. Цю обставину слід підкреслити, бо в літературі, передусім XIX ст., у тому числі й у М.С. Грушевського, досить часто можна зустріти твердження, що на час прийняття Руссю християнства освіта у Візантії, зокрема вища школа, знаходилась у занепаді. Новітні дослідження спростовують цей погляд. У містах існували як світські школи, які частково утримувалися за рахунок коштів міських курій, так і школи при монастирях, і найбільші з них отримували дотації з імператорської казни. Розвинутою була домашня освіта, у тому числі жіноча. Крім загальної освіти, існувала і вища, зокрема юридичні і медичні школи. Діяла патріарша академія в столиці і церковні школи в окремих містах. З V ст. великого значення набув Константинопольський університет, який користувався заступництвом імператорської влади і з перервами проіснував до XV ст. Періоди його найбільшого розквіту відносяться до V—VI, IX—X та XI ст. Його студенти навчалися грецькій і латинській граматиці, софістиці, риториці, праву та філософії. Університет готував досвідчених чиновників, дипломатів, воєначальників. На відміну від середньовічних університетів Західної Європи, він був не вільною корпорацією студентів, що групувалися навколо помітних учених, а являв собою державний навчальний заклад, який існував за рахунок держави, підлягав державному контролю і навчання у якому суворо регламентувалося. Це дало С.Д. Бабишину підставу провести аналогію між ним та давньоруськими школами підвищеного типу, фундаторами яких була великокнязівська влада [8, с.50; 29, с.354-356; 62, с.334-335; 67, с.61; 90, с.64-65, 102-103, 129].

Саме княжі двори були історично першими суб'єктами організації та управління освітою за часів Київської Русі [20, с.13]. Це обумовлювалося тим, що, як зазначає П.П. Толочко, князівська влада на Русі мала широкі політичні й соціально-економічні функції. Князь був не тільки верховним правителем. Йому належали

законодавчі й судові функції, право розподілу й перерозподілу земельного фонду, контроль за державними податками і визначення шляхів їх витрачання, право на князівські податки з населення. Князь очолював усі ієрархічні структури панівного класу, представляв, насамперед, його інтереси і був необхідним елементом соціально-політичної організації суспільства [86, с.156]. Суттєвою була роль князівської влади і у сфері культури. Першим на це вказав Д.С. Ліхачов, потім його думку розвинув О.О. Панченко. Вони підкреслювали, що розвиток книжності, культури був предметом державної турботи світських і духовних влад Давньої Русі. Це ж стосується, як ми вважаємо, й освіти як важливої складової духовної сфери [46, с.132; 59, с.117-118].

Підтвердження цього можна знайти у В.М. Татищева, котрий повідомляє про відомого книжника Василя, сучасника Володимира Мономаха, який виконував у Волинському князівстві функції державного “смотрения” за роботою училищ і “наставлення учителей”. Іншими суб’єктами організації та управління виступали церква в особі її керівних органів, храмів та монастирів, а також громади. Але на Русі, як і на Заході, не існувало загальнодержавного шкільного законодавства. Русь, зазначав Ф.І. Титов, не знала шкіл, як постійного, влаштованого за особливим загальним планом, органу освіти, що засновувався і утримувався за кошти уряду або суспільства. Унаслідок цього не було єдиної структури як початкових шкіл, так і шкіл підвищеного типу. Останні не знали й професійної організації, оскільки в західноєвропейських університетах факультетська система з’явилась лише у XIII ст. Однак у деяких аспектах освіта мала все ж таки професійні риси, що виявлялося в поглибленому вивченні окремими учнями тих предметів, які могли забезпечити участь у державно-адміністративному управлінні, підготовку до діяльності в інших сферах суспільного життя. Навчання базувалося на засвоєнні традиційного “тривіуму”, де опановували граматику, риторику і диалектику та “квадріуму” — з арифметикою, геометрією, астрономією і музикою. Вивчали слов’янську, руську, грецьку мови. В училищах Галича і Смоленська студіювали також латинську і німецьку мови. Аналіз давньоруського судочинства дає підстави вважати, що предметом вивчення був також юридичний кодекс “Руська правда”. З церковним правом учні знайомилися за “Номоканоном” (“Кормчою книгою”), церковними статутами Володимира і Ярослава Мудрого. Зокрема, високий рівень підготовки правників був у Смоленську [2, с.93, 115-116; 8, с.50, 61-62; 16, т.3, с.457-458; 66, с.30; 73, с.22-23; 81, с.13-14].

З огляду на це можна зробити висновок, що в школах підвищеного типу — як світських, так і духовних — викладали

вчителі, які отримали досить ґрунтовну підготовку. Про це свідчить згадування в пам'ятках понять “граматик”, “філософ”. Спочатку викладацьку роботу в них здійснювали візантійці. Як зазначає Г.А. Нудьга, якщо перші школи і методи навчання в них Русь запозичила у Візантії, від грецьких культурних осередків, то візантійці були й першими вчителями. На підтвердження цього можна іще раз згадати відомості Я. Длугоша про “грецьких майстрів”, утримуваних Володимиром, а також В.М. Татищева — про учителів — греків і латиністів, яких залучали Роман Ростиславич та Костянтин Всеволодович. Слід погодитись, мабуть, також з думкою С.О. Сірополка, що серед перших учителів були і болгарські священники, оскільки вони володіли слов'янською мовою [2, с.111; 57, с.245; 77, с.35].

Але поступово готувалися і національні кадри. У Никонівському літопису зазначається, що після відкриття Володимиром Великим шкіл “книжного навчання” “бысть от сих множество философв”, як тоді на Русі називали людей, які пройшли повний курс навчання. Вже митрополит Іларіон (1051—1054) у “Слові про Закон і Благодать”, високо оцінюючи освітню політику Володимира і Ярослава, говорить, що він бачить перед собою людей “до излиха вкусивших сладости книжной”. Інший руський митрополит Клим Смолятич (1147—1155), книжник і філософ такий, “яко же в Руской земле не башеть”, у своєму посланні до пресвітера Фоми згадує як “самовидець” про цілий гурток учених людей у Києві, а також про декілька сот чоловік, які на високому рівні опанували грецьку мову. Сам Клим Смолятич, судячи з його компетентності у питаннях церковного права, володіння прийомами риторики, скоріше за все, отримав освіту в одній з вищих шкіл Візантії, як і його попередник — Іларіон [6, с.78; 8, с.159; 28, с.107, 186; 69, с.15; 96, с.197].

Щодо початкової освіти, то в період середньовіччя найбільш поширеними формами навчання були індивідуальна та індивідуально-групова. Як і в інших країнах, учитель за тодішніми нормативами міг працювати не більше ніж з 6—8 учнями, про що, до речі, свідчать і давньоруські мініатюри. Терміни “учити”, “учитель” відомі з кінця X ст. і використовувались для позначення людини, яка проповідує християнське віровчення. Але поступово, з розширенням практики шкільного навчання, воно набуває більш широкого тлумачення. Зокрема, уже в XI ст. паралельно з терміном “книжна наука” або “книжне навчання” виникає більш точний термін “училище”. Його давність, за спостереженням С.Д. Бабишина, підтверджується вживанням у карпатських говорах до середини XIX ст. слова “учило” для назви шкіл. Термін “учитель” у розумінні особи, яка навчає дітей грамоти, уперше

зафіксована також в пам'ятці 80-х рр. XI ст.— “Житті Феодосія Печерського”, автором якого вважається Нестор. Це відображало тодішню практику, коли навчання читанню, письму, церковному співу і наставляння християнській вірі розглядалися як дещо єдине, тим більше, що за підручники, як правило, слугували богослужбні книги, найчастіше псалтир [2, с.109, 200; 8, с.12, 36; 9, с.22; 42, с.8]. Як зазначав М.О. Лавровський: “Училища були влаштовані не стільки з метою світської освіти, скільки з метою християнської просвіти, тому розглядалися як безпосередні опори церкви” [45, с.105].

Це відзначають і сучасні історики, підкреслюючи, що освіта в Давній Русі була орієнтована на засвоєння певної суми знань, а не системи знань. Цю суму складала книга Святого письма, твори отців церкви і “вчительна” література [72, с.17].

Тому більшість дослідників вважають, що навчанням дітей у школах грамоти займалися переважно члени кліру, як найбільш освічена верства порівняно з іншими станами. Офіційно вчителів на Русі називали дяком (від грец. діакос — грамотний). Найраніше вживання цього терміна в педагогічному розумінні засвідчено графіті Софійського собору XII ст.: “Пищан писал, к дяком ходил выучеником”. Дяки, нарівні з чорним та білим духовенством, церковними слугами, за статутом Володимира були віднесені до “церковних людей”, які перебувають тільки у сфері церковної юрисдикції. У пізніших редакціях статуту до “церковних людей” віднесені також “ізгої”, у тому числі сини священників, що не навчились грамоті [2, с.91; 8, с.36; 24, с.74; 33, с.44; 74, с.74]. На цій підставі М.С. Грушевський зробив висновок, що вже тоді духовне заняття стало спадковим і передавалося від батька до сина. І син попа, який не опанував грамоту, ставав людиною, яка втратила право на свою професію. За аналогією з пізнішою практикою він зазначав, що попові діти, поступово набуваючи досвід, виконували різні функції при церквах — спочатку паламаря, дяка і нарешті священника. Дуже часто родина священника могла займати всі церковні посади своєї парафії. Саме діти священників і складали основну масу тодішніх учителів-дяків [16, т.3, с.330-331].

С.Д. Бабишин звернув увагу на спостереження І. Снегирьова та Є. Голубинського про розрізнення на Русі мирських (писарів та читарів) і крилосних (читців та співців) дячків. Поступово світські дяки-вчителі вийшли з-під юридичного підпорядкування церкви й перешли під патронат громади, яку вони обслуговували. Цим мабуть, зазначає дослідник, і пояснюється, що в більш пізніх редакціях статуту Володимира дяка в переліку “церковних людей” немає [8, с.36-37].

Поруч з дяками в XI-XII ст. з'являються і світські вчителі — “майстри грамоти” (від грец. маїстр, magister — учитель). Поява цього терміна відображала, як зазначалося, виокремлення спеціальної групи професійних учителів. Знаменно, що з XII ст. виробництво книг також переходить до рук вільних писців, виділяється особлива професія переписувача книг. Це свідчить про зростання потреби в книгах, яку не могли задовольнити монастирські писці, і формування значного і стійкого попиту на книги, у тому числі й з боку “майстрів грамоти”. У принципі навчанням могла тоді займатися будь-яка грамотна особа. Невідомий автор “Слова про користь навчання” (XIII ст.) вважав, що грамотність можна здобути трьома шляхами: від “поучающих”, тобто вчителів, від обізнаних і умудрених життєвим досвідом старців або шляхом самоосвіти. Тобто тут відображена практика, яка існувала в той час, коли навчанням могли займатися не тільки вчителі-професіонали, але й “люди проста”. За відсутності в середньовіччі спеціальних навчальних закладів з підготовки вчителів, регламентації організації навчального процесу такий звичай був звичним явищем [2, с.209-210; 18, с.91; 58, с.49; 74, с.106, 109, 116, 118].

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи, можна сказати, що з утворенням Давньоруської держави розпочався новий етап у розвитку освіти східних слов'ян, пов'язаний з активним втручанням великокнязівської влади в організацію шкільництва. Розвиток освіти, поширення грамотності розглядалися владою як одна з найважливіших складових докорінного реформування суспільства, зміцнення держави, перетворення її на рівноправного партнера світових відносин. М.С. Грушевський у зв'язку з цим зазначав, що плани Володимира були широкими і “коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещення городів і сіл, ставлення церков, наученне дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича” [16, т.1, с.529].

Звичайно, освітня політика формувалась з урахуванням нагальних потреб держави, специфічних рис навчання і виховання кожної з основних соціальних груп, які склалися в ранньофеодалному суспільстві. Серед пріоритетів великокнязівської освітньої політики, перш за все, була турбота про забезпечення освіченими кадрами апарату державного управління, необхідними для розв'язання складних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Причому Володимир не зупинявся перед суворими заходами примусу задля її вирішення. З цією метою створюються

державні школи підвищеного типу. Велика увага надавалась підготовці національних церковних кадрів. Для Давньої Русі був характерний тісний зв'язок держави і церкви, що як своєрідна частина державного апарату виконувала ряд державних функцій. Розвиток освіти і поширення грамотності розглядалися як спільна діяльність, де народна освіта належала до сфери впливу церкви. Унаслідок величезного простору держави (близько 1 млн кв. км) і відносно обмеженого за чисельністю державного апарату, його неспроможності охопити всі сторони життя давньоруського суспільства, а також збереження давніх традицій самоврядування розвиток системи елементарної освіти ініціювався населенням, насамперед міським, за значної підтримки православної церкви.

Завдяки цілеспрямованій державній політиці, яка відображала об'єктивні потреби давньоруського суспільства, наприкінці X — у першій половині XIII ст. був зроблений великий крок у розвитку освіти, вона стала надбанням не тільки правлячої еліти, а й досить широких верств населення, передусім міського. Рівень освіти в цілому відповідав західноєвропейському, хоча внаслідок особливостей історичного, соціально-економічного та політичного розвитку вона і мала власні суттєві відмінності.

Основними шляхами здобування освіти в Київській Русі були: “книжна наука”, або навчання в державних училищах підвищеного типу, школах при єпископських кафедрах та монастирях, “навчання грамоти” — здобуття початкової освіти у школах грамоти, як парафіяльних, так і “майстрів грамоти”, домашнє навчання та “почитаніє книжное”, тобто самоосвіта. Це забезпечувалось відповідним складом кадрового корпусу. Серед джерел формування викладацьких кадрів можна виділити залучення візантійських та західноєвропейських викладачів, підготовку національних кадрів, як у Візантії, так і у вітчизняних закладах для роботи у школах підвищеного типу. У початкових школах основну масу вчителів складали члени кліру. Спеціальні навчальні заклади для підготовки вчителів були відсутні, тому основним шляхом набуття необхідної кваліфікації ставало нагромадження власного досвіду в процесі педагогічної діяльності. З XI ст. намітився процес формування і світських вчителів — “майстрів грамоти”. Певну роль у поширенні грамотності відігравали і “люди проста”, ті, хто сам був писемним.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Із середини XIII ст. починається новий етап розвитку освіти, обумовлений трагічними наслідками татаро-монгольської навали. Протягом наступних чотирьох століть освіта розвивається в несприятливих умовах іноземного панування. Аналізуючи особливості освітньої політики у визначених хронологічних межах, можна виокремити чотири основних періоди, тісно пов'язаних з політичним та соціально-економічним розвитком українських земель: 1) середина XIII — середина XIV ст., 2) середина XIV — кінець XV ст., 3) з кінця XV ст. до Люблінської унії 1569 р., 4) 1569—1648 рр.

Що стосується ступеня вивченості даного етапу, то слід відзначити майже повну відсутність спеціальних досліджень, в яких би аналізувалися освітня політика, стан розвитку освіти в другій половині XIII — початку XVI ст. Серед авторів, які в загальному контексті розвитку культури цього періоду аналізували розвиток освіти, слід виділити М.С. Грушевського, який приділив цьому питанню значну увагу в “Історії України-Руси” та ряді інших праць [17-19]. Загального характеру розділи містяться також в “Історії українського письменства” С.О. Єфремова [27], “Історії української культури” за редакцією І.П. Крип’якевича [48], п’ятитомній “Історії української культури” [49], багатотомній “Історії Української РСР” [45]. Огляд розвитку школи й освіти подається в працях В.О. Віднова та С.О. Сірополка [7; 108]. На особливу увагу заслуговує аналіз розвитку освіти до XVII ст. в розділі “Нарисів історії школи і педагогічної думки народів СРСР з найдавніших часів до кінця XVII ст.”, зроблений Н.М. Яковенко [85].

Роботи монографічного характеру присвячені в основному переломним в історії України та її освіти XVI—XVII ст. З дореволюційної історіографії можна відзначити, передусім, книгу К.В. Харламповича (1898), в якій на значній джерельній базі аналізується діяльність православних шкіл України і Білорусі XVI — початку XVII ст. [118]. Питання заснування та ролі Києво-Могилянського колегіуму в розвитку освіти в першій половині XVII ст. розглядалися в роботах В. Аскоченського (1856), Макарія (Булгакова) (1843), Ф.І. Титова (1916) та інших авторів, переважно професорів Київської духовної академії. У радянській

історіографії ця проблема тривалий час не привертала особливої уваги дослідників, якщо не враховувати праці 1920-х рр. О.А. Савича та Ф.І. Титова. На початку 50-х рр. до неї повертається відомий радянський історик педагогіки Є.М. Мединський. До відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією виходить його монографія, присвячена братським школам України і Білорусі в XVI—XVII ст. Характеризуючи цю роботу, яка в цілому відзначається залученням значного матеріалу, слід зазначити, що автор, на відміну від більшості як дореволюційних, так і радянських дослідників, давав різко негативну оцінку діяльності П. Могили [68].

Увага до дослідження розвитку освіти цього періоду посилюється в 60-80-х рр. минулого століття. У цей час виходить монографія Я.Д. Ісаєвича (1966), в якій у контексті аналізу ролі братств у розвитку української культури XVI—XVIII ст. досліджується й освітня діяльність братств [32]. Безпосередньо розвитку освіти та педагогічної думки України XVI—XVII ст. були присвячені монографії Б.Н. Мітюрова (1968) та О.М. Дзюби (1987) [24; 71]. У 1970 р. виходить перше видання фундаментальної монографії З.І. Хижняк про Києво-Могилянську академію [119], а в 1990 р. світ побачила книга І.З. Мицька про Острозьку академію [75].

Серед публікацій 90-х рр. слід виділити ряд статей Я.Д. Ісаєвича та Н.М. Яковенко, в яких робиться спроба з нових позицій проаналізувати деякі ключові моменти розвитку освіти в XVI — першій половині XVII ст. [34; 37; 103]. Для розглядуваного періоду важливе значення має книга Г.А. Нудьги (1991) про навчання вихідців з України в західноєвропейських університетах, тим більше, що, як зазначає автор, найбільший приплив українських студентів до них припадає якраз на XVI—XVII ст. [81]. Цікавий матеріал щодо нововірчих шкіл, їх внеску в розвиток освіти міститься в книзі В.І. Любащенко [66].

Проте, незважаючи на досить широке коло праць, в яких розглядаються проблеми розвитку освіти у другій половині XIII — першій половині XVII ст., вони не дають цілісного аналізу здійснення освітньої політики в Україні в цей період, змін у її здійсненні залежно від конкретних політичних та соціально-економічних умов.

2.1. Здійснення освітньої політики в Україні у середині XIII — середині XIV ст.

Попередній етап здійснення освітньої політики (IX — перша половина XIII ст.) характеризувався значним поступом давньо-

руської освіти, що розвивалась як складова греко-слов'янської культурної спільноти в загальному європейському руслі. Завдяки зацікавленості державної влади та її підтримки вона успішно адаптувала на національному ґрунті здобутки античної греко-римської цивілізації, постійно підживлюючись потужними імпульсами з провідного культурного, освітнього центру тогочасної Європи — Візантійської імперії. Але в XIII—XIV ст. східне, греко-слов'янське вогнище європейської культури зазнало жорсткого руйнування унаслідок татаро-монгольської і турецької агресії. У результаті “греко-слов'янський світ, — зазначає Д. Наливайко, — надовго був відкинтий з орбіти й ритму загальноєвропейського розвитку” [77, с.56].

Серед факторів, які негативно позначились на розвитку освіти українських земель у другій половині XIII — першій половині XIV ст., слід відзначити, передусім, політичні наслідки татаро-монгольського завоювання. Відбулися докорінні зміни в їх політичному становищі, пов'язані з різною мірою васальної залежності від Золотої Орди. У найбільш важкому становищі опинилися князівства Середнього Подніпров'я. Переяславське князівство взагалі припиняє своє існування як окремий державний організм. Політичного та економічного занепаду зазнає Чернігівська земля, хоча там і зберігається власна династія Ольговичів. Київська земля, залишившись без власних князів, втрачає своє значення політичного, культурного, а з кінця XIII ст., після перенесення митрополичої кафедри до Володимира, — й церковного центру Русі. Лише Галицько-Волинська земля, яка найменше постраждала від “Батиєвого погрому” і мала набагато нижчий рівень політичної залежності від Золотої Орди, продовжувала жити, фактично, повноцінним політичним життям [107, с.4].

Як підкреслював М.С. Грушевський, “упадок князівсько-дружинного устрою, еміграція вищої ерархії й взагалі упадок церковного життя, в кінці часткова еміграція боярсько-патриціанської верстви — все се мусіло зле відбитися на культурном житті Київщини. Ослабли або й зникли суспільні елементи, що своїм розкішним життям та ритуальними вимогами підтримували артистичний промисел, що плекали й опікувалися штуркою й письменством, на котрі ще не було попиту в народніх масах. Се мусіло повести за собою пониження культурних і взагалі духових інтересів в Київщині. Теж саме, хоч і в меншій мірі, мусіло стати ся і в Чернігівщині... Історичне вогнище українського культурного життя — середнє Подніпров'є упадає, й українська культурна традиція живе далі й розвивається ще якийсь час на заході, в Галицько-волинській державі, поки й тут не спадає на неї нагла катастрофа, з кінцем самостійного державного життя сеї частини України-Руси” [17, т.3, с.191].

Українські землі зазнали і величезних матеріальних та людських втрат: десятки міст і тисячі сіл були перетворені на руїни. Археологічні дані свідчать про широку смугу спустошливих руйнувань на Лівобережжі, а також у трикутнику Київ—Галич—Володимир. У багатьох містах і трьох чвертях сільських поселень на цій території життя у помонгольську добу так і не відновилося. А це було нищівним ударом по економічній основі розвитку освіти. До того ж значна частина прибутку, що набагато зменшився, який давали розорене помонгольське село і відкинута у своєму розвитку назад місто, надходила до Золотої Орди у вигляді данини. Історики нараховують 14 видів “золотоординських данин”. Знекровленій економіці знадобилось ціле сторіччя, щоб подолати наслідки татарського погрому і лише в середині XIV ст. з’являються перші ознаки господарського піднесення. Скажімо, Чернігів своїх колишніх домонгольських розмірів досяг лише у XVIII ст. [52, с.120, 124, 176, 185; 76, с.152].

До того ж у полум’ї татаро-монгольської навали, головний удар якої спрямовувався на давньоруські міста — центри культури і освіти, загинули десятки тисяч освічених русичів, значна частина пам’яток писемності і літератури, книжкового фонду Давньої Русі. “Навала Батия, — писав Д.М. Бантиш-Каменський, — зупинила успіхи освіти в Росії, і училища, засновані в різних місцях Великими Володимиром і Ярославом, наступниками їх підтримувані і розповсюджені, стали разом з багатьма містами жертвами всезнищувального вогню. У монастирях збереглися лише дорогі цінні хартії, що свідчили про давню велич і славу вітчизни нашої” [6, с.14]. Це була непоправна втрата, оскільки значною мірою переривалась спадкоємність поколінь, багато чого з досягнень світової цивілізації довелося у майбутньому опановувати знову.

Зрозуміло, що в такій політичній та економічній ситуації питання освітньої політики відходили на другий план. Образно це висловив С.О. Єфремов. “*Inter arma silent musae* (Серед гармат музи мовчать — Л.П.), — відзначав він, — але не менш того мусять музи мовчати й серед руїн старого і поновленого ладу, на згарищах сплюндрованих осель, серед загального спустошення й здичавіння... Темний та важкий, безпросвітний час запанував на Україні” [27, с.108]. Дійсно, історичні джерела післямонгольського часу містять дуже мало згадок про освітню політику, про розвиток освіти в цілому.

Уривчасті звістки стосуються лише Галицько-Волинської держави, засвідчуючи існування початкових шкіл. На час правління Данила Галицького припадає розбудова парафіяльної мережі, виникнення нових церков і монастирів, де при багатьох діяли школи [36, с.7]. Підтвердженням цього може служити грамота

сина Данила князя Лева, дана 8 березня 1301 р. священникам крилоської Успенської церкви та всім духовним особам грецького віросповідання. Підтвердивши всі права і привілеї церкви, Лев звільнив від світського суду всіх ігуменів, попів, їх синів, “странників”, а також “школьників” (abecedarii) [118, с.192]. Поява цієї грамоти, на думку С.Д. Бабишина, була пов’язана з таким великим потягом населення до освіти, що місцева феодальна верхівка почала утискати учнів. Саме це зумовило необхідність підтвердження грамотою наданих ним раніше привілеїв [4, с.42-43]. Традиційно продовжував існувати і більш високий ступінь освіти, який включав елементи богослов’я, що підтверджується прикладами з житійної літератури. Можна також зазначити, що в Галицько-Волинській землі зберігаються певний час і школи підвищеного типу, а також, що поодинокі особи здобували освіту вищого рівня у Візантії, де вивчали богословські науки, філософію та грецьку мову. Це тим імовірніше, якщо враховувати традиційні зв’язки галицько-волинських князів з Константинополем [45, с.126-127; 49, с.219; 85, с.267].

Про значне поширення освіти в Галицько-Волинській Русі опосередковано свідчать пам’ятки давньоруської писемності. Дослідники відзначають, що в жодному літописі, окрім Галицько-Волинського, головними героями якого були Данило Галицький та його брат Василько Романович, не знайти такої кількості згадок про князівські канцелярії, архіви, грамоти, тестаменти, купчі, про писців, що працювали в тих канцеляріях. Це обумовлювалося суспільно-політичним ладом князівства, структурою його державного апарату, який у розглядуваний період був дуже розвинутим. Освічені люди, знавці іноземних мов працювали в княжих і п’яти єпископських канцеляріях, у створеній Юрієм I на початку XIV ст. Галицькій митрополії. Створення православної митрополії було потужною політичною зброєю князя в боротьбі за піднесення князівства та його політичну незалежність, консолідацію церковної влади, що були, як зазначає Я.М. Щапов, необхідною передумовою для розвитку національної культури в звичних, традиційних формах. Водночас тут інтенсивніше, ніж у давньому Києві, відбувався процес творчого освоєння цінностей країн Західної і Центральної Європи. Значною мірою це було обумовлено активною участю галицько-волинських князів у європейських відносинах цього періоду. Однак у середині XIV ст. школи підвищеного типу зникають і там, щоб відродитися в останній чверті XVI ст., але вже за нових умов і з іншими завданнями [35, с.262-265; 49, с.219; 56, с.312-313; 120, с.12; 126, с.61].

Що стосується розвитку освіти в інших українських землях, то звістки писемних джерел відсутні. Можна припустити, що

освітні центри існували і при дворах князів у Києві, Чернігові та інших стольних містах. Адже писемних людей, зокрема писарів, потребували князівські канцелярії. Непрямим свідченням безперервності існування школи дяків при Київській Софії слугують графіті XI, XII, XIII та XIV ст. на стінах собору [40, с.242; 49, с.243; 85, с.267].

Таким чином, татаро-монгольська навала та встановлення політичної залежності від Золотої Орди призвели до занепаду політичного, економічного і культурного життя українських земель, завдали значних втрат галузі освіти. Проте вона продовжувала діяти на тому міцному фундаменті, який був закладений під шкільництво за часів Київської Русі.

2.2. Особливості освітньої політики Королівства Польського та Великого князівства Литовського в українських землях у середині XIV — наприкінці XV ст.

Другий період у здійсненні освітньої політики припадає на середину XIV — кінець XV ст. Його визначальні риси були обумовлені входженням українських земель протягом 40—60-х рр. XIV ст. до складу Польщі і Великого князівства Литовського та поступовою ліквідацією їх національних відмінностей у політичному ладі й адміністративному устрої. У результаті запеклої боротьби Польща приєднала Галичину, Західне Поділля, Холмщину, а Литва — Волинь, Східне Поділля, а також Київщину з Переяславщиною і Чернігово-Сіверщину. Це визначило певні відмінності в політичному розвитку українських земель, особливості здійснення освітньої політики і функціонування системи освіти.

У західноукраїнських землях ще за Казимира III Великого (1333—1370) розпочинається потужна польська шляхетська та німецька міщанська і селянська колонізація, якій протегує королівська влада. У такий спосіб формується впливова інонаціональна верхівка державного і міського управління. За підтримки державної влади формуються і організаційні структури католицької церкви. Унаслідок цього розвивається система освіти, характерна для західноєвропейських країн, яка знаходилась у руках католицької церкви і складалася з двох основних ступенів освіти, не пов'язаних між собою. Найбільш важливою ланкою початкової освіти були школи при кафедральних соборах у центрах єпархій, які підпорядковувались капітулі, що призначала спеціальних посадових осіб — кафедральних схоластів. До їх обов'язків входили турботи про утримання шкільної будівлі, оплату вчителів, контроль за викладанням, а також поведінкою вчителів і учнів [17, т.5, с.21; 85, с. 215; 118, с.17].

На початку XV ст. у Польщі існувало 16 кафедральних шкіл. Зокрема, таку школу на рубежі XIV—XV ст. відкрив при Львівському кафедральному соборі архієпископ Якуб Стрепа. Пізніше аналогічні школи створюються при інших єпископських католицьких кафедрах у Холмі, Красноставі, Перемишлі, Кам'янці-Подільському. Як і школи, що створювались при монастирях різних католицьких орденів, це були школи латинського типу, які готували до духовного звання, з тією різницею, що кафедральні школи готували еліту білого духовенства. Їх програма включала традиційні сім вільних мистецтв, а в XV ст. намагаються вийти за їх межі і включити вивчення канонічного права та теології. Серед монастирських шкіл виділялись домініканські, які в кожному монастирі намагались мати свого лектора — професора теології, що мав за плечима кількарічні університетські студії. У ряді церковних парафій, перш за все у містах, створювались також парафіяльні школи, які підпорядковувались настоятелям парафіяльних храмів. Слід зазначити, що хоча основним завданням кафедральних шкіл була підготовка духовенства, вони не були школами професійними. Одночасно вони слугували і загальноосвітнім цілям, особливо в тих містах, де утримувались спільно капітулою і магістратом [31, с.101; 50, кн.1, с.115, 117; 63, с.320; 85, с.268; 118, с.20; 137, с.133].

Якраз із середини XV ст. міські влади під впливом ідей Відродження і з урахуванням інтересів бюргерства, добиваються часткового контролю над їх діяльністю. Зростає участь світських у закладенні шкіл не тільки в містах, але й у селах та містечках. Ці школи, що відкривалися з дозволу єпископа, але за ініціативою міщан, при парафіяльному костелі, утримувані за рахунок міщан, набувають усе більшого значення. Учителі в них у XIV ст. призначались уже не настоятелем храму, а магістратом, програми в них розширювались і в багатьох випадках збігались із програмою кафедральних шкіл. Відомо, зокрема, що за рахунок міщан у Львові в 1382 р. була побудована перша міська школа, в якій вивчали “сім вільних мистецтв”. У 1444 р. король Владислав III (1434—1444) надав привілей місту Львову на право організації міської школи під управлінням і на кошти міської ради, з правом обирати і зміщати вчителя на власний розсуд. У початкових школах опановували знання, необхідні для навчання у західно-європейських, а також у Краківському університеті, створеному у 1364 р. Казимиром III. Але після смерті короля, позбавлений державної підтримки, він занепадає і в 1400 р. був відновлений Ягайлом і Ядвігою як спільний вищий навчальний заклад для Польщі і Великого князівства Литовського. До кінця XV ст.

Його закінчило близько 18 тис. осіб, у тому числі понад 800 вихідців з українських земель. У зв'язку з цим підвищувались вимоги до підготовки вчителів. Від початку XV ст. вчителі в більшості католицьких шкіл повинні були мати досить високу кваліфікацію — щонайменше звання бакалавра. Учитель без диплома міг розраховувати на роботу тільки в невеликій сільській школі [25, с.140, 144; 31, с.101; 43, с.132-133; 49, с.244; 85, с.316; 118, с.11; 136, с.354].

Продовжувала існувати і традиційна давньоруська система освіти. Але вона зазнавала суттєвих трансформацій унаслідок тих політичних та соціальних змін, які відбувались у західно-українських землях. По-перше, вона позбавилась державної підтримки, що була характерною для княжих часів. У перехідний період, який тривав до 1434—1435 рр., польський урядовий апарат був досить обмеженим: окремими округами Галичини правили королівські намісники — старости, яким належала адміністративно-судова і військова влада і які перебували в певній залежності від “генерального старости Руської землі”. Така система управління пояснювалась тим, що Галичина була особистим володінням польського короля. У цей період, коли “руське право” співіснувало з “польським правом” і в системі адміністративного управління перепліталися як давньоруські, так і привнесені з Польщі органи влади, у них широко застосовувалась двомовність із використанням як рідної, так і латинської мов. Це спонукало до підготовки, поряд з латинськими, і кирилівських писців. Але після поширення на українські землі польського устрою, який передбачав застосування лише латинської мови, ця сфера освіти припиняє своє існування, а отже, зникає важливий спонукальний мотив до піднесення освіти рідною мовою [17, т.5, с.20, 22; 20, с.19, 42; 85, с.267].

По-друге, відбувається швидка полонізація місцевої шляхти, особливо її вищої верстви, яка в умовах середньовічної Польщі лише одна реально могла впливати на відстоювання прав українського населення на освіту. У підсумку, як зазначав М.С. Грушевський, “руське пятно” мали “тільки селянство, маломіщанство, духовенство — верстви, що ані в державному житті, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський народ живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релігійну справу. Церква руська — се одинока інституція, що носить виразно національну форму” [17, т.5, с.25].

Але, по-третє, суттєво зменшується і ареал впливу самої православної церкви. Якщо засновані за Казимира III католицькі єпископські кафедри в Перемишлі, Галичі, Холмі були номінальними, то за його наступника — Людвика Угорського (1370—

1382) — вони реорганізуються, розпочинають активну діяльність, розширюється мережа католицьких єпархій. У лютому 1375 р. папа римський вирішує заснувати латинську митрополію в Галичі й поставити католицьких єпископів в усіх православних єпархіях. Унаслідок цього католицька церква в Галичині набуває чіткої інституційної структури. Тим самим православна церква поступово витісняється новою державною привілейованою церквою з політичного та релігійно-духовного життя, що означало і різке зменшення характерної для неї ролі в забезпеченні функціонування системи освіти [44, с.115-116, 277; 50, кн.1, с.109].

В українських землях, які увійшли до складу Великого князівства Литовського, ситуація суттєво відрізнялася. Звільнення від влади Золотої Орди створило сприятливі можливості для економічного і культурного піднесення. Маючи вищий рівень політичного, економічного, культурного розвитку, вони здійснювали значний вплив на політичне і суспільне життя нової держави. У результаті синтезу ранньофеодальних інститутів незавершеного феодалізму Литви з більш розвинутими феодальними інститутами руських земель, литовські феодалі, за висловом Ф.М. Шабульдо, запозичили в Русі ті елементи правового і політичного устрою, які в них були відсутні, у тому числі й діловодство. Руська мова стає державною і саме кирилична писемність дозволила великокнязівській адміністрації здійснювати управління не лише східнослов'янськими, а й власне литовськими землями [85, с.312; 120, с.92-93]. Державний статус руської мови був офіційно закріплений Другим Литовським статутом 1566 р.: “А писар земський має руськими літерами і руськими словами всі листи, виписи і позови писати, а не іншою мовою і словами” [20, с.162].

Запозичувалась система адміністративного управління, причому не тільки сама структура, а й зміст влади кожного з представників цієї влади. Проявом синтезу суспільних відносин стало також визнання литовською феодальною елітою широких імунітетних прав за руською титулованою знаттю і боярством. Саме вони, підкреслює Ф.М. Шабульдо, в XIV—XV ст. в межах окремих руських земель-княжінь були охоронцями “старовини” — комплексу традиційних елементів феодальної державності, який включав у себе привілеї правлячого феодального стану, його монопольне право на заняття адміністративних посад (“урядів”), існуючі форми експлуатації селянства, державні інститути регулювання внутрішніх суперечностей, а також спрямованість розвитку культури і освіти. Унаслідок цього руські землі зберігають свою територіальну цілісність. Власне сам термін “земля” підкреслював їх внутрішню політико-географічну єдність. Фактично Україна складалася з таких великих, майже самостій-

них князівств, державно-політичний зв'язок яких з центральною владою обмежувався визнанням васальної залежності і обов'язком брати участь у військових заходах. За такого федеративного устрою Великого князівства Литовського практично не було центрального виконавчого апарату, крім тих, хто контролював виконання земельними їх зобов'язань перед великим князем [17, т.5, с.14; 18, с.106; 89, с.71, 119; 120, с.81, 93, 152; 121, с.44].

Важливим моментом у внутрішньополітичному розвитку Литви XIV ст. була досить виразна тенденція до “русифікації” правлячої династії Гедиміновичів та литовської знаті: вони оволодівали руською мовою (сучасники свідчили, що Ягеллони до кінця династії краще писали руською, ніж польською мовою, в їх бібліотеках переважали кириличні книги), вступали в шлюби з представниками руської знаті, охрещувались за православним обрядом. Так, з дванадцяти синів великого князя Ольгерда десять були православними. Литовські князі опікувалися церквами та монастирями, захищали привілеї православної ієрархії. Православній церкві приділялася особлива увага ще й тому, що великокнязівська влада, особливо за Гедиміна (1316—1341) та Ольгерда (1345—1377), вела напружену боротьбу з Великим князівством Московським за “збирання” руських земель і домінування в Східній Європі [20, с.33; 50, кн.1, с.150; 85, с.296; 95, с.396; 120, с.93]. Унаслідок цього православна церква зберігає свої позиції. Православний єпископат, зазначав М.С. Грушевський, відіграв “досить важну роль в місцевій самоуправі”, брав обов'язкову участь у князівських радах [17, т.5, с.449, 457].

Ситуація почала змінюватись після Крєвської унії 1385 р., коли державна влада у Великому князівстві Литовському зосередилась у руках литовського боярства католицького віросповідання. Політичним органом її панування стає великокнязівська Рада, від участі в якій, згідно з Городельською унією 1413 р., православна знать усувалася і, таким чином, позбавлялася можливості прямого впливу на державну політику. До того ж Ягайло (1377—1392 рр.— великий князь литовський, 1386—1434 рр.— король польський) починає надавати привілеї католицькій церкві, утворює її єпархії. Тобто, унаслідок цієї прокатолицької акції державної влади, становище православної церкви та її вірних суттєво ускладнюється і у Великому князівстві Литовському: з об'єкта опіки з боку влади вона перетворюється на другорядний і тут. Необхідно відзначити, що хоча загальні умови погіршились, але послідовного юридичного утиску православної церкви, знаті і шляхти не відбувалося [44, с.118-119; 46, с.141; 50, кн.1, с.127; 93, с.639; 120, с.103].

Другим негативним фактором стало проведення, починаючи з Вітовта (1392—1430), централізаторської політики, спрямованої на ліквідацію найзначніших удільних князівств. У 1392—1395 рр. на провінції Литви були перетворені Волинське, Подільське, Київське, Чернігово-Сіверське удільні князівства. На початку 40-х рр. XV ст. в умовах гострої політичної кризи великий князь Казимир (1440—1492) змушений був піти на поступки православної знаті і відновити уділи на Волині і Київщині, але перший знову був ліквідований у 1452 р., а в 1471 р. настала черга і Київської землі. Таким чином, наприкінці XV ст. в українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, був остаточно ліквідований удільно-князівський лад.

Цей курс на централізацію був обережним і гнучким, він торкнувся лише вищих ланок влади в удільних князівствах, залишаючи без змін її традиційну структуру, оскільки населення могло погодитись на державно-правові зміни в становищі своїх земель лише за умови гарантій з боку центральної влади щодо непорушності всієї політико-правової сторони. Але, у перспективі, як слушно підкреслює Я.Д. Ісаєвич, це була переломна подія, коли внаслідок остаточної втрати державності православна церква перестала бути панівною, а католицизм і “латинська” (у широкому розумінні слова) культура перетворювалися на знаряддя й символ релігійної та культурно-релігійної асиміляції [34, с.2-3; 93, с.216].

Отже, умови розвитку освіти на Наддніпрянській Україні в цей період були набагато сприятливішими, ніж у західноукраїнських землях. На першому етапі литовська правляча еліта була зацікавлена в збереженні існуючої системи освіти, оскільки це давало змогу використати її наявні можливості з метою підготовки освічених кадрів для налагодження управління державою. Але в цілому язичницька Литва, яка в XIV ст. ще залишалась поза культурно-релігійною спільністю європейських країн, перетворюючись на ранньофеодальну монархію і не маючи такого взірця, як свого часу для Давньої Русі була Візантія, до того ж не маючи розгалуженого центрального виконавчого апарату, не усвідомлювала потреби в розвитку школи підвищеного типу. Тому до середини XVI ст. відсутні документальні свідчення про існування в центрі держави — етнічній Литві — будь-яких шкіл або інших форм організованого навчання. Знать опановувала кириличну писемність за допомогою навчання із залученням руських учителів, а необхідні фахівці готувалися безпосередньо у великокнязівській канцелярії. Зважаючи на те що з початку XVI ст. коло посадових осіб — воєвод, старост, намісників, державців, придворних, навіть волосних тиунів, які володіли кириличною писемністю, — було дуже широким, можна припустити аналогічну підготовку за участю

писців з Білорусі й України і в апаратах інших рівнів управління. Про запозичення давньоруської системи освіти свідчить і поширення грамотності серед багаточисельного литовського боярства та міщан [41, с.43, 104; 85, с.312-313, 318; 129, с.62].

В умовах високого ступеня децентралізації, федеративного устрою держави основні важелі формування й реалізації освітньої політики зосереджувались, передусім, в окремих удільних князівствах, відображаючи місцеві традиції та амбітні устремління їх володарів. Так, Володимир Ольгердович і його нащадки — Олельковичі — намагались піднести роль Київського князівства (1362—1470), відновити політичне, економічне й культурне значення стародавнього Києва, перетворити його на своєрідний центр українського політичного життя. Для піднесення політичної ролі Києва певне значення мало його культурне відродження. Значна увага приділялася, звичайно, розвитку освіти. Київ у цей час дійсно перетворюється на один з видатних культурних центрів України. При Софійському соборі, Києво-Печерському, Михайлівському та інших монастирях і церквах існували школи, де ченці та діти заможних киян здобували освіту [39, с.138; 61, с.26, 32; 85, с.267]. Причому в освітній діяльності основна роль в українських землях належала православній церкві, за якою визнавалося право контролю за освітою. Про це свідчить дарча грамота XIV ст. волинського князя Любарта Гедиміновича, в якій заборонялося в межах Луцької єпархії “без благословіння” владики “церкви созиждати...дидаскалию основати” [16, с.21-22].

Тобто, як зазначав К.В. Харлампович, забезпечення за руськими князівствами певного ступеня політичної самостійності і релігійної свободи гарантувало свободу школі й освіті й спонукало до турботи про них. Цьому сприяло і надання руській мові юридичного статусу, як мові законодавства, управління і суду [118, с.193].

Найбільш поширеними, як і за часів Київської Русі, залишались школи грамоти, в яких згідно з традиціями давньоруської школи дітей навчали читанню, письму, лічбі та церковному співу. До цього періоду належить започаткування традиції шкіль-дяківок. До речі, саме в цей час у вжиток входить термін “школа”, що вперше згадується в грамоті, написаній у Луцьку під 1388 р. Іноді школи відкривались у маєтках українських магнатів і шляхти, які в XIV—XV ст., за винятком поодиноких випадків, зберігали вірність православ'ю. Але переважна маса їх існувала при монастирях, церквах і учителями в них були освічені міщани, мирські дяки, писарі. Характерно, що в церковнослов'янській лексиці слово “дяк” було ідентичним словам “граматник”, “книжник”, “детоучитель” давньоукраїнської

мови. На це першою звернула увагу О.М. Дзюба, посилаючись на “Лексикон словенороський” Памви Беринди [1, с.109; 5, с.73; 24, с.19; 64, с.21-22].

Залишалося також приватне навчання в знатних сім'ях. Традиційним вихователем був, як і раніше, “дядько” із числа слуг, який вчив читати й писати “словенською мовою”. На думку М.В. Поповича, тоді ще не було звичним наймати домашніми вчителями бакалаврів. Ця практика затвердилась десь з кінця XV ст., коли знатних дітей почали в досить широких масштабах учити за кордоном [97, с.172].

У XIV—XV ст. в Україну в значній кількості переселяються євреї і вірмени, які теж мали свої навчальні заклади. Скажімо, за грамотою Вітовта 1388 р. за образу, завдану єврейській школі, винний мав сплатити великокнязівському старості два фунти перцю, який у середньовіччі цінувався на вагу золота в буквальному розумінні цього слова [111, с.515].

Говорячи про освітню політику і Королівства Польського, і Великого князівства Литовського в цей період, слід мати на увазі таку обставину: державні потреби в освіті на даному етапі задовольнялись у цілому без створення світської освітньої системи. Держава робила в цьому напрямку лише перші кроки. Скажімо, основним мотивом заснування Казимиром III Краківського університету була потреба в кадрах правників для його законотвірчої діяльності. Відродження Ягайлом і Ядвігою університету в 1400 р., крім підготовки державно-адміністративної й церковної ієрархії, пов'язувалося з політичними планами нової династії і мало сприяти політичному та церковно-релігійному зближенню Литви і Польщі. Але, навіть будучи державним закладом, самоврядним, Краківський університет ідейно підпорядковувався католицькій церкві, а організаційно — краківському єпископу, знаходився під жорстким контролем церкви, залежав від її субсидій [14, с.228, 237; 43, с.133; 85, с.42; 96, с.49; 136, с.357; 137, с.135].

Що стосується інших рівнів освіти, то держава не вважала за необхідне втручатися в ту практику, що склалася. Початкові знання набували або в сім'ї, або в парафіяльній чи монастирській школі, або в “майстра грамоти” чи будь-якої грамотної людини. А потім, у кожного соціального стану існували свої традиції навчання професійним навичкам. Такі засоби навчання вповні відповідали потребам держави і суспільства, тому яка-небудь нова форма організації освіти вважалася непотрібною. Слід додати, що середньовіччя було також епохою тотальної дискримінації жінок. Освіту одержували, як правило, представниці вищих верств суспільства і переважно домашню. Це впливало з постулатів середньовічної освітньої парадигми. Загальною світоглядною рисою

середньовічної освіти було сприйняття суспільства крізь призму жорсткої суспільної стратифікації. Система освіти мала репродукувати існуючу стану структуру в незмінному вигляді, нав'язуючи станові норми й орієнтири, навички і знання кожному наступному поколінню. Тому характер і рівень знань чітко відповідав соціальному статусу тих, хто їх отримував. Економічний розвиток країни ще не став фактором, який безпосередньо впливав на розвиток системи освіти. Зрушення в цьому напрямі почали відбуватися в наступний період [42, с.157; 85, с.40; 101, с.60, 64-65].

2.3. Зміни в освітній політиці в українських землях наприкінці XV — у 60-х рр. XVI ст.

Третій період у здійсненні освітньої політики, розвитку освіти охоплює час з кінця XV ст. до Люблінської унії 1569 р. Перша половина XVI ст. характеризувалась подальшою інтеграцією православних магнатів і шляхти в існуючу політико-адміністративну систему, зміцненням станових позицій нового політичного чинника — шляхти — і проведенням під її тиском важливих реформ в організації державної влади: у суспільному устрої, адміністрації, судівництві. Під впливом процесів первісного нагромадження капіталу в Західній Європі відбувається посилення товарно-грошових відносин, піднесення економічного розвитку міст, активізація їх торговельних зв'язків і, як наслідок, поширення в українських містах магдебурзького права. Посилюються ренесансні елементи в культурі, йде активне запозичення реформаційних ідей. Активізація економіки, розповсюдження кодифікованих правових норм, посилення периферійних державно-адміністративних органів з розвинутим діловодством, підкреслює Н.М. Яковенко, визначили зростання потреби не тільки в елементарно освічених, але й професійно підготовлених людях [17, т.5, с.19; 77, с.82-83; 85, с.267].

Позначився перехід від традиційної середньовічної освіти, що знаходилась під контролем церкви, до світської. Зокрема, Ренесанс приносить у Польщу постулат організації гімназій, зразком яких була страсбурзька гімназія Йогана Штурма. На переломі XV і XVI ст. у Польщі все більшої підтримки знаходить гасло, що виховання і шкільництво мають бути справою загальнодержавною [136, с.354, 356]. Так, Станіслав Оріховський, “рутенський Демосфен”, як його називали, у своєму “Напученні польському королеві Сигізмунду Августу” підкреслював, що держава має дбати про гармонійно розвинуту систему освіти від нижчих шкіл до університетів. “Де їх нема,— радив він,— засновуй, де занепали —

відновлюй. Хай навчається там зростаюча молодь твоєї держави гуманності і мудрості” [54, с.37; 84, с.43].

Оскільки багато залежить від того, хто вчить і які науки викладаються, український гуманіст не тільки пропонував звільнити школи від схоластів, а й подбати про те, щоб на їх місце прийшли “люди вчені”. Він радив королю самому призначати туди “надійних учителів, які навчають, покажуть і спонукають юнаків займатися такими справами, завдяки яким вони стануть уже в зрілому віці добрими, славними і щасливими”. Якщо ж освіті не буде приділятися увага і “запанує байдужість, ті самі вчителі з найбільшим старанням виховують юнаків такими, які принесуть державі найбільшу неславу, ганьбу й нещастя”, завершує він [84, с.43-44].

Але, як і в попередній період, турботи уряду про розвиток освіти залишалися несистематичними. Уряд обмежувався лише покровительством Краківському університету та його корпорації, а також виданням дозволів та привілеїв на школи духовенству, церковним громадам, магістратам, покладаючи на них і турботи про облаштування, утримання і забезпечення педагогічними кадрами [118, с.5].

У цілому зазначені фактори обумовили помітне збільшення кількості шкіл в українських землях, як коронних, так і Великого князівства Литовського. М.С. Грушевський, проаналізувавши джерела, зазначав, що школа стала явищем загальним, широко розповсюдженим і грамотність — уміння читати й писати — значно поширилась “як не в якості, то в кількості” [17, т.6, с.332-333]. На це звертав увагу і сучасник, протестантський пастор П. Одерборн, який відвідав Україну в 70-х рр. XVI ст. Він відзначав, що у русинів завжди існують школи при церквах і монастирях, де діти навчаються першим початкам письма, молитвам, апостольським співам. Дійсно, джерела, набагато численніші порівняно з попередніми періодами, повідомляють про існування шкіл у багатьох містах, навіть у такому невеликому місті, як Красностав у Руському воеводстві (1550) [2, с.71; 45, с.273]. І.П. Крип’якевич відзначав існування “руських шкіл” у Львові на Галицькому, Краківському передмістях, Руській вулиці. На підставі актових матеріалів він дійшов висновку про переважну писемність українського міщанства в першій половині XVI ст., яке використовує освіченість “при писанню листів, реєстрів угод, тестаментів і т. ін.; більше теоретично воно не образує ся — початкову науку доповняє практичними відомостями, котрі не трудно було здобути в рухливим міським життю і в подорожах по чужих містах і краях”. Дещо вищу — “книжну” освіту він констатує у духовенства і церковного причту [59, с.39].

Піклування про утримання церковних шкіл належало до функцій крилосу — органу єпархіальної влади, який разом з єпископом керував справами єпархії. Початковим ступенем грамотності, як і раніше, залишалися парафіяльні школи. Будучи для більшості першим і єдиним ступенем грамотності, вони одночасно були і початковим фундаментом спеціальних знань, необхідних для отримання сану священника або для служби в судово-адміністративному апараті. Саму ж підготовку священників здійснювали переважно школи при єпархіальних соборах та великих монастирях, де зосереджувалась вища, по-тодішньому, освіта. У ряді джерел збереглися свідчення про існування подібних шкіл у Києві при монастирі св. Архангела Михайла та ряді інших. Відомого в майбутньому церковного й освітнього діяча Йова Княгиницького після першого “наученія книгам” батьки віддали до Унівського монастиря “большаго ради наученія”. Навчали в таких школах дяки, “установники”, яких разом з старовинною назвою “майстра”, “дидакакала” з середини XV ст. все частіше починають називати “бакалярами” (бакалаврами), що свідчить про суттєвий приплив до школи студентів, випускників університетів, передусім Краківського. Утримувалися школи або за рахунок батьків і громади, або за рахунок фондусів [пожертвувань — Л.П.], як, скажімо, за знаменитим тестаментом Василя Загоровського [7, с.46-47; 11, с.6; 17, т.6, с.334; 23, с.131; 50, кн.1, с.154-155; 85, с.268; 118,с.200].

Необхідно відзначити суттєве зниження у цей період ролі монастирів як головних осередків зосередження національних культурно-освітніх сил. У помонгольську добу українське чернецтво відходить від поширеного раніше Студитського чину, замінивши його в XV ст. Єрусалимським статутом, знижується рівень духовної освіти, знання церковної літератури. З одного боку, це було пов’язане з поширенням у Візантії в останній чверті XIV ст. аскетичного вчення афонського чернецтва — ісихазму, однією із складових якого була ідея про неможливість поєднання науки з вірою і погордливе ставлення у зв’язку з цим до освіти, а з іншого — кризовими явищами в самій українській православній церкві [30, с.15; 50, кн.1, с.40-41, 195-196; 104, с.67]. Особливо вони посилювалися з середини XV ст., коли, за висловом В.І. Ульяновського, увесь православний схід опинився в “агарянському полоні” й почалася “епоха великого затемнення Православ’я” [50, кн.1, с.40].

Найбільш яскраво це можна побачити на прикладі Києво-Печерського монастиря. З кінця XV ст. Печерська архімандрія почала переходити з рук у руки і за 80 років (1494—1574) у ній змінилося близько 30 архімандритів, значна частина яких

призначалась королівською владою без будь-якого обрання у вигляді надання “хліба духовного”. Ясно, що такі настоятелі піклувались, передусім, про власні матеріальні статки. Тому, незважаючи на свої багатства, монастир не мав ні школи, ні значної бібліотеки, ні шпиталю. Занепад православного чернецтва у XIV—XVI ст. призвів до різкого звуження культурно-освітніх функцій монастирів, негативно позначився на рівні освіченості чорного і білого духовенства і, як наслідок, на загальному розвитку освіти [50, кн.1, с.195, 197; 55, с.193].

Крім парафіяльних — дяківських та монастирських шкіл — сучасники повідомляють про школи при судах та міських управах, де творилася, як писав Ст. Оріховський, освіта “середньої руки”, яка мала на меті “ведення служби Божої і до вироблення законів” [125, с.88]. Освічена людина повинна була знати, передусім, канцелярську мову і письмо, яким користувалися в державних установах. Численна молодь із збіднілої шляхти йшла у дрібні канцеляристи. Про підготовку канцеляристів для судово-адміністративного апарату більш широко можна судити на підставі пізніших даних. На відміну від попередніх століть, від XIV—XVI ст. до нас дійшли тисячі писемних документів і, як зазначає Н.М. Яковенко, непрямим підтвердженням ґрунтовності навчання праву і діловодству слугує впевненість, з якою українські канцеляристи маніпулювали пунктами і параграфами статутів і вели адвокатуру в спірних справах, демонструючи солідні пізнання в юридичній казуїстиці. Як підтверджують пізніші джерела, підготовку “в правіуместних” кадрів брали на себе канцелярії в своєрідних школах-практикумах [85, с.268; 97, с.173; 118, с.193].

Розглядаючи освітній процес в Україні в першій половині XVI ст., слід ще раз підкреслити, що він відбувався за умов різноконфесійності і різномовності: латинською, польською, українською мовами тощо. На цьому треба наголошувати, оскільки довгий час, як слушно зазначає Н.М. Яковенко, освітня роль латинських шкіл або ігнорувалась, або оцінювалась украй негативно. Дійсно, підкреслює вона, засновники цих шкіл — католицькі ієрархи — переслідували мету розповсюдження католицизму. Але, по-перше, ця мета не була досягнута, про що свідчить розмах національно-визвольного руху, а по-друге, латинські школи, озброївши вихованців знанням латини, відкривали їм шлях до будь-якого з близько 70 західноєвропейських університетів [63, с.333; 85, с.268].

Доки сильна була Візантія, православна церква спрямовувала молодь туди для вивчення богословських наук, філософії, грецької мови. Але в міру занепаду візантійської вищої школи і розвитку західноєвропейських університетів відбувається переорієнтація. У

матрикулах Сорбони, за даними Г.А. Нудьги, перші вихідці з України зафіксовані у 1353 р. Навчались вони і в інших університетах. Найбільше їх в цей період приваблювали італійські університети, передусім Болонський і Падуанський. За підрахунками дослідника, тільки в останньому впродовж XV—XVIII ст. навчалось близько 500 вихідців з України. Але, звичайно, найбільше їх вступало до найближчого — Краківського університету [81, с.264, 289, 313].

Тільки в XV — першій половині XVI ст. в Краківському університеті навчалось не менше 1200 вихідців з України, у тому числі понад 350 в 1510—1560 рр. Хоча це було не дуже й багато, бо складало менше 1% від загальної кількості студентів університету за цей період, порівняно з понад 40% вихідців з Німеччини, Угорщини, Чехії, Словаччини та інших країн. І все ж, загалом, у першій половині XVI ст. з'явилися люди, що вповні опанували західну культуру, прекрасно володіли іноземними мовами, — випускники Краківського, Карлового, італійських чи німецьких університетів тощо. Наприкінці XV — початку XVI ст. поза межами Русі можна було вже зустріти українців на професорських посадах західноєвропейських університетів: Ю. Дрогобича, П. Русина та інших. Тільки в Краківському університеті в XV—XVII ст., за підрахунками польських дослідників, було 13 професорів з “руських” воєводств [8, с.135; 14, с.230; 81, с.351; 97, с.173; 136, с.357].

Хоча, звичайно, тенденція покатоличення існувала. Цей період, указує І.М. Голенищев-Кутузов, позначений латинським впливом. Оскільки були відсутні власні училища середнього і вищого типів, то багатьом талановитим, але незаможним дрібним шляхтичам і міщанам, доводилось йти в польсько-латинські школи, часто навертатись до католицтва, аби на кошти єпископа чи монастиря отримати західну гуманістичну освіту в європейських університетах. Як, скажімо, Юрій Дрогобич, який після здобуття початкової освіти в рідному місті у парафіяльній школі у дяка Євтимія, продовжив освіту у Львівській кафедральній школі, а потім у Краківському та Болонському університетах [13, с.10, 26, 72; 65, с.120].

Право вільного виїзду за кордон для навчання в іноземних школах вперше було надано знаті і шляхті ще загальноземським привілеєм Казимира у 1447 р., повторено в спеціальному пункті Судебника Казимира 1468 р. [85, с.268; 93, с.518], а потім майже дослівно узаконено в Першому Литовському статуті 1529 р.— “для набуття ліпшого щастя і навчання учинків рицарських” [112, с.28, 49]. У Другому Литовському статуті 1566 р. ця стаття, з урахуванням практики, що існувала, була суттєво розширена.

Уже не тільки княжата, панове хоруговні, шляхта і кожна людина рицарська, але й “всякого стану” Великого князівства Литовського мають свободу і можливість виїхати за кордон для наук у письмі, “цвиченя (тобто навчання) учинків рицарських” і ліпшого щастя свого [29, с.113-114].

Це було відображенням тенденції сильного потягу міщан і селян до освіти, в якій вони вбачали засіб досягнення суспільного успіху. Тих, хто здобув освіту в університетах, звільняли від податків, їх заборонялось бити різками, вони могли звертатись до королівського суду, мали гарантований заробіток за фахом. З середини XV ст. в Польщі починає значно розширюватись мережа парафіяльних шкіл і на початку XVI ст. одна нижча парафіяльна школа припадала в середньому на 2,25 парафії. За іншими даними, школи мали 80—90% парафій. В українських землях упродовж другої половини XV ст. їх існувало порівняно небагато, відомі парафіяльні школи в Коломиї, Буську, Куликові та деяких інших містах. Але в першій половині XVI ст. їх кількість теж зростає. На переломі століть багато парафіяльних латинських шкіл, у тому числі і в західноукраїнських землях (зокрема, школи в Ярославі, Кременці, Луцьку), підтягнулись до рівня середньої школи, в них навчали по декілька бакалаврів, випускників Краківського університету, які запроваджували програми, що базувались на програмі молодшого факультету вільних мистецтв. Показником цієї тенденції стало перетворення Краківського університету на переважно “міщанський” університет. Приблизні розрахунки польських дослідників показують, що співвідношення міщан і шляхти в ньому в 1510—1560 рр. складало 3:2 або 3:1 [14, с.232; 31, с.164; 49, с.384-385; 79, с.29; 136, с.354-355, 358].

Однак з 30-х рр. XVI ст. починається занепад Краківського університету. Спроби провести у ньому структурні реформи, зокрема, впровадити гуманістичну систему навчання, виявилися малоуспішними. Не пристосована до потреб часу програма студій спричинила падіння інтересу до університету серед шляхти. Питома вага вихідців з міщан збільшується не тільки серед студентів, а й серед викладачів. Уже в XV ст. шляхта складала серед професорів не більше чверті, а в XVI ст.— ще менше. У 1535 р. Сигізмунд I (1506—1548) почав надавати професорам з нижчих станів шляхетство, якщо вони пропрацювали в університеті 20 і більше років [31, с.166; 137, с.136].

Упадок університету поєднувався з більш широкою кризою шкільництва в цілому, що обумовлювалось егоїстичною освітньо-культурною політикою шляхти, як домінуючого стану Польщі, який монополізував доступ до найзначніших церковних бенефіцій і публічних посад. Так, у конституціях (сеймових постановах)

1496 і 1505 рр. шляхта перекрила до них доступ міщанам і селянам, не прийнявши пропонований найбільш далекоглядними її представниками обов'язковий освітній ценз до зайняття цих посад. Серед шляхти перемиг ідеал приватного і дворового виховання, закордонних подорожей. Вони були орієнтовані на практичні потреби шляхти і її підготовку до участі в публічному та товариському житті. Криза вимагала реформ, але через небажання шляхти і духовенства вони так і не були запроваджені. До того ж селянство наприкінці XVI ст. було прикріплено до землі. Законом 1496 р. та наступними законодавчими актами селянській молоді затруднювався вихід з села на навчання. Скажімо, згідно з ухвалою сейму 1496 р. до школи з села на рік за письмовим дозволом пана (старости чи державця в королівщинах) міг піти лише один селянський син, а інші мали залишатись при господарстві, “щоб не було розпусти селянській молоді”. Причому сини-одинаки права виходу позбавлялися. Закон 1501 р. регламентував: якщо селянська сім'я мала трьох синів, то пан міг дозволити йти в науку лише одному, що був не старший за 12 років [17, т.5, с.167; 48, с.145; 69, с.17; 136, с.359-361].

Ці рішення особливо негативно позначилися на українському селянстві і міщанстві, ураховуючи різні стартові умови щодо володіння польською та латинською мовами. Джерела фіксують посилення в цей період утисків православного міщанства у Львові, ряді інших західноукраїнських міст з боку католицького патріциату: обмеження доступу в “кращі” цехи, до магістратських посад, до складу міського суду. У Львові з 1520 р. зникає “уряд” “руського писаря” і в діловодстві закріплюється латинська мова [13, с.8; 59, с.61; 89, с.185].

Перша половина XVI ст. характеризувалась також початком бурхливих процесів Реформації та Контрреформації. Кожна з цих суспільно-політичних течій по-своєму вирішувала назрілу потребу оновлення релігійного життя, а разом з ним і всього соціально-культурного буття європейських народів. Уже через декілька років після проголошення М. Лютером своїх знаменитих тез у 1517 р. Реформація почала поширюватись серед німецькомовного бюргерства, а пізніше — серед магнатів і шляхти, які розглядали її, по-перше, як знаряддя політичної боротьби з королівською владою і духовенством за гегемонію в державі, засіб посилення власного впливу на формування й реалізацію державної політики, у тому числі і у сфері освіти, а по-друге, як зручний засіб зменшення привілеїв духовенства і поживи за рахунок церкви. Достатньо сказати, що в Польщі король і шляхта мали 90 тис. сіл, а церква — 160 тис., тобто дві третини. Реформаційний рух якраз збігся з піднесенням так званого ексекуюціоністського руху шляхти,

яка стала основною соціальною опорою Реформації в Польщі, і досягли свого апогею у другій половині 50-х — на початку 60-х рр. У 60-х рр. XVI ст. протестантизмом було охоплено приблизно 20% польської шляхти. Але, якщо говорити про географію Реформації, то найбільшого поширення вона дістала в Польщі і певною мірою в Литві і Білорусі. Скажімо, з 700 католицьких парафій Литви до середини 70-х рр. залишилось лише 5—6, які не приєднались до протестантизму. Захопила вона і православну шляхту. У Новогрудському воєводстві, резиденції православного митрополита, з 600 шляхетських родин вірними релігії предків залишилось тільки 16 [13, с.19; 26, с.7; 43, с.172-173; 66, с.44-45; 80, с.77; 114, с.477].

В Україні масштаби Реформації були набагато меншими. Найбільше нею була охоплена Холмщина і меншою мірою — Волинь і Київщина, де протестантизм сприйняла переважно частина сполонізованої української шляхти. Тобто протестантизм поширювався переважно в середовищі антитрадиціоналістів — людей, схильних до розриву зі звичаями предків. До таких, передусім, належали українські шляхтичі, які здобули освіту в західноєвропейських університетах або в якийсь інший спосіб залучилися до цінностей латинської культури. Головними причинами скромних успіхів Реформації в українських землях були, з одного боку, позиція князів Острозьких, Слуцьких та інших “протекторів православ’я”, які, на відміну від білоруських магнатів, залишились вірними батьківській вірі, а з іншого, як зазначає польський дослідник Я. Тазбір, головні ідеї Реформації — створення національної церкви, богослужіння рідною мовою, переклад на неї Св. Письма, відмова священників від целібату — були вже давно реалізовані в православ’ї [9, с.9; 66, с.45; 113, с.116, 119].

Реформація сприяла підвищенню інтересу до шкільної освіти. За висловом М.С. Грушевського, “школу і освіту починають цінувати як знаряддя релігійної чи національної боротьби” [18, с.147]. Саме в цей період починається бурхливий процес створення шкіл різних конфесій, які конкурують між собою. Одночасно значна частина шляхти, міщанства під впливом ренесансних ідей намагається шукати нові шляхи навчання своїх дітей поза церковними школами. Велику увагу шкільній справі приділяли протестанти. Важливою ознакою протестантських шкіл, що суттєво відрізняла їх від багатьох інших конфесійних закладів, була особлива присутність світського начала: нововірчі школи створювались не як вузько богословські заклади, а спрямовувались, передусім, на виховання широко освіченої, ерудованої людини, готової до участі в політичному і культурному житті. Якраз у цьому полягала сила і значення протестантських шкіл,

бо, незважаючи на конфесійний характер, близько половини навчального часу в них займали світські науки. До того ж викладання в них здійснювалось рідною мовою. Навчальні плани гімназій, розроблені протестантськими школами, були пізніше прийняті і єзуїтськими колегіями, і Києво-Могилянською колегією [32, с.132; 66, с.130; 78, с.18, 23, 26; 93, с.683].

Першими почали створюватися кальвіністські школи. В.І. Любашенко зазначає, що вони виникали практично при кожній протестантській громаді, тому їх загальну кількість важко встановити. Засновувались школи переважно в містах і містечках, які були центрами володінь того чи іншого магната або шляхтича, який наvertsався до протестантизму. Першою кальвіністською середньою школою в українських землях вважається велика школа в Дубецьку (західна частина Руського воєводства), яка, за деякими даними, відкрилася у 1554 р. і в 1560 р. вже нараховувала 300 шляхетських дітей і п'ять викладачів. У ній, як і в тодішніх західноєвропейських гімназіях, було чотири класи. Взірцем для кальвіністських шкіл, у тому числі і в Західній Україні, була школа у Пінчуві, заснована в 1552 р. на зразок Лозанської гімназії. В 60-х рр. XVI ст. в протестантизмі відбувається розкол, виділяється течія антитринітаріїв, що пізніше отримали назву "соцініан". Під їх контроль, зокрема, переходить школа в Дубецьку, утворюються нові соцініанські школи [45, с.273; 49, с.577; 66, с.131-133; 113, с.117].

У цей період багато єпархіальних соборів католицької церкви, намагаючись відвернути молодь від німецьких університетів і протестантських шкіл, звертали увагу на необхідність реформи Краківського університету і збільшення кількості нижчих шкіл — парафіяльних, кафедральних і приватних, які намагалися підпорядкувати духовенству. З соборних декретів щодо нижчих шкіл привертає, передусім, припис другого Ленчицького собору 1527 р., спрямований на поліпшення кадрового забезпечення і підвищення, у такий спосіб, конкурентоспроможності католицьких шкіл. У ньому від духовенства вимагалось, щоб при всіх кафедрах і колегіатах ректорами шкіл були лише магістри вільних наук, у всіх великих і малих містах, де коштів менше — хоча б бакалаври, а в менших містах — можуть бути і дорослі студенти, але здатні до учительства. На духовенство покладався контроль за рівнем викладання [118, с.6-7].

Таким чином, протягом кінця XV — першої половини XVI ст. під впливом ідей Відродження, процесів Реформації та Контр-реформації відбулись суттєві зміни в розвитку системи освіти. Насамперед, мова йде про поступове формування передумов для переходу до світської освіти.

2.4. Основні напрями здійснення освітньої політики в Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Переломним етапом у здійсненні освітньої політики, розвитку шкільництва став четвертий період, хронологічні межі якого можна визначити з 1569 до 1648 рр. У результаті Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилась безпосередньо під владою Польщі. На них були утворені вісім воєводств: Руське, Підляське, Белзьке, Волинське, Берестейське, Подільське, Брацлавське і Київське. Пізніше, в 1635 р. до них додалося Чернігівське воєводство. Характерними рисами цього періоду стали різка зміна державної політики з релігійного питання, зокрема щодо православної церкви як головного суб'єкта організації освіти для українського населення, і зміна освітньої парадигми. Перефразуючи В.С. Горського, можна сказати, що традиціоналістська модель школи, яка визначала зміст освіти, вичерпала себе і постало питання її істотної переорієнтації, що зумовлювалося докорінною зміною умов соціально-економічного і духовного буття українського народу. Наслідком стала поява національної школи. Сформувавшись на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу з латинською Європою, як підкреслює Н.М. Яковенко, вона зуміла і у формах освітньої практики, і в головному колі просвітницьких ідей поєднати європейські Схід і Захід [15, с.45; 122, с.10; 130, с.82].

Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. рельєфно виявилась криза традиційних церковних інститутів — як католицизму, так і православ'я. Схожими були і прояви цієї кризи: світоглядні суперечності, недостатній освітній рівень духовенства, особливо нижчого, низький морально-побутовий рівень церковних ієрархів, порушення ними церковних канонів, релігійної етики тощо. Відгуком на кризу католицизму стала Реформація, однією з засадничих ідей якої був, як зазначалося, розвиток шкільництва. Вона запровадила новий тип елітарної гуманістичної школи, що призвело до розкладу парафіяльного католицького шкільництва в Польщі. Наступ Контрреформації, проголошеної Тридентським собором (1544—1563), розпочався саме з боротьби з реформатською школою за вплив на молоде покоління в інтересах католицької церкви. Провідна роль у цьому належала ордену єзуїтів, створеному в 1534 р. [136, с.589].

Єзуїти намагались опанувати всі рівні освіти — елементарну, середню і вищу. Згідно з директивами собору після 1570 р. починають відбудовуватись парафіяльні школи для утвердження селян і міщан у релігії і науці церковного співу. То були латинські школи, але в них як допоміжна використовувалась і польська

мова. Ці школи повністю залежали від священників, на яких покладався обов'язок контролю за правдивістю вчителів. Улаштовані школи були загалом погано, хоча в містах і містечках, особливо там, де від учителя вимагалось закінчення університетських студій, досягали рівня нижчих класів колегій. Але, як зазначає Р. Рімеке, єзуїти не були, так би мовити, народними місіонерами. Тим більше, що селяни були досить байдужі до ідей Реформації, протестантизм сповідувала, передусім, шляхта. Тому єзуїти хотіли досягти своїх цілей за допомогою пануючих верств і сконцентрували свої зусилля на аристократії і освіченому міщанстві. А отже, основну увагу вони зосередили на середній і вищій школі [136, s.592; 138, s.108].

Перші єзуїти прибули до Польщі після прийняття королем Сигізмундом II Августом (1548—1572) рішень Тридентського собору, на запрошення вармійського єпископа Ст. Гозія в листопаді 1564 р. Вже в січні 1565 р. тут, у Браунсберзі (Бранево) відкрилась перша в Польщі і взагалі в Східній Європі єзуїтська колегія. А в березні 1565 р. Сигізмунд II Август надав єзуїтам привілей, беручи їх під спеціальну опіку корони. У Великому князівстві Литовському вони з'явилися на запрошення іншого єпископа — віленського — В. Протасевича в 1568 р., а наступного, 1569 р., у столиці князівства за участю провінціала польських і австрійських єзуїтів Л. Магія був також урочисто відкритий єзуїтський колегіум, створений на базі школи при костелі Св. Яна. Його ректором став випускник Віттенберзького університету, у минулому секретар короля і дипломат Ст. Варшевицький. Навчання в колегіумі відбувалось за зразком Сорбонської колегії. Характерна деталь: у 1569 р. протестантська шляхта на сеймі також просила Сигізмунда Августа відкрити у Вільні або Ковні колегіум. Але, незважаючи на сильні позиції реформатів, у тому числі й при його дворі, він доручив це зробити єзуїтам [38, с.10-11; 41, с.108; 50, кн.2., с.148; 94, с.23-24; 97, с.177; 136, s.284; 138, s.100-101].

До середини XVII ст. Річ Посполита була покрита мережею єзуїтських середніх шкіл. Якщо в 1590 р. їх було 11, то в 1648 р. — близько 50. Єзуїти запозичили багато чого з протестантської шкільної практики, ввели єдині програми, залучили найздібніших учителів міщанського походження і створили школи, привабливі для шляхти. Тільки до 1620 р., тобто всього за 56 років існування, ці школи закінчили 10 тис. осіб, у тому числі багато православних і протестантів. Цьому значною мірою сприяла встановлена безоплатність навчання та офіційно проголошена терпимість до віросповідання [85, с.323-324; 136, s.590].

Усю систему єзуїтської освіти в Європі очолював генерал ордену, якому підпорядковувались орденські провінціали.

Новостворену в 1575 р. польську провінцію ордену очолив відомий ідеолог унії, духівник Сигізмунда III — Петро Скарга. У 1608 р. з неї була виділена литовська провінція, яка включала землі Литви і Білорусі. Провінціал здійснював загальний нагляд за школами, призначав викладачів, наглядав за виданням книг і бібліотеками. Глава колегії — ректор — мав відносно невелику владу. Він лише турбувався про підготовку викладачів, робив на них подання і наприкінці навчального року доповідав провінціалу щодо їх здібностей і старання. За навчально-виховний процес відповідав безпосередньо префект, якому підпорядковувались учителі. Викладацький склад був невеликим, оскільки кожний учитель викладав не окремі предмети, а цілий курс наук у певному класі [41, с.124; 78, с.31; 118, с.99; 138, с.103].

Але саме підготовці вчительських кадрів єзуїти приділяли велику увагу. Посада вчителя вважалась почесною і її важко було отримати, як зазначає К.В. Харлампович, навіть важче, ніж вступити до ордену. Кандидат піддавався уважній перевірці. Процес відбору починався ще під час навчання в колегії. Найбільш здібних учнів з класів риторики або філософії єзуїти намагалися залучити до новіціату — послушенства при ордені. Новіції продовжували освіту окремо від інших учнів. Після закінчення новіціату майбутні вчителі повторно проходили протягом двох років загальноосвітні предмети, переважно риторикою. Потім протягом ще двох-трьох років продовжували підготовку, слухаючи філософію, фізику, математику. Після кожного року філософського курсу вони витримували суворий екзамен. Після закінчення всього курсу здавали загальний екзамен за всією програмою, що давало право у званні магістра зайняти учительське місце у нижчих класах. Пропрацювавши вчителем мінімум три роки, вони починали слухати богослов'я і тільки тоді приймали обітницю, яка відкривала шлях до вищих посад. Вступивши до ордену, викладачі отримували вищу освіту, учені ступені, беручи участь у викладацькій роботі [49, с.581; 118, с.100-101].

Організація, програма і методика у всіх єзуїтських навчальних закладах визначались у суворій відповідності до загального шкільного статуту, розробленого керівництвом ордену в останній чверті XVI ст. і затвердженого генералом ордену К. Аквавівом в 1599 р. Він був опублікований у 1600 р., і єзуїти керувалися ним у своїй педагогічній діяльності до 1832 р. Навчальні програми, особливо у нижчих і середніх класах, були максимально зближені і спиралися на використання універсальної для всієї Європи навчальної літератури. Повна єзуїтська колегія (гімназія) являла собою середній навчальний заклад і складалася з п'яти класів: нижчого, середнього і вищого граматичних, поетичного та

риторичного. Навчання в кожному з них продовжувалося рік, а в класі риторики — два роки. Більшість єзуїтських шкіл не мали повної програми, а включали три нижчих класи, де вивчались мови, початки діалектики і риторики. На відміну від протестантських шкіл, єзуїтські колегії приділяли богословським питанням відносно небагато часу. Крім досконалого знання латинської і грецької мов, уміння літературно, зокрема і у віршованій формі, викладати свої думки, навичок ораторського мистецтва, випускники колегій набували деякі знання з давньої історії, богослов'я, філософії, інших предметів [24, с.23; 85, с.324-326; 90, с.167; 132, с.294].

Незважаючи на такий переважно формально-філологічний характер, єзуїтська школа цілком задовільняла інтереси шляхти і, за влучним висловом М.С. Грушевського, зуміла помирити шляхту з “солодким ярмом” католицизму [17, т.6, с.418]. Уже в XVII ст. єзуїти забезпечили собі провідну роль у поширенні освіти серед представників панівного класу. На педагогічній ниві лише соцініани своєю Раківською академією могли суперничати з ними. Високий освітній рівень віленських єзуїтів визнавав навіть православний ортодокс кн. А. Курбський. У листі до княгині Чарторийської він не заперечував наміру її сина вчитися у Вільні, остерігаючи лише від можливих єзуїтських тенетів [50, кн.2, с.149; 85, с.303; 114, с.436]. Показовим є й заповіт брацлавського каштеляна В. Загоровського, який у 1577 р., тобто через сім років після відкриття Віленської колегії, висловив бажання, щоб його сини по одержанні православної освіти у “доброго дяка” та вивчення латинської мови у “бакаляра” вступили до неї, бо “фалать ту науку” [23, с.131].

Коментуючи це, В.О. Біднов підкреслював, що православна молодь, особливо з вищих верств, охоче йшла до тих шкіл, щоб підготуватися до заміщення адміністративних, судових та інших посад. При цьому вихованці не завжди зрікались рідної віри. Ті самі сини В. Загоровського — Андрій та Ієронім — не перейшли у католицизм. Більш того, Ієронім у 1614 р. видав твір “Приватна пересторога Товариства Ісуса” — один з найвидатніших антиєзуїтських памфлетів, перекладений на багато європейських мов. Слід зазначити, що отримавши перемогу в боротьбі за домінування в освіті, єзуїти заспокоїлися і з 30-х рр. XVII ст. починається зниження рівня їх шкільництва, навіть з позиції інтересів ордену, керівництво якого в 1645 р. зробило догану польським єзуїтам [7, с.49; 86, с.556; 136, с.590].

Особлива увага протягом цього періоду приділялась поширенню єзуїтських навчальних закладів в українських землях як ідеологічної передумови здійснення унії. Бо підпорядкування

православної церкви розглядалося римською курією в загальному контексті Контрреформації як важливий чинник зміцнення позицій католицизму. Як і в боротьбі з протестантизмом, зусилля спрямовувались на залучення на свій бік православної еліти, оскільки вважалося, що, ставши католиками, магнати і шляхта силою нав'яжуть свою віру підданам. Тим більше, що це здавалося цілком реальним в умовах практики феодалного патронату над церквами і монастирями. Додатковим фактором на користь єзуїтської освіти була зміна загальнополітичної ситуації. В останній третині XVI ст. українська шляхта домоглася легітимізації свого існування, що забезпечувало їй не лише участь у політичному житті, а й особливе становище в тогочасному суспільстві. Шляхтич мав право брати участь у повітових сеймиках, бути обраним суддею і займати будь-яку державну посаду [24, с.23; 62, с.42-43]. З цього погляду важливою є думка М.С. Грушевського, що українська шляхта відірвана після Люблінської унії “від старого політичного організму, з яким зжила ся...будь що, будь за тих кілька віків, і кінена в огонь нових політичних і суспільних порядків... кинула ся прилаштовувати ся до нового життя й нових обставин, переймаючи польські форми, польську культуру, піддаючи ся їй абсолютно...” [17, т.7, с.419-420].

Перша єзуїтська колегія в українських землях була відкрита в 1574 р. в Ярославі з ініціативи перемишльського католицького єпископа В. Гербурта та за матеріальної підтримки Софії Тарновської. Наприкінці XVI ст. вона мала вже понад 600 слухачів і була перетворена на одну з небагатьох у Речі Посполитій колегій академічного рівня з викладанням філософії і теології. Вона на тривалий час стає основним центром місіонерської та пропагандистської діяльності ордену єзуїтів в українських землях. Найбільшого впливу єзуїти досягли в Речі Посполитій за правління ревного католика Сигізмунда III Вази (1587—1632). У 1590 р. місіонерська єзуїтська громада організується у Львові і звідси поширює свою роботу на Волинь і Поділля, збирає кошти на відкриття колегії. Останній з князів Слуцьких, навернений у католицтво єзуїтами, в 1594 р., погодився своїм коштом заснувати у Львові єзуїтську академію на зразок віленської, але передчасна смерть перешкодила цим планам. Колегія відкрилась лише в 1608 р. Протягом п'яти років у ній були відкриті вищі класи, до філософії включно, а чисельність учнів зростає з 200 до 500 в 1613 р. За нею створюються нові колегії: в Кам'янці-Подільському (1608), Луцьку (1609), Перемишлі (1617), Острозі (1624) та інших містах [17, т.6, с.448-449; 49, с.584; 50, кн.2, с.152-153; 68, с.21; 94, с.26].

У цьому єзуїти отримували повну підтримку як з боку центральної влади, так і місцевої адміністрації. Як відзначав

український дослідник П.В. Михайлина, наприкінці XVI ст. — в першій половині XVII ст. представники королівської адміністрації на місцях — воєводи і старости — були повними володарями на підвладних територіях. Вони ж повністю контролювали життя і діяльність міст, особливо тих, де знаходились їх резиденції. Король надавав єзуїтам привілеї на заснування колегій, відмовляючи при цьому православному населенню у дозволі на створення власних шкіл, а місцеві влади мали контролювати дотримання цих привілеїв. Так, у привілеї Владислава IV (1635) єзуїтам про організацію їх школи в Новгороді-Сіверському вказувалося, що вони зразковим способом життя і вихованням молоді в школі будуть сприяти поширенню католицької релігії в краї. Водночас у Новгороді-Сіверському заборонялася організація будь-якої іншої школи, до програми якої входило б вивчення латинської мови, оскільки це могло зашкодити діяльності єзуїтського колегіуму. Більше того, єзуїтам передавався православний Спаський монастир з приписаними до нього селянами [24, с.23; 72, с.31; 128, с.76].

Багато єзуїтських шкіл засновувалось з ініціативи і за значної матеріальної підтримки місцевої адміністрації. Брацлавський воєвода М. Калиновський надає фондуш у 30 тис. злотих на організацію колегії в столиці Брацлавщини — Вінниці, що мала протидіяти впливам Києво-Могилянської колегії. У 1635 р. переяславський староста Я. Жолкевський перетворює Переяслав на резиденцію єзуїтів, а через три роки засновує тут колегіум. Під його опікою утворюється єзуїтська місія і в Барі, яка відкриває тут єзуїтську школу в 1636 р. Ініціатива місцевих адміністраторів знаходить підтримку і шляхти. Так, подільська шляхта, яка взагалі не дуже любила обтяжувати себе податками, на початку XVII ст. приймає на сеймику рішення про додатковий податок у розмірі половини загальнодержавного податку для заснування єзуїтської колегії в Кам'янці-Подільському. Овруцький шляхтич, єзуїт Олександр Єлець, зафундував колегію в Ксаверові, зобов'язавшись утримувати її для місцевої шляхти [17, т.6, с.450; 60, с.35; 117, с.305].

Єзуїти проводили досить гнучку політику. Так, з метою залучення православної молоді, у колегіях вводилась церковно-слов'янська мова, як, наприклад, у Луцькій школі, і навіть елементи православного церковного обряду, що зафіксовано, зокрема, у практиці діяльності Барської колегії аж до XVIII ст. Зважаючи на безоплатність навчання, гнучкість, високу репутацію єзуїтської освіти, її, за висловом М.С. Грушевського, “справжню моду” у польському суспільстві колегії “притягують сотнями учеників-українців”, особливо з числа дрібної та середньої шляхти [18, с.170]. Тому Кам'янець-Подільська колегія вже на момент

утворення нараховувала 180 учнів, Луцька — близько 150—200, значної популярності, як уже зазначалося, набула Львівська, а також інші колегії. У зв'язку з цим важко не погодитись з думкою Н.М. Яковенко, що в умовах католицької реакції “латинська наука” набуває нового ідеологічного забарвлення порівняно з попередніми періодами [17, т.6, с.449; 85, с.270].

Слід відзначити ще один суттєвий аспект освітньої стратегії єзуїтів. На відміну, скажімо, від протестантських шкіл, які розташовувались безсистемно, залежно від того, до якого напрямку реформатства приєднався магнат або шляхтич, єзуїти намагалися охопити регулярною мережею шкіл всю країну. Більше того, школяр після закінчення такої колегії міг продовжувати навчання не тільки в Краківському університеті, але також у Віленській або Львівській академіях, тоді як іновірцям не вдалося створити власних вищих навчальних закладів [113, с.124].

Такого виключного становища єзуїти досягли лише завдяки всебічній підтримці з боку державної влади. Вони з самого початку намагалися опанувати і вищу школу. Але боротьба за вищу освіту була більш жорсткою, ніж за середню. Лідери протестантів у Великому князівстві Литовському неодноразово звертались до короля за дозволом відкрити реформатський університет. Цього намагався добитися глава протестантської течії, віленський воєвода, великий гетьман литовський М. Радзівіл Чорний, але за життя йому цього не вдалося досягти. Помираючи, він у 1565 р. заповів великі кошти на університет, і цього домагалися його спадкоємець М. Радзівіл Рудий, віце-канцлер Є. Волович, впливові магнати Кишки та ін. Цьому рішуче протидіяла католицька церква, намагаючись за будь-яку ціну не допустити створення протестантського університету, і Сигізмунд II Август підкорився їх тиску. Побоюючись цих спроб, католицькі кола вирішили створити на базі Віленської колегії власну вищу школу [38, с.12; 41, с.108; 118, с.155].

У липні 1578 р. новий король Стефан Баторій (1573—1586) надав Віленській колегії диплом на звання академії. Тим самим перекривався шлях до створення протестантського університету, оскільки за польською традицією в одному місті не могли бути два вищі навчальні заклади. Бажання єзуїтів опанувати вищу освіту натрапило й на опір консервативного міщанського Краківського університету. Але прагнення Краківського університету зберегти власну монополію на вищу освіту і перешкодити заснуванню Віленського університету або хоча б обмежити його рамками католицької академії також не мали успіху. У квітні 1579 р. король зрівняв Віленську академію у правах з Краківською, що й затвердив папа Григорій XIII у листопаді того ж року.

Першим ректором академії став П. Скарга. Уже це свідчить про те, якого великого значення надавали їй єзуїти як найбільш східному в Європі вищому навчальному закладу, через який вони намагались не тільки утвердитись у Речі Посполитій, а й перекинути місток до протестантської Скандинавії і православної Росії [38, с.18; 41, с.108; 85, с.326; 136, с.590].

Уже наступного року тут вчилось близько 600 студентів. У подальшому їх кількість зростає більш як за 700 при 60 викладачах. Необхідно відзначити роль Віленської академії в забезпеченні єзуїтських колегій педагогічними кадрами. Її викладачі були зобов'язані, за розпорядженням ордену, пропрацювати декілька років в єзуїтських навчальних закладах [85, с.327; 114, с.434; 138, с.102].

Крім єзуїтських шкіл, діяли й католицькі. Під тиском обставин, із запізненням, у тому ж 1579 р. і Краківський університет запровадив реформу в гуманістичному напрямку. Вона була ініційована Ст. Баторієм на виконання зобов'язань пакта конвента, але університет так і не подолав схоластики в галузі філософії і теології. Намагаючись піднести рівень навчання, університет як проміжну ланку між парафіяльною і вищою школою організував власну мережу середнього шкільництва, починаючи від Колегіуму Новодворського, відкритого в Кракові в 1588 р. За ним пішло фундування так званих академічних колоній. Вони відіграли важливу роль як нешляхетські школи, оскільки на відміну від єзуїтських колегій, де навчалась майже виключно шляхта, тут освіту отримували переважно вихідці з нижчих суспільних верств. У 1612 р. на клопотання Краківського діоцезіального собору професорами університету була складена нова програма для кафедральних шкіл на основі курсу семи вільних наук. Статус таких університетських колоній отримали, наприклад, Львівська, Красноставська, Перемишльська, Ярославська кафедральні школи. Рівень навчання, скажімо, у Львівській школі, був досить високим, адже і ректор, і вчителі були вихованцями цього університету. Ректор школи після кількарічної праці, як правило, ставав одним з каноників кафедральної капітули [31, с.166; 49, с.385; 50, кн.2, с.87; 78, с.26-27; 85, с.268; 118, с.8; 136, с.590].

Ідею створення вищої школи нового типу, яку не вдалося реалізувати Ст. Баторію під час реформи Краківського університету, втілює коронний гетьман Я. Замойський, заклавши в Замості в 1593 р. академію для руських воєводств — “генеральну школу Русі”. Папа Климент VIII наступного року урівняв її в правах з іншими академіями й надав право присвоювати вчені ступені докторів філософії, обох прав (світського й церковного), медицини,

а також нотаріїв. Я. Замойський не любив єзуїтів і прагнув створити навчальний заклад на зразок Падуанського університету. Згідно з його задумом, завдання академії мало бути прагматичним — готувати своїх вихованців до публічної служби. Тому академія була зорієнтована на право і практичні громадські потреби, а не на теологію. Особливий акцент на вивченні права притягував сюди малозаможну шляхетську молодь та городян, які сподівались, отримавши юридичну освіту, забезпечити собі засоби для прожитку. Для неї були відкриті дві бурси. Замойська академія досить швидко стала суперницею Віленської за впливом на русинів. Важливою рисою, що сприяла притокові юнацтва з некатолицьких родин, були спокійні міжконфесійні стосунки: поруч із католиками тут навчалися православні, уніати, вірмени-григоріанці та протестанти. За період з 1595 до 1648 рр. в академії навчалось близько 4,5 тис. осіб, переважно вихідців з Волині, Поділля і Галичини. Академія, як писав згодом Петро Могила в посвяті однієї з книг Т. Замойському, принесла нашому народові дуже багато користі, оскільки з неї вийшло немало людей учених і шановних, церкві православної вельми потрібних. Дійсно, серед вихованців академії були такі політики, як Адам Кисіль, визначні діячі української науки, освіти і культури, як Касіян Сакович, Ісайя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Йосип Кононович-Горбацький та ін. [27, с.117; 46, с.270; 50, кн.2, с.153; 73, с.44; 86, с.270; 97, с.177; 118, с.101; 132, с.299; 136, с.590].

Говорячи про протестантське шкільництво, слід підкреслити, що його доля була тісно пов'язана з долею самої Реформації в Речі Посполитій. Час найбільшого її успіху припадає на третю чверть XVI ст., після чого Реформація йде на спад. Серед причин можна назвати і розколи всередині протестантського табору, суперництво понад 70 різних його течій між собою, і те, що на противагу цьому розколу католицька церква після Тридентського собору змогла консолідуватись, морально оздоровити клір і перейти в контрнаступ, спираючись на всебічну підтримку державної влади. Королівський двір за єзуїтського вихованця Сигізмунда III спокусами й загрозами ламав опір шляхти, надавав привілеї лише єзуїтським навчальним закладам і переслідував протестантські через суди. З метою боротьби з поширенням протестантизму уряд йшов навіть на таке порушення законодавчо закріплених політичних прав шляхти, як заборона навчатися в закордонних університетах. Але слід погодитись з литовським дослідником Ю.М. Юргінісом, який головною причиною повороту в бік Контрреформації вважає ту соціально-політичну небезпеку, яку створила радикальна течія в реформаторстві — антитринітаризм. Соцініанство мало значний успіх серед міського плебсу і дрібної

шляхти. Їх рух мав виразно антикріпосницький характер і це не могло не занепокоїти панівний клас. Фактично до середини XVII ст. Контрреформація в Речі Посполитій в основному отримала перемогу. А разом з цим згасає і протестантське шкільництво. Тим більше, що доля протестантських шкіл значною мірою залежала від власника містечка, від його матеріальної підтримки. Тому як тільки він змінював віру або помирав і приходили його спадкоємці-католики, школа закривалась [26, с.7; 43, с.174; 80, с.82; 129, с.66; 138, с.103].

Але в розглядуваний період протестантські школи стали досить поширені в українських землях і зробили значний внесок у розвиток освіти. Вони були різними за рівнем: від елементарних до академічних. З кальвіністських шкіл, які навчали в межах програми середнього рівня, виділялась школа у містечку брацлавського воєводи Я. Потоцького — Панівцях на Поділлі, що проіснувала з 1590 до 1611 рр. Тут, як і в згадуваній Дубецькій школі, крім семи вільних наук вивчали філософію і теологію. Існувала своєрідна спеціалізація: учні, які готували себе до духовної діяльності після катехитичного класу переходили до теологічного, а той хто прагнув продовжувати освіту за кордоном, навчався переважно в класах філософії і права. На початку XVII ст., запозичивши, можливо, досвід Острозької академії, школа діяла вже як культурно-освітній центр. При ній відкрилася друкарня, що випускала антикатолицькі памфлети. Був створений осередок літераторів, який працював над перекладом Посланий апостолів. Після смерті Я. Потоцького вона перейшла до єзуїтів [33, с.75; 66, с.133; 85, с.270].

За оцінкою В.І. Любаценка, налагодження і широке впровадження вже з другої половини XVI ст., а ще більше — на початку XVII ст. шкільної справи стали важливим здобутком протестантизму. До очевидних досягнень навчальних програм кальвіністських шкіл слід віднести тематичну багатоманітність. Заняття з теології тут не домінували, по суті, над загально-освітніми предметами. Навчання мало переважно історико-філософічне спрямування. Викладалися й природничі науки (натурфілософія), що було важливою прикметою Нового часу. Така оцінка збігається з думкою польських істориків, які вважають, що протестантське шкільництво, розвиваючись з середини XVI ст., коли решта шкільництва хилилась до занепаду, врятувало країну від культурного занепаду і зв'язало виховання з прогресивною європейською думкою [66, с.136; 136, с.357].

Окремо слід згадати про кальвіністські заклади в Закарпатті, передусім, про вищу школу в Шарош-Потоці. Після 1617 р. кальвіністи прагнули створити тут академію. Найбільших успіхів

школа досягла в період викладання в ній Яна Амоса Коменського. Після переїзду у Шарош-Потік він домігся від княгині Ракоці відкриття при школі кількох обладнаних лабораторій (природничої та технічної), великої бібліотеки, друкарні, театру. У шкільній друкарні відомий педагог видав серію підручників та методичних розробок з реформи навчального і виховного процесу. Серед останніх — шкільний статут “Законо добре організованої школи” (1653) [66, с.137-138].

Навчання в кальвіністських школах перебувало під контролем керівних органів — синодів — з’їздів делегатів-кальвіністів. Синоди визначали навчальні предмети, складали статuti шкіл і навчальні програми, призначали ректорів шкіл і вчителів, визначали їм жалування, рекомендували здібних молодих людей як домашніх учителів до сімей знатних одновірців. Вони ж підбирали так званих сеньйорів, або схолярів,— своєрідних опікунів чи інспекторів шкіл. Сеньйори були присутні на екзаменах, спостерігали за добропорядністю учнів і вчителів, контролювали останніх, доповідали і піклувались про потреби шкіл, готували щорічні звіти стосовно їх роботи і т. ін. Верховний контроль здійснював суперінтендант [78, с.18; 85, с.320].

Виникає мережа шкіл і в центрах соцініанського руху, який охопив Волинь і західну Київщину. На Волині в першій половині XVII ст. існувало понад 20 соцініанських шкіл. Найвідомішою з них була школа в Киселині. Її історія характерна для багатьох соцініанських навчальних закладів. У першій половині XVII ст. найвпливовішою в Речі Посполитій вважалася Раківська школа, заснована в 1602 р. Рівень навчання був таким високим, що це дало підстави називати її академією. Вона давала вищу освіту, готувала вчителів і проповідників для соцініанських громад по всій Речі Посполитій. У деякі роки кількість учнів в ній сягала тисячі осіб. Значний відсоток становили українці й вихідці з України, зокрема діти Чапличів-Шпановських, Немиричів, Любенецьких, Войнаровських, Гойських, Арцишевських, Суходольських та ін. У 1638 р. католицька церква в судовому порядку добилає її закриття [46, с.266; 66, с.138; 85, с.270].

Після цього соцініани переносять центр шкільної діяльності на Волинь. Основна маса викладачів з Ракова переїжджає до м. Киселин, де ще з 1614 р. діяла соцініанська школа. Уже через рік починається переслідування школи, ініціаторами якого стали луцький біскуп А. Гелембицький та декан володимирський Ст. Урбанович. У 1644 р. уряд порушив справу проти володарів містечка, шляхтичів Чапличів-Шпановських, указуючи, що вони “почали якусь академію в Киселині без дозволу Речі Посполитої” фундувати для зараження молоді різного стану “наукою блудною”

і за рішенням трибуналу школа знову була закрита [24, с.140; 66, с.139; 80, с.113].

Не менше ніж сім соцініанських шкіл діяло в центральній Україні, зокрема в Черняхіві — родовому гнізді Немиричів. Добру славу заслужила на початку XVII ст. і школа в Гощі, власності київського каштеляна Гаврила Гойського. Як і в кальвіністів, вищою педагогічною інстанцією у соцініан був синод. Інспекторами і опікунами були сеньйори, а школи очолював ректор [46, с.266; 66, с.139; 78, с.24].

У складному становищі опинилося в другій половині XVI ст. українське шкільництво, тісно пов'язане з православною церквою. В умовах поширення протестантських та єзуїтських шкіл, піднесення їх рівня традиційна освіта вже не могла задовольнити потреби суспільства, вирішувати й надалі надважливе ідеологічне завдання — протистояти впливам цих шкіл [119, с.29]. Старими засобами з новими ідеями боротись було годі, зазначав С.О. Єфремов і наводив слова Герасима Смотрицького про те, що де вже “плохому й голому за збройного рицаря воювати, а простому неученому за мудрого оратора відповідати”. У боротьбі, підкреслює він далі, “треба було вчитись, треба було запозичатись і на ті культурні засоби, якими вороги орудували: школу, освіту, організацію громадську” [27, с.113]. Але вирішення цієї проблеми ускладнювалося змінами державної політики щодо православної церкви і всім комплексом факторів, пов'язаних з цими змінами.

Відразу після Люблінської унії 1569 р. постало питання про унію релігійну. Уже в останній день Люблінського сейму король Сигізмунд Август заявив, що тепер, коли затверджена політична унія, слід подумати про відновлення єдності віри, релігійної єдності, тобто панування єдиної римської церкви. Це була не лише позиція короля, а й відображення позиції значної частки польської магнатерії і шляхти, яка вбачала в унії важливий фактор зміцнення внутрішньої єдності нової держави, вважаючи, що без неї політична єдність Речі Посполитої навряд чи буде міцною. Суттєве місце посідали і розрахунки зменшити впливи православної Москви на українське і білоруське населення. Бо, як указує А. Суліма Камінський, інкорпорація українських земель поставила польську державу обличчя до обличчя з Москвою. Унійні настрої підтримував і Ватикан, який протягом XV—XVI ст. неодноразово спробував підпорядкувати православ'я. Ця тенденція особливо посилилась, як уже зазначалось, у ході Контрреформації і розглядалася папською курією на тлі значних втрат у результаті реформаційного руху як потужний засіб зміцнення позицій католицької церкви [30, с.122; 50, кн.1, с.120; 53, с.15; 139, с.71].

Утім, її реалізація не була простою в умовах поширення в Речі Посполитій реформаційних настроїв. У 1563 р. на Вілен-

ському сеймі Сигізмунд II Август скасував обмеження православних, запроваджені Городельською унією 1413 р., і проголосив політику віротерпимості в державі. Українській православній шляхті імпонувала ця релігійна толерантність, програмним гаслом якої було: “вільно кожному вірити згідно зі своїм сумлінням”. У 1573 р. на елекційному сеймі Генріх Валуа, а в 1576 р.— новий король Стефан Баторій також підтвердили релігійні свободи. Більш того, Стефан Баторій у 1585 р. підтвердив окремо права православних дотримуватись своїх обрядів і уставів, ремонтувати і будувати церкви, шпиталі та училища. Але, як підкреслює В.І. Ульяновський, зі смертю цього короля період досить зручного державно-правового становища православної церкви в Речі Посполитій закінчився [50, кн.1, с.117, 122-123; 130, с.80].

У міру подолання внутрішньої кризи католицької церкви, її консолідації, послаблення реформаційного руху, який виступив союзником православ'я в боротьбі проти католицизму, поступово готувався ґрунт для переходу державної влади і католицької церкви в наступ. Загроза цього посилювалася й кризою в самому православ'ї.

Православна церква опинилася в тяжкому становищі через декілька причин. По-перше, позначалися відсутність власної державної влади і, унаслідок цього, другорядний статус православ'я в Речі Посполитій. У XVI ст. посилювалися відхід від традиційної системи церковного управління і втручання у справи церкви світської влади королів-католиків та їхньої адміністрації, перетворення її на останню інстанцію у вирішенні духовних справ, узаконення права патронату та зловживання ним, коли король, користуючись правом “подавання хлібів духовних”, починає призначати вищій клір, далекий від канонічних, етичних вимог, що на думку як сучасників, так і дослідників історії церкви, спричинило катастрофічні наслідки. За оцінкою двох антиподів, візитатора папських колегій у Східній Європі, єзуїта А. Поссевіно і православного ортодокса князя А. Курбського, єпископат був малосвідомий у богослов'ї та церковній догматиці. Боротьба владик, в основному, зводилася до оборони своїх володінь [50, кн.1, с.74, 120, 142].

По-друге, водночас, на відміну від католицької церкви, православна не мала свого духовного центру на зразок Риму, який би завдавав тон у питаннях розвитку теологічної доктрини, поліпшення освітнього рівня духовенства й відстоював інтереси церкви перед світською владою. Константинопольський патріархат, якому підпорядковувалась Київська митрополія, сам перебував у скрутному становищі після падіння Візантійської імперії [50, кн.3, с.15].

По-третє, накладала свій відбиток й інша філософська парадигма православ'я, що позначилася на підході до бого-

словської православної освіти. Філософсько-світоглядна основа освіти і в православ'ї, і в католицтві була єдиною. Освіта розглядалася як свого роду функція релігії, основним завданням якої було поширення і тлумачення релігійних істин. Але офіційною філософською системою, визнаною католицькою церквою, була схоластика, яка мала на меті збагнення Бога в логіці й міркуванні. Католицькому богослов'ю як “служниці”, зазначає О.Є. Кошелева, були необхідні різні схоластичні (тобто шкільні — від лат. schola — “школа”) науки, вивчення яких потребувало правильно організованої системи навчання. Православне ж богослов'я обмежувало роль розуму у справах віри, вважаючи, що богозбагнення більш можливе через споглядання, почуття, моральний подвиг [85, с.42; 101, с.58].

У XVI ст. в умовах загострення протистояння двох культур усе більш очевидною стає необхідність подолання цього недоліку. Як першочергове завдання постає проблема реформування церкви та її оздоровлення, теоретичного осмислення й розробки комплексу ідей, співзвучних реформаційній ідеології, зміни парадигми освіти з метою збереження й розвитку вітчизняної духовної культури, захисту національних політичних та релігійних інтересів. Серед широкого загалу православних зростає усвідомлення, що без реформи церковного життя і оновлення форм культури, піднесення рівня власних шкіл на базі використання досвіду як єзуїтських, так і протестантських навчальних закладів неможливо зберегти свої позиції. Князь К. Острозький у листі І. Потію в 1595 р. відзначив, що у протестантів можна повчитися справі організації “шкіл, друкарень, шпиталів”. І цю місію беруть на себе не православні ієрархи, а “протектори православ'я” і православне міщанство [15, с.54-55; 24, с.41; 34, с.3].

Особливо слід відзначити роль князя Костянтина Острозького (1527—1608) — “некоронованого короля України”, патрона понад 1 000 церков — та його освітніх заходів, що розгорнулися з 70-х рр. XVI ст. У цей час на його кошти засновуються соборні школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), Слуцьку (1580), відкривається школа в Дерманському монастирі (1602), відновлюється школа в Києво-Печерському монастирі, який у 1592 р. за протекцією князя отримує ставропігію і статус лаври і, нарешті, створюється Острозький культурно-освітній центр [7, с.51; 46, с.162; 50, кн.1, с.191; 82, с.212; 95, с.388]. М.С. Грушевський зазначав, що з 70-х рр. Острог “робиться видатним центром літератури і православ'я: тут засновується друкарня й православна академія, групується гурток літераторів” [18, с.147].

Коло діяльності центру було широким. Однією з вимог реформаційної думки був переклад Біблії, богослужбених книг

рідною мовою, і протестанти активно займалися цією діяльністю. У відповідь на це на рубежі 50—60-х рр. XVI ст. кн. К. Острозький вирішує підготувати й видати повний текст Біблії, і саме видання повної слов'янської Біблії 1581 р., за оцінкою В.О. Біднова, стало “найголовнішим пам'ятником наукової праці Острозької академії” [7, с.51]. Якраз ідея видання Біблії обумовила необхідність заснування в 1578 р. школи і друкарні. Друкарня мала видавати для школи навчальні посібники, а школа — готувати освічених людей, потрібних як автори, перекладачі, коректори видань тощо. Школа мала вирішувати і більш широке завдання — протистояти впливам Віленської та інших єзуїтських колегій і протестантських шкіл, загрозу яких князь добре розумів, відчувши на власному досвіді, оскільки його син, відправлений на навчання до єзуїтської колегії, виховався в католицькому дусі [45, с.273; 50, кн.3, с.10; 82, с.189-190; 138, с.110-111].

До створеного в Острозі вченого гуртка, що становив ядро професорського складу Острозької академії, були залучені солідні наукові сили: блискучі публіцисти Герасим Смотрицький, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко, Василь Сурозький, “доктор наук латинських і елінських”, греки Кирило Лукарис, вихованець Падуанського і німецьких університетів, у майбутньому патріарх олександрійський, а потім — константинопольський, архієпископ Тимофій з Поло, патріарший протосинкел Никифор Парахес, який перед тим десять років викладав у Падуанському університеті, був його ректором, єпископ Меглінський з Македонії Феофан Грек, Діонісій Раллі-Палеолог, пізніше архієпископ Тирновський, польський математик і філософ, професор Краківського університету Ян Лятос та ін. [3, с.389; 10, с.95; 46, с.162; 50, кн.2, с.82-85; 85, с.271]. Такого рівня викладачів, зазначає І.З. Мицько, тут було більше, ніж у будь-якому іншому навчальному закладі православного спрямування в Європі XVI—XVIII ст. [75, с.3]. Це дало змогу забезпечити викладання не тільки семи вільних наук — основи західноєвропейської школи, але й елементів богослов'я, теології.

Серед сучасників школа отримала назву “академії”. Зокрема, цю назву вживали на сторінках своїх книг її перший ректор Герасим Смотрицький та Галшка (Єлизавета) Острозька в заповіті 1579 р. Г. Смотрицький називав її академією, на противагу єзуїтській Віленській, указуючи на належність цих установ до одного типу. Інший сучасник — Симон Пекалід — називає школу “тримовною гімназією”. В інвентарях Острога цей заклад називають, як і в листі А. Поссевіно, “колегією”. Сам К. Острозький не вважав за потрібне добиватися, як Я. Замойський, офіційного визнання своєї школи. Слід погодитись з Н.П. Калениченком, що назва “академія”

дана їй не як першому вищому навчальному закладу в Україні, хоча така думка висловлювалась деякими дослідниками, а, скоріше, як центру наукової думки. Справа в тому, що обов'язковою ознакою академії (університету) в Речі Посполитій було викладання богослов'я та право надання докторських ступенів своїм випускникам. Тому О.М. Дзюба зазначає, що Острозька школа за своїм рівнем наближалась до середньої з елементами вищої [2, с.575; 24, с.28; 50, кн.2, с.80-82; 91, с.45; 103, с.76].

За короткий період своєї діяльності Острозька школа-академія відіграла визначну роль у розвитку вітчизняної науки, культури, освіти. За підрахунками дослідників її протягом 60-річного існування закінчило не менше 500 осіб, серед яких були відомі майбутні політичні діячі, просвітителі, письменники, творці першого українського національного відродження: Йов Борецький, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський, Йов Княгиницький, Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. Сучасники добре розуміли цю заслугу академії та її фундатора. Автор "Перестороги" присвятив князю К. Острозькому натхнений панегірик як єдиній, на його думку, світлій постаті серед українського панства. Він підносить роль Острозької академії, вбачаючи в ній справжній початок національно-культурного відродження [46, с.163, 176; 47, с.129; 100, с.40; 134, с.65]. "Після цього,— пише він,— православ'я наше почало сяяти як сонце. Люди вчені почали в церкві божій з'являтися; учителів і будівничих церкви божої книги друковані почали множитись. Що бачачи, святійший патріарх частіше наглядати почав, дидакалів мудрих надсилав..." [2, с.89].

Але головне значення Острозької академії полягає в тому, що вона, по суті, стала першим українським навчальним закладом європейського типу і утвердила зразок православної школи як "тримовної гімназії". Тим самим був закладений механізм реального компромісу між східнослов'янськими просвітницькими традиціями і "латинською наукою", вперше введеною в практику православної освіти. Ідею тримовного ліцею, який мав проводити студії трьома сакральними мовами і здійснювати на цій основі наукове, з позицій "біблійного гуманізму", видання Біблії, висунув Еразм Роттердамський, а найповніше її реалізував кардинал Хіменес із Алькала. Але якщо для них трьома сакральними мовами були гебрайська, грецька і латинська, то в Острозькій школі як такі вважались грецька, латинська і церковнослов'янська, що відбивало тенденцію до поєднання "східної" та "західної" традицій — на відміну від тих православних кіл, які латину не відносили до сакральних мов. Синтез "слов'яно-греко-латинських" наук став прикладом для навчальних закладів, створених міщанськими братствами, тому

академію по праву можна назвати фундаментом широкого оновлення національної освіти кінця XVI — початку XVII ст. У більш широкому плані, як зазначає Н.М. Яковенко, перехід до вивчення семи вільних наук мав величезне значення з далекими наслідками культурологічного й світоглядного характеру, започаткувавши зрушення у всій філософській орієнтації української культури [24, с.3; 34, с.4; 46, с.162; 85, с.271; 97, с.179; 130, с.83].

З перших десятиліть XVI ст. розпочинається якісно новий етап у розвитку українських міст. Під впливом розвитку товарно-грошових відносин відбувається бурхливе зростання міських поселень. До кінця 60-х рр. XVI ст. тільки на українських землях Великого князівства Литовського виникли десятки нових міст і містечок, а загальна їх кількість в Україні досягла майже тисячі. Найбільше їх було в прикордонних Київському (385), Брацлавському (122), Подільському (111) воєводствах. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. міщани за різними підрахунками склали в Україні від 10—20% до 46% населення. Високий відсоток міського населення свідчив не стільки про розвинену урбанізацію, скільки про небезпеку життя без охорони міських мурів. Хоча серед міст переважали дрібні, аграрно-ремісничі приватновласницькі поселення, але було і чимало поселень з 5—10 тис. жителів з високорозвинутим ремеслом та жвавою торгівлею [26, с.39; 97, с.146; 106, с.12-13; 124, с.29].

Серед східнослов'янських міст виділялись два культурних центри: Вільно для Білорусі і Львів для України. Це були багаті торговельні міста, і саме вони стали вогнищами потужного міського руху. На тлі суспільної деградації української шляхетської верстви саме галицьке міщанство, рівень добробуту якого впродовж XVI ст. помітно зріс, демонструє одночасно піднесення національної самосвідомості й громадянської організованості, виступивши на захист мови і культури. Православні братства виникають у містах ще наприкінці XV ст. і в умовах їх багатоетнічного населення перетворюються в останній чверті XVI ст. на організації, що відстоювали інтереси українських ремісників, купецтва у боротьбі з польсько-литовською владою та католицьким патріархатом. Інститут церковних братств, як відзначав Ф.І. Титов, надавав православним громадянам Польщі можливість і право легалізуватися в такі корпорації, які відносно легко визнавав і затверджував уряд. За складного переплетіння релігійно-реформаційної та національно-визвольної боротьби гасла ортодоксального православ'я в їх ідеології і практиці поєднувалися з реформаційними принципами діяльності [26, с.111; 89, с.185; 93, с.726; 114, с.472; 116, с.25].

Братства, зазначав В.І. Пічета, виступаючи як ідеологічні центри боротьби на захист православ'я і народності, мали діяти

тими ж методами й прийомами, якими діяли їх противники з католицького табору — відкривати школи з метою виховання молоді в дусі православ'я і відданості власному народові та, у тому числі, виховати й випустити таких просвітителів, культурних діячів, які були б озброєні всіма знаннями тодішньої схоластичної науки, тодішнього схоластичного богослов'я і могли б вступати в дискусії з єзуїтами та іншими опонентами православ'я. Слід відзначити ще один важливий аспект: уся освітньо-культурна діяльність братств була спрямована на ліквідацію монополії привілейованих верств на освіту [93, с.726; 114, с.475].

В освітній діяльності братств можна виділити кілька етапів. Оскільки, як писав М.С. Грушевський, “стара школа все менше потребувалася суспільністю, а те, що потребувала суспільність, виходило зовсім за круг засобів старої школи, й вона того дати не уміла”, українське міщанство спочатку розпочинає змагання за право навчати своїх дітей у гімназіях [17, т.6, с.331]. У 70—80-х рр. XVI ст. це була одна з основних вимог православного міщанства Львова до патриціанської міської ради. Справа в тому, що у 1570 р. магістрат заборонив православним віддавати своїх дітей до львівської кафедральної школи. У зв'язку з цим, апелюючи до королівської влади, представники всієї української громади міщан і передміщан посилалися на приклад політичної рівності української шляхти, зафіксований у рішеннях Люблінської унії. У травні 1572 р. Сигізмунд II Август своїм привілеєм зрівняв українську громаду фактично у всіх сферах релігійного, економічного, правового та культурного життя, у тому числі визнав за українським населенням право посилати синів до гімназій і шкіл у Львові й інших містах для вивчення “вільних мистецтв”. У документі зазначалося, що винна сторона у випадку порушення має сплатити великий штраф у розмірі 20 тис. угорських злотих. Проте ця можлива санкція не примусила міську раду виконувати королівський декрет. Українці двічі домагалися підтвердження привілею 1572 р. (у 1574 р. Генріхом Валуа та в 1577 р. Стефаном Баторієм). Але магістрат продовжував опиратися його реалізації, поки в травні 1585 р. Стефан Баторій остаточно не звільнив його від поданих оскаржень української громади [32, с.32, 128; 51, с.52-53; 108, с.58].

Тому, під впливом досвіду Острозької академії, поступово визріває думка створення власних національних навчальних закладів і системи національної освіти в цілому, відповідної до вимог часу. У статуті Львівського братства зазначалося, що створення школи нового типу — “якої ніде в нас досі не існувало” — є одним з основних його завдань. Історія братських шкіл бере свій початок з травня 1584 р., коли Стефан Баторій під тиском

братств, підтриманих православними магнатами і шляхтою, дозволив віленським міщанам утримувати училище для навчання “дітей закону грецького”. Наступного року це право поширилося на всі православні братства Речі Посполитої. Наприкінці 1585 р. Львівське Успенське братство заснувало свою школу — перший в Україні всестановий навчальний заклад, утримуваний на громадські кошти, в якому початкове навчання поєднувалося зі школою вищого ступеня. У 1586 р. антиохійський патріарх Іоаким схвалює її статут, а потім, у дещо переробленому вигляді, у червні 1592 р. його затверджує константинопольський патріарх Єремія [24, с.28; 32, с.127, 129; 68, с.33; 85, с.298-299]. Він, згідно з рішенням Берестейського православного собору 1591 р., стає обов’язковим для всіх братських шкіл на території Великого князівства Литовського й України — “чин же братства Львівського ухвалюємо бути по всіх єпископіях...єдинорівно в усіх містах при церквах” [115, т.2, кн.1, с.342].

Слідом за Львовом братські школи виникають у Рогатині (1589), Городку (1591), Перемишлі (1592), Кам’янци-Подільському, Галичі (90-ті рр.). На початку XVII ст. відкриваються також школи в Києві, Холмі, Луцьку, Вінниці, Немирові та інших містах. Усього в цей період нараховувалось близько 30 таких шкіл. Братські школи зосереджувалися, передусім, у Галичині і на Правобережній Україні, де більше відчувався тиск уряду та католицької церкви, а отже, і опір йому був сильнішим. Як зазначає Б.Н. Мітюрів, свідчення про братства на Лівобережній Україні значно бідніші. Братства в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Путівлі, Кролевці, Стародубі та інших містах рідко виділяли кошти на утримання шкіл, обмежуючи свою діяльність переважно побутово-господарськими питаннями. Тут ініціатива утворення і утримання шкіл належала громадам [32, с.147; 68, с.46; 71, с.35-36; 119, с.31-33].

У братських школах система освіти було аналогічною системі освіти в єзуїтських школах. Так, навчальний план Львівської школи містив перший ступінь навчального плану факультетів західноєвропейських університетів — тривіум і, частково, другий ступінь — квадріум. Але, запозичивши принципи організації і характерні для середніх навчальних закладів Речі Посполитої “сім вільних наук”, братські школи не стали їх сліпими послідовниками. Як вже зазначалося, братська школа призначалася “для навчання дітем вшелякого стану”. Початкову освіту в ній здобували “міські сини”, навчання яких оплачували батьки, і вбогі діти (“нищі”, “павпри”, “мендики”), звільнені від плати. Більшість “павпрів” мешкали в бурсі при школі. Тут жили і вбогі “виростки” — підлітки та юнаки, які допомагали дякам-учителям “у послузі церковній” і виконували різні доручення

братства. Крім “хлопців”, що здобували початкову освіту, у школі навчалися “спудеї” — учні школи вищого ступеня. Вони не тільки самі вчилися, а й були одночасно учителями-репетиторами (“педагогами”) школярів—“хлопців”. Тут велика увага приділялась вивченню церковнослов’янської і української книжної, а також грецької мов, оскільки “братчики” усвідомлювали, що без знання творів отців церкви грецького походження, пам’яток слов’янської мови буде важко вести боротьбу з єзуїтами, з їх натиском на православну церкву [32, с.130-132, 135; 85, с.272; 93, с.727; 96, с.70].

Більш того, на противагу Петру Скарзі, який у книзі “Про єдність церкви Божої” (1577) стверджував, що не було і не буде ні академії, ні колегіуму, де б теологія, філософія та інші вільні науки могли вивчатись і розумітись іншою, ніж латинська, мовою, вони ставили за патріотичну мету відродження слов’янської мови як мови слов’янської вченості. Поряд з цим у братських школах викладались також польська і латинська мови, бо без їх знання неможливо було освоїти досягнення західної науки. До планів львівських братчиків входило також розширення шкільної програми до предметів вищого циклу — філософії та теології. До них двічі (у травні і липні 1597 р.) звертався олександрійський патріарх Мелетій Пігас із закликом заснувати школу вищого рівня, оскільки сам він в умовах Османської імперії зробити цього не може. Однак створити училище вищого типу їм не вдалося [24, с.24; 49, с.559].

У більшості документів, що дійшли до нас, братські школи називають греко-слов’янськими училищами або школами мови грецької і словенської, інколи “колеумом руським”. Львівську братську школу в привілеї Сигізмунда III (1590) названо “школою для зайняття вільними мистецтвами”. Братства оплачували вчителів, контролювали зміст роботи школи, утримували приміщення. На чолі школи стояв, як правило, ректор, на допомогу якому братство призначало двох старших, або “дозорців” (“схолархів”). Таке встановлення контролю над школою, підкреслює Н.М. Яковенко, було першим проявом секуляризації вчительської практики не тільки в Україні, а й на східнослов’янських землях взагалі. Це означало, що освіта з рук духовенства переходила до рук світських організацій, хоча й зберігала значною мірою церковний характер. Як справедливо зазначав С.О. Єфремов, це, передусім, було обумовлено тісними зв’язками братств з церквою, але, за його словами, дух часу і конкуренція з католицькими школами примушували й православних подавати із світських наук те, без чого не обходилась тодішня освіта. До того ж слід враховувати соціальний склад братств у різних містах України. Якщо до Львівського Успенського братства входили переважно

ремісники і торговці центру міста, менше — міщанство передмість, і не входило духовенство, то в Луцькому і Київському братствах провідні позиції належали шляхті і духовенству. У малих містах братства об'єднували все українське населення [13, с.48; 27, с.117; 32, с.132; 65, с.131; 85, с.299-300; 123, с.74].

Ґрунтовність освіти в братських школах, на чому слушно наголошує О.С. Мельничук, забезпечував викладацький корпус. Серед керівників і викладачів шкіл були вихованці багатьох зарубіжних університетів, Острозької академії, а в майбутньому — і Києво-Могилянської колегії. Серед них можна назвати таких видатних учених і педагогів, як греки Арсеній Еласонський та Кирило Лукарис, Йов Борецький, Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Памва Беринда, Єлисей Плетенецький, Тарасій Земка, Захарій Копистенський, Сафроній Почаський та ін. [68, с.33; 69, с.21].

Братства приділяли серйозну увагу підбору вчителів. У листі до діячів Львівського братства колишній викладач школи, олександрійський патріарх Кирило Лукарис у квітні 1614 р., обговорюючи з братчиками справу заснування шкіл і підбору вчителів, наполягав, що без залучення справжніх фахівців не може бути й мови про досягнення високого рівня освіти. А для цього необхідно добре оплачувати роботу вчителів. При цьому він посилався на досвід єзуїтів. Кожний учитель, якого приймали до братської школи, був зобов'язаний повідомити загальному зібранню про методи навчання і про зміст того матеріалу, який буде ним викладатися, а також дати пробні уроки. У свою чергу братство знайомило його зі шкільними порядками і своїми вимогами. Учитель не був повноправним членом братства, а найнятим за договором і виконував узяті на себе зобов'язання та працював у школі доти, доки задовольняв вимогам братства. Роботу вчителів контролювали “дозорці” [71, с.188-189; 80, с.183; 85, с.301; 119, с.46].

Б.Н. Мітюрів одним з перших звернув увагу на співзвучність гуманістичних вимог до вчителів братчиків та Я. Коменського. У його “Законах добре організованої школи” та “Порядку шкільному” 1586 р. від учителя вимагалось високоморальної поведінки, яка б слугувала прикладом для учнів, зобов'язання учити їх з “промислом доброї науки”, “за непослушенство карати не тиранськи, но учительськи”, однаково любити як “синів багатих, так і сиріт убогих” [71, с.97; 86, с.38-39]. Ці ж ідеї знайшли відображення і в богослужбних канонічних книгах XVII ст.— “Чиновниках”. У них зафіксований чин благословіння ректора і вчителів шкіл. У чині подавалися спеціальні молитви про дарування кандидатам “духа премудрости, разума, совета и страха, подати им силу к

зачатию и совершению доброго их намерения в пользу православной церкви”, щоб вони навчали “отроков всем добрым учениям и благим нравам в терпении и любовно” [50, кн.1, с.139].

Звичайно, рівень братських шкіл не був усюди однаковим. Це залежало від економічної потужності братства, його матеріальних можливостей знайти підготовлених учителів і достатньою мірою оплачувати їх працю. На оплату вчителів йшли квартальні внески батьків. Крім грошової оплати, учителі користувалися, за стародавнім звичаєм, за певною чергою обідами від батьків школярів. Вони також отримували частку “подзвонного” та прибутку від виготовлення й продажу свічок. Зрозуміло, що найбільш кваліфіковані вчителі зосереджувались у багатих містах. Рівня шкіл вищого типу досягали Львівська, Київська, Луцька школи, які досить успішно конкурували з католицькими, єзуїтськими, протестантськими навчальними закладами. Однак вони все ж поступалися ним своїм офіційним статусом та економічними можливостями. Знайдені записи про прийняття учителів та угоди про оплату їх праці свідчать, що в братських школах оплата вчителів була в 7—11 разів нижчою, ніж у Замойській академії, у 7 разів нижчою, ніж у Віленській протестантській школі. Так, І. Борецький, ставши в 1604 р. ректором Львівської школи, отримував, за угодою з братством, 10 злотих на квартал (40 злотих на рік), учитель слов'янської мови Ф. Сидорович — 20 зл. на рік, а в Замойській академії з 1600 р. сім професорів отримували по 230 зл., інші три — по 130—150 зл. на рік. У кальвіністській школі в Белжицях ректор отримував 400 зл., а у Віленській школі — 150 зл. на рік. Оплата праці вчителів у братських школах була нижчою і від рівня оплати служителів церкви. Це призводило до того, що найкваліфікованіші кадри залишали школу, обираючи духовну кар'єру [24, с.31; 32, с.149, 166; 33, с.59-60; 50, кн.2, с.77; 71, с.189].

Крім шкіл, відкритих братствами, за оцінкою Є.М. Мединського, існувало багато шкіл монастирських та парафіяльних, відкритих за сприяння братств, але не бувших на їх утриманні — в Дубні (1604), Ярославі (1609), Межибожі (1621) та ін. Братські школи готували для них учителів. Відомо, що вже в 1592 р. до Перемишля запрошувались на вчительські посади “спудеї” Львівської школи як знавці грецької, латинської і слов'янської мов. Вони працювали також у Рогатині, Бересті, Стрії та ряді інших міст. Необхідно відзначити роль братських шкіл у поширенні освіти серед народних мас у цілому. Їх студенти й учні осідали по містах і містечках, селах як учителі, писарі, дяки. Завдяки ним, як указують деякі дослідники, крім братських шкіл у містах, виникають братські школи і в сільській місцевості з елементарним

курсом навчання. У деяких статутах братств або прямо вказувалось, що братство завідує школою (наприклад, Кам'янка Струмилова), або що частина коштів повинна витратитись на утримання учителя (Олеськ), або доручалось старшим братчикам “старатися...о школі” (Перемишль, с. Строшевичи біля Старого Самбора) [32, с.147, 159, 240; 45, с.275; 60, с.37; 68, с.48; 119, с.34].

З середини XIV ст. дорогий пергамент поступово замінюється значно дешевшим папером, що робить рукописні книги більш доступними. Але роль книги найбільше зростає у зв'язку з виникненням друкарства. Першу кириличну книгу — “Часословець”, — яка широко використовувалась при навчанні дітей, було надруковано Швайпольшом Фіолем у Кракові в 1491 р. До речі, активну участь у налагодженні видання перших книг слов'янською мовою в друкарні Ш. Фіоля брав Юрій Дрогобич, який тоді був професором Краківського університету. Братства активно використовували друкарську справу для піднесення освіти. Вони першими з усіх православних шкіл запроваджують у навчальний процес “бити” підручники. У 1574—1648 рр. в Україні діяло понад 20 друкарень. Як зазначає І.І. Огієнко, у той час друкарство було цілком освітньою справою, а тому обов'язково поєднувалося зі школою. Це характерно і для Острозького культурно-освітнього центру, і для Львівського та Київського братств, де діяли найбільш потужні друкарні. Крім книг релігійного змісту, вони друкували букварі, навчальні підручники, які були набагато дешевші, ніж рукописні. Перший крок був зроблений Іваном Федоровим, який надрукував у Львові в 1574 р. “Азбуку”. У 1578 р. вона була перевидана ним в Острозі, а потім, у XVI—XVII ст., неодноразово перевидавалася у Львові, Києві, Чернігові, Уневі, Почаєві. Видавалися й інші підручники: “Адельфотес” Арсенія Еласонського, “Азбука” й “Грамматика” Лаврентія Зизанія, “Грамматика” Мелетія Смотрицького, “Лексікон словенороскїй” Памви Беринди, “Перло многоценное” Кирила Транквілліона-Ставровецького тощо. Крім них значними накладом видавалися “Часослов”, “Псалтир”, “Євангеліє учительне” та інші, які теж використовувалися як навчальні посібники. Тільки Львівське братство, яке після смерті І. Федорова в 1583 р. придбало його друкарню, з 1585 р. до першої чверті XVIII ст. видало понад 138 назв книжок загальним накладом більше 160 тис. примірників, у тому числі понад 30 тис. букварів [68, с.35; 82, с.122, 192; 85, с.298; 98, с.60; 100, с.51-56; 102, с.169].

Широка освітня діяльність братств вплинула і на позицію церковних ієрархів. На Берестейському соборі 1570 р. йшлося про скрутний стан церкви і гоніння на неї, негаразди серед духовенства, про потребу в школах, науках. В.І. Ульяновський

підкреслює думку А. Жуковича, що собор встановив щорічний грошовий податок на школи і друкарні з митрополита, єпископів, архімандритів та ігуменів. На наступному соборі в Бересті в листопаді 1591 р. Віленська і Львівська братські школи були визнані головними православними греко-слов'янськими школами. Крім того, кожен єпископ у своїй єпархії мав відкривати школи. Відображенням прагнень добитися різкого піднесення рівня освіти був проєкт 1596 р. ректора Віленської школи Кирила Лукариса про створення на її базі православного університету. Але через переслідування єзуїтів і релігійні хитання в рядах православних ця ідея не була реалізована [50, кн.1, с.168-171; 115, т.2, кн.1, с.343]. Як зазначає І.М. Голєніщєв-Кутузов, “майбутнє належало Києву” [13, с.50].

Дійсно, у середині 90-х рр. підготовка церковної унії вступила в завершальну фазу. До неї почала схилитись більшість церковних ієрархів, які на Берестейському соборі 1596 р. заявили про визнання зверхності Риму. Але унія не справдила надії її авторів і не принесла добра Речі Посполитій. Замість очікуваної політичної “згоди” і єдності в країні, на яку розраховували правлячі кола, вона посіяла національно-релігійну ворожнечу між українцями та поляками і, унаслідок цього, призвела до послаблення держави [139, s.76].

Хоча частина православних магнатів і шляхти теж схилилась до унії, вважаючи православ'я безперспективним не тільки ідеологічно, але й політично, оскільки, на їх думку, закривало шлях до найвищих державних посад, але більша частина їх, переважна більшість міщанства й духовенства в українських землях виступили проти неї. Ключ до розгадки цього, на думку С.М. Плохія, полягає не тільки в протидії унії такої видатної особи, як князь К. Острозький, але і в позиції середньої та дрібної української шляхти. Вона, з одного боку, усвідомлювала свою етнічну і конфесійну окремішність у межах “політичної нації” і вбачала в унії загрозу денаціоналізації, а з іншого, побоювалась втрати права патронату — контролю над церквою на підвладних територіях. Моментальна негативна реакція на введення унії виникла саме з боку цих соціальних груп, які могли оцінити політичні та соціальні наслідки цього акту. В умовах збереження уніатською церквою православної обрядності селянство, яке становило більшість із шести мільйонів українців, у перші роки після Берестя було практично нейтральним. Але виступи козацтва, що політично кристалізувалося на початку 20-х рр. в самостійну військово-політичну силу, здійснило визначальний вплив і на позицію селянства [92, с.4; 94, с.98-100].

Відмова широкої маси православного населення прийняти унію поклала початок систематичним і тривалим акціям уряду,

спрямованим на те, щоб силою примусити його до визнання унії. Уряд постановив, що законними представниками православної церкви є тільки ті єпископи та їх прихильники, що прийняли унію. Саме їм починають передаватися церковні установи і належне їм майно, а також храми. В умовах, коли державною релігією в межах Речі Посполитої визнавалися тільки католицизм і унія, православна церква була поставлена фактично поза законом [89, с.179; 119, с.20; 133, с.5-6].

Особливий удар спрямовувався проти братських шкіл, які протягом усього свого існування зазнавали утиску і переслідувань з боку уряду та католицької церкви. Після 1596 р. наступ посилювався, оскільки вони вважалися серйозним супротивником унійних планів, джерелом “схизми” і зростаючого протесту. Тому розпочинаються активні дії проти братських шкіл з метою підпорядкування їх уніатській церкві. Іпатій Потій, який став греко-католицьким митрополитом після смерті влітку 1599 р. Михайла Рогози, з великим запалом переслідував братства, силою відбирав у них церкви і школи, розганяв незгодних священників та учителів, спонукав Сигізмунда III анулювати видані їм раніше грамоти і привілеї. Польські королі чинили перешкоди відкриттю братських шкіл. Так, коли Сигізмунд III довідався, що Луцьке братство в 1620 р. почало будувати школу, то наказав місцевій владі під загрозою штрафу в 400 кіп грошей литовських і суворого покарання припинити будівництво. Братству лише в 1624 р. вдалося відкрити школу [2, с.460; 13, с.49; 46, с.184; 50, кн.3, с.50; 119, с.34].

Політика уряду Речі Посполитої однозначно характеризувалась православними як систематичне порушення прав і вольностей українського народу, тих зобов'язань, які взяла на себе влада при укладенні Люблінської унії. Ці питання постійно піднімалися православною шляхтою на повітових сеймиках західноукраїнських земель, Волинського, Подільського та Київського воєводств, загальнодержавних сеймах. І хоча в сеймових конституціях 1607 та 1609 рр. фактично було визнане існування де-юре православної церкви в Речі Посполитій, король Сигізмунд III постійно їх порушував. Нескінченні загрози репресій не виконувалися в багатьох випадках тільки внаслідок безсилля уряду [50, кн.3, с.57; 95, с.481; 89, с.199; 105, с.54; 133, с.67].

Посилення переслідувань з боку державної влади і католицької церкви, занепад православних культурних осередків на Волині й Галичині змусили культурно-освітніх діячів перенести свою діяльність на схід, під захист запорозького козацтва. У перші десятиріччя XVII ст. Київ перебирає від Львова роль головного центру українського культурного життя та освітньої діяльності.

Як писав М.С. Грушевський: “З глухого пограничного кута, непривітного і тривожного форпоста перетворяв ся він в національну столицю, разом — в боевий табір відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій” [17, т.8, с.417]. З ініціативи архімандрита Києво-Печерської лаври Єлісея Плетенецького (з 1599 р.) тут утворюється науково-літературний гурток, члени якого Захарій Копистенський, Памва Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній та інші розгортають плідну освітню діяльність. У 1615 р. у Києві засновується братство, створюється школа і друкарня. Швидкому зростанню Київської школи сприяло те, що біля її витоків стояли такі відомі вчені, письменники, досвідчені педагоги. Першим її ректором був запрошений Йов Борецький, вихованець Острозької та Краківської академій, діяльність якого перед цим протягом близько 20 років була пов’язана зі Львівською братською школою, спочатку як викладача, а потім (з 1604 р.) ректора. Освітня праця київського культурного осередку мала безпосередній вплив і на формування ідеології визвольної боротьби запорозького козацтва [22, с.90; 37, с.7; 46, с.246-248; 119, с.45-46].

Слід відзначити видатну роль Й. Борецького, за висловом В.Л. Микитася, “козацького митрополита” [70, с.67], у розвитку освіти кінця XVI — початку XVII ст. Він відводив школі, освіті виняткову роль у житті суспільства, вважаючи її вирішальним чинником прогресу. У цьому він знаходив повне розуміння і підтримку з боку іншого випускника Острозької академії — гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Знайомство з Й. Борецьким та іншими діячами культури, співробітництво з Київським братством давало гетьману можливість глибоко вивчити стан і проблеми шкільної освіти в Україні. З його ініціативи в 1620 р. відбувся вступ до Київського Богоявленського братства усього Війська Запорозького, що мало важливе значення для поєднання православного і козацького рухів, піднесення рівня школи, захисту її від репресій з боку уряду. Наступник І. Потія — митрополит Й.В. Рутський — у 1619 р. відзначив, що братство в Києві є великою перешкодою унії, і якщо воно не буде знищено, то про що-небудь добре неможливо й думати. Під захистом козацтва у 1620 р. була відновлена православна ієрархія, а Й. Борецький висвячений на київського митрополита. Київське братство здобуло право патріаршої ставропігії [37, с.8; 46, с.252; 50, кн.3, с.59; 67, с.38; 116, с.60; 119, с.46]. У першій з грамот, виданих йому єрусалимським патріархом Феофаном, 26 травня 1620 р. затверджувалась братська школа “наук елліно-словенського і латино-польського письма, де наука через вчителів...щиро показувана” [33, с.67].

Відновлення керівних органів православної церкви мало суттєве значення для піднесення її ролі в подальшому розвитку освіти. Ставши митрополитом, Й. Борецький приділяв постійну увагу поширенню братств, розвиткові їх шкіл, надалі опікувався діяльністю Київської братської школи. Він неодноразово ініціював спроби добитися від уряду дозволу на перетворення її у вищий навчальний заклад [37, с.8; 46, с.255; 100, с.46]. У своєму духовному заповіті, складеному в 1631 р., він звертався до Петра Могили з проханням розпорядитися всім своїм майном, книгами, передусім, на користь “шкіл у братстві Київському для цвиченя діток християнських” [116, с.63, 72].

Уніатська церква подавала відновлення православної ієрархії як злочинне порушення королівського права номінації, як духовний бунт проти влади і гідності короля, називаючи нових ієрархів “явними ребелізантами” і “зрадниками к. його м.” [74, с.139]. Саме як дії “проти віри й повинностей добрих підданих” це і було розцінено королем [74, с.137]. З королівської канцелярії були розіслані грізні універсали-грамоти воеводам, каштелянам, старостам і міським урядникам з наказом не впускати до міст і сіл “самозваних” владик, негайно їх арештовувати і віддавати під суд для суворого покарання. Король заявив, що він швидше позбудеться корони, аніж дозволить схилятицькому митрополиту бути в Києві. Унаслідок такої жорсткої позиції короля та його оточення, реальне становище православ'я в Україні, незважаючи на відновлення ієрархії та декларативний, зумовлений тиском козацького чинника, дозвіл польських сеймів 1618, 1620, 1623 і наступних років вільно здійснювати богослужіння “за давніми звичаями”, погіршувалось з кожним роком до смерті Сигізмунда III [55, с.190; 74, с.135; 133, с.64-65].

Непевним було і становище уніатської церкви. Загострення політичної ситуації схиляло багатьох представників магнатерії і шляхти до пошуку компроміса з “Руссю”. На їх позиції позначалося і негативне ставлення до нової церкви католицьких ієрархів. Тому після Хотина сейм навіть висловився за її ліквідацію, як такої, що “ніякої користі для Польщі не приносить, лише одну шкоду”. Уніатську церкву врятувало лише втручання Риму: папа у 1622 р. віддав її під опіку тільки-но створеної Конгрегації поширення віри, яка мала значні права. Папський нунцій Ланцелотті в грудні 1622 р. отримав інструкцію Ватикану уважно стежити, щоб король не надавав “єретикам” жодної посади, жодного староства. Навіть у таких великих містах, як Львів, Дрогобич, Самбор, ті, хто не приймав унію, змушені були проживати в спеціально відведених кварталах, їм заборонялося купувати нерухоме майно, вони зазнавали обмежень у торгівлі, обкладалися додатковими податками [67, с.14, 18; 87, с.80].

Ситуація на краще почала змінюватись з обранням польським королем Владислава IV (1632—1648). На відміну від батька, він відзначався релігійною толерантністю. Це визначалося цілком прагматичним бажанням, усупереч тиску римської курії, досягти політичної стабілізації в державі й консолідації суспільства на ґрунті врахування конфесійних інтересів усіх віросповідань. Не випадково мова йшла про “заспокоєння народу руського”. Відіграло свою роль і прагнення заручитися підтримкою православних верств, передусім козацтва, в умовах загострення міждержавних відносин з Туреччиною і Московською державою. Козацька рада, скликана в Прилуках у квітні 1632 р., обрала на конвокаційний сейм делегацію, у наказі якій вимагала добиватися скасування всіляких обмежень православним будувати церкви, відкривати колегії, друкарні тощо. У результаті впертої сеймової боротьби представників православної шляхти, підтриманої активною політичною позицією Війська Запорозького, конструктивного підходу королевича Владислава, незважаючи на впертий опір клерикально налаштованого сенату, були прийняті “Пункти заспокоєння коронних і Великого князівства Литовського обивателів руського народу, які перебувають у грецькій релігії” [18, с.174; 44, с.167; 46, с.261; 55, с.51; 105, с.220-221].

Згідно з цим документом за православними визнавалися Києво-Печерська лавра, львівське, луцьке, перемишльське, а також мстиславське єпископства. За ними визнавалася також свобода богослужіння, право обіймати посади в міських урядах, право споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи й друкарні. У березні 1633 р. під час коронаційного сейму Владислав IV видав “Диплом від Короля його Милості, наданий неуніатам”. У ньому він брав на себе зобов’язання виконати на найближчому сеймі, “що записано в пунктах”. А до того підтверджував свободу богослужіння по всіх містах, містечках та монастирях Польської Корони і Великого князівства Литовського, дозволяв діяльність і підтверджував привілеї братств, усіх шкіл, семінарій, друкарень і шпиталів. Король затверджував також новообраних ієрархів православної церкви на чолі з новим київським митрополитом Петром Могилою. Крім загального “Диплому” король видав ряд окремих грамот на реалізацію деяких положень “Пунктів”. Серед них він збирався надати і спеціальний привілей православним школам, але, зважаючи на спротив коронних канцлера і підканцлера, не наважився цього зробити [17, т.8, с.179-180, 190; 81, с.417; 105, с.221].

Унормування відносин з державою, певна стабілізація православної церкви в результаті компромісу 1632 р. дозволила вперше в XVII ст. провести необхідні церковні й освітні реформи.

Цьому сприяло й надання константинопольським патріархом Петру Могилі титулу екзарха, внаслідок чого він розглядав себе як заступник патріарха на Русі. На той час він уже мав власну концепцію ролі освіти в підвищенні культурного рівня православного духовенства. Ґрунт для діяльності Петра Могилы в цьому напрямку був підготовлений його попередниками — Єлисеєм Плетенецьким, членами вченого гуртка Києво-Печерської лаври, Йовом Борецьким та Ісайєю Копистенським. У свою чергу Петро Могила спирався на однодумців з числа церковних і монастирських інтелектуалів, що утворили гурток, відомий під назвою “Могилянський Атенеї” [55, с.53, 75-76; 99, с.79; 135, с.102].

Як зазначають автори книги “Феномен Петра Могилы”, уже перші його кроки в ранзі киево-печерського архімандрита (з кінця 1627 р.) свідчать про стратегічні задуми в подоланні кризових явищ у церковно-православному житті, які, проте, виходили за межі вузьких проблем вітчизняної церкви і мали на меті глобальні цілі реституції православного духу, національно-релігійної свідомості, опертої на історичну спадщину Київської Русі: створення власного кадрового, науково-культурного потенціалу, засвоєння кращих зразків польсько-латинської і візантійської культур, піднесення національної освіти, письменства до європейського рівня. Петро Могила вважав, що престиж церкви вимагає від духовенства бути не тільки освіченим, а й обізнаним у різних галузях науки. Благочестя невігласів, на його переконання, не має жодної ціни [55, с.188; 80, с.367].

Він доходить думки про необхідність створення такої школи, яка, залишаючись суто православною, водночас насаджувала б освіту за зразками й програмою західноєвропейських та польських колегій. Восени 1631 р. з благословіння вселенського патріарха Кирила Лукаріса відкривається така школа нового типу — лаврський “гімназіум” польсько-латинського характеру. Для цього Петро Могила провів велику підготовчу роботу. Ним були відібрані здібні викладачі і направлені на навчання до західних університетів. На чолі школи стали львівські професори Ісайя Трофимович-Козловський та Сільвестр Косів, вихованці люблінської колегії й Замойської академії [17, т.7, с.418-420; 21, с.168; 116, с.86; 135, с.98].

Але йому довелося зіткнутись з позицією традиціоналістів, які були противниками всього “латинського”. Дискусія щодо змісту освіти розпочалася ще з відкриттям першої братської школи у Львові. Об’єктивною основою настороженого ставлення до латинської вченості були численні випадки переходу до католицизму студентів західноєвропейських університетів, єзуїтських колегій. Мова, передусім, іде про буллу папи Пія IV від 1565 р., яка, в

умовах Реформації, вводила конфесійні обмеження на вступ до західноєвропейських університетів і навчання в них: щоб отримати ступінь доктора, необхідно було скласти присягу на вірність папі. До присяги приводилась і університетська професура. Проти нововведень саме з таких позицій виступав тоді львівський єпископ Гедеон Балабан, який вважав, що таке навчання сприяє впаданню в єресь та відпадинню від православної церкви. Братчикам дорікав і Іван Вишенський. Він вважав, що важливіше вивчати “Часословець, Псалтир, Охтайк, Апостол, Євангеліє”, ніж шанувати Аристотеля, Платона і “філософом мудрим ся в жизни сей звати” [24, с.27-28; 50, кн.2, с.77; 77, с.83; 79, с.29; 96, с.57].

Запропонована Іваном Вишенським система освіти була наслідком його вчення про Бога і світ, “внутрішню” і “зовнішню” людину. Заняття світськими науками, які ґрунтуються на розсудковому мисленні, вважав він, спричиняють духовну смерть людини, ведуть до втрати нею свого релігійного, національного і культурного обличчя та історичної пам’яті. Тому інтереси поширення в народі “внутрішньої” філософії і мудрості, тобто духовних надбань, здобутих культурою в межах православ’я, а також розвитку в кожного індивіда інтуїтивного, “внутрішнього”, духовного розуму, вимагають націленості освіти і навчальних програм у школах на вивчення Біблії та створених на основі православної доктрини, насамперед у Візантії та Київській Русі, богонатхнених творів, а також тих предметів, що слугують допоміжним засобом для їх засвоєння. Краще вдома в “благочестии” сидіти, хоч і менше знаючи, підкреслював він, ніж бігати за латиняниками та їх ученням. Однак тенденція обмежити розвиток освіти лише рамками традицій, підкреслює О.М. Дзюба, не мала історичної перспективи і не була підтримана діячами національного відродження [24, с.28; 57, с.276; 80, с.217].

Проблема змісту, форми навчання загострилася знову в ході освітньої реформи Петра Могили у зв’язку з введенням латинської мови як обов’язкової у навчанні. “Богомерзкая латынь” сприймалась як ознака покатоличення. Коли через чотири роки повернулися студенти, направлені П. Могилою до “академії римських, польських, цезарських”, і розпочали роботу в Київській і Вінницькій школах, то ортодокси звинуватили їх у зраді православної віри, оскільки вони навчалися там латинською, а не грецькою мовою. Становище було серйозним, майбутній митрополит Сильвестр Косів згадував, що вони чекали, коли “задумують начиняти нами дніпровських осетрів” [81, с.386-387]. Відповідаючи на ці закиди, П. Могила та його однодумці в “Літосі” (1644) писали, що для потреб церкви природним є вивчення грецької і слов’янської мов, але цього недостатньо для політики.

Необхідно знати також польську і латинську мови, оскільки вони вживаються не тільки в костьолі, а й в сенаті, сеймі, трибуналі і взагалі у політичному житті. Крім того, зазначає він, дуже мало теологічних книг слов'янською мовою, їх простіше знайти латинською, ніж грецькою мовою. Забезпечений підтримкою вселенського патріархату, П. Могила пішов на компроміс з братством. У результаті компромісу спеціальним актом київського митрополита Ісайї Копинського від 5 січня 1632 р. відбулося злиття лаврської і братської шкіл у якісно новий навчальний заклад, у якому засадовим стосовно викладання став досвід езуїтських колегій. 12 березня 1632 р. особливим листом підтвердив акт об'єднання шкіл і гетьман Іван Петражицький [2, с.86-88; 21, с.169-170; 55, с.79; 116, с.91; 135, с.99].

Згідно умов, закріплених Ісайєю Копинським в акті від 5 січня 1632 р., П. Могила та всі його наступники розглядалися головними “дозорцями, опікунами та оборонцями” цього навчального закладу. У 1636 р. митрополит склав правила, які стали керівництвом для його викладачів та вихованців. Матеріальної базою Києво-Братського колегіуму став заснований у 1615 р. Єлизаветою (Галшкою) Гулевиичівною братський Богоявленський монастир, якому Петро Могила надав також декілька маєтків, прибутки від яких і забезпечували його утримання. У зв'язку з цим монастир називався училищним. Його ченцями були викладачі колегіуму, а ігумен — ректором. Ректор колегіуму, а пізніше й академії, розподіляв учителів по класах, визначав предмети навчання, двічі на тиждень відвідував заняття, аналізував якість проведених занять, затверджував навчальні плани і звіти викладачів тощо. Діяла традиція, що не постриженим у ченці “вчителями бути непристойно”. Тому, якщо в братських школах учителями були й світські люди, то в Київському колегіумі, як правило, ченці [7, с.55; 24, с.70; 28, с.7; 55, с.199-200; 100, с.95; 116, с.91].

Заслуга Петра Могили, прогресивного українського чернецтва полягала не тільки в тому, що були закладені основи національної вищої школи, а й у тому, що колегіуму з самого початку був наданий загальноосвітній характер навчального закладу, в якому могли навчатися вихідці з усіх станів українського суспільства. Завдяки саме цьому колегіум швидко перетворився на провідний чинник у розвитку науки, освіти, культури. Якщо в рік заснування в ньому навчалася близько 160 учнів, то до середини XVII ст. їх кількість зросла до кількох сотень [55, с.200; 85, с.273; 119, с.152].

У колегіумі зосередилися кращі науково-педагогічні сили країни, які докладали зусилля для піднесення рівня навчання і

виховання учнів. П. Могила приділяв значну увагу саме підвищенню рівня викладацького складу, продовживши традицію їх підготовки в західноєвропейських університетах. Як наслідок, Київ-Братський колегіум, спочатку фактично, а згодом і документально, перший православний навчальний заклад, практично відразу від свого народження перетворився на духовний центр і основне джерело підготовки високоосвічених педагогічних кадрів. З його стін вийшла значна кількість учителів початкових шкіл, “мандрованих спудеїв” — учителів. Причому педагогічні кадри готувалися не тільки для України, а й Білорусі, Росії, Молдавії і Валахії тощо. У 1640 р., на прохання молдавського господаря, в Яссах була організована школа на зразок Київської колегії. Серед її засновників був київський професор Сафроній Почаський. У тому ж 1640 р. П. Могила запропонував царю Михайлу Федоровичу відкрити за допомогою українських учених ченців школу типу колегії в Москві. Але тоді ця пропозиція не була прийнята. Але в 1649 р. Арсенієм Сатановським і Єпифанієм Славинецьким у Чудовому монастирі була створена школа, в якій навчалися дяки з Розрядного приказу, світські люди та представники нижчого духовенства [7, с.55; 24, с.73-75; 45, с.277; 55, с.134, 199; 100, с.48].

Петро Могила, на думку М.Ф. Даденкова, мріяв утворити із своїх учнів щось подібне до вчительської конгрегації, на зразок єзуїтських. У 1634 р. за його дорученням монахами Київського братського монастиря була створена філія — “латинська школа” у Вінниці на Поділлі (перенесена у 1639 р. до Гощі), а також аналогічна школа у Кременці на Волині. Право організувати такі колонії й утримувати їх під своїм наглядом було в ті часи одним із привілеїв вищих навчальних закладів. Київський колегіум, не маючи такого королівського статусу, усе ж таки відкривав подібні школи і керував ними. У 1636 р. П. Могила як митрополит благословив новостворене Кременецьке братство і школу при ньому, за умови, що вона буде базуватись на порядках шкіл київських та визнавати верховну владу ректора. Їх освітня діяльність розвинула засади народної освіти, такі її принципи, як демократичність і всестановий характер, єдність навчання і виховання, систематичність організації шкільної справи [21, с.170; 24, с.74; 44, с.181; 116, с.96; 119, с.65].

Правлячі кола Речі Посполитої добре розуміли значущість цих кроків. Єзуїти вбачали в колегіумі небезпечного конкурента, усвідомлювали його тісну пов’язаність з національно-визвольною боротьбою. Посилаючись на королівський привілей, за яким організація “латинських шкіл”, тобто шкіл з викладанням латинською мовою, дозволялась тільки єзуїтам, вони вимагали

заборони колегіуму, стверджуючи, що православні у своїх школах повинні викладати лише “грецько-руські науки”. Реакцією на скаргу єзуїтів став припис Владислава IV восени 1634 р. про ліквідацію “латинської школи” у Києві, а також у Вінниці та інших містах, оскільки це завдає великої шкоди вітцям-єзуїтам. Вінницький староста і київський воєвода отримали наказ простежити за виконанням цього розпорядження. У листопаді король ще раз нагадує польській адміністрації в Україні щодо необхідності добитися його виконання [17, т.8, с.190; 24, с.74; 49, с.569; 89, с.221; 119, с.67].

Але митрополит не капітулював. Цю королівську заборону вдалося усунути на сеймі 1635 р., який схвалив включені до пакта конвента “Пункти заспокоєння...”. У грамоті, виданій у березні 1635 р. за підсумками сейму, у православних школах Києва і Вільно дозволялося здійснювати викладання латинською і грецькою мовами, але заборонялося вивчення богослов’я, а викладання філософії обмежувалося її початковими курсами — діалектикою і логікою. Тим самим, підкреслює М.С. Грушевський, визначалася межа розвитку цих шкіл: вони не могли запровадити академічні програми і змушені були обмежитись програмою середніх шкіл — колегій. Це було зроблено урядом свідомо, з метою змусити українську православну молодь вступати до польських католицьких вищих навчальних закладів. Однак у супереч урядовим заборонам у колегії і надалі викладався повний курс філософії (три роки — наприкінці 30-х рр., пізніше — два роки), а також елементи теології [17, т.8, с.95, 194; 45, с.277; 95, с.500].

Позицію правлячої еліти Речі Посполитої розкрив польський історик А. Яблонівський, автор дослідження про Києво-Могилянську академію. На його думку, політикам партії, яка підтримувала Владислава IV, легше було погодитись на відновлення неуніатської ієрархії, ніж на заснування академії. Визнання ієрархії не означало втрати надії на досягнення так званого “заспокоєння” грецької релігії. Визнання ж православної академії, яка могла стати вогнищем культурної “схизми” і “руського відокремлення”, означало, тим самим, кування зброї проти бажаного успіху накреслених планів. Саме тому, у 1633 і 1634 рр., король відхилив прохання П. Могили перетворити колегію на православну академію, а універсалом 1648 р. ще раз підтвердив заборону викладати в ній ряд предметів [109, с.37; 119, с.68-69].

Уряд, представники місцевих адміністрацій, католицьке духовенство та єзуїти до самої Визвольної війни не полишали спроб досягти переваг на ниві шкільництва. З тим, щоб затримати процес становлення братської школи, а потім Київського колегіуму, вони ще з 20-х рр., за підтримки спочатку київського воєводи

С.Жолкевського, а пізніше Я. Тишкевича, плекали плани заснування в Києві єзуїтської колегії. Урешті-решт, вона була відкрита в 1645 р. на Подолі. Українська православна шляхта, яка на той час складала досить потужну силу (за підрахунками Н.М. Яковенко, на Волині і в Центральній Україні проживало близько 38,5 тис. шляхтичів, або 2,3% усього населення) і заможне міщанство вели проти цього боротьбу легальними методами. Так, шляхта Брацлавського воєводства на сеймику 1647 р. вимагала скасувати єзуїтські школи в Києві, які сіють незгоду — “щоб не прийшло до яких заворушень”. Але католицькі кола продовжували реалізацію своєї політики. Напередодні Визвольної війни чверть єзуїтських колегій (13) існували в Україні, тобто практично в усіх її важливих містах. У цілому через них, за найзагальнішими підрахунками, упродовж кінця XVI — першої половини XVII ст. могло пройти близько 2,5—3 тис. юнаків [17, т.7, с.404; 49, с.584, 587; 60, с.36; 100, с.46; 131, с.95].

Унія поклала початок поділу українського суспільства на дві культурно-цивілізаційні зони, де кожній відповідали і власні моделі школи. Уряд посилював цей розкол, надаючи підтримку уніатським школам, що належали тепер до західної культурно-цивілізаційної зони. Вони виникають відразу після Берестейської унії, у зв'язку з переходом до уніатів разом з церквами і шкіл, за принципом “*cuius regio, huius religio*” (чия влада, того й релігія). Так, один з спадкоємців К. Острозького, князь Д. Заславський, у 1630 р. наказав, щоб усі православні священники в його володіннях перейшли на унію. Інший магнат, володар Шаргорода Т. Замойський, дозволяючи в 1622 р. уніатам створювати у своїх володіннях школи, водночас заборонив це робити православним, щоб вони не перешкождали “отцям уніатам”. Але в перші поунійні роки уніатська церква закріпилася переважно на Холмщині і частково на Волині. У Львівській, Перемишльській єпархіях, не кажучи вже про Наддніпрянщину, її позиції були дуже слабкими [7, с.57; 12, с.52; 24, с.42; 33, с.61; 95, с.470, 477; 109, с.36].

Крім парафіяльних шкіл уніатська церква намагалася створити й школи для піднесення освітнього рівня духовенства. Ідея їх створення, як і перші спроби організації, належали Іпатію Потію. Спочатку він вирішив наслідувати православній церкві і став організовувати уніатські братства. Проте цей шлях виявився безперспективним. Тому він починає головну увагу приділяти монастирям. Але, зайнятий безперервною боротьбою з прихильниками православ'я, він не зміг досягти певного поступу у цій сфері. Набагато успішнішою була діяльність його наступника Йосифа Рутського (1613—1637) [50, кн.3, с.53]. У березні 1613 р. Сигізмунд III надав василіанам право відкривати школи. Василіани

мали, як говорилося в королівській грамоті, ліквідувати в руському народі “неуместность и неверных речей до веры и до збавенья належачих, также и неспособность до услугования нам господарю Речи Посполитой” [78, с.84-85]. У 1615 р. василіани отримали дозвіл на відкриття шкіл і від папи Павла V. Василіанським школам королівським привілеєм надавалися такі ж “права, вольності і привілеї”, якими користувалися школи єзуїтів. Але, на відміну від єзуїтських шкіл, велика увага в них приділялася викладанню рідною мовою, що в умовах занепаду православних братських шкіл мало вирішальне значення. Основний контингент учнів складали діти дрібнопомісної шляхти і міщани, які прийняли унію [97, с.184].

У 1617 р. Й. Рутський за зразком католицької церкви об'єднав монастирі в одну конгрегацію під проводом новоствореного чернечого ордену василіан, перед яким було поставлено завдання підготовки освічених кадрів з метою зміцнення позицій уніатської церкви. На зразок єзуїтських створювалися колегії в Мінську і Новогрудку. Папа Урбан VIII для підготовки професорів цих колегій надав 22 місця в західноєвропейських університетах. Починають створюватися монастирські школи, так звані новіціати, тобто школи для навчання кандидатів до ордену. Вищий нагляд і загальне керівництво ними здійснював протоархімандрит, який очолював орден. Йому належало утримувати загальний порядок у школах, піклуватися про відповідне число учнів, забезпечувати вчителями (як правило, ченцями-василіанами), стежити, щоб учні ретельно вчилися. Кожною окремою школою керував настоятель монастиря і призначувана ним особа. Вони створювалися при великих василіанських монастирях — Володимирському, Дубенському, Дерманському, Низкинецькому, Почаївському, Холмському та інших. Ці школи надавали конфесійну та загальноосвітню підготовку і в основному були спрямовані на потреби церкви. Було організовано також дві школи середнього рівня при єпископських кафедрах Володимира (1616) і Холма (1639). За характером навчання вони належали до слов'яно-греко-латинського типу, а в організаційній структурі наслідували принципи єзуїтської колегії. З другої половини XVII ст. в обох школах утверджуються василіани [49, с.564; 50, кн.3, с.52; 85, с.274, 305; 97, с.184].

Їх становлення було непростим. Холмська гімназія у 1640 р. отримала королівське підтвердження, а 1643 р. була затверджена Конгрегацією поширення віри, і папа Урбан VIII надав їй спеціальний привілей. Римо-католицький холмський єпископ Павло П'ясецький поставив питання про скасування цієї школи, доводячи, що тільки йому належить право створення навчальних закладів. Але Рим підтримав уніатського єпископа Методія

Терлецького. Зростання авторитету холмської гімназії викликало спробу перетворити її на вищу унійну академію, але цей задум не був реалізований [49, с.563].

У цілому, за оцінкою В.О. Біднова, інших дослідників історії церкви та освіти, за рівнем освіти уніатське шкільництво в першій половині XVII ст. поступалося православному. Зокрема, Й. Рутський та його наступники так і не змогли створити навчальний заклад, який міг би конкурувати з Києво-Братською колегією. І хоча в першій половині XVII ст. унію, за різним оцінками, сприйняло від двох до трьох мільйонів православних Речі Посполитої, вона внаслідок непевного свого становища не змогла припинити перехід у католицтво шляхти. За словами сучасного польського історика А. Суліми Камінського, це обумовлювалося її низьким суспільним статусом, що схиляло руську еліту до вибору католицької, а не ближчої звичаями і мовою уніатської церкви. Й. Рутський неодноразово скаржився Римові, що на латинський обряд щорічно переходить близько ста шляхтичів, особливо це стосувалося молоді, яка навчалася в єзуїтських колегіях. Єдиним засобом запобігання цьому він вбачав заборону переходу з унії до католицької віри. Урбан VIII підписав у 1624 р. відповідне брєве, але цей документ не наважилися опублікувати в Польщі, передбачаючи реакцію католицької ієрархії [7, с.57; 50, кн.3, с.54, 56; 95, с.479-480; 138, с.113; 139, с.76-77].

Що стосується оцінки рівня грамотності в українських землях цього періоду в цілому, то, на жаль, в Україні досі не робилися спроби здійснити це на підставі екстраполяції даних архівів, як це зробив І.П. Крип'якевич на початку XX ст. по Львову першої половини XVI ст., або А.І. Соболевський наприкінці XIX ст. по Московській Русі. А.І. Соболевський, наприклад, на підставі аналізу юридичних пам'яток XV—XVII ст. (грамоти, переписні книги і т. ін.) дійшов висновку про майже “поголовну” грамотність білого духовенства, на три чверті — чорного і дворянства, майже повну грамотність купецтва і від 23 до 55% — посадських. Грамотність селян він визначав у межах 15%. Ураховуючи це, загальний відсоток грамотних серед населення він встановлював не нижче 17—20%. Сучасний дослідник Б.В. Сапунов, критично проаналізувавши ці підрахунки, вважає, що мова має йти про 8—10%. Ці дані, ми вважаємо, стосуються й України, оскільки ні в кого не викликає заперечень твердження, що рівень розвитку освіти в українських землях був суттєво вищим, ніж у Північно-Східній Русі [88, с.216; 104, с.198-199; 110, с.9-12].

У цілому можна зазначити, що наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. домашньою освітою, навчанням у парафіяльних, монастирських, братських православних школах, католицьких,

уніатських та протестантських навчальних закладах була охоплена значна частина молоді.

Висновки до розділу 2

Таким чином, протягом розглядуваного періоду внаслідок історичних особливостей розвитку України, передусім політичного характеру, відбулися суттєві зміни у здійсненні освітньої політики та розвитку освіти. Татаро-монгольська навала загальмувала поступальний розвиток освіти. В умовах величезних матеріальних і людських втрат, які підірвали економічну, інтелектуальну основу розвитку освіти, і втрати політичної незалежності питання освітньої політики відходять на другий план. Середнє Подніпров'я втрачає своє значення політичного, економічного, релігійного, культурного центру Давньої Русі. Традиції попереднього періоду зберігаються лише в Галицько-Волинській землі внаслідок більш низького рівня політичної залежності від Золотої Орди, збереження суспільно-політичного ладу, розгалуженої структури державного апарату.

Після того як українські землі протягом 40—60-х рр. XIV ст. увійшли до складу Польщі і Великого князівства Литовського, що саме збіглося з періодом подолання наслідків “Батієвого погрому” і позначилось економічним піднесенням, відбувається подальший розвиток освіти. Поруч з традиційною давньоруською системою освіти формується освітня система “латинського” типу, характерна для західноєвропейських країн. Передусім, мова йде про Галичину і Західне Поділля, які опинилися під польською владою. Це було пов'язано з експансією католицької церкви за підтримки державної влади, польською та німецькою шляхетською і міщанською колонізацією Галичини, поступовим спольщенням українського боярства. На українських землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, ці тенденції, навіть після Кривської унії 1385 р., були набагато слабшими і стосувались переважно етнічної Литви.

У помонгольський час, в умовах втрати власної державності, суттєво зростає роль православної церкви, яка перебирає на себе деякі функції держави і як інтегруючий чинник, і як суб'єкт здійснення освітньої політики. Православна церква разом з руською титулованою знаттю і боярством виступали носієм давньоруських політичних інститутів, охоронцями “старовини”, яка включала в себе, між іншого, і спрямованість розвитку освіти та культури в цілому. У цьому були зацікавлені і великокнязівська влада, литовська правляча еліта, оскільки це давало змогу використати наявні можливості системи освіти руських земель з метою підготовки кадрів для налагодження управління в масштабах усїєї держави. Унаслідок широкої децентралізації, певної

“конфедеративності” державного устрою Великого князівства Литовського освітня політика також мала децентралізований характер. Провідну роль в її формуванні та здійсненні відігравали удільні князі та православна церква в межах окремих земель. Освіта в цей час зберігає традиційні форми — елементарні школи і домашню освіту, які беруть свій початок з часів Київської Русі. Необхідно відзначити певний регрес у розвитку освіти порівняно з княжими часами — відсутні документальні свідчення про існування шкіл підвищеного типу. Підготовка кадрів для державного управління зосереджується безпосередньо в органах центральної і місцевої влади.

Переломним етапом стали Кревська (1385) та Городельська (1413) унії, у результаті яких православна знать була відсторонена від безпосередньої участі у визначенні державної, у тому числі й освітньої, політики, і, особливо, остаточна втрата державності в 50—70-х рр. XV ст. після ліквідації Волинського і Київського удільних князівств. Як наслідок, православна церква перестає домінувати і на теренах Великого князівства Литовського. Це збігається в часі з загальним занепадом православ'я, пов'язаним з падінням Константинополя і переходом усього православного Сходу під владу Османів. Наступним етапом стала Люблінська унія 1569 р. і входження українських земель до складу Польщі. Посилюється втручання світської влади королів-католиків у справи православної церкви, що значною мірою поглиблює кризові явища в ній, а згодом відбувається і повна зміна державної політики в релігійному питанні. Польські королі, значна частина правлячої еліти схиляються до думки про церковну унію, яка мала підкріпити політичну унію і зміцнити нову державу. Унійні настрої активно підтримуються і Ватиканом, який розглядав унію як потужний фактор зміцнення позицій католицької церкви у боротьбі з Реформацією.

Реформаційні процеси стали відображенням тих докорінних змін у соціально-економічному житті Європи, що були зумовлені зародженням нових економічних відносин. Однією із засадничих ідей Реформації був розвиток шкільництва. Відповіддю на Реформацію стала Контрреформація (католицька реформація), провідна роль у якій відводилась ордену єзуїтів. За підтримки державної влади єзуїти, багато запозичивши з реформаційного арсеналу, намагаються реалізувати її завдання в освітній сфері і опанувати вищу і середню школу. Проводячи добре продуману, гнучку політику, вони створюють розгалужену мережу шкіл, отримують на них королівські привілеї. Якщо протягом двох попередніх століть традиційна і “латинська” системи освіти, за висловом Я.Д. Ісаєвича, існували паралельно, свідомо уникаючи

змішування, то зараз “латинська освіта” набуває нового виміру. До єзуїтських колегій і протестантських шкіл, унаслідок високого рівня організації навчального процесу, значною мірою — безоплатності навчання, вступають широкі верстви православної шляхетської молоді, і постає загроза денаціоналізації української знаті [34, с.3].

За цих умов нагальним стає питання істотної переорієнтації традиційної моделі школи відповідно до нової парадигми освіти з метою збереження національної ідентичності. Це завдання було реалізоване кн. К. Острозьким і гуртком православних інтелектуалів, які створили якісно новий тип школи — тримовну гімназію, сформувавши у такий спосіб механізм реального синтезу східної традиції та “латинської науки”. Модель тримовної школи була запозичена Львівським, а потім іншими братствами і стала підґрунтям реформування системи освіти, коли до традиційних шкіл-дяківок додалася широка мережа братських шкіл. Кращі з них успішно конкурували з католицькими і протестантськими школами.

Берестейська унія 1596 р. надала нового виміру освітнім питанням. Усе більш очевидною ставала необхідність оновлення православної церкви, створення власної, національної вищої школи. Її відсутність і в XIV—XV ст. змушувала багатьох талановитих вихідців з сімей, передусім, незаможних шляхтичів і міщан переходити в католицтво для отримання освіти в західноєвропейських університетах. У XVI ст. у зв’язку з більшою затребуваністю вищої освіти, активною діяльністю іноконфесійних шкіл ця практика набуває масового характеру. Релігійний компроміс 1632 р. і унормування відносин з державою дозволили митрополиту П. Могилі здійснити церковні реформи, адаптувати на українському православному ґрунті засади Контрреформації, перетворити Київ на потужний інтелектуальний і церковний центр східного християнства. Незважаючи на протидію уряду і католицького духовенства, йому вдалося, запозичивши західноєвропейський досвід, надати Києво-Могилянському колегіуму характеру всестанового і духовного, і світського навчального закладу, створити його колонії у Вінниці (потім у Гощі) і Кременці. У результаті до Визвольної війни в Україні була сформована в цілому повноцінна система освіти, яка включала всі рівні: колегію та її колонії, братські школи вищого типу, братські початкові школи і школи-дяківки.

РОЗДІЛ 3. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ XVII — НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Недалекоглядна політика Речі Посполитої після Люблінської унії обумовила загострення комплексу політичних, соціально-економічних, національно-релігійних суперечностей, що і стало основною причиною Визвольної війни. Визвольна війна та утворення в її ході Української козацької держави суттєво порушили баланс сил в Європі і викликали втручання інших країн. Це, разом із коливаннями нової політичної еліти — козацької старшини, призвело до затяжної, виснажливої національно-визвольної війни, а потім і до Руїни.

Вічний мир 1686 р. і Карловацький конгрес 1698—1699 рр. остаточно визначили політичне становище України. Лівобережжя з Києвом відійшли під протекторат Росії, Правобережжя з Прикарпаттям — до Польщі. Закарпаття і Буковина залишилися, відповідно, в Угорщині, що перейшла до Австрії, і в Молдові — васалі Отоманської імперії. Таким чином, територія, на якій проживало більше половини українського народу, знаходилась під владою Польщі, приблизно чверть українців жили під владою Росії. Суспільні і політичні обставини другої половини XVII — кінця XVIII ст. позначилися на розвиткові освіти, який мав суттєві відмінності в різних українських землях [146, с.229].

Виходячи з особливостей історичного та суспільно-політичного розвитку українських земель у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст., можна виокремити три основні етапи здійснення освітньої політики в цей період: 1) 1648 — кінець XVII ст., 2) початок XVIII ст. — 70—80-ті рр. XVIII ст., 3) 1780-ті рр. — кінець XVIII ст.

Розглядуваному періоду присвячене досить широке коло досліджень. Це, передусім, уже згадувані праці В.О. Біднова та С.О. Сірополка [16; 165]. Значний матеріал з розвитку освіти міститься в “Історії України-Руси” М.С. Грушевського [33], “Історії педагогіки” М.Ф. Даденкова [36], а також у колективних монографіях “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.)” [154] і “Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. XVIII ст. — перша половина XIX ст.” [127].

У цілому ряді монографій і статей досліджується розвиток окремих навчальних закладів України в цей період. Це, зокрема,

праці Л.М. Алексієвець, В.М. Нічик, Ф.І. Титова, З.І. Хижняк, М. Виговського і С. Філоненка, Н.О. Герасименко, присвячені Києво-Могилянській академії [1; 23; 29; 120; 186; 195; 199; 200], Л.Ю. Посохової — Харківському [149], О.І. Травкіної — Чернігівському [188], В.О. Пархоменка — Переяславському [136] колегіумам, В.О. Біднова — Катеринославській семінарії [14]. До переліку цих праць слід віднести й історії Дніпропетровського [66], Київського [56], Львівського [105] університетів, а також дуже цікаву статтю В. Кука про канцелярський курінь у Глухові [94].

Розвиток освіти окремих регіонів Наддніпрянщини аналізується в працях Д.І. Багалія, О.О. Любара, Я.П. Новицького, І.Ф. Павловського, В.В. Панашенко, О.О. Удод, Н.А. Шип, А.К. Невгодовського, Феодосія (Макаревського), А.О. Скальковського та Д.І. Яворницького тощо [9; 99; 100; 121; 118; 129; 133; 166; 190; 194; 207; 213]. Серед авторів, які розглядають освітні процеси в західноукраїнських землях, слід виділити М.М. Барну, Л.Г. Ваїка та Б.Н. Мітюрова, І.Є. Курляк, О.І. Пенішкевич, Б.М. Ступарика [10; 12; 13; 96; 140; 178].

Важливе значення для аналізу політики російського уряду в сфері освіти у XVIII ст., особливо освітньої реформи Катерини II, мають роботи А.С. Воронова [23], М.В. Довнар-Запольського [43], П. Жуковича [52], Г.С. Жураковського [53], Н.А. Константинова і В.Я. Струминського [85], Є.М. Мединського [109], С.І. Миропольського [113], М.В. Сичова-Михайлова [182] тощо, присвячені розвитку освіти цього періоду.

Непересічне значення в цьому контексті мають і праці Я.Й. Грицака [32], З. Когута [81], О.П. Крижанівського [92], Н.Д. Полонської-Василенко [142], М.В. Поповича [146], В.А. Смолія [170] та інших, в яких аналізується політика Речі Посполитої, Австрійської та Російської імперій щодо України в цілому.

Слід відзначити також цілий ряд збірок документів і матеріалів, які містять нормативно-правову базу розвитку освіти цього періоду, важливі документи, присвячені реалізації освітньої політики. Серед них особливо увагу привертають “Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657” [191], “Дворянська імперія XVIII ст.” [38], “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” [40], “Російське законодавство X—XX століть” (т.4, 5) [156-157], “Тисяча років української суспільно-політичної думки” (т.3, 4) [184-185] та ін.

Проте спеціальних досліджень, в яких би безпосередньо розглядалися проблеми формування та реалізації державної освітньої політики в Україні в цей період, немає. Згадувані автори розглядали ці питання переважно в контексті своїх наукових інтересів, приділяючи освітній політиці побіжну увагу.

3.1. Визвольна війна та її вплив на здійснення освітньої політики в Україні у другій половині XVII ст.

Початок Визвольної війни у 1648 р. відкрив новий етап у здійсненні освітньої політики в Україні. Його характерними рисами були ліквідація в ході Визвольної війни протягом 1648 р. польської адміністративно-політичної системи на значній частині українських етнічних земель і формування національної держави, намагання гетьманської адміністрації реалізувати ту політичну програму, національні вимоги у сфері освіти, які склалися наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

Саме в середовищі козацької еліти, яка орієнтувалась у тогочасних суспільних процесах, утверджувалося розуміння необхідності підтримки давніх народних традицій, розвитку освіти, науки, культури. Як слушно підкреслює В.О. Щербак, на цьому ґрунті викристалізувалась ідея національно-територіальної автономії, а потім і власної державності. Козацька старшина, вихована на ідеях першого національного відродження, очоливши державу, незалежно від власної політичної орієнтації, намагалася втілити ці ідеї в життя. Якщо в умовах перемир'я, переданих новому королю Яну Казимиру (1648—1668) в листопаді 1648 р. з-під Замостя, питання освітньої політики ще не піднімаються, то у вимогах Війська Запорозького королю і польському уряду, складених у лютому 1649 р., й оформленому в Переяславі проекті угоди з польськими урядовими комісарами тоді, коли Богдан Хмельницький вперше в історії Визвольної війни офіційно оголосив програму створення на українських землях соборної незалежної держави, ці питання знайшли досить широке обґрунтування [171, с.206; 210, с.202]. Військо Запорозьке вимагало ліквідації угисків православного населення, призначення київським воєводою православного, заборони перебування в Києві єзуїтів, “яких на злість руським школам посадив й.м.п. київський воєвода (Я. Тишкевич — Л.П.), що привело до великої колотнечі” [191, с.45, 52].

Іще ширший комплекс питань, пов'язаних з державним і національно-релігійним життям українського народу, порушувався в проекті Зборівського договору з Річчю Посполитою в серпні 1649 р. Гетьманський уряд прагнув автономії для української держави, територія якої охоплювала б Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, східні райони Подільського і Волинського воєводств, зрівняння в правах української (православної) шляхти з польською [171, с.235]. Усі земські, гродські і міські уряди тут мали обіймати лише православні. Богдан Хмельницький і його соратники вимагали скасування в Речі Посполитій унії та передачі

православним усіх їхніх церков і маєтностей, у тому числі шкіл, захоплених уніатами. Українське духовенство мало отримати такі ж права, що й “духовенство римської віри”. У Києві та “інших українних” містах вимагалось припинити діяльність єзуїтів, ченців інших католицьких орденів. У Києві взагалі треба було заборонити “римську віру” тощо [191, с.55-56]. Польський дослідник Я. Качмарчик звертає увагу на ту обставину, що для вироблення програми Зборівського договору Б. Хмельницькому та його оточенню було відведено лише одну ніч. Перелік вимог свідчить про високий рівень кристалізації серед козацької старшини політичної програми, в тому числі і в освітній сфері [218, s.70].

Польський уряд за критичних умов військової поразки змушений був прийняти більшість з цих вимог. Зокрема, у пункті 10 “Декларації ласки короля, даної на пункти прошення Війська Запорозького” зазначалося, що “в місті Києві, тому що там є упривілейовані школи руські, отці єзуїти не мають фундувати там і по інших містах окраїнних” школи. У попередньому пункті визнавалось право здійснювати діловодство “русською мовою” у Київському, Брацлавському, Чернігівському та Руському воеводствах. Права “релігії грецької, котрої тримається Військо Запорозьке”, з давніми привілеями: “кафедрами, церквами і монастирями і колегією київською” застерігалися і Білоцерківським договором 1651 р. [33, т.8, с.216, т.9, кн.1, с.366; 184, кн.1, с.231].

Необхідно зазначити, що гетьманський уряд приділяв Києво-Могилянській колегії особливу увагу. “Не уймаючи тех прав и казанія войскового”, які були зроблені до нього, Богдан Хмельницький подавав їх “власною рукою”, а також видав ряд універсалів, що значно поліпшили її становище. Києво-Братському училищному монастирю гетьманськими універсалами надавались значні маєтності, що раніше належали католицькому духовенству. У січні 1651 р. йому передавалось село Мостище “зо всіма ґрунтами, полями, сіножатями, борами, лісами і всіма млинами”, яким володіли до того київські домініканці. У січні 1656 р., “видячи Братський монастир у недостатку, потребуючи від нас порятунку”, гетьман надає йому єзуїтські маєтності з селами Ксаверів, Мухойди, Плисецьке, Чорногород, Сарновичи, Обиход та Базар. За підрахунками І.П. Крип’якевича, з 48 новонаданих православним монастирям земель найбільше — 14 (майже 30%) отримав саме Богоявленський братський монастир. У 1655 і 1656 рр., з огляду на “опустошення і зубоження” монастиря “через заверухи военные”, гетьман надає йому право “ситити” і продавати на свята мед [93, с.174-175; 105, с.16-17; 191, с.116, 171, 176, 177; 199, с.170].

Богдан Хмельницький у різних документах і універсалах неодноразово підкреслював значення колегії, залучав до вирішення важливих державних питань таких її діячів, як І. Гізель, О. Старушич, Л. Баранович, Ф. Сафонович та ін. Так, у листі до царя Олексія Михайловича (1645—1676) улітку 1654 р. на підтримку клопотань Братського монастиря в інтересах колегії, він згадує, що їх фундатором був гетьман Петро Сагайдачний, і “не годиться облишати те святе місце”, “з котрого вийшло багато пагонів церкви божої”, без підтримки. Зважаючи на клопотання гетьмана, цар надав Київській колегії жалувану грамоту, повторену з наданням нових вотчин у 1659 р. Його політику продовжував і син Юрій (1659—1663). Він підтвердив заступництво і покровительство над колегією, а в статтях, поданих О. Трубецькому від 1659 р., ставив питання, щоб “школи всіляких мов для навчання дітям у Малій Росії аби могли будь-де вільно перебувати, як у Києві, так і будь-де по містах”. Він також передав їй конфісковані в Києві посілості гетьмана І. Виговського [1, с.133; 33, т.9, кн.1, с.857; 108, с.103; 199, с.150; 205, с.95; 210, с.202].

Питаннями освіти опікувався і наступник Богдана Хмельницького — гетьман Іван Виговський (1657—1659). У Гадяцькому трактаті з Річчю Посполитою восени 1658 р. гетьманський уряд, з почину Юрія Немирича і ряду інших інтелектуалів, домагався від польського короля права “гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, ...вільно ставити” і вільно “в них науки відправляти” і “книги друкувати”. Поряд з свободою створення нижчих і середніх ланок освіти, договір містив вимогу надання Київській колегії тих же “прерогатив і вольностей, як академії Краківській”, але із заборonoю, щоб “у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвінської, лютерської”. Другу таку академію дозволялося заснувати “там, де для неї буде знайдене відповідне місце..., за винятком Вільна”. У містах, де мають діяти академії, “інші школи вже не повинні засновуватися на вічні часи” [5, с.147; 33, т.10, с.357; 167, с.20-21; 184, кн.1, с.307-308].

Остання вимога, як зазначає Я.Д. Ісаєвич, викликала паніку серед єзуїтів, які мали підстави вважати, що другий православний університет буде заснований у Львові на базі братського “гімнасіону”. Щоб не допустити цього, вони в січні 1661 р. добилися від короля Яна Казимира диплому про надання своїй львівській колегії “гідності академії і титулу університету”. Але фактично статусу академії їй тоді не вдалося дістати через спротив і протести Краківської та Замойської академії, які розглядали це як порушення їх власних привілеїв. За тодішніми законами на

надання такого статусу потрібний був дозвіл сенату. Однак у сенаті цю ідею підтримали лише чотири єпископи, а решта вважала, що достатньо Краківської академії. Єзуїти неодноразово зверталися зі своїми апеляціями, зокрема, до короля Августа II та папи Климента XIII, проте їхні позитивні рішення, в свою чергу, з успіхом оскаржували прихильники Краківської академії. Останнє не перешкодило єзуїтам надалі продовжувати йменувати львівську школу академією. Після зречення короля Яна Казимира на елекційному сеймі представники правобережної козацької старшини вимагали вже, щоб, крім Києва, православні академії були засновані в Гощі й Могилеві, і щоб єзуїти в згаданих містах не могли тримати своїх шкіл [33, т.6, с.449; 61, с.136-137; 62, с.87; 93, с.16-17; 96, с.89; 97, с.74; 146, с.177].

Вимоги щодо освітньої політики містилися і в інструкціях гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), даних ним у травні 1670 р. своїм послам для переговорів з поляками в Острозі. Він наполягав на зрівнянні Київської академії в правах з Краківською, де б навчали “грецькою, латинською та руською мовами”. Єзуїтські училища, “аби між студентами і учнями приключки для посвару не було”, мають бути виведені з Києва. Йшлося і про заснування Могилівської академії з тими ж правами, що і Краківська, хоча її можна було відкрити й в Україні, “де для будівництва віднайдеться місце”. Обумовлювалося, що гімназії, де б українська молодь навчалася латиною, школи і друкарні, скільки їх необхідно, можна було “вільно без утруднень будувати, а вчення справляти і всілякі книги друкувати”. Цікаво зіставити ці вимоги з тими інструкціями, які отримали від уряду польські послы для переговорів з П. Дорошенком. У них писалося, що “про академії, про школи, коли панове комісари не зможуть справити інакше, опишуть і постановлять так, як описано в Гадяцьких пактах” (п. 14). Тобто, зазначає В.О. Шевчук, хоча польський уряд і визнавав чинність гадяцьких домовленостей, але великого бажання їх виконувати, тим більше розширювати, не мав. Але в постанові Острозької комісії 22 грудня 1670 р., затвердженій королем, було записано, що “Київська академія здавна була забезпечена правами”, тобто підтверджувалися домовленості Гадяцького договору. П. Дорошенко надав Братському монастиреві доходи з перевозів через Дніпро [1, с.133; 99, с.90; 184, кн.2, с.63; 205, с.95; 211, с.150].

Певним рубежем між хаотичним станом у період Руїни і подальшою відносною стабілізацією стали гетьманування Івана Самойловича (1672—1687) та Івана Мазепи (1687—1709). Києво-Могилівська колегія значно постраждала в часи Визвольної війни і, особливо, Руїни. У 1654 та 1658—1660 рр. великих пошкоджень їй завдали пожежі, а в 1665 р. під час бойових дій вона зовсім

була зруйнована. Тодішні ректори колегії — Лазар Баранович та Іоаникій Галятовський — намагалися, за підтримки генерального та київського полкового урядів, стабілізувати її роботу [54, с.8; 152, с.197-198].

Слід зазначити, що в Москві серед староруського духовенства, яке мало вплив і на уряд, існувало досить насторожене ставлення до київської колегії, підозрюваної в “латинстві”. Російські традиціоналісти, зокрема патріарх Іоаким, виступали на користь навчання виключно грецькою і слов’янською мовами, запекло доводячи еритичність вивчення латини. Саме тому не був реалізований “Привілей Московської Академії” Симеона Полоцького, який сформулював основні принципи державного навчального закладу для підготовки висококваліфікованих світських і духовних кадрів. Тому, з одного боку, уряд на прохання гетьманської адміністрації надавав їй жалувані грамоти, а з іншого, у 1666 р. після пожежі, коли навчання в академії було припинено, у Москві виникла думка взагалі її закрити. Вона була відкинута лише після рішучого протесту київського воєводи П. Шереметєва, який добре розумів наслідки такого кроку для громадської думки в Україні, і син якого, до речі, навчався в колегії. Одночасно з листом до царя з проханням не ліквідувати колегію звернувся і гетьман Іван Брюховецький (1663—1668). Проявом цих настроїв, викликаних посиленням впливу українських церковних діячів у Москві, став і указ, виданий у травні 1672 р., який забороняв мати в особистому користуванні “книги польського або латинського друку”. Відомий протопоп Авакум називав київських книжників “п’яними філософами, які приїхали з Риму”. Ставлення до колегії дещо змінилося за правління царя Федора Олексійовича (1676—1682), вихованця С. Полоцького, який з великим співчуттям ставився до цього навчального закладу [1, с.133; 18, с.46-47; 151, с.138; 160, с.78; 186, с.100; 188, №5, с.69; 199, с.170].

У 1669 р. за відновлення колегії взявся ректор Варлаам Ясинський. Матеріальну підтримку йому надавав гетьман Дем’ян Многогрішний (1669—1672). У 1673 р. колегія відновила свою роботу, причому її новий ректор Феофан Прокопович (дядько майбутнього відомого церковного діяча) організував у ній викладання філософії й богослов’я. Відновленню колегії та її розвитку значною мірою сприяла започаткована наступником Д. Многогрішного — Іваном Самойловичем — традиція встановлення над нею прямого гетьманського патронату. У зв’язку з цим ректора обирали професори і затверджували гетьман та київський митрополит. Цей порядок змінився з другої половини XVIII ст., коли за митрополита Т. Щербацького (1747—1757) академія втратила виборну систему, і ректорів та префектів почав

одноособово призначати митрополит [70, с.262; 126, с.184; 142, с.215; 205, с.97].

Але найбільшу роль у розвитку колегії, як підкреслюють більшість дослідників, відіграло опікунство над нею Івана Мазепи. Вихованець Києво-Могилянської колегії, який удосконалював освіту в Краківському університеті, а також у Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах, добре розумів значення освіти. “Певною мірою,— зазначає О.М. Апанович,— він продовжував традицію, закладену в першій чверті XVII ст. козацьким гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, який свою полководницьку та державну діяльність поєднував з активною підтримкою розвитку освіти й науки”. З метою розвитку освіти “за його підтримки фундувалися школи, бурси й шпиталі, наділялися маєтностями українські монастирі, котрі на той час були вогнищами просвіти завдяки власним школам і друкарням” [6, с.149, 151]. Під свою опіку він взяв і Київську колегію, становище якої, як вже відзначалося, в 60—80-х рр. було дуже поганим. У результаті воєнних дій її землі були розорені, а частина володінь, які знаходились на Правобережжі, після Вічного миру 1686 р. була остаточно втрачена. І. Мазепа надав їй нових і повернув у 1691—1692 рр. старих шість сіл, чотири хутори та шістнадцять посістей у Києві, “респектуючи, що в [ній] вільне малоросійських дітей навчання”. У 1693 р. для колегії, щоб поліпшити умови “всякому з малоросійських дітей, хочащому вчитися”, був споруджений новий корпус. Гетьман установив також щорічну допомогу в 200 крб. з Військового скарбу [1, с.135; 88, с.58; 128, с.22-26; 165, с.123; 199, с.170].

Після остаточного закріплення Вічним миром 1686 р. Києва за Росією колегія за підтримки гетьмана починає клопотатися про надання їй статусу вищого навчального закладу та матеріальної підтримки, оскільки перехід до складу Росії знімав питання щодо обмежень польським урядом прав колегії. Власне, право розширити курс наук і викладати не лише піїтику і риторіку, а й філософію та богослів'я було підтверджено царським указом від 11 січня 1684 р. За наполяганням І. Мазепи в ній у 1689 р. відкрився богословський клас і тодішнім префектом Йосафатом Крюковським уперше був прочитаний чотирирічний курс богослов'я [54, с.8-9; 186, с.101].

Наступним кроком на шляху перетворення колегії на академію стало клопотання перед урядом про надання права власного суду і незалежності від цивільних та військових властей. Ставши ректором, Й. Крюковський у 1694 р. на чолі посольства колегії їде до Москви і за підтримки митрополита В. Ясинського та гетьмана І. Мазепи отримує царську грамоту, якою підтверд-

жувалося їй право користуватися старими привілеями — приймати і навчати дітей усіх станів з України, Росії та інших країн. А головне — їй вперше офіційно надавалося право читати курс богослов'я, право самоврядування й власного суду над викладачами і студентами, тобто права вищих навчальних закладів Європи. Грамотою підтверджувалися також її земельні володіння і визначалося “царське жалування” — 50 крб. і 50 чвертей жита щорічно. Пізніше, грамотою Петра I від 26 вересня 1701 р., їй офіційно надавався статус академії. Грамота зрівнювала її з “іншими Академіями у всіх державах іноземних”, у ній більш чітко і ясно в юридичному відношенні визначалися академічні права і переваги, надані в 1694 р. І. Мазепа, за даними Н.Д. Полонської-Василенко, планував у подальшому перетворити Київську академію на університет і ще один закласти в тодішній гетьманській столиці — Батурині [54, с.9; 56, с.13; 70, с.262; 142, с.217; 186, с.105-106, 110-111; 199, с.69-70; 200, с.45].

Корінні зміни політичного ладу та соціальної структури населення, правового становища окремих соціальних груп надали суттєвий поштовх розвитку освіти. Аналіз переписних книг 1666 р. свідчить, що тільки 17% землеволодіння Ніжинського, Київського, Переяславського полків знаходились у руках феодалів — монастирів, духовенства, козацької старшини і міського патріциату. Усі інші населені пункти, понад 80%, являли собою вільні міста, містечка і села, що не підлягали владі панів [173, с.60]. Це позначилося вже в роки Визвольної війни. “Не зважаючи на те, — підкреслював М.С. Грушевський, — що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня динаміка життя і будівництва відчувалася і в інших сферах життя: в економіці і культурі”. Хоча він досить негативно оцінював роль гетьманської адміністрації в розвитку освіти, зазначаючи, що “десятилітге Хмельниччини не було добою будівництва, не відзначалося творчою і конструкційною ініціативою державного, гетьманського осередку на полі культури”, з ним важко погодитись [33, т.9, кн.2, с.976, 1054]. Об'єктивно саме в ході Визвольної війни закладалися підвалини того піднесення освіти Гетьманщини, які повною мірою виявились наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст.

Тим більше, що, аналізуючи нотатки архідиякона Павла Алеппського, який двічі відвідав Україну (в 1654 і 1656 рр.), супроводжуючи свого батька, антиохійського патріарха Макарія III, М.С. Грушевський відзначав, що той малює “чудесну епопею будівництва, праці, освіти, культури”. М.С. Грушевський оцінював записки П. Алеппського як справжній панегірик визволеному народові, котрий “з здобутої свободи... зробив такий благородний вжиток: замість проводити час в лінощах і розкошах,

він обмежує себе в своїх фізичних потребах, але все обертає на культурні добра в тодішньому розумінню і на будову нових церков, спорядження ікон і мальовил, плекання церковного співу, поширення шкіл: освіти” [33, т.9, кн.2, с.976-977].

Дійсно, у своїх нотатках П. Алеппський декілька разів повертається до проблеми освіти в козацькій Україні, підкреслюючи, що “кількість грамотних особливо збільшилась з часів появи Хмеля”, який звільнив країну від польського панування. Після розмови з місцевим учителем десь у селі поблизу Чернігова він зазначає, що в Україні всі, “за невеликим виключенням, — навіть більшість їх жінок і доньок, уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів”. Далі він занотовує, що “дітей тут більше ніж трави і всі вміють читати, навіть сироти”, “священники вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по вулицях” [33, т.9, кн.2, с.973-975, 977]. Звичайно тут є певне перебільшення, викликане порівнянням зі своєю пригніченою турками батьківщиною, але в цілому П. Алеппський вірно відзначив великий потяг народу до знань і розвитку шкільництва.

Козацтво, перетворившись на привілейований стан суспільства, в особі своїх гетьманів і численної старшини активно сприяло розвою освіти. Вирішальну роль відігравали станові інтереси. Перетворення старшини на соціальну еліту та відмежування її від рядового козацтва, як слушно зауважує В.В. Панашенко, істотно підвищувало значення освітнього цензу. Здобуття старшиною освіти, у тому числі й вищої, яка б дала їй підставу відносити себе до освіченого товариства, ставало необхідністю і одним із вагомих чинників зверхності над масою народу [134, с.135-136]. Саме це було одним з спонукальних мотивів турботи гетьманів про розвиток вищої і середньої освіти, особливо за гетьманування І. Мазепи, який, як підкреслював В.Б. Антонович, намагався перетворити старшину на аристократичну верству Гетьманщини, вважаючи, що “тільки тоді Україна здолає осягнути автономію” [5, с.155-156].

Саме на кінець XVII — початок XVIII ст. припадає процес формування структури козацької старшини. Вищій щабель урядової старшини складали гетьман, генеральна старшина і полковники (20 осіб), до середньої ланки належали полкова старшина (50 осіб) і сотники (понад 160 осіб) і до нижчої — сотенна старшина (близько 500 осіб). Причому ці урядові посади дедалі більше втрачають виборність і значною мірою перетворюються на спадкові. Кількість старшини суттєво зростала за рахунок бунчукових (від 100 до 150 осіб), військових (близько 200 осіб) та значкових (понад 400 осіб) товаришів, а також абшитованої (тобто звільненої від служби) старшини. Бунчукові

та значкові товариші поповнювались, головним чином, за рахунок синів генеральної старшини, полковників, сотників і “знатнейшого” шляхетства, яким не дісталось посад. Так формувалась соціальна еліта Гетьманщини, яка нараховувала близько 1 500 осіб з приблизно 1,2 млн населення [134, с.43-73; 180, с.194; 203, с.65].

Певне уявлення про рівень освіченості козацької старшини часів Руїни дає аналіз їх підписів під Батуринськими статтями (1663—1665) гетьмана Івана Брюховецького, зроблений В.В. Панащенко. Усього під статтями підписалося 110 старшин, з них власноручно — 25 (22,7%). За 85 інших, “по их велению” або “по их прошению”, руку приклали писарі та канцеляристи. До останньої групи старшин належали генеральний обозний Іван Цесарський, генеральний суддя Петро Забіла, ніжинський, прилуцький, сосницький, лубенський, зінківський, стародубський, полтавський полковники, а також осавули, хорунжі, отамани, полкові судді, сотники. При цьому обов’язково зазначалося: “он грамоте не умеет” або “неумеющих грамоте”. Поясненням цього може бути лише повна заміна генеральної старшини і полковників на початку гетьманування І. Брюховецького запорожцями, де рівень освіти був суттєво нижчим, ніж серед старшини з реестрового козацтва і православної шляхти. Але вже їх діти в другій половині XVII ст. поступають до Києво-Могилянської колегії і одержують відповідну освіту. У списках її студентів цього періоду значаться вихідці з відомих українських родів Мужилівських, Берлів, Борознян, Гамалій, Горленків, Жученків, Забіл, Лизогубів, Ханенків, Миклашевських та ін. Освіта забезпечувала їм посади в канцеляріях генерального, полкового, сотенного урядів, а згодом і вищі старшинські чини [87, с.172; 134, с.135, 137].

Традиційно вагому роль у розвитку освіти відігравала православна церква, яка стала домінуючою в державі і користувалася заступництвом гетьманського уряду. Слід підкреслити, що гетьманам належала суттєва роль у її житті. Своїми універсалами вони підтверджували, як ми бачили, маєтності церкви і надавали їй нові. Поряд з цим гетьмани, як зазначає В.А. Дядиченко, втручались і безпосередньо в церковні справи, призначаючи або підтверджуючи призначення ігуменів, архімандритів, впливаючи на призначення вищих ієрархів. Характерно, що розпорядження Синоду розсилалися не безпосередньо церковним властям в Україні, а через гетьмана [45, с.161-163].

Гетьманська адміністрація, насамперед, підтримувала церкву в організації підготовки церковних кадрів. Так, Київський собор у березні 1691 р. зобов’язав дітей духовенства навчатися в школах. Контроль за виконанням цього рішення покладався на протопопів.

Особлива роль при цьому відводилась Києво-Могилянській колегії. Як уже зазначалося, у першій половині XVII ст. в ній щорічно навчалось декілька сотень учнів. У роки Визвольної війни кількість студентів помітно зменшилась, зокрема й тому, що значна частина вихованців взяла активну участь у збройній боротьбі. З 50-х років XVII ст. їх чисельність починає збільшуватись. Особливо помітним це стало у 80-х роках, після припинення воєнних дій. Наприкінці століття в колегії налічувалось уже близько 2 000 студентів. Приблизно чверть їх склали діти духовенства [134, с.134; 146, с.248; 199, с.152].

У другій половині XVII ст. розпочався процес створення на місцях представниками церковної влади за підтримки гетьманської адміністрації й інших шкіл типу середніх за зразком Київської колегії. Перша така слов'яно-латинська школа була відкрита впливовим чернігівським архієпископом, колишнім ректором колегії (1648—1650) Лазарем Барановичем у Новгороді-Сіверському. У 1689 р. він перевів її до Чернігова. Наступник Л. Барановича на чернігівській кафедрі, вихованець, а потім професор Києво-Могилянської колегії, Іоанн Максимович, за підтримки І. Мазепи, до якого була близькою його сім'я, у 1700 р. реорганізував школу в чотирикласний Малоросійський колегіум. Навчання в ньому тривало шість років. За фінансової допомоги гетьмана була значно зміцнена і його матеріальна база [5, с.157; 16, с.60-61; 73, т.2, с.531; 154, с.80; 174, с.67; 188, №5, с.70].

Саме церква опікувалася початковими школами при церквах і монастирях, де навчалися вихідці з різних соціальних верств. У зв'язку з цим слід відзначити таку характерну для України рису — парафіяльна церква тут до кінця XVII ст. базувалася на виборних засадах і була незалежною в цьому плані від вищої влади. Священик обирався громадою і лише після цього затверджувався архієреєм. Так само громада на власний розсуд запрошувала вчителя — дяка, утримувала його і надавала помешкання під школу. Для утримання школи і вчителя громада встановлювала податок — збір продуктів, частково грошей, що мав назву “роківщина”. Із числа учнів дяк добирив собі 1—2 помічників. Це суттєво збільшувало пропускну можливість школи, оскільки поки вчитель працював з однією групою учнів, помічник займався з іншою. Якщо громада порушувала договір про “роківщину”, вони мали право в будь-який час залишити цю школу і шукати кращого місця. Особливого значення для поширення освіти в місцевостях, де населення було розкидано по хуторах, мала діяльність “мандрованих дяків” [8, с.76-77; 134, с.105; 142, с.211].

Тобто нижча освіта трималася переважно на самодіяльності народних мас. У другій половині XVII ст. козацтво, міщанство і

селянство Гетьманщини, звільнені від магнатської залежності, кріпацтва і непосильної панщини, виявили сильний потяг до освіти, і завдяки цьому в містах і селах козацької держави була створена досить розгалужена мережа початкових шкіл.

Інша ситуація склалася на Правобережжі, яке знову опинилося під владою Польщі. На розвитку освіти тут позначилося декілька негативних факторів. По-перше, польський уряд, утримавши у своєму підпорядкуванні Правобережну Україну, посилив національне і релігійне гноблення. Посилення католицького фанатизму особливо помітним стало з середини 50-х рр., коли після Потопу католицька церква інспірувала переслідування іновірців. У 1658 р. сеймовою постановою аріани були засуджені на вигнання. Державною політикою Речі Посполитої стають також наvertання в унію та дискримінація православної церкви. Правлячі кола Речі Посполитої діяли в двох основних напрямках [75, с.115; 217, с.696-697].

З одного боку, використовувався вже вторований шлях щодо схилення до унії православних ієрархів. У роки Визвольної війни, яка з самого початку набула національного, антипольського характеру, уніатська церква опинилась у критичному становищі. У тодішньому надзвичайно поляризованому суспільстві, зазначають С.М. Плохій та О.П. Крижанівський, ця церква, що спиралась на підтримку королівської влади, сприймалась населенням однозначно вороже. Для неї, як церкви компромісної, яка шукала “modus vivendi” для “руської нації” в умовах існування Речі Посполитої, не знаходилося місця в державотворчих планах нової української еліти. Королівський двір також схилявся до думки пожертвувати нею заради досягнення угоди з козацькою старшиною. Але після стабілізації політичного становища правлячі кола Польщі знову починають робити ставку на уніатську церкву. Хоча за Вічним миром 1686 р. Варшава і визнала юрисдикцію Київської митрополії над православними єпархіями Речі Посполитої, але протягом особливо 80—90-х рр. XVII ст. вона докладає максимум зусиль для навернення правобережних православних ієрархів в унію. Це принесло бажані результати. У 1691 р. в унію офіційно перейшов перемишльський владика Інокентій Вінницький, у 1699 р.— львівський єпископ Йосиф Шумлянський, а в 1702 р.— луцький владика Діонісій Жабокрицький [75, с.78, 100, 102; 217, с.716].

З іншого боку, уряд Речі Посполитої не зупинявся перед застосуванням суто силових методів тиску, дискримінації православних з метою змусити їх до переходу в унію. Для цього використовувалися різні засоби. Одним із них було застосування права так званої “презенти”, установлене ухвалою сейму ще в

1647 р., тобто право власника рекомендувати своїх кандидатів на посади парафіяльних священиків. Граф Ф. Потоцький, наприклад, заснував у своїх маєтках понад 100 уніатських церков з умовою повної залежності священиків від його управління. Після переходу в унію Д. Жабокрицького князь Я. Вишневецький у вересні 1702 р. видав універсал духовенству і кріпакам своїх волинських маєтків, в якому наказував прийняти унію, а парафіяльним православним священикам велів, під загрозою штрафу, позбавлення місця і навіть смертної кари, підкоритися єпископу і не підтримувати зв'язків із київським і задніпровським духовенством. Остання вимога фактично визначала і заборону навчання в Київській академії та Чернігівському колегіумі. Наступного року аналогічні універсали видали ще двоє інших волинських магнатів — Я. Кошовський і М. Вишневецький [92, с.11; 161, с.41; 170, с.41].

На рубежі XVII і XVIII ст. приймається і ряд нормативних актів, які суттєво обмежували права православних, зокрема уряд звелів закрити цілий ряд православних церков, а решту підпорядкувати католицькій юрисдикції. Найбільш яскравим дискримінаційним актом була заборона сеймом у 1699 р. некатоликам (так званим дезунітам) проживати в Кам'янці-Подільському і брати участь у міському самоврядуванні. Займати посади і виконувати обов'язки магістрату могли лише "чисті уніати". Унаслідок такої державної політики відбувається докорінна зміна релігійної ситуації на правобережних українських землях, і вони поступово стають греко-католицькими [92, с.13].

По-друге, багатолітня польсько-українська війна, війни з Росією, Швецією, Туреччиною виснажили Річ Посполиту і обумовили поглиблення занепаду шкільництва в другій половині XVII ст. До цього слід додати, що католицька церква після перемоги над Реформацією не виявляла такого, як раніше, посиленого інтересу до справ освіти. У повному занепаді перебувало парафіяльне шкільництво в коронних землях. Зубожіння села, розпорощення вчителів, знищення шкіл у результаті воєнних дій серйозно утруднювало його відбудову, призвело до занедбання навіть релігійної освіти, якою обмежувалися на той час парафіяльні школи. Переважна більшість польського селянства, у тому числі його заможні верстви, була неписьменною. Урешті-решт занепад освіти став загальним і охопив також привілейовані стани [55, с.219; 217, с.799-800].

Занепадо міське середнє шкільництво. Помітно знизився рівень вищої освіти. Віленська і Замойська академії утримувалися власне на рівні колегіумів, а в Краківському університеті все навчання було підпорядковане вимогам теології. Серед студентства

переважала дрібношляхетська і міщанська молодь, яка розраховувала на церковну кар'єру. Навчання і виховання дітей магнатів, багатой і середньої шляхти мало переважно приватний характер. Наголос робився, передусім, на здобутті шляхетського вишколу, необхідного при королівському чи магнатському дворі, тобто оволодіння французькою та німецькою мовами, певного знайомства з історією і географією. Звичайно, цей загальний занепад вплинув і на стан освіти в українських землях, що знаходились у складі Речі Посполитої. Аналіз польськими дослідниками матеріалів львівських контрактів показав, що на початку XVIII ст. серед магнатів і багатой шляхти неписьменними було 28%, серед середньої — 40% і дрібної шляхти — 92%, серед міщан — 44% [217, s.800-801].

По-третє, на розвитку освіти позначилися і великі спустошення, яких зазнало Правобережжя. На Львівщині із 100 господарств, що існували до середини XVII ст., залишилось у середньому 42, а на Холмщині — 45. Ще більших втрат зазнали Поділля, Брацлавщина, Південна Київщина, будучи основним театром військових дій протягом кількох десятиліть. Унаслідок цього вони, за висловом В.Б. Антоновича, “обернулися у справжню пустелю”, були фактично знелюднені, сотні тисяч людей загинули, потрапили в ясир або переселилися на Північ чи Лівобережжя, рятуючись від воєнного лихоліття. У цілому тут було втрачено до 90% населення. Важливу думку свого часу висловив В.О. Біднов, зазначивши, що на Правобережжі у зв'язку з цим було суттєво підрвано соціально-економічне значення православної шляхти. Опинившись між польською державною владою і козацтвом, народними масами, вона схилилась до сильної влади, яка могла гарантувати усталений порядок підданства селян [5, с.150; 16, с.56-57; 69, с.300; 172, с.333].

Братства, що завжди мали значну політичну й матеріальну підтримку з боку шляхти, втрачають її, і це відбилося на інтенсивності їх діяльності. Відповідно до загальної політичної лінії уряду шляхта в масовому порядку переходить в унію. Показником цього стало те, що наприкінці XVII ст. шляхта Правобережної України все частіше ухвалює на воєводських сеймиках постанови, які захищають уніатство і обмежують православну церкву. Так, шляхта Київського воєводства в 1698 р. вимагала від польського сейму не приймати рішень, неvigідних уніатам. Тим більше, що в 1676 р. сейм ухвалив постанову про ліквідацію ставропігiальних прав православних братств і пряме їх підпорядкування єпископам. Водночас цьому сприяє економічний занепад міст і зубожіння міщанства. В умовах поширення унії братські школи зазнають постійних утисків і нападів з боку

католиків та уніатів і все менше можуть їм протистояти. Посилюється їх занепад. На початку XVIII ст. (1708 р.) припиняє своє існування перша братська школа — Львівська, у зв'язку із переходом в унію львівського братства. Православні школи наприкінці XVII ст. зберігаються переважно на території шести правобережних полків, сформованих протягом 80—90-х рр., поки полковий устрій не був у 1704—1712 рр. остаточно ліквідований поляками. Вони зберігаються також по селах, бо селянство виявилось консервативнішим і не відмовлялося від своїх православних і національних традицій [99, с.90; 161, с. 37, 40-41, 108, 117].

У містах домінують уніатські школи, які зосереджуються в руках василіан. Після великих соціальних потрясінь відновлюють свою діяльність єзуїтські колегії: у Барі, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Вінниці та інших містах. Незважаючи на втрати, кількість єзуїтських шкіл у Речі Посполитій протягом XVII ст. зросла втричі. У 1700 р. діяли 52 єзуїтські колегії, в яких навчалось близько 20 тис. шляхетської молоді, у тому числі й української. Навіть в єзуїтській академії у Львові, де на двох відділеннях — філософському і теологічному — навчалось 700 учнів, не менше ніж 30% становили українці, причому не тільки уніати, а й православні. Хоча останніх, за даними 1691 р., єзуїти допускали слухати філософію лише один рік, і для продовження навчання вимагалось переходу в унію. Так, до речі, зробили Феофан Прокопович і Стефан Яворський. Останній, скажімо, після навчання в Київському колегіумі, тимчасово прийняв унію і послідовно вчився в єзуїтських навчальних закладах Львова, Любліна, Вільно і Познані. Деякі студенти для закінчення студій мусили жити під чужими прізвищами. Необхідно відзначити, що наприкінці XVII ст. єзуїтські школи втрачають своє виняткове значення в Речі Посполитій. Значну конкуренцію їм починають складати школи нового ордену піарів, заснованого в Римі 1597 р. Там знаходилася і резиденція генерала Ордену. У Польщі піари з'явилися в 1641 р. і відразу розгорнули активну діяльність у Львові, Холмі, Межиричах, Золочеві та інших містах, де заснували шестикласні школи. Немало цих шкіл були, як на свій час, великими навчальними закладами. Унаслідок розширення масштабів діяльності піари у другій половині XVII—XVIII ст. поділялися на дві провінції — коронну і литовську [16, с.57; 55, с.220; 60, с.144; 71, с.354; 99, с.89; 105, с.17; 119, с.190; 217, с.801].

Отже, соціально-економічні та політичні чинники, цілеспрямована політика уряду Речі Посполитої у другій половині XVII ст. суттєво вплинули на освітню ситуацію на Правобережній Україні.

3.2. Особливості реалізації державної освітньої політики в Україні у 1700-х — 1780-х рр.

Другий етап розвитку освіти і здійснення освітньої політики припадає на початок — 80-ті рр. XVIII ст. “Століття просвітництва” позначилося суттєвими змінами в політичному, економічному, культурному житті європейських країн і відобразилось на розвитку освіти в українських землях. Активізація товарно-грошових відносин, зростання торгівлі й промисловості, формування розгалуженого державно-адміністративного апарату абсолютистських монархій породжувало потребу в розширенні обсягів підготовки освічених людей, наданні їм спеціальної освіти і обумовлювали посилення уваги держави до розвитку всіх ланок освіти. Стара модель школи, тісно пов’язана з церквою, уже не відповідала вимогам часу. Тому характерною рисою цього етапу стає поступове посилення державного чинника в розвитку освіти і перехід до формування її загальнодержавної системи на світських засадах. Як слушно зауважують С.І. Посохов та Л.Ю. Посохова, цей процес переходу у XVIII ст. не був різким і супроводжувався виникненням перехідних форм, які продовжували бути пов’язані з церквою, що як і раніше відігравала важливу роль у розвитку освіти. Більш того, уряд, намагаючись використати матеріальні і кадрові можливості церкви для поширення освіченості населення, покладав на неї функцію освіти як своєрідну державну функцію [147, с.165, 167].

В Україні через історичні умови в цей період склалися декілька регіонів, в яких освітня політика мала свої особливості. На Лівобережжі існувало три політичних утворення: Гетьманщина, Слобідська Україна і Запорозька Січ. Хоча автономія Гетьманщини протягом XVIII ст. постійно обмежувалась, в окремі періоди (1722—1727 та 1734—1750 рр.) гетьманська адміністрація замінялась “Малоросійською колегією” або “Правлінням гетьманського уряду”, а в 1764 р. гетьманство взагалі було ліквідоване, але до адміністративної реформи 80-х рр. залишалися сліди автономної української державності у вигляді полкового устрою. Це мало суттєве значення для розвитку освіти. Саме Гетьманщина протягом XVIII ст. відігравала роль головного культурно-освітнього центру України. Протягом розглядуваного періоду освітні реформи, які, починаючи з Петра I, намагався започаткувати російський уряд, здійснювали переважно опосередкований вплив на освітню політику гетьманської адміністрації, а потім і другої Малоросійської колегії [146, с.229].

Модернізація Росії поставила перед її державними колами невідкладні завдання у сфері освіти. Грамотних, добре обізнаних

чиновників потребував державний апарат, що постійно зростав, підготовленого командного складу — регулярні армія і флот, фахівців різного профілю — промисловість. У зв'язку з цим постало нагальне питання визначення пріоритетних форм освіти. Як свого часу в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст., у Росії теж існувало два підходи до вирішення цієї проблеми. Традиціоналісти відстоювали “істинно-православний” тип культури, що ґрунтувався на вірі та спадщині візантійських і давньоруських отців церкви. В уявленні Авакума та його однодумців світські науки були лише “зовнішньою” мудрістю. На відміну від традиціоналістів цар та його оточення вважали, що “європеїзація” країни, запозичення системи управління, елементів культури і техніки потребує впровадження і західноєвропейської освітньої системи. Відповідно до прагматичних потреб, їх увагу привертає перш за все німецька практика реальної освіти [58, с.213; 109, с.49; 160, с.78; 189, с.268].

Повернувшись з першої поїздки до Західної Європи з “Великим посольством” 1697—1698 рр., Петро I здійснює перші кроки щодо реформування системи освіти. У 1701 р. реформується створена в 1685 р. Слов'яно-греко-латинська академія, що перетворюється на основний навчальний заклад, який готував необхідні кадри для церкви і потреб держави. В академії суттєво розширюються навчальні плани і програми. До вивчення грецької, латинської і словянської мов, семи вільних наук і богослов'я, додаються німецька і французька мови, медицина, фізика тощо. Наступним кроком стала спроба створення мережі державних світських навчальних закладів, від керівництва якими церква усувається. Ці школи перебували у віданні тих вищих державних органів (приказів, а потім колегій — Військової, Адміралтейської та ін.), для яких готували спеціалістів. Держава відкривала і утримувала їх, комплектувала склад учнів, розробляла інструкції, що визначали зміст освіти та порядок діяльності навчальних закладів. Зміст освіти в цих закладах мав яскраво виражений реальний напрям. Головні вимоги спрямовувались на досягнення професійного навчання за мінімально необхідного рівня загальноосвітньої підготовки [58, с.212-213; 124, с.71; 127, с.22; 182, с.40].

Другою їх характерною рисою була вузькостанова спрямованість, на відміну від, скажімо, Слов'яно-греко-латинської академії, яка створювалася у попередній період на зразок Київської і де в 1728 р. лише 109 студентів були дітьми духовенства, а майже 260 походили з дворян та різночинців. Це було пов'язане, по-перше, з тим, що освітня політика уряду проводилась в інтересах абсолютистської монархії і спрямовувалась на піднесення стану дворян, а по-друге, з фінансовою реформою 20-х рр.

Уведений у 1724 р. подушний податок поділив російське суспільство на дві категорії: податну і служилу. До першої належали селянство і посадське населення, до другої — дворянство і духовенство. Оскільки зарахування до навчальних закладів розглядалося тоді як вступ на державну службу, і отже, автоматичне виключення з податного стану, то уряд усіляко намагався з фіскальних мотивів перешкодити цьому для вихідців з “подлого сословия”. Значною мірою уряду це вдалось досягти: чисельність податного населення протягом XVIII ст. мала стійку тенденцію до зростання: якщо на початку XVIII ст. воно складало 91,3%, то наприкінці століття — 94,6% [127, с.58; 157, с.17; 209, с.13].

Усі заклади вищого рівня призначалися в основному для дітей дворянства, їх підготовки для зайняття командних посад в армії і системі державного управління. Нижчий обслуговуючий персонал мали готувати навчальні заклади, призначені, передусім, для верстви різночинців (діти солдатів, матросів, адміралтейських робітників, дрібних канцелярських службовців тощо), які не належали до податної категорії. Але досить швидко стало зрозумілим, що розвиток системи спеціальних навчальних закладів стримується браком освіченої молоді. Тому в лютому 1714 р. видається царський указ про відкриття в усіх губерніях “цифірних шкіл” для “дворянских и приказного чина, дьячих и подьяческих” дітей віком від 10 до 15 років. Тобто мова йшла про загальне і обов’язкове навчання для дворян і майбутніх чиновників. Що стосується інших станів, служба яких не потребувала спеціальних знань, то держава і не турбувалась про їх освіту. Скажімо, селянських дітей у цифірні школи приймати заборонялось, оскільки, як зазначалося в одному із указів 1722 р., селянська праця не потребує якоїсь освіти [43, с.4; 46, с.46; 53, с.14; 58, с.217; 127, с.20, 22].

Запровадження, за висловом П.Ф. Каптерева, своєрідної шкільної рекрутчини для дітей дворянства (а вони, згідно з указом, не здобувши освіти, не мали права навіть одружуватись) не дало того ефекту, на який розраховував уряд. По-перше, і це головне, у суспільстві ще не склалося усвідомлення необхідності і значення освіти. Цифірні школи не здобули підтримки в колах дворянства, яке намагалось, з одного боку, відокремити своїх дітей від інших станів, а з іншого, бажало радше навчити їх зовнішнім манерам. Не підтримало цю ідею і духовенство, на яке покладалося завдання створення цифірних шкіл при архієрейських домах і великих монастирях. У підсумку їх було відкрито всього 42 і вони просто не в змозі були прийняти всю масу дворянської і приказної молоді. До того ж, за даними Адміралтейської колегії, у віданні якої

були цифірні школи, з направлених до них до 1723 р. 1 389 учнів школи закінчило лише 93 особи. Уряд намагався боротися з цим заходами примусу: з дітей брали підписку, що вони не втечуть зі школи, указом 1719 р. вводилась навіть конфіскація всього рухомого майна втікачів, під арешт бралися батьки, які переховували своїх дітей тощо [3, с.111; 43, с.9; 98, с.171; 127, с.30; 158, с.28; 197, с.77].

А по-друге, цей приклад наочно показує, що як і всі реформи Петра I, освітні заходи містили багато суперечностей, були часто імпульсивними, не до кінця продуманими. Звичайно, це обумовлювалося як суб'єктивним, так і об'єктивними факторами, до яких належить новизна, специфічні труднощі самої справи народної освіти в такій величезній країні, як Росія, відсутність досвіду її організації, розробленої педагогічної теорії стосовно особливостей країни. Хоча, за підрахунками дослідників, у різних регіонах Росії в петровський час було відкрито понад 130 різних шкіл, що було значним кроком порівняно з попереднім періодом, але відкривалися вони спорадично, їх чисельність не відповідала потребам держави в кадрах і не могла, як зазначалося, забезпечити дотримання суворих приписів уряду щодо обов'язковості навчання [85, с.39; 89, с.42].

Під освіту не підводилось ніякої загальнодержавної матеріальної бази. Уряд, особливо спочатку, давав лише загальні директиви. Коли в 1708—1709 рр. після проведення першої реформи місцевого управління були створені губернії, то дві з восьми губерній засновувались в українських землях. Згідно з указом від 18 грудня 1708 р. до Київської губернії належали міста Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Новобогородицьке (біля сучасного Дніпропетровська), Ахтирка, Богодухів, Мурафа, Суми, Путивль та інші, і до Азовської — Ізюм, Чугуїв, Зміїв тощо. В інструкціях воеводам приписувалось належно опікуватись академіями, школами, шпиталями. Хоча, звичайно, на території Гетьманщини та Слобожанщини головним завданням воевод було командування російськими гарнізонами в українських містах-фортецях і нагляд за діяльністю місцевої адміністрації й становищем на території тих чи інших полків у цілому. В інструкціях земським комісарам наказувалось стежити, щоб піддані своїх дітей виховували в “добрых порядках” і наскільки можливо навчали читанню і письму. У 1721 р. в Регламенті Головному магістрату цар покладав турботи про початкові школи на міське управління. Але конкретних заходів зі створення шкіл не здійснювалось, чітких указівок не давалось. Коли ж давались, як у випадку з цифірними школами, то до завершення не доводились [45, с.123; 109, с.57, 61; 153, с.6; 156, с.167-168].

Однією з причин була відсутність єдиного органу управління. Завідування шкільною справою було розподілене між різними відомствами, починаючи з Інгерманландської канцелярії і закінчуючи Монастирським приказом. На місцях школами мали відати цивільні влади, магістрати і єпархіальне духовенство. До того ж на школи в державі завжди не вистачало грошей. Але в цілому ці перетворення підвищили освітній рівень, передусім, дворянства. За підрахунками дослідників, на початку 20-х рр. XVIII ст. серед дворян російського офіцерського корпусу неписьменними було лише 5%. Тобто примусове навчання дворян, у тому числі за кордоном, куди в першій чверті XVIII ст. було відправлено близько тисячі осіб, усе ж забезпечило армію і флот кадрами досвідчених військовиків, що пройшли ґрунтовну навчальну і практичну підготовку, а колегії і багатотисячні канцелярії — грамотними адміністраторами [76, с.113; 89, с.42; 159, с.82; 209, с.15].

Те саме стосується і нижчого рівня, де все залежало від потреб і зацікавленості відомства, як, наприклад, з гарнізонними, адміралтейськими чи гірничозаводськими школами. У 1721 р. Військова колегія прийняла рішення відкрити при всіх 49 гарнізонних полках школи для солдатських дітей віком від 7 до 15 років. Із зростанням армії збільшувалась чисельність цих шкіл, протягом XVIII ст. вони перетворились на найбільш масові школи Росії, де навчалось близько 40% усіх учнів. У 1744 р. указом Сенату з ними були об'єднані цифірні школи, які до того часу занепали. Деякі з гарнізонних шкіл існували і в Україні — у Києві (Київська губернія), Бахмуті (Азовська губернія), фортеці Єлизавети (Новосербія). Саме в Єлизаветграді на початку другої половини XVIII ст. була надрукована перша в Україні азбука громадянським шрифтом [8, с.77; 126, с.47; 127, с.29, 31, 49; 154, с.75].

Здійснюючи реформу управління, Петро I приділяв увагу і підготовці управлінців. У Генеральний регламент колегії була включена 36-та глава, в якій містився заклик до дворянства і приказних людей видавати дітей до колегій і канцелярій для навчання “приказным делам”. У 1724 р. уряду з метою забезпечення потреб у підготовлених кадрах довелось удатись до рішучого заходу — примусово набрати 100 дворянських дітей і направити до колегій юнкерами. Наприкінці 30-х рр. при Сенаті була відкрита спеціальна школа камер-юнкерів, пізніше ліквідована в 60-х рр. Катериною II як така, що не виправдала сподівань [163, с.139; 189, с.270; 209, с.12].

Опозиція урядовим реформам з боку церкви гостро поставила і проблему формування нового, освіченого духовенства, яке б

повністю підтримувало політику уряду. Практика католицької та протестантської Західної Європи для цього не могла бути запозичена. Але це могла дати православна Україна, яка нагромадила значний досвід адаптації “латинської” освіти. Погляд Петра I звертається в бік України, її культурні діячі стають головною силою в заходах царя, спрямованих на піднесення освіти і європеїзацію Росії. Ще в 1698 р. він після повернення з-за кордону в розмові з патріархом Адріаном зазначав, що священники в Росії “мало грамоти знають” і їх варто було б посилати на навчання до Києва. Київ стає основним джерелом кадрів як для заповнення посад церковної ієрархії, від владик до настоятелів монастирів (у 1721—1750 рр. не менше ніж 200 вихідців з Києво-Могилянської академії були настоятелями російських монастирів), так і для системи духовної освіти, становлячись ректорами, префектами, вчителями у створюваних ними школах. Саме вони, “київські старці”, зазначає О.О. Панченко, привчили московське суспільство до думки про те, що повчитися в іноземній школі корисно [30, с.131-135; 35, с.143; 70, с.272; 91, с.82; 135, с.186; 182, с.40; 215, с.46].

Достатньо сказати, що вихованцями Київської академії та українських колегіумів протягом XVIII ст. було засновано понад 20 семінарій у різних регіонах Росії, які відігравали роль середніх загальноосвітніх шкіл, оскільки перші дві гімназії — у Москві і Казані — виникли лише в другій половині століття, а в інших містах їх не було до кінця XVIII ст. Вони переносили сюди свою педагогічну систему, здійснюючи значний вплив на розвиток початкової, середньої і вищої освіти. Викладачі Київської академії, скажімо, багато зробили для організації навчального процесу в московській Слов'яно-греко-латинській академії, реформованій Стефаном Яворським на зразок Київської. На посади її професорів і викладачів з 1701 до 1762 р. було направлено близько 100 осіб, доки вона в 60-х рр. XVIII ст. не стала забезпечувати себе власними викладацькими кадрами. За цей час 14 її ректорів (з 18) і 20 префектів (з 24) були вихованцями Київської академії, у Києві здобуло освіту і 95 із 125 її професорів [16, с.55; 77, с.258; 108, с.114; 111, с.30-31; 116, с.52; 209, с.23].

При спадкоємцях Петра I освітня політика набуває ще більш яскраво виражений становий характер, тому XVIII ст. характеризується як період переважного розвитку дворянської культури [158, с.34]. Але якщо “за Петра, — писав В.О. Ключевський, — дворянин вчився обов'язково за “нарядом” і за “указною” програмою; він зобов'язаний був набути певні математичні, артилерійські, навігаційні пізнання, що вимагались на військовій службі, набути певні відомості політичні, юридичні, економічні, необхідні на

службі цивільній”, то “ця навчальна повинність дворянства ...стала занепадати зі смертю Петра. Технічна освіта, покладена на стан як натуральна повинність стала замінюватися іншою, добровільною” [79, с.164]. Маніфестом 1736 р. дворянам було дозволено віддавати своїх дітей до шкіл за власним вибором або навчати їх до 20-річного віку вдома, після чого вони мали обрати рід майбутньої діяльності [113, с.39].

Щоб зміцнити позиції дворянського стану, Єлизавета I 1743 р. видала указ “Про зобов’язання батьків навчати своїх дітей катехізису”. Уряд же брав на себе зобов’язання розсилати на місця букварі й катехізиси. Губернаторам і воєводам доручалося штрафувати батьків, які не будуть виконувати вимоги указу. Але він не виконувався навіть у великих містах. У першій половині XVIII ст. широкого поширення набуває практика запрошення домашніми вчителями іноземців. Оскільки, за висловом В.О. Ключевського, “ці гувернери першого завозу були дуже немудровані педагоги”, у 1757 р. вийшов указ про обов’язкову здачу ними екзаменів і одержання атестатів на право навчати дітей. Ті ж дворяни, які брали учителів-іноземців без таких атестатів, мали сплатити штраф у розмірі 100 карбованців, а вчителів відправляли на батьківщину [3, с.15-16; 79, с.168; 85, с.44; 154, с.84].

З метою заміни домашньої освіти дворян більш досконалою, для них створюється система дворянських навчальних закладів. У 1731 р. за західноєвропейським зразком створюється лицарська академія, перейменована потім у Сухопутний шляхетський корпус. Пізніше до нього додалися Морський шляхетський (1752), Артилерійський та інженерний (1758) кадетські корпуси, Пажеський корпус (1759). Ці військово-навчальні корпуси являли собою загальноосвітні заклади. Зміна в програмі дворянської освіти змінила, за оцінкою того ж В.О. Ключевського, і програму цих шкіл, “які змушені були пристосовуватись до смаків і потреб дворянського товариства”. У 1755 р. відкривається Московський університет у складі трьох факультетів. Усі студенти починали з трирічного навчання на філософському факультеті, потім або продовжували поглиблене вивчення філософських дисциплін на ньому, або переходили на один з “вищих” факультетів: юридичний чи медичний. У перші десятиліття існування університету дворянство не дуже охоче йшло до нього, на відміну від кадетських корпусів. Скажімо, в Сухопутному корпусі в 1733 р. нараховувалось 328 учнів, замість перебачених 200, а в Морському корпусі в 1750 р. було 500 учнів. В університеті при його відкритті нараховувалось 100 студентів, а тридцять років потому — 82. Це був прогрес порівняно зі спробою Петра I відкрити університет при Академії наук. Тоді до 27 професорів вдалося залучити лише

8 студентів, до того ж переважно вихідців із Німеччини [24, с.52, 57; 43, с.5; 79, с. 166-168; 86, с.89; 127, с.44-48].

Поява цих світських навчальних закладів, разом із поступовим зниженням престижу Києво-Могилянської академії, призвела до докорінної зміни освітньої ситуації в Україні. Тепер провідні навчальні заклади імперії знаходились за її межами — у Росії. Частина вихідців з козацької старшини вважали за краще здобувати освіту там, оскільки це відкривало більші можливості для цивільної служби. Але на заваді стояла політика офіційної політики Петербургу. З одного боку, ще за часів Анни Іоаннівни з української шляхти був сформований привілейований Ізмайлівський гвардійський полк, а з іншого — Герольдмейстерська контора Сенату вважала, що в “Малоросії шляхтичів немає”, тому діти старшини до шляхетських корпусів не приймалися. Це рішення знову було підтвержене указом 1761 р. Але вони могли навчатися в Московському університеті і гімназії при ньому, яка мала дворянське і різночинське відділення [157, с.18; 180, с.249; 182, с.72; 209, с.27].

Так, під час першого набору до Московського університету в листопаді 1755 р. були зараховані учні Харківського колегіуму Є. Булатницький і Ф. Левицький. Серед перших студентів були також вихованці Київської академії — І.Ф. Богданович, батько майбутнього історика М.М. Бантиш-Каменський та ін. У 60-х рр. XVIII ст., зазначає Н.А. Шип, потяг українського юнацтва до Московського університету “стає майже загальним”. У 1760 р. сюди поступили вихованці Київської академії В.Т. Золотницький та В.Г. Рубан. В університеті, зокрема, здобули освіту три брати викладача Київської академії В. Прокоповича-Антонського (один з них — А.А. Прокопович-Антонський — пізніше став ректором університету), п’ять братів Тимковських (у тому числі І.Ф. Тимковський, майбутній директор Новгород-Сіверської гімназії, один із перших вітчизняних професорів Харківського університету, та Р.Ф. Тимковський, професор Московського університету, директор його педагогічного інституту) тощо [57, с.180; 190, с.90; 208, с.124-126].

На Україну, у зв’язку із збереженням нею внутрішньої автономії, російські освітні реформи не розповсюджувались. Оскільки подушний податок в українських землях не вводився, то і не існувало таких жорстких станових меж. Більш того, межі між станами залишались досить рухливими. Скажімо, за рішенням Генеральної військової канцелярії 1738 р. “поповські діти та онуки” при вступі на військову службу зараховувались до “значкових товаришів”. Тобто, оскільки згідно з “Правами, за якими судиться малоросійський народ” (1743), останні належали до привілейованих

категорій, то діти духовенства набували тим самим шляхетських прав. У Росії це було можливим лише за умови виконання вимог “Табелі про ранги” (1722) [209, с.25-26].

Гетьмани традиційно опікувалися Києво-Могилянською академією як її протектори. Після переходу на бік Карла XII Івана Мазепи із старшиною, серед якої було чимало вихованців київського колегіуму, Петро I з-поміж інших запобіжних заходів поставив за мету взяти під контроль діяльність освітніх і культурних центрів України, передусім академію та Києво-Печерську лавру з її гуртком освічених ченців і друкарнею. У 1709 р. цар наказав київському воєводі князю Д. Голіцину вжити репресивних заходів щодо академії: вислати за кордон усіх “польських” (тобто з Правобережної України) студентів і повідомити, скільки залишилось студентів “малоросійських”, а також скільки в Братському училищному монастирі ченців-викладачів “з поляків” і чи немає якоїсь підозри щодо них. Воєвода провів належний “розшук” і невдовзі повідомив, що в результаті вжитих заходів в академії із приблизно тисячі студентів залишилось 161, а серед 30 ченців-професорів переважають вихідці з Правобережжя [110, с.202].

Зрозуміло, що за цих умов новому гетьману Івану Скоропадському (1708—1722) доводилось досить скрутно. Але в передмові до “Іфіки-ієрополітики” (1712), присвяченій гетьману, Афанасій Миславський характеризує його як “найщирішого навчання і учнів покровителя і любителя” [4, с.117]. Значну увагу розвитку академії приділяли гетьман Данило Апостол (1727—1734) та київський митрополит Рафаїл Заборовський (1731—1747). У січні 1729 р. гетьман затвердив за академією всі маєтки, які залишалися в її володінні. У гетьманському універсалі зазначалося, що вона “...всій вітчизні нашій благопотрібна, де малоросійські сини та інші в науках вільних мають наставлення і тому підпору церкві православної і вітчизні необхідну готують” [200, с.44]. Дійсно, у реєстрі студентів академії за 1729 р. є представники практично всіх відомих старшинських сімей. Надаючи академії власні кошти, гетьман заохочував також старшину робити благодійні внески на її користь. У 1731 р. він підтримав клопотання Р. Заборовського до Синоду щодо передачі академії великої бібліотеки С. Яворського з Ніжинського Благовіщенського монастиря. У січні 1732 р. гетьман звернувся до імператриці Анни Іоаннівни (1730—1740) з проханням дозволити відновлення видачі академії 200 крб. з Військового скарбу, припиненої Малоросійською колегією після смерті І. Скоропадського у 1722 р. Правда, ці клопотання Д. Апостола не увінчалися успіхом: бібліотеку С. Яворського передали Харківському колегіуму, а грошова субсидія була

відновлена вже після смерті гетьмана [29, с.544-545; 34, с.298-299; 45, с.63; 165, с.223].

Р. Заборовський з власних коштів підтримував академію та її професорів. З метою залучення в академію всього кращого, що було за кордоном, підвищення рівня викладання він направляв за власний кошт кращих студентів до європейських університетів для підготовки до викладацької діяльності. З його ініціативи розширюється навчальна програма, вводяться нові курси. Протягом XVIII ст. понад 40 студентів академії завершили освіту в університетах Кенігсбергу, Кракова, Пешта, Пресбурга, Токая тощо. Нову добу піднесення академія пережила за царювання Єлизавети I (1741—1762) та гетьманування Кирила Розумовського (1750—1764), коли, за висловом О. Субтельного, Гетьманщина переживала “золоту осінь” своєї автономії. За усталеним звичаєм К. Розумовський надавав їй значну підтримку [37, с.118; 67, с.234; 100, с.81; 125, с.37; 180, с.218].

Кошти на утримання академії добувались різними способами: це й прибутки від маєтностей Києво-Братського училищного монастиря, і пожертвування гетьманів, митрополитів й інших багатих осіб, зацікавлених у розвитку української культури, і штрафи з духовенства (накладались до 10 крб.), яке відмовлялося посилати своїх дітей на навчання тощо. У 1740 р. відповідно до урядового розпорядження на утримання академії було відновлене щорічне виділення 200 крб. із Військового скарбу Малоросійської колегії, у 1766 р. ця сума була збільшена до 500 крб. Це не дуже багато, ураховуючи, що в 1767 р. загальна сума витрат складала майже 187 тис. крб., а навчання в академії традиційно було безоплатним. У 1779 р. митрополит Григорій Кременецький заповів академії понад 58 тис. крб. сріблом, відсотки з яких мали йти на утримання бурсаків. За розпорядженням протектора Самуїла Миславського з 1784 р. старшим студентам з цієї суми сплачувалась щомісячна стипендія від 40 коп. до 1 крб. Молодші вихованці стали щоденно отримувати борщ і кашу [11, с.598; 126, с.20; 154, с.97; 199, с.171, 182].

У XVIII ст. академія продовжувала існувати на могилянських засадах, залишаючись всестановим університетом західно-європейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Такий її статус був закріплений інструкцією для студентів і викладачів, складеною 1734 р. Р. Заборовським. Це був своєрідний підсумок попереднього розвитку академії, в якому знайшли “законодавче” оформлення традиційні основи освіти і виховання. У подальшому аналогічні інструкції розроблялися в 1752, 1763 та 1764 рр. Повний курс навчання у восьми класах академії становив 12 років. Але більшість залишала її після риторики або під час її —

риторика давала пристойну загальну освіченість і навіть уміння розмовляти латиною [23, с.86; 146, с.248-249; 195, с.198].

Починаючи з Феофана Прокоповича, спочатку професора, префекта, а в 1710—1716 рр. ректора, здійснюються заходи щодо подолання схоластики, модернізації навчання відповідно до вимог часу. Розширюється викладання математики, вводяться природничі науки, медицина, сільськогосподарська економія, дедалі ширше вивчаються іноземні мови. Однак з середини XVIII ст., незважаючи на ці часткові вдосконалення, академія почала все більше відставати від потреб країни. Академія, на думку О. Субтельного, великою мірою сама породила причини свого остаточного занепаду. Тісно пов'язана з церквою й укомплектована представниками духовенства, вона, як і раніше, віддавала перевагу таким традиційним предметам, як філософія, теологія, риторика і мови. Її схоластичні методи застаріли, підкреслює він, а спроби засвоїти раціоналістські наукові течії, що проникали з Європи, були млявими та малоефективними. Клопотання у 60-х рр. перед урядом про реорганізацію академії, відкриття в ній нових факультетів, у тому числі й медичного, що означало б перетворення її на університет, не були підтримані останнім. Переміг погляд на академію як на духовний навчальний заклад. У першій половині століття мовою викладання в академії залишалась латинь. Але згодом, за наполяганням уряду, воно переводиться на російську мову. Провідником цієї політики був протектор митрополит Г. Кременецький, а пізніше — його наступник С. Миславський. За розпорядженням останнього всі викладачі у 1783 р. мали викладати свої предмети тільки російською мовою. Він здійснив також уніфікацію навчальних програм з Московським університетом та Петербурзькою академією [16, с.59; 23, с.88; 127, с.391; 180, с.247-248; 200, с.50; 207, с.79-80].

Надання статусу академії значно вплинуло на її популярність і чисельний склад студентів суттєво збільшився, досягаючи на початку XVIII ст. 2000 чол. Після “чистки” Д Голіцина, а також через епідемію холери 1710—1711 рр. кількість студентів знизилась до 100, але вже в 1715 р. зросла до 1100. У 20—40-х рр. чисельність студентів не перевищувала 800. Це очевидно було пов'язане з відпливом частини молоді до Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів. У 1744—1745 рр. вона знову зросла до 1100 і приблизно на тому ж рівні залишалась до 80-х рр. XVIII ст. Коливання контингенту студентів частково може пояснюватись і тим, що строк навчання в академії не регламентувався, тому учні могли залишатися кілька років в одному класі “по искательству совершенного знания и науки” або довільно залишати її. У 30-х рр. Синод хотів заборонити

приймати до академії “зарубежних людей” та вільно залишати її, але за наполяганням Р. Заборовського у вересні 1738 р. видав наказ про збереження вольностей студентів “за давнім звичаєм” [16, с.59; 54, с.10-11; 142, с.213; 146, с.249; 154, с.94; 165, с.127; 199, с.152].

Але протягом цього періоду суттєвих змін зазнав соціальний склад студентства. Традиційно академія була світським навчальним закладом, де теологія була лише одним із предметів і серед студентів переважали діти світських осіб. До кінця 40-х рр. діти духовенства становили не більше ніж 25—30%, але в 1774—1775 рр. їх частка зросла до 42%, а в 1776—1777 рр. — близько до 60%. Це обумовлювалося рядом причин. Найголовніша з них полягала в тому, що, на відміну від державного устрою, організаційно-правовий устрій церкви на Лівобережжі після 1685 р. залежав від організаційної структури і статутних норм Московської патріархії. У першій чверті XVIII ст. Петро I здійснив ряд реформ, спрямованих на перетворення церкви в складову урядово-адміністративної системи, підвищення рівня освіченості духовенства. У 1720 р. за його дорученням Феофан Прокопович розробив “Духовний регламент”, затверджений царем 25 січня 1721 р. Вищим керівним органом церкви став Синод, очолюваний обер-прокурором. Посилається й управління на місцях, у 40-х рр. при архієреях створюються консисторії. Вводиться і посада благочинного для контролю над місцевим причтом. Як наслідок, здійснюючи загальний контроль над діяльністю академії, Синод зосереджує всю повноту влади в руках митрополіта. Господарські питання знаходились у віданні консисторії, яка також брала участь у виборах нового ректора [54, с.11; 75, с.106; 142, с.216; 146, с.248; 195, с.199].

Ще до створення Синоду уряд приймає серію указів, головною метою яких було оновлення духовенства. У 1708 і 1710 рр. священникам та дияконам було наказано віддавати своїх дітей до спеціальних духовних шкіл. Указами 1718 р. чітко зазначалось, що на місця священників задалегідь мають готуватися кандидати, а для цього дітей духовного стану необхідно вчити в школах. За “Духовним регламентом” відкриття архієрейських шкіл для підготовки духовенства покладалось у прямий обов’язок єпископів. Ці школи мали створюватися при всіх архієрейських домах. У регламенті містився перелік основних обов’язків єпископа, ректора, префекта та керівництва школою, правила прийому та звільнення вчителів, учнів, вирішення матеріальних проблем тощо. На кожну школу передбачався один учитель. Для утримання учителів і учнів єпископам дозволялось проводити у своїх єпархіях особливий хлібний збір (1/30 хліба, отримованого церквами, та 1/20 —

монастирями). “Духовний регламент” планував ці школи як станові навчальні заклади, прийом до яких мав усі ознаки тогочасного набору до будь-якої служби. Щодо навчання інших станів, перш за все дворянства, воно допускалося лише за необхідності, якщо поруч не було інших шкіл [109, с.50; 127, с.33; 149, с.37; 182, с.57].

Оскільки процес їх створення йшов повільно, то маніфест 17 березня 1730 р. пропонував Синоду добитися заснування училищ у кожній єпархії і суворо стежити за порядком у них. У 1737 р. єпископам було наказано заводити духовні школи за типом семінарій, і в 30—40-х рр. розпочався процес перетворення архієрейських шкіл на семінарії. Але, за даними 1739 р., з 20 семінарій лише 7, маючи клас риторики, наближалися до середніх шкіл, усі інші забезпечували рівень елементарної освіти. Узавши курс на перетворення академій, семінарій на станові навчальні заклади, Синод здійснює заходи щодо укомплектування їх дітьми духовенства. Уряд підтримував цю лінію Синоду, оскільки був зацікавлений в тому, щоб представники служилих та податних категорій не переходили до духовного стану [127, с.56-58; 149, с.37-39; 182, с.57].

У зв'язку з тим, що багато священо- і церковнослужителів не видавали своїх дітей у навчальні заклади, Синод у 1737 р. запровадив спеціальну форму звітності про стан духовних шкіл і навчання в них дітей духовенства кожної єпархії. Ним, а також відповідними консисторіями, регулярно видаються укази, якими священники зобов'язувались віддавати дітей до навчання під загрозою штрафу, втрати парафії чи навіть переводу “в компут мужичий”. Для поповнення Слов'яно-греко-латинської академії та інших духовних шкіл уряду в 1736 р. довелось удатися навіть до такого заходу, як загроза віддавати дітей духовенства в солдати, якщо вони будуть ухилятися від навчання. Парафіяльним священикам, які мали дочок, передписувалось не віддавати їх за “невчених” під загрозою втрати місць. У підсумку, скажімо, у Белгородській єпархії в 1740 р. кількість дітей священників віком від 7 до 20 років, які не навчалися в Харківському колегіумі, становила лише 13%, а в 1742 р.— усього 7%. Приблизно таке саме становище було і в Київській єпархії [98, с.229; 149, с.39; 199, с.160-161].

Саме ці заходи обумовили збільшення питомої ваги дітей духовенства серед студентства. Але, якщо в Росії духовні навчальні заклади вже на початку другої половини XVIII ст. стали перетворюватися на суто станові школи (у московській Слов'яно-греко-латинській академії Синод у 1769 р. суворо заборонив навчати дітей світського походження), то в Україні, хоча уряд і

перетворив колегіуми в 1775—1776 рр. на духовні семінарії, цей процес розтягнувся практично до початку ХІХ ст. Зберігаючи традиції, як зазначає М.В. Попович, цьому чинили опір українські ієрархи. Коли Синод наполегливо вимагав подачі відомостей за формами, визначеними для духовних навчальних закладів, Київ відповідав, що академія є світським та всестановим училищем і обмежувався інформацією про дітей священників [75, с.259; 127, с.58; 146, с.248].

Інша причина зміни соціального складу студентів академії полягала в тому, що з середини ХVІІІ ст. козацька старшина вже не задовольнялась навчанням у ній і прагнула відправити своїх синів до європейських університетів. Слід зазначити, що навчання за кордоном не було рідкістю і в першій половині століття. Однак воно обмежувалось здебільшого польськими закладами Львова, Кракова, Бреславля. Крім суто освітніх запитів, підкреслював М.С. Грушевський, тут відбивалось і “бажання свіжеспеченого “шляхетства” надати собі “благородний” лоск, підкреслити свою відмінність від сірої козацької маси, з якої воно не так давно виділилось”. Тому “віддавали дітей навіть у польські колегіуми, хоча вони по суті не відрізнялись від українських шкіл і нічим їх не перевершували” [34, с.303]. У другій половині ХVІІІ ст. українська старшина торує своїм дітям шлях до німецьких та італійських університетів. Одними з перших у німецьких університетах навчалися сини М.В. Скоропадського — зятя Д. Апостола. Упродовж ХVІІІ ст. в Лейпцигу, скажімо, навчалися Ф. і Я. Паскевичі, брати Милорадовичі, Г. Галаган, у Вітенберзі — три сини Кулябки. Один син Кирила Розумовського — Андрій, навчався у Страсбурзькому, а другий — Григорій, — у Лейденському університетах. Все більше українців навчається і в навчальних закладах Росії, насамперед, у Московському університеті [62, с.88; 120, с.139; 122, с.358-363; 134, с.138-140].

У ХVІІІ ст. в Гетьманщині або, ширше, у Лівобережній Україні діяла певна система середніх навчальних закладів, особливість якої полягала в тому, що її ланки не були пов’язані між собою через офіційний орган управління. Кожний колегіум залежав від свого місцевого архієрея, який дбав про його матеріальне становище, забезпечення науковими і викладацькими кадрами, порядок освіти і виховання. Через те кожний колегіум мав багато власних відмінностей. Однак загальний напрям змісту навчання й виховання, методики роботи в них визначалися переважно Київською академією. Це обумовлювалося, з одного боку, тим, що вони засновувалися вихованцями академії, а з іншого, — викладачами в них, особливо на етапі становлення, працювали її колишні студенти, які переносили в колегіуми стиль

і методичку освітньої роботи, традиції Київської академії. Навчальні програми в них також діяли на зразок програм академії [16, с.61; 154, с.83].

До системи середніх навчальних закладів Гетьманщини входив Чернігівський колегіум. У 1738 р. в ньому додався дворічний п'ятий клас, а в 1786 р.— клас богослов'я. У першій половині XVIII ст. в колегіумі навчалися переважно діти козацької старшини і заможного міщанства. У 1738 р., скажімо, з 253 його учнів вихідцями із світських станів було 175 осіб і лише 78 — з духовенства. Але загальна тенденція зміни соціального складу учнів торкнулася і його. У 1767—1768 рр. з 213 учнів дітей священників було вже 102 і дітей світських осіб — 111, у тому числі 71 — з козацьких сімей, з них 48 — з середовища козацької старшини і урядовців, та 40 — з міщанських і селянських родин. У 1781 р. діти духовенства складали вже дві третини учнів [73, т.2, с.531; 188, №6, с.85].

І це за умови, що, як зазначалося, викладання богослов'я було запроваджено лише в 1786 р., через два роки після реорганізації колегіуму в семінарію. У зв'язку з цим колегіум очолював не ректор, а префект. Другою особливістю Чернігівського колегіуму, порівняно з Київською академією, було те, що він базувався не на училищному, а на кафедральному Борисоглібському монастирі, що негативно позначалося на його матеріальному становищі. У першій половині XVIII ст. викладачами колегіуму були, як правило, ченці кафедрального монастиря. Починаючи з другої половини століття викладачі, за винятком префекта, часто були світськими людьми, які не бажали приймати чернечий сан. Як і в академії, навчання здійснювалось латинською мовою, що вимагало певної підготовки учнів. Тому до колегіуму приймали тих, хто вже вмів читати і писати рідною мовою. В указі Чернігівської консисторії 1742 р. священослужителі зобов'язувались навчати своїх дітей вдома “простого русского писання” і лише після цього направляти їх на навчання до колегіуму [188, №5, с.71, №6, с.83, 87-89].

Другим середнім закладом Гетьманщини стала Переяславська колегія, засновником якої в 1738 р. був вихованець Київської академії, єпископ Переяславський і Бориспільський Арсеній Берло. Першого року в колегії навчалось 110 осіб, пізніше чисельність учнів перевищувала 200. У рік відкриття приблизно 60% учнів становили діти духовенства, в 60-х рр., навпаки, — діти старшини і міщан складали більшість, але з 70-х рр. переважила загальна тенденція. У 1773 р. тут відкривається клас філософії, у 1781 р.— богослов'я. Одним із основних завдань колегіуму була підготовка духовенства для Правобережної України, оскільки після переходу

в унію правобережних ієрархів православні парафії там підпорядковувались переяславському єпископу. Найбільш активна діяльність колегії припадає на третю чверть XVIII ст., коли вона стала важливим духовним центром боротьби проти наступу унії і католицизму на Правобережній Україні. У 1785 р. у зв'язку із закриттям Переяславської єпархії колегія до кінця століття перетворилася на неповну духовну школу і, відповідно до рескрипту Катерини II від 15 березня 1787 р., стала філією Київської академії. Старші класи філософії і богослов'я разом із ректором були переведені до нововідкритої духовної семінарії у Новгороді-Сіверському. У Переяславі такі класи знову були відкриті лише після відновлення єпархії в 1799—1800 рр. Але тепер із всестанового навчального закладу колегія перетворилася на семінарію, орієнтовану суто на підготовку кандидатів до священства [73, т.2, с.531; 100, с.83; 136, с.232-233; 154, с.80-81; 165, с.194; 186, с.297].

У першій половині XVIII ст. виникають і спеціальні школи середнього типу. У 1738 р. у Глухові було відкрито першу в Україні музичну школу, в якій постійно навчалося 20 учнів. Крім хорових занять, вихованців навчали грати по нотах на скрипці, гусялях, бандурі. Школа діяла майже 40 років (спочатку у Глухові, потім у Переяславі, згодом у Києві) і дала музичну освіту багатьом діячам української культури XVIII ст. Зокрема, у цій школі навчався Д. Бортнянський [101, с.140; 154, с.84].

У другій половині XVIII ст. серед козацької старшини, що намагалася набути прав і привілеїв російського дворянства, під впливом заснування Московського університету і дворянських навчальних закладів, поширюється невдоволення станом викладання в Київській академії та колегіумах і починається рух за відкриття університетів і гімназій. Гетьман Кирило Розумовський, хоча й жив переважно в Петербурзі, лише час від часу найжджаючи до України (з 14 років гетьманування він знаходився тут не більше двох з половиною), поділяв ці настрої. У 1760 р. правитель його канцелярії, у майбутньому статс-секретар Катерини II, Г.М. Теплов розробив перший детальний план заснування університету в Батурині з трирічним терміном навчання “для малоросійського юнацтва”. У складі університету мало діяти дев'ять кафедр [26, с.543-546; 71, с.370; 109, с.73].

На утримання університету передбачався прибуток — тимчасовий і вічний. Тимчасовий — на будівництво і облаштування університету — мав складатися із запровадженого на один рік податку на всі млини, добровільних внесків гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини. Для забезпечення поточної діяльності призначався “вічний прибуток”, який мав складатися

із надходжень від Батуриного монастиря, частини митних зборів, від друкарні і продажу книг, а також з податку на циган та на коси, що ввозились в Україну. При університеті, за аналогією з гімназією Московського університету, передбачалось заснування семінарії на 40 осіб із бідних шляхтичів та різночинців для підготовки до університету. Після його закінчення вони мали залишатись працювати вчителями семінарії та викладачами університету. За гетьманом зберігалось пожиттєве право фундатора і протектора університету. Але уряд утримався від його заснування [11, с.598-599; 26, с.546-547].

У 1763 р. старшина на Глухівському з'їзді ініціювала подання новій імператриці Катерині II (1762—1796) петицій про перетворення гетьманства на спадкове в родині Розумовських і про відкриття двох університетів. У “Клопотанні малоросійського шляхетства і старшин, разом із гетьманом, про відновлення різних старовинних прав Малоросії”, поданому імператриці в 1764 р., мова йшла про заснування двох університетів і декількох гімназій. Один університет пропонувалося створити в Києві на базі Київської академії у складі чотирьох факультетів, включаючи богословський. Як відомо, Московський університет не мав богословського факультету, і тут запозичувалась практика західноєвропейських університетів. Другий університет з трьома факультетами мав відкритися в гетьманській столиці — Батурині. Щодо гімназій, то вони були повинні відкриватися в містах, визначених гетьманським урядом. Зберігаючи давні традиції заступництва освіти з боку гетьманів України, у клопотанні зазначалося, що куратором університетів і гімназій має бути гетьман, а богословського факультету Київського університету — також і київський митрополит. Утримуватися університети і гімназії мали за рахунок введення податку на монастирські і церковні маєтності (це певною мірою збігалося з секуляризаційними планами Катерини II), а також митних зборів. При університетах, а “де за потрібне буде”, і при гімназіях повинні бути друкарні для видання як церковних, так і “гражданских” книг [34, с.302; 130, с.143, 154-155; 134, с.141; 185, кн.1, с.113].

До речі, про відкриття університету в Україні йшлося і в проекті “Про заснування різних училищ для розповсюдження наук та виправлення нравів” професора Ф. Дільтея, поданого імператриці в листопаді 1764 р. Виходячи з досвіду Західної Європи, він пропонував створити в Росії систему загальної освіти, що складалася б з 21 тривіальної школи, в тому числі у Києві та Глухові, і 9 гімназій, зокрема, однієї в Батурині, призначених для дворянства і неподатних станів. Управління ними мали здійснювати університети. Тому, крім Московського, Ф. Дільтей

вважав за доцільне заснування ще двох університетів — у Батурині і Дерпті. За прикладом західноєвропейських, вони повинні були мати у своєму складі чотири факультети, у тому числі і богословський. Говорячи про відкриття університету в Батурині, Ф. Дільтей підкреслював, що від нього буде неймовірна користь державі, оскільки всі в Малоросії любителі наук отримають зручне місце, в якому цим наукам можна буде навчатися [41, с.18-20, 29-31; 109, с.84-85; 127, с.120].

Новим поштовхом до університетського руху стали вибори в 1767 р. депутатів до Комісії із складання нового Уложення. Бажання старшини дуже чітко відобразилось в їх наказах. Якщо в цілому по Росії з 158 дворянських наказів лише 35 (22%) стосувалися питань освіти, то в Гетьманщині — 7 із 10 (70%), оскільки “ніщо у житті для чесного шляхетства,— писала старшина Переяславського полку,— не може бути таким корисним, а для державних інтересів потрібним, як знання наук, яке складає в людині повноту його власного благоденства і державної корисності”. Українське шляхетство, порушуючи клопотання про необхідність підвищення освітнього цензу своїх нащадків, висловлювало невдоволення існуючими навчальними закладами і наполягало на створенні університетів, а також кадетських корпусів і жіночих навчальних закладів — “особливого виховного будинку для шляхетних дівчат” (накази чернігівського, переяславського і ніжинського шляхетства). Так, стародубське шляхетство вказувало, що латинські школи в Києві, Чернігові, Переяславі для великої освіти людського розуму й отримання інших, необхідних для служби “государской” та загальної користі, наук “суть недостаточны”, тому відстоювало думку про відкриття університету в Україні. Глухівське шляхетство клопоталося про його заснування в Глухові, переяславське — у Переяславі, київське — у Києві тощо. Водночас питання освіти інших станів у наказах не піднімалося. У деяких наказах (гадяцького, полтавського і миргородського шляхетства) йшлося про допуск дітей української старшини до російських кадетських корпусів, а також і “у всі для дворянства в Росії заклади науки і гідності” [25, с.8; 81, с.125-16; 130, с.158-159; 134, с.141-142; 150, с.121-122; 165, с.209-210].

На відміну від шляхетства Гетьманщини сумське дворянство клопоталося не тільки про заснування в Сумах університету для дворянських дітей, а й навчального закладу для інших станів (духовенства, міщан, приказних). Якщо навчання в далекому Московському університеті, йшлося в наказі, пов’язане зі значними витратами, то в університет на Слобожанщині зможуть віддавати дітей і менш заможні дворяни. “А яка від наук буде

користь в освіті розуму, се усьому світові звісно”, — робили висновок вони [9, с.121-122; 198, с.8].

Проблеми реформування освіти розглядалися на декількох засіданнях Великої комісії, а потім на створеній у травні 1768 р. спеціальній комісії з питань освіти. Одним з найбільш активних її членів був вихованець Київської академії і Московського університету, депутат від київського шляхетства В.Т. Золотницький. Хоча в січні 1769 р. Катерина II під приводом російсько-турецької війни розпустила Уложенну комісію, але спеціальна комісія продовжувала свою роботу до початку 70-х рр. В.Т. Золотницький запропонував свій, досить широкий проект реформи освіти в Росії, який передбачав створення розгалуженої мережі вищих, середніх, а також нижчих навчальних закладів, міських і сільських. Він вважав за потрібне поділити навчання на два ступеня: початкове загальне і професійне. Середні школи, у тому числі духовні, на його думку, мали перетворитися на єдині для всіх станів “державні гімназії” з поділом їх на великі й малі. Завдання гімназій — готувати дітей дворян і різночинців до державної служби. З метою запровадження загальної і обов’язкової початкової освіти для хлопчиків мали утворюватись громадські школи при кожній парафіяльній церкві. Утримуватись вони повинні були за рахунок цільового податку з населення. Навчання в школах передбачалося зосередити в руках священиків, у випадку їх зайнятості справами парафії — дяків під наглядом священиків, які щотижнево мали контролювати всю роботу школи. Вчительська праця винагороджувалась на селі з розрахунку по 25 коп. на рік з кожного учня, а в місті — по 2 крб. Ряд ідей В.Т. Золотницького був використаний у проекті комісії, але уряд відклав його реалізацію [59, с.183; 53, с.57-62; 109, с.93; 127, с.123-124; 209, с.102].

Розробляючи свій проект, В.Т. Золотницький багато в чому спирався на реальну практику, що існувала в Гетьманщині. За даними ревізських реєстрів 1740—1747 рр., які збереглися стосовно семи полків, крім стародубського, київського і гадацького, у них налічувалося 35 міст, 61 містечко, 792 села, 206 деревень і 11 слобідок, в яких діяло 866 полкових шкіл, у тому числі в Ніжинському полку — 217, лубенському — 172, чернігівському — 154, переяславському — 119, полтавському — 98, прилуцькому — 69, миргородському — 37. Тобто майже в усіх містах, містечках і селах, де були парафії, існували школи. Звичайно, до загальної початкової освіти було далеко. Вибори 10 депутатів від міщан Гетьманщини показали, що неписьменних виборців серед міщан було майже три чверті (73,52%). Наприкінці 60-х рр., коли збиралися різні підписи під зверненнями до Катерини, виявилось,

що майже більшість старшин не вміє (скоріше, як зазначає М.В. Попович, розучилося) навіть підписуватися, адже населення того часу мало користувалося письмом і книжкою. Але слід погодитися з М.В. Поповичем, що значна частина людей старої України вчилася в школах-дяківках і в масі своїй читати вміла [53, с.38; 129, с.5; 146, с.247].

Насамперед, це стосується козацтва, що наприкінці першої чверті XVIII ст. нараховувало 55 тис. осіб. У цей період відбувається його розшарування, що набуло остаточного юридичного оформлення в 1735 р., коли за царським указом усі козаки були поділені на “виборних”, що несли військову службу, і “підпомічників”, змушених доставляти до війська фураж і продовольство, обробляти землю виборних [203, с.62-63].

З середини XVIII ст. початкове навчання козацьких дітей, особливо старшини, стає обов’язковим. Загальне керівництво і контроль за навчанням зосереджувались у Генеральній військовій канцелярії та полкових канцеляріях. Значну роль у цьому відіграла ініціатива лубенського полковника Івана Кулябки. У жовтні 1758 р. він звернувся з “доношенієм” до гетьмана К. Розумовського про нестачу грамотних кандидатів на сотенну старшину, унаслідок чого в деяких сотнях неписьменні не тільки осавули й хорунжі, але й сотники, від чого полкова канцелярія змушена зазначати “поношений и укоризны”. У зв’язку з цим І. Кулябка віддав розпорядження переписати всіх синів виборних козаків та “можнейших” підпомічників віком від 12 до 15 років і “найздібніших до науки” направити на навчання в парафіяльні школи за місцем проживання. Тих з них, хто “понятость иметимуть” після навчання до сотенних правлїнь і полкової канцелярії “к письменным делам определять”, а в подальшому “наряжать за сотенных старшин”. Інших хлопчиків, які “по изучению грамоты не способны”, або “в летах переросли”, навчати “военной и артиллерийской и другой войсковой службе экзерциции” [40, с.75-76; 133, с.104, 108].

У наступному “доношеніі” у травні 1760 р. І. Кулябка повідомляв гетьмана, що відібрано і направлено в школи близько 1 300 хлопчиків. У відомості, надісланій у листопаді 1760 р. до Генеральної військової канцелярії, зазначалося, що грамоті вже навчаються 1 624 хлопчики, зокрема в Хмільвській сотні — 216, Смілянській — 174, Роменській — 134, Лохвицькій — 128, Черноуській — 123, Городиській — 21, Глинській і Жовнінській — по 56. І. Кулябка порушував питання і про підбір учителів. У листі до київського митрополита (грудень 1762 р.) він зазначав, що близько 3 000 дітей повинні вчитися читати і писати, але на заваді стоять священики Лубенського полку. Одні з них

примушують дяків працювати на себе і поводяться як зі своїми підданими, інші без відома і згоди парафіян призначають замість дяків своїх синів, не здібних до церковних співів та навчання дітей. Згідно з резолюцією митрополита, київська консисторія зробила священникам Лубенського полку відповідне “предписание”. “Проект” І. Кулябки вповні відповідав доктрині “освіченого правління”, або, за висловом Т. Чухліба, “освіченого гетьманату Розумовського”, тому був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам [37, с.117-118; 40, с.80; 133, с.104-106].

Гетьманщина мала досить розгалужений управлінський апарат, який складався з багатьох центральних та місцевих установ. Для його нормального функціонування вимагалось чимало кваліфікованих спеціалістів різного профілю, які б мали військову, адміністративну, правову, фінансову тощо підготовку. На початку Гетьманської держави це були кадри, які набули спеціальної освіти і практики в козацькому війську або польських державних установах. З другої половини XVII ст. кадри необхідно було готувати власними силами. Київська академія, колегіуми надавали своїм учням ґрунтовні знання загальноосвітнього характеру, але вони не готували фахівців з окремих галузей знань. Спеціальна освіта набувалася переважно практикою. Велику роль у підготовці кадрів для адміністративно-судових і фінансових органів відігравали гетьманські канцелярії центральних та місцевих установ і особливо Генеральна військова канцелярія — вищий виконавчий орган Гетьманщини, за посередництвом якого гетьман здійснював своє адміністративне, судове, фінансове управління, а також зовнішні зносини. Генеральна військова канцелярія була створена ще під час Визвольної війни, але юридично оформилася в 1720 р. за Д. Апостола. Її штати склались з військових канцеляристів — вищого щаблю апарату — і “служителів” — протоколістів, копіїстів, товмачів, які підпорядковувались генеральному писареві. Спочатку штат налічував близько 30 осіб, а згодом, за генерального писаря А.Я. Безбородька, збільшився і доходив до 200 осіб [7; 94, с.18; 134, с.45; 137; 199, с.186-187].

У 40-х рр. XVIII ст. при ній було створено спеціальний навчальний заклад напіввійськового типу — канцелярський курінь у Глухові. Він підпорядковувався генеральному писареві, безпосередньо керував ним старший канцелярист. До куреня приймали юнаків переважно із старшинських родин, які мали свідоцтво про закінчення Київської академії. Знаходились вони на утриманні Військового скарбу. Навчання складалося з теоретичної та практичної підготовки. Вивчалися юриспруденція, камеральні (фінансово-економічні) науки, військова теорія. На певному етапі навчання канцеляристам доручали вести окремі

справи та включали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду справ у полки і сотні. Після закінчення вони призначалися на посади сотників, бунчукових товаришів, полкової старшини тощо. Аналогічна підготовка, як ми бачили на прикладі Лубенського полку, здійснювалась на полковому і сотенному рівнях управління — у полкових канцеляріях та сотенних правліннях. Потреба в цьому була значна, оскільки в кожній полковій канцелярії нараховувалось від 10 до 16 канцеляристів [7; 11, с.473; 94, с.18-19; 110, с.80-81].

Таким чином, протягом XVIII ст. у Гетьманщині склалася досить розгалужена система освіти, яка включала всі ланки — від вищої до початкової. Це обумовлювалося особливостями політичного та соціального устрою, традиціями самоврядування, потребами провідних станів — козацтва, насамперед старшини, і духовенства, які знаходили підтримку гетьманської адміністрації.

Другим важливим культурно-освітнім центром Лівобережної України була Слобожанщина. Вона починає формуватися в другій половині XVII ст., коли розпочалося масове переселення з Правобережжя і Лівобережжя на територію Росії на схід від Гетьманщини. Уже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. тут нараховувалося близько 300 тис. жителів. За аналогією з Гетьманщиною в Слобідській Україні формується полковий устрій. Згідно з царськими жалуваними грамотами другої половини XVII ст. п'ять слобідських полків — харківський, ахтирський, сумський, ізюмський та острогоський — отримували кожний внутрішню автономію, але в адміністративному і військовому питаннях підпорядковувалися белгородському воєводі, а через нього — спочатку Розрядному, а з 1688 р. — Посольському приказу в Москві. При Катерині I вони перейшли у відання Військової колегії [9, с.40, 46, 83; 168, с.113].

Переселенці принесли на нові місця, крім полкового устрою, і традиції створення братств та заснування шкіл. За підрахунками Д.І. Багалія за матеріалами полкового перепису 1732 р., у чотирьох полках Слобожанщини (крім Острогоського), за неповними даними налічувалось 124 школи. Це було менше, ніж на Гетьманщині, де одна школа, скажімо, у Чернігівському полку, згідно з Румянцевським описом 1768 р., припадала на 746 душ населення, тоді як на Слобожанщині — на 2 524, але це значно перевищувало відповідні показники в Центральній Росії. Навчальний процес забезпечували 372 учителя-дяка та їх помічників-молодиків, що проживали з ними у шкільних приміщеннях [9, с.188, 192-193; 16, с.63; 205, с.99].

Справжнім культурно-освітнім центром Слобідської України був Харківський колегіум, заснований, за підтримки головно-

командувача військами в Україні кн. М.М. Голіцина у 1722 р., вихованцем і викладачем Київської академії, а згодом белгородським єпископом Єпифанієм Тихорським, на базі цифірної школи, що існувала з 1716 р. У 1727 р. він перевів його до Харкова, де в 1729 р. за указом Синоду був утворений Покровський училищний монастир. У першій половині XVIII ст. за своїми достатками він навіть перевищував Братський монастир. Як зазначає Л.Ю. Посохова, це було досягнуто завдяки значним пожертвуванням, більшість яких була зроблена протягом 1726—1736 рр. з боку кн. М.М. Голіцина та його родини, козацької старшини і міщан м. Харкова. За відомостями 1786 р. колегіум мав декілька сіл з 665 душами кріпаків чоловічої статі, понад 1 786 десятин орної землі, 667 десятин сінокісних угідь, більше 1 409 десятин лісів, понад 30 млинових кіл. У листопаді 1730 р. Є. Тихорський звернувся до уряду з проханням видати “грамоту для підкріплення школи”. В указі Анни Іоаннівни від 16 березня 1731 р. підтверджувалося створення колегіуму, вказувалося, що в ньому слід “вчити всякого народу і звання дітей православних не тільки піїтиці, риториці, але й філософії та богослов’ю, слов’яно-грецькою та латинською мовами і намагатися також, щоб ці науки вводили власною російською мовою”. Уже в 1734 р. в колегіумі був відкритий клас богослов’я. Керував школою ректор — ігумен училищного монастиря, який затверджувався Синодом за рекомендацією єпископа [147, с.167; 148, с.57-58; 149, с.20, 28; 187, с.34-35].

За чисельністю студентів Харківський колегіум посідав друге місце після Київської академії. У 1725 р. в ньому навчалося понад 300, у 1727 р.— 422, у 1737 р.— вже 522 учня. Але він мав суттєві відмінності порівняно з Київською академією та колегіумами Гетьманщини щодо їх соціального складу. Оскільки він створювався на засадах “Духовного регламенту”, то в ньому від початку значно більшою була питома вага дітей духовенства. У 1740 р. учні світського походження складали 17%, 1759 р.— 11%, 1762 р.— 12%, 1770 р.— 12%, 1781 р.— 11%. Хоча, звичайно, Харківський колегіум, в якому навчальний процес здійснювався за київськими зразками, залишався всестановим навчальним закладом [36, с.192; 149, с.41, 46].

Новий етап в історії Харківського колегіуму розпочався в 60-х рр., після ліквідації полкового устрою і створення Слобідсько-Української губернії. У другій половині XVIII ст. навчальний план колегіуму був перероблений за зразком планів Московського університету та Московської академії. Згідно з інструкцією Катерини II Сенату (липень 1765 р.), у ньому мали утворюватись “додаткові класи”, призначені для дворянських дітей, для чого

виділялась сума до 3 000 крб. з неподаткових прибутків. У них запроваджувалось викладання німецької і французької мов, інженерної і артилерійської справи, геодезії тощо. Але їх відкриття затяглося внаслідок опору єпископа Порфірія Крайського. Урешті-решт справу взяв у свої руки губернатор Є. Щербінін, і в лютому 1768 р. “додаткові класи” розпочали роботу. У кращі роки в них навчалось понад 200 учнів. У 1773 р. був створений клас вокальної та інструментальної музики. Наступником П. Крайського став Самуїл Миславський, який припинив боротьбу з губернатором і намагався використати педагогічний персонал класів для підвищення рівня навчання новим мовам у колегіумі. У 1790 р. додаткові класи колегіуму реорганізуються в окреме училище, як його називали, “залежне від губернського правління”, хоча більшість предметів там продовжували викладати вчителі колегіуму. Проіснувало воно до 1798 р., а потім було об’єднане з головним народним училищем [147, с.170; 149, с.60; 154, с.81; 165, с.180-182, 188; 187, с.36-37].

Подальшого розвитку в XVIII ст. набула початкова освіта на Запоріжжі за часів Нової Січі (1734—1775), де на території Вільностей Війська Запорозького проживало близько 100 тис. осіб. Перша школа на Запоріжжі була заснована в 1576 р. біля сучасного Дніпропетровська. Після відновлення Січі відбудовується і система освіти. Запорізькі школи поділялися на січові, монастирські і парафіяльні в паланках. Січова школа знаходилась при січовій Покровській церкві, яка вважалася центральною, головною на запорозькій території. Очолював її ієромонах-уставник, який постійно доповідав кошовому отаману про її діяльність. Січові школярі, яких налічувалося до 30 дорослих козаків, що готувалися стати церковнослужителями, та до 50 підлітків, мали особливий, схожий на все військо устрій і обирали окремого отамана для кожної вікової групи. За оцінкою дослідників, за змістом і характером навчання вона дорівнювалась до кращих братських шкіл [118, с.63; 166, с.122; 194, с.56; 213, с.198, 311]. За висловом одного запорожця, молодиків у школі і поза школою вчили також “Богу добре молитися, на коні реп’яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушницю гострозоро стріляти та списом добре колоти” [165, с.201]. З 1754 р. на Січі діяла відкрита кошовим Якимом Гнатовичем школа для підготовки полкових старшин, канцеляристів, а також різних адміністративних осіб для врядування в паланках. Існувала і спеціальна музична школа, переведена в 1770 р. з Січі в с. Орловщину [154, с.75].

У 1766 р. на загальній військовій раді з ініціативи кошового отамана П.І. Калнишевського було ухвалено рішення завести парафіяльні школи майже при всіх церквах. Справа освіти на

Січі здійснювалась, як зазначали А.О. Скальковський і В.Б. Антонович, на “кошти війська”. За традицією, запорожці при розподілі платні, провіанту, прибутків з шинків, крамниць, рибних і звіриних ловів, воєнної здобичі віддавали одну частку, “звичаєм узаконену”, на церкву, а другу — на школу, що була при ній. Як указував відомий дослідник історії церкви на Запоріжжі єпископ Феодосій (Макаревський): “Церква з дзвіницею, з одного її боку — шпиталь, а з другого — школа становили необхідні деталі кожної православної парафії Запорізького краю” [194, с.82-83]. У літературі наводяться різні дані щодо кількості шкіл, навіть до 2 000, але відомо, що на Запорозьких землях діяло 44 церкви і далеко не при всіх були школи. Тому, урахувуючи, що в 1775 р. в Запорозькій Січі діяло 14 парафій, слід погодитись із підрахунками О.О. Любара, який говорить про 18 шкіл на Запоріжжі [5, с.200; 70, с.194; 100, с.84; 107, с.98; 118, с.63; 166, с.118; 213, с.203].

Друга половина XVIII ст. визначається в історіографії як період освіченого абсолютизму. Саме на цей час припадає царювання Катерини II (1762—1796). Катерина II добре розуміла всі вади Російської імперії: нестійкість влади, відсутність чіткої системи державних органів, діючих на підставі нормативних актів. Селянський рух наочно показав і слабкість місцевої влади, її нездатність швидко справлятися зі спалахами незадоволення селян. Тому головною ідеєю всього її правління стало зміцнення авторитету верховної влади і вдосконалення державного апарату, спрямоване на те, щоб зробити його більш гнучким, слухняним, централізованим і дієздатним. При вступі на престол вона мала власну програму майбутнього правління, яка, за її словами, зводилась до п’яти основних положень:

- “1. Необхідно просвіщати націю, якою маєш управляти.
2. Слід ввести добрий порядок у державі, підтримувати суспільство і змусити його дотримуватись законів.
3. Потрібно заснувати в державі добру і точну поліцію.
4. Необхідно сприяти розквіту держави і зробити її багатою.
5. Треба зробити державу грізною в самій собі і такою, що викликає повагу сусідів” [48, с.647; 193, с.34, 38-39].

Грунтуючись на цих підходах, вона вважала за необхідне уніфікувати систему управління по всій країні, скасувавши особливості окремих регіонів. Ці плани чітко окреслювалися в інструкції генерал-прокурору Сенату кн. О. В’яземському, яка датується лютим 1764 р. Імператриця зазначала, що Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія управляються згідно з дарованими їм привілеями, порушувати які відразу було б незручно. Однак і називати їх чужими землями, тим більше поводитись як з такими,

було б не просто помилкою, а дурницею. Їх разом з не так давно приєднаною Смоленщиною, за словами Катерини II, необхідно поступово привести до “обрусіння”, щоб вони перестали дивитися “як вовки в лісі”. Це зробити досить легко, якщо розумні люди будуть призначені начальниками в тих провінціях. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то слід намагатися, щоб і ім’я гетьманів зникло, “не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство” [51, с.229; 165, с.145].

Поява цієї інструкції пов’язана із “Запискою про Малу Росію” Г.М. Теплова, яку він передав імператриці в червні 1763 р. У “Записці” містився огляд становища в Україні. Г.М. Теплов піддав жорсткій критиці порядки в Гетьманщині. На його думку, гетьман став іграшкою в руках козацької старшини. Скориставшись спробами старшини перетворити гетьманство на спадкове, Катерина II в 1764 р. змусила К. Розумовського зректись гетьманської булави. Замість Гетьманщини створювалось Малоросійське генерал-губернаторство, управляти яким мала Малоросійська колегія на чолі з президентом, малоросійським генерал-губернатором П.О. Румянцевим. Він досить добре знав Україну, його батько — О.І. Румянцев — свого часу очолював “Правління гетьманського уряду”. Якраз на нього Катерина II поклала завдання поступової ліквідації відмінностей і підготовки запровадження в Україні загальноросійського устрою [77, с.364, 398; 141, с.10].

Наступного року настала черга Слобідської України. Перша спроба ліквідувати полковий устрій у Слобожанщині була зроблена ще за часів Анни Іоаннівни в 1732 р., але в 1743 р. ці реформи були скасовані Єлизаветою. У 1765 р. слобідські полки ліквідовуються вже остаточно і на території Слобожанщини створювалась Слобідсько-Українська губернія. Складнішим було питання із Запорозькою Січчю, як з огляду на її прикордонне становище, так і з позиції використання її збройних сил у майбутній війні з Туреччиною. Як і у випадку з Гетьманщиною, була обрана тактика поступовості. У 1764 р. Нова Сербія і Слов’яносербія, які виникли відповідно в 1751 та 1753 рр. на правобережній і лівобережній частинах запорозьких “вольностей”, разом із Новослобідським полком та частиною Полтавського і Миргородського полків увійшли до складу новоствореної Новоросійської губернії. А в 1775 р., після перемоги в першій російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., була ліквідована Запорозька Січ, і її територія поділялась між Азовською та Новоросійською губерніями, на які указом від 30 березня 1783 р. поширювалась дія “Установлення про губернії” 1775 р. [9, с.84-86; 44, с.148].

У 1782 р. воно було поширено і на територію колишньої Гетьманщини. На території України створювалось п’ять наміс-

ництв: Харківське (1780), Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське (1782), Катеринославське (1783). У 1776 р. на Слобожанщині, а в 1783 р.— на Лівобережжі вводиться подушний податок, ліквідується вільний перехід українських селян і юридично оформлюється кріпосне право. Тоді ж, у травні 1783 р., іншим указом українські козацькі полки перетворюються на регулярні карабінерні полки. Таким чином, припиняється традиційна система військового та адміністративного самоврядування в Україні і з ліквідацією в 1786 р. Малоросійської колегії вона перетворюється на звичайну провінцію Російської імперії [142, с.264-266, 269].

Новий адміністративно-територіальний поділ повністю ігнорував економічні зв'язки окремих територій та їх національні особливості. Він базувався виключно на кількості населення, що мало на меті полегшення здійснення завдань податкової і каральної політики держави. Кожна губернія, щоб “порядочно могла быть управляема”, повинна була мати 300—400 тис. ревізьких душ, а повіт — 20—30 тис. “Установлення для управління губерній Всеросійської імперії” було відповіддю на події, пов'язані із Селянською війною 1773—1774 рр., які уряд пояснював слабкістю державної влади на місцях. Реформа 1775 р. проводила значну децентралізацію місцевого управління, передаючи йому багато функцій і прав центральних установ. Усі ланки місцевого управління, за реформою 1775 р., мали скріплювати головнокомандувачі або намісники (генерал-губернатори). Це були посадові особи, наділені надзвичайними повноваженнями і відповідальні лише перед імператрицею. До намісництв включались, як правило, дві губернії, кожна з яких отримувала одноманітний устрій. На чолі губернії стояли губернатори, які управляли нею за допомогою колегіального органу — губернського правління. “Установлення про губернії” стало першою і найважливішою ланкою в ланцюгу реформ місцевого управління, проведених Катериною II. Услід за ним протягом десятиліття було видано ряд інших законів. Найбільш значущі серед них — “Статут благочиння”, Жалувані грамоти дворянству та містам [49, с.130; 79, с.116; 127, с.144].

У 1795—1796 рр. в Російській імперії нараховувалося 15—16 тис. чиновників, у тому числі близько 4 тис., що мали чини I—VIII класів, і 224 тис. дворян. Реформи не тільки зміцнили місцевий чиновничий апарат, але й посилили значення місцевого дворянства в управлінні й суді, особливо на повітовому рівні, де вони обирали владу зі свого середовища. На губернському рівні вони обирали до третини, а на повітовому- половину посадових осіб. За “Грамотою на право вольності і переваги шляхетного російського дворянства” (1785) воно отримувало також особливий

становий корпоративний устрій у вигляді повітових і губернських дворянських зібрань, вплив яких на діяльність місцевих державних органів, у тому числі і щодо розвитку освіти, був надзвичайно великим. Суть державної конструкції, завершеної Катериною II, як зазначає М.В. Попович, полягала в тому, що правив не тільки державний апарат, правив дворянський клас, який здійснював стосовно своїх кріпосних селян державну владу і опіку на патріархальних засадах [22, с.288; 49, с.135-138; 50, с.27; 146, с.301; 157, с.169].

Визначаючи сферу і порядок дії нових органів місцевої влади, уряд зачепив в “Установленні про губернії” і таку сферу суспільного життя, як навчання і виховання дітей. Турбота про це покладалася на зовсім нову установу — прикази громадської опіки, яким “доручалося опікування і нагляд над заснуванням і міцних підвалинах ...народних шкіл”, які вони “мали старатися заснувати ... у всіх містах, а потім і багатолюдних селах, підсудних верхній розправі”, тобто для міщан, державних, економічних, двірцевих селян і однодворців. У зв’язку з цим § 387 виключав з-під підпорядкування приказам громадської опіки дворянські, духовні станові, відомчі навчальні заклади, вищу школу. Навчання в школах мало бути добровільним, без “примусу”, безоплатним для бідних і за “помірквану плату” для інших і полягати в навчанні грамоти, малювання, письма та арифметики. Учителям заборонялося застосування тілесних покарань [157, с.259-261]. У “Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії” від 21 квітня 1785 р. уряд також не обійшов питання народних шкіл, але їм приділявся лише один невеликий § 17: “Передписується в місті заснувати й мати школи на точній підставі 384 статті установлень 7 листопада 1775 р. та інших виданих про те від Імператорської Величності установлень” [102, с.74; 127, с.145; 192, с.14].

Прикази громадської опіки створювались як станово-колегіальні органи на чолі з губернатором, до складу яких входило по два засідателі від верхнього земського суду (дворяни), губернського магістрату (купці і міщани) і верхньої розправи (державні селяни). До нього призначався також “неодмінний член” від уряду. Прикази громадської опіки були, по суті, першими спеціальними державними органами в Росії, на які покладалася завдання створення шкіл. Прикази мали займатися питаннями заснування шкіл і нагляду за ними, забезпечення вчителями, підручниками тощо. Крім шкільної справи, вони займалися також влаштуванням лікарень, сирітських будинків, аптек, робітних будинків тощо. Слід додати, що школи віддавались у відання не педагогічної адміністрації, а чиновників, передусім дворян, які не знали педагогіки, не були зацікавлені в розвитку народних шкіл,

на вчителів дивились як на дрібних чиновників і всіляко їх третирували [157, с.174, 259-260, 314].

До того ж шкільна справа, передана в руки приказів громадської опіки, базувалась на зживших себе благодійно-філантропічних засадах, проголошених урядом Катерини II в 60-х рр. XVIII ст. Архаїчні принципи організації шкільництва не відповідали новим вимогам. Передбачалося, що приказам з казни лише одноразово виділяється по 15 тис. крб. для їх становлення, а далі всі витрати на “статутну” діяльність, у тому числі і на школи, мають фінансуватись за рахунок благодійних коштів і місцевих бюджетів, зокрема на їх утримання відраховувалась частина так званих “питейних” зборів. Це було явно недостатньо і школи, як побачимо далі, завжди жили в умовах хронічного недофінансування [127, с.145; 145, с.74].

Що стосується центрального рівня управління, то після реформи Сенату 1763 р. питання опікування освітою, наукою тощо зосереджувалося в його третьому департаменті. Він розробляв заходи, необхідні документи згідно з клопотаннями навчальних закладів, інструкціями імператриці Сенату [64, с.105].

Важко не погодитись з думкою І.С. Ковальського, що закріпачення селянства в Україні стало поступкою царизму старшині в обмін на українську автономію. Інтеграція в російське дворянство, губернські реформи Катерини, збільшення урядових інституцій відкрили перед українською шляхтою, за висловом З. Когути, безпрецедентні можливості для кар’єри, передусім у новій адміністрації на теренах колишньої Гетьманщини, у порубіжних губерніях, у центральному імперському апараті. Тим більше, що порівняно з російським дворянством українська шляхта була набагато біднішою. У 1795 р. на одного поміщика в Україні припадало в середньому 32 кріпаки, тоді як у центральній Росії — близько 106. Це змушувало шляхтичів добиватись відзначення на урядовій службі. У цьому вони мали суттєві переваги: існування Київської академії, колегіумів і, як наслідок, значно вищій освітній ценз набагато збільшував доступність до державних посад. За підрахунками А.П. Срошкіна, значно пізніше — на початку XIX ст. — лише 22,2% російського чиновництва мали нижчу і середню освіту, а отже, переважна більшість — тільки домашню. Розуміючи це, старшина активно підтримувала освітні заходи П.О. Румянцева [50, с.69; 80, с.95; 81, с.212-213; 163, с.136-137].

Ставши президентом Малоросійської колегії і генерал-губернатором, П.О. Румянцев, як зазначає З. Когут, щиро бажав поширити освіту, запровадивши освітню реформу. У програмі генерал-губернатора “Про побачені в Малій Росії недоліки та невпорядкованість”, яку він подав Катерині II у травні 1765 р.,

П.О. Румянцев піднімав і питання освіти. Він писав: “У навчанні юнацтва, тут хоча і є школи і, так звана, у Києві Академія, однак вони зовсім не на тих правилах засновані, які її Імператорській Величності бажано надавати для виправлення народу”. Він радив організувати школи по селах і хуторах, пропонував також відкрити два університети — у Києві на базі Києво-Могилянської академії і в Чернігові — на базі Єлецького монастиря, щоб вони утримувалися за рахунок селищ, що їм належать. Це відповідало секуляризаційним планам Катерини II. Вона спочатку погодилась і 9 липня 1765 р. сповістила П.О. Румянцева, що наказала духовній комісії розглянути питання про монастирські маетки та заведення шкіл. Але потім надіслала іншого листа (про це мова буде йти далі), пропонуючи схилити українських ієрархів самим подати клопотання про “краще заснування шкіл і семінарій”. Оскільки проведення секуляризаційної реформи в Україні було відкладене, то цей проект Румянцева не здійснився, як і клопотання про відкриття університету в Глухові і Батурині [56, с.32-33; 67, с.235-236; 81, с.109].

П.О. Румянцев рекомендував також відкрити кадетський корпус, вважаючи, що це може прищепити українській шляхті любов до регулярної військової служби й викоринити “задавлені думки навіженого козацтва”, а також сприятиме зближенню українців та росіян. У “всепідданійшій доповіді” 1781 р. він пропонував заснувати його а Глухові, щоб “юнацтву всіх трьох тутешніх намісництв рівні за здібностями науки викладалися, частину з яких — точно по чину військових академій”. Хоча це здійснити не вдалося, генерал-губернатор одержав право посилати дітей нової шляхти до шляхетських кадетських корпусів та Смольного інституту шляхетних дівчат. Козацька старшина була цим задоволена, оскільки це дало змогу подолати згадуване вище рішення Сенату 1761 р. [81, с.111; 185, кн.2, с.325].

Більш вдалою виявилася реформа початкової освіти, оскільки тут генерал-губернатор міг спиратися на той досвід, що вже був нагромаджений у Гетьманщині в попередні роки. Незабаром після одержання своїх повноважень П.О. Румянцев розпорядився продовжити та розширити шкільне навчання по сотнях, започатковане з ініціативи І. Кулябки та К. Розумовського. У травні 1765 р. Генеральна військова канцелярія розіслала у всі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей грамоти. А вже 14 травня 1765 р. чернігівський полковник П. Милорадович доповів про виконання розпорядження. Усіх хлопчиків віком від 11 до 15 років було зобов'язано вчитися в парафіяльних школах. Сотні мали щомісяця доповідати в полкову канцелярію, яких козаків діти і хто саме “являться угодны к обучению письма” і хто

буде призначений над ними отаманами. Кожний сотник мав розподілити дітей по наявних при церквах школах, дяках, указуючи кількість та прізвище учнів, при яких отаманах і чого вони будуть навчатися. Крім того, він повинен був стежити за їх навчанням і доповідати про його хід до полкової канцелярії. У 1765 р. в 16 сотнях Чернігівського полку 721 хлопчик навчався грамоті і 945 — військової екзерциції. За даними Румянцевського опису 1768 р., у Чернігівському полку було 142 села і 143 школи. Але становище зазнало суттєвих змін у гірший бік після адміністративних реформ 80-х рр. [34, с.308; 81, с.109-110; 133, с.106-108].

Дістала подальшого поширення мережа середніх навчальних закладів. У 1765 р. відкривається Новгород-Сіверська семінарія внаслідок переведення туди старших класів Переяславського колегіуму разом з його ректором Варлаамом Шипацьким та префектом Платоном Романовським. У 1790 р. в ній навчалося вже 473 учня. Проявом невдоволеності української шляхти існуючими навчальними закладами стало зростання популярності пансіонів, у яких викладали переважно іноземці. Відомий діяч Микола Ханенко в 1756 р. просив свого сина, студента Київської академії, віднайти доброго вчителя, який би приїхав до Глухова і заснував пансіон. Дійсно, наприкінці XVIII ст. там діяв пансіон для хлопчиків і дівчат, відкритий французькою. Інша її співвітчизниця відкрила пансіон у Харкові в 1777 р. Діяли пансіони також у Стародубі і Чернігові [165, с.197-199].

На Правобережній Україні у XVIII ст. розпочався етап посилення впливу католицизму. Цьому сприяли зміни внутрішньо-політичного становища Речі Посполитої, коли в умовах політичної стабілізації загострилася боротьба магнатсько-шляхетських угруповань, що дотримувались різних політичних орієнтацій. Використовуючи принцип “*liberum veto*”, вони зривали сейми протягом усього 30-річного царювання Августа III (1733—1764), за виключенням сейму 1736 р. Унаслідок цього відбулося послаблення королівської влади, яка починає шукати підтримки в католицькій церкві. В умовах занепаду центральної влади, посилення політичної анархії церкві надає підтримку і шляхта, розраховуючи, що та, використавши свій вплив на парафіян, зможе забезпечити соціальну стабільність у країні. Спрацював і суто релігійний чинник: зростання побожності населення під впливом бурхливих подій XVIII ст. Протягом століття кількість католицьких храмів і монастирів на Поділлі зростає у 25 разів, більше, ніж за кілька попередніх століть. Аналогічна картина спостерігалась на Волині і Київщині. Посилення впливу католицької церкви на Правобережжі, де переважало православне

населення, набувало форми насильного покатоличення і неприхованого гоніння на православ'я. Розв'язало руки уряду та реакційним колам і виведення російських військ з Правобережної України згідно з Прутським договором 1711 р., що полегшило остаточну ліквідацію правобережного козацтва [69, с.313, 333; 75, с.112-115; 92, с.10].

Знаряддям викорінення православ'я, на думку уряду, католицького духовенства і шляхти, мала служити греко-католицька церква. Примас Польщі періоду правління Августа II К. Шанявський висловлював не тільки особисте переконання, коли зазвичай промовляв, що польський король не може бути паном двох релігій. В умовах наростання серед польської шляхти релігійної нетерпимості уніатський митрополит Лев Кишка скликав у 1720 р. в Замості собор, який закликав шляхту ще рішучіше навертати поспільство в унію. Драконівські дискримінаційні заходи проти православних і протестантів розробила “Генеральна конфедерація” (1732). У передгрозівій соціальній атмосфері 60-х рр. XVIII ст. найбільш помірковані представники правлячої еліти розуміли небезпеку продовження цієї політики. Під тиском партії реформ та Росії, яка взяла на себе вигідну з політичного погляду роль захисника православ'я, польський сейм у лютому 1768 р. схвалив так звані “Кардинальні права”. Хоча в них католицизм і оголошувався державною релігією, усе ж формально православні зрівнювалися з католиками, вони вилучалися з-під католицької юрисдикції, їм дозволялося мати свої церкви, школи. Однак католицьке духовенство і значна частина польських магнатів і шляхти сприйняла це як зазіхання на її “вольності” і створила в травні 1768 р. Барську конфедерацію, яка рішуче почала викорінювати “схизму”. Ця політика продовжувалася і в наступні роки. Так, у 1782 р. гетьман Браницький, що мав величезні маєтності на Білоцерківщині, передав усі православні парафії уніатським священникам. У результаті до кінця 80-х — початку 90-х рр. практично все Правобережжя стало греко-католицьким. Лише невелика територія на Уманщині залишалася у підпорядкуванні православного єпископа. На всьому Правобережжі нараховувалося 323 православні парафії та близько 10 монастирів [55, с.218; 69, с.379-380; 75, с.117-119, 132; 92, с.14-15; 170, с.41; 219, с.211].

В умовах наступу католицизму й унії, магнатсько-шляхетського реваншу, насамперед, страждали православні школи. Про це свідчить публіцистична пам'ятка початку XVIII ст. — “Проект скасування унії”, що відображає погляди польсько-шляхетських кіл: “Найбільш непокірливі самі і інших найбільше в непокірливості підтримують ті українці з плебсу, які вміють читати своє

письмо. Отже, треба знищити причину їх непокірливості, і тоді вона сама мусить припинитися. І цього ми, поляки, легко досягнемо, коли заборонимо вчитись по школах, що є при церквах, хлопським синам, і ...тим уникнемо шкоди, яку часто мусимо терпіти від кріпаків. Бо вивчений у простій селянській шкілці мужик, втікаючи з-під власного пана на кількадесят миль, шукає вільності..., на що скаржаться воеводства Руське, Волинське, Подільське і Брацлавське з прилеглими до них землями. Отже, треба, щоб своїми інструкціями економи були зобов'язані пильно стежити, аби хлопські діти призвичаювалися не до книжок, а до плуга, сохи, рала, ціпа” [60, с.150-151].

Водночас, як зазначає М.В. Попович, поступовий розпад державності на сукупність контрольованих магнатами корпорацій мав згубний вплив на культуру й освіту. Освіченість перестала мати якесь значення для шляхтича, який хотів зробити кар'єру: її забезпечували йому походження, сімейні зв'язки, підтримка впливового вельможі. Це добре розуміли найбільш далекоглядні польські політики, освітні діячі [146, с.220].

На Правобережжі свої школи заснували представники багатьох католицьких орденів: бенедиктинці, місіонери, цистеріанці, домініканці, тринітарії, реформати тощо. З початку XVIII ст. домініканці на навчання стала приймати вірменська колегія театинів, заснована у Львові 1665 р. Як українсько-вірменський навчальний заклад вона діяла до 1784 р. За цей час тут здобуло освіту 130—140 вірменів та 200 українців зі Львівської та Пряшівської греко-католицьких епархій. Але домінуючі позиції стосовно освіти продовжували займати єзуїти. В їх руках знаходилась більшість колегіумів: Львівський, Кам'янець-Подільський, Луцький та ін. Усе більшу конкуренцію склали їм школи піарів, які були бідніші за єзуїтські і мали меншу кількість учнів (в Дубровицькій школі на Рівненщині, яку опікували маршалок Великого князівства Литовського Я.-К. Дольський і власники містечка Плятери, нараховувалося наприкінці XVIII ст. 150 учнів), однак навчальний процес у них був організований дуже добре [61, с.76; 62, с.87; 75, с.259-260; 99, с.89].

Їх авторитет особливо зріс унаслідок реформи, здійсненої в системі освіти піарів Станіславом Конарським. У 1740 р. він відкрив на зразок європейських лицарських шкіл колегіум у Варшаві, призначений для дітей магнатів і багатой шляхти. Високий рівень освіти в колегіумі забезпечувався великою оплатою і обмеженою кількістю учнів. Програма навчання, розрахована на сім років, передбачала обмеження ролі латини, місце якої зайняли німецька і французька мови, упровадження в більших обсягах польської мови, викладання польської і загальної історії,

географії, фізики, зраціоналізованої філософії, а також фехтування, танців і верхової їзди [217, s.823-824].

Заснування колегіуму ініціювало реформу системи шкіл піарів. У 1754 р. для них був уведений новий статут. Курс у реформованих піарських училищах розраховувався на шість років. Протягом навчання учні мали засвоїти не тільки традиційну суму знань з історії релігії і богослов'я, латини і обов'язкового для майбутніх діячів церкви красномовства, але й математику, фізику, історію Польщі і загальну історію, політику, чи “ознайомлення з творами з політичних питань і з місцевими законами і правами”, польську мову. Єзуїти побачили в реформі підриив своєї монополії на керівництво шляхетською освітою, але після впертої боротьби з Ст. Конарським, якого звинувачували в підриві традицій, змушені були оновлюватись і єзуїтські школи. Слід відзначити, що реформа стосувалася лише середнього шкільництва, призначеного для шляхти, але не зазнала змін освіта для селян і міщан. Хоча деякі прогресивні діячі і обґрунтовували необхідність масового початкового навчання [69, с.338; 117, с.86; 217, s.824].

У 60-х рр. радикально налаштовані кола польського дворянства почали вимагати більш глибоких реформ у галузі освіти. Безпосереднім поштовхом до проведення освітньої реформи стали дві події: перший поділ Польщі (1772) та ліквідація папою Климентом XIV у серпні 1773 р. ордена єзуїтів. Поділ Польщі вочевидь показав необхідність глибокого реформування державної влади, а оскільки причиною всіх нещасть країни вважалася попередня система виховання молоді, то наголос робився на необхідності переходу шкільництва у руки держави, з тим щоб система державної освіти була покладена в основу всіх реформ. Ліквідація ж ордена єзуїтів, який традиційно зосереджував у своїх руках переважну більшість середніх навчальних закладів і викладацьких кадрів Речі Посполитої, робила реальною загрозу повного краху системи середнього шкільництва і потребувала негайних заходів, зокрема забезпечення управління єзуїтськими колегіями [165, с.108; 214, с. 495].

В основу реформи була покладена ідея Ж-Ж. Руссо, висловлена ним у “Міркуваннях про польський уряд” (1769), щодо необхідності створення замість багатьох існуючих інституцій єдиної, уніфікованої системи освіти. Король Станіслав-Август Понятовський (1764—1795) вимагав від сейму запровадження такої системи як умови, за якої він погоджувався на поділ Польщі. У жовтні 1773 р. сейм пішов назустріч вимогам короля і створив Едукаційну комісію — перший в Європі державний орган управління освітою. Комісія підлягала сейму й загальному королівському наглядові. Одночасно було створено “Постійну раду” — перший

постійний уряд Речі Посполитої, якому, згідно конституції сейму 1775 р., мали підпорядковуватися всі урядові установи. Така система управління існувала до 1789 р., коли сейм скасував “Постійну раду” [39, с.630; 55, с.251; 69, с. 384-385, 394].

Саме на Едукаційну комісію у складі восьми осіб (чотири сенатори і чотири сеймові послы) на чолі з віленським єпископом І. Масальським покладалося здійснення освітньої реформи і забезпечення освіти “молоді національної шляхетської”. Це були переважно люди, виховані в дусі французького раціоналізму, які намагалися реформувати школу, пристосовавши її до вимог життя. Для забезпечення діяльності комісії в її управління передавалися конфісковані маєтності єзуїтів, доходи від яких мали йти на потреби освіти. Єзуїтські маєтності Комісія роздала бажачим в користування під 4,5%, а капітали — під 5% річних під заставу маєтків орендарів. Юридичне оформлення реформа отримала у виданому в 1783 р. “Статуті, визначеному Едукаційною комісією для академій і шкіл Речі Посполитої”, в якому викладалась організаційна структура польської освіти. Комісія взяла під свій контроль Краківську і Віленську академії, 74 середні навчальні заклади, в тому числі 16 єзуїтських колегій в українських воеводствах, і значну кількість парафіяльних шкіл [52, с.381; 55, с. 219-220, 251; 69, с. 385; 117, с.87; 165, с.108; 179, с.36; 219, с.217].

Едукаційна комісія використала також освітні ресурси орденів піарів та василіан, наполягаючи, щоб монастирі докладали більше зусиль для організації навчання світської молоді. Зокрема, в Україні за виключенням шкіл у Вінниці, Житомирі, Кам’янці-Подільському, Кременці та Луцьку, які стали “академічними”, тобто підпорядковувались безпосередньо Комісії, всі інші єзуїтські колегії були передані василіанам. Від єзуїтів до василіан перейшла і знаменита Острозька школа. Як ці навчальні заклади, так і давні василіанські школи середнього рівня були зорієнтовані на програми Едукаційної комісії. Комісія заснувала для василіан і нові школи, як наприклад, у Каневі в 1786 р. Реформували свої програми відповідно до вимог Едукаційної комісії також 27 колегій піарів [16, с.58; 52, с. 334; 55, с. 219; 75, с.266; 214, с.497].

На кшталт європейських університетів перетворювались Краківська і Віленська академії, в них посилювалось викладання природничих і фізико-математичних наук, замість латини вводилось викладання польською мовою. Шкільні програми, в тому числі й приватних шкіл, звільнялись від середньовічної схоластики. В них, слідом за Ст. Конарським, збільшувалось викладання природничо-математичних наук, особливо широко ставилося викладання фізики, до курсу якої включалися не тільки

відомості з фізики, але й “початкові основи” з ботаніки, елементарні відомості з землеробства, садівництва, мінералогії, гігієни. Статут вимагав від вчителів викладання фізико-математичних предметів, а також історії мистецтв і ремесел у тісному зв’язку з практикою, життям. Гуманітарний цикл був представлений у програмі польською і латинською граматику, географією, історією, законодавством, логікою, політекономією, риторикою. Запроваджувалось громадянське виховання, навчання переводилось з латинської на польську мову [69, с.385; 117, с.87; 219, с.218].

Школа, навіть та, що залишалась у віданні орденів піарів та василіан, набувала світського характеру і духовенство відсторонювалось від керівництва нею, оскільки “релігія переносилася з класної кафедри на церковну”. Викладання теології (і це в католицькій Польщі XVIII ст.) у стінах школи заборонялося. Шкільні проповідники виконували свої функції лише в храмі і тільки у неділю та святкові дні. У Статуті визначалася державна підтримка середньої і вищої школи, навчальний процес контролювали так звані візитатори як представники уряду. На посади вчителів призначались переважно світські люди [69, с.385; 72, т.2, с.453; 117, с.88; 205, с.99].

Слід зазначити, що протягом XVIII ст. греко-католицька церква приділяла значну увагу розвитку освіти. Один із найвизначніших уніатських митрополитів Лев Кишка (1714—1728) реалізував для умов Української греко-католицької церкви настанови Контрреформації. На Замойському соборі 1720 р. був затверджений статут духовних семінарій. Єпископи зобов’язувались відкривати в своїх єпархіях духовні семінарії (до того часу існувала лише одна у Володимирі-Волинському), а василіан зобов’язано приймати до своїх шкіл дітей білого духовенства. Його наступник, Атанасій Шептицький, об’єднав монастирі України в конгрегацію “Покрова матері Божої”, або Руську, що існувала поряд з Литовською. У 1742 р. вони обидві увійшли в один василіанський орден як дві провінції [16, с.58; 55, с.219; 131, с.98; 142, с.208; 146, с.246].

У другій половині XVIII ст. при більшості василіанських монастирів існували новіціати. Школи на зразок єзуїтських колегій діяли при монастирях у Володимирі-Волинському, Гощі, Любарі, Шаргороді. На відміну від всестанових колегіумів Лівобережної України вони мали становий характер і орієнтувались на шляхту та уніатське духовенство. Василіанські школи традиційно користувались підтримкою державної влади і шляхти, які сприяли розвитку шкіл неправославної орієнтації. Так, школа в Шаргороді була відкрита в першій чверті XVIII ст. при василіанському

монастирі, заснованому брацлавським, а потім київським воєводою Ст. Любомирським. У 1782 р. новий володар Шаргороду, Й. Сосновський, надав кошти для побудування бурси. На другу, найбільш відому Барську школу кошти виділяв польський гетьман Жолкевський. Інший державний діяч, Ст. Потоцький, допоміг відкрити і підтримував школу при василіанському монастирі, засновану в 1765 р. в Умані. Вона користувалася значною популярністю, навчалася в ній близько 400 учнів. Сеймовою конституцією 1768 р. цю школу було затверджено, але того ж року як учителі, так і учні школи загинули під час Коліївщини. Навіть після такого страшного розгрому вона змогла відродитись у наступні роки [16, с.58; 75, с.260-261; 92, с.22; 106, с.52; 142, с.209].

В українській історіографії, у тому числі й греко-католицькій, висловлювалась думка, що уніатські школи під проводом василіан виховували молодь у польському дусі, що призводило до добровільного ополячення та окатоличення, і ця патріотична діяльність василіанських шкіл зустрічала схвальний відгук з боку польського суспільства, як, наприклад, на луцькому сеймику 1789 р. Звичайно, завдання василіанських шкіл були протилежними до завдання братських шкіл, але необхідно зазначити, що традиційні оцінки рівня спольщеності української шляхти завищені. Як підкреслює М.В. Попович, за даними 1793 р., серед шляхти Правобережжя католики складали всього 9,3% [16, с.58; 99, с.89; 131, с.99; 146, с.239].

Едукаційна комісія поділила територію Речі Посполитої на дев'ять навчальних округів: п'ять у Короні (великопольський, малопольський, мазовецький, волинський та український) і чотири в Великому князівстві Литовському (литовський, жмудський, руський і поліський), кожний з яких поділявся на декілька підокругів. Два з цих округів — Волинський, з центром у Кременці, і Український, з центром у Вінниці — знаходились на Правобережній Україні. Школи ордена піарів утворювали особливий — десятий округ. На Краківську і Віленську академії, реформовані на Головні школи, покладався нагляд за шкільництвом відповідно Корони і Литви. Школи українських округів у своїй діяльності керувались Статутом і підпорядковувались Краківській головній школі. В обов'язок головної школи входив педагогічний нагляд над закладами нижчого рівня, який мав на меті забезпечення реалізації освітніх намірів комісії. У зв'язку з цим вона щоліта направляла генеральних візитаторів для інспекції підпорядкованих шкіл, які поділялись на два розряди: середні шестикласні окружні і трикласні підокружні. Комісія ініціювала також відкриття парафіяльних шкіл, програми яких визначалися

“Правилами парафіяльних шкіл”, розробленими Едукаційною комісією. Окружні школи очолювалися ректором, а підокружні — проректором. Ректор повинен був узимку особисто робити візитацію шкіл округу, проректор в свою чергу мав візитувати парафіяльні школи. Кожна візитація закінчувалася відповідним рапортом. Водночас слід зазначити, що, незважаючи на досить сувору ієрархію вертикальної підпорядкованості, не тільки головні, а й окружні та підокружні школи користувалися значною адміністративною автономією [52., с. 331-332; 170, с. 45; 179, с. 37].

Окружні школи були шестикласними із семирічним терміном навчання (п’ятий клас був дворічним), в яких працювало 6—10 вчителів (ректор, префект, 6 учителів наук, 2 викладачі французької і німецької мов та проповідник). У підокружних школах (проректор, троє вчителів наук, учителі іноземних мов і проповідник) устанавлювалося три дворічних класи і навчання продовжувалося шість років. За матеріалами спеціальної генеральної комісії, яка вивчала стан шкіл у 1789 р., у Волинському навчальному окрузі діяло 8 шкіл: окружна в Кременці і підокружні в Кам’янці-Подільському, Луцьку, Олиці, Володимирі-Волинському, Острозі, Шаргороді та Барі, і в Українському окрузі — 6: окружна в Вінниці і підокружні в Житомирі, Любарі, Овручі, Каневі та Умані, а також підокружна Межирицька школа піарського округу (поблизу Острога). Комісія не враховувала школи, відкриті приватними особами [127, с.434; 165, с.109; 170, с. 45].

Найбільшою кількістю учнів була в окружних школах: кременецькій — 463, вінницькій — 425, та ряді підокружних — житомирській (519), уманській (400), барській (350), кам’янець-подільській (312), володимиро-волинській (337). В інших школах в середньому навчалось по 150—200 учнів. Слід зазначити, що кількість учнів не була стабільною. Скажімо, в барській школі в 1784 р. навчалось 387 учнів, в 1789 р.— 350, а наприкінці XVIII ст. в її шести класах нараховувалося вже майже тисяча учнів. У шаргородській школі, яка славилась нарівні з барською, навпаки, в 1782 р. навчалось до 600 учнів, у 1784 р. їх чисельність впала до 232, а в 1789 р.— до 30. Але, в цілому домінувала тенденція до зростання контингенту учнів, якщо в 1784 р. в окружних і підокружних школах Правобережної України навчалось 3 390 учнів, то в 1789 р.— 4 247 [52, с.334; 92, с.25; 165, с. 110-111].

Говорячи про освітню реформу, варто зазначити, що, з огляду на позицію значної частини консервативно налаштованих магнатів і шляхти, Едукаційна комісія змушена була піти на поступки і зберігти становий характер освіти, тому університети, окружні й

підокружні школи розраховувались передусім на шляхетську молодь. Водночас важливе місце в системі освіти відводилось парафіяльним школам, які призначалися для третього стану. Власне, ще в 1750-х рр. Гарчинський обгрунтовував постулат про масову початкову освіту, оскільки тісно пов'язував прогрес в агрикультурі з піднесенням рівня освіченості селян. Діячі Едукаційної комісії також виходили з необхідності підвищення рівня і кількості парафіяльних шкіл, вважаючи, що освічені селяни стануть кращими землеробами. Вони мали відкриватися у кожній парафії і передбачались двох типів: малі — в селах, розраховані на нижчі верстви населення, та великі, в містах і містечках, що готували до вступу в середні. Їх програми, як зазначалося, визначались “Правилами парафіяльних шкіл”, розробленими Едукаційною комісією, і передбачали поєднання елементів загальної освіти (читання, письмо, лічба) з виробленням практичних умінь у галузі сільського господарства, ремесел, торгівлі [72, т.2, с.453; 99, с.89; 165, с.109; 217, с.824; 219, с.218].

“Правила” умовчували про те, за рахунок яких джерел мали фінансуватися парафіяльні школи. На практиці, як і до реформи, вони продовжували утримуватися духовенством і окремими представниками шляхти. Візитатори волинського і українського округів у звітах за 1784 р. відзначали існування лише 13 парафіяльних шкіл, переважно у значних містечках: Козині, Заславі, Рівному, Локачах, Летичеві, Браїлові, Тульчині, Богуславі тощо. Про існування сільських парафіяльних шкіл візитатори нічого не повідомляли. Але, як зазначав С.О. Сірополко, перші парафіяльні школи могли з'явитися лише після 1785 р., коли “Товариство складання підручників для початкових шкіл”, створене комісією у 1775 р., видало перший підручник для них, а в 1787 р. — посібник для вчителів [52, с.335; 117, с.435; 165, с.109-110].

Однак бажаючи зробити освіту народною, національною, зазначав В.О. Біднов, і організовуючи на території України польські школи, ліберальна, як на той час, Едукаційна комісія ігнорувала інтереси українців, закриваючи українські навчальні заклади. У 1789 р. вона перейшла у наступ на школи, що діяли при православних церквах. За її розпорядженням вони були одночасно закриті по всьому Правобережжю. Не влаштовували Едукаційну комісію й уніатські школи, де з її наполягання заборонили викладання українською мовою. Проти цього протестували навіть польські прогресивні діячі. Член Едукаційної комісії Гуго Колонтай, сам родом з сучасної Тернопільщини, у “Декількох листах аноніма до Станіслава Малаховського, рефендарія коронного, про майбутній сейм” (1788) пропонував заснувати в Україні академії або

університет з семінаріями, які б сприяли поширенню освіти. Проте це залишилось нездійсненим, а ті заклади, що існували, мали виконувати, підкреслює О.О. Любар, певну, визначену урядом функцію [16, с.59; 69, с.392; 99, с.89-90].

Загострення внутрішніх суперечностей, у тому числі національних, а також міжнародного становища Речі Посполитої призвели до її поділів і змін у політичному статусі українських земель. За першим поділом Польщі між Росією, Прусією та Австрією (1772), до останньої відійшла Галичина, а в 1774 р. вона окупувала також Буковину. За другим (1793) та третім (1795) поділами, до складу Росії ввійшли Київщина, Волинь, Поділля і Брацлавщина. У підсумку під владою Росії опинилося 85% української етнічної території і 15% — під владою Габсбургів.

3.3. Формування та реалізація державної освітньої політики в Україні у 80-90-х рр. XVIII ст.

Входження українських земель до складу Російської і Австрійської імперій разом з остаточною ліквідацією залишків автономного устрою України визначили особливості третього етапу в здійсненні освітньої політики й розвитку освіти у 80—90-х рр. XVIII ст. Характерними рисами цього періоду стали шкільні реформи в обох імперіях, формування в них загальнодержавних систем народної освіти. Корінних змін зазнає й освіта в українських землях, розвиваючись як одна з складових цих відповідних загальнодержавних систем.

Формування загальнодержавних систем народної освіти обумовило і подальшу еволюцію системи управління освітою. Варто підкреслити, що система державного управління освітою в процесі своєї еволюції проходить два загальних етапи: етап становлення і етап свого розвитку. Час від утворення Давньоруської держави і до XVIII ст., тобто приблизно вісім століть, можна розглядати як етап становлення державного управління освітою. З другої половини століття починається етап його розвитку. Процес складування загальнодержавних систем освіти поставив на порядок денний необхідність формування централізованого управління навчальними закладами.

Як відомо, державні установи виникають не одночасно з утворенням держави. Це пов'язане з існуванням тісного взаємозв'язку між державним механізмом і функціями держави. Функції держави реалізуються за допомогою державного механізму, водночас від функцій держави залежить структура державного механізму, вони безпосередньо впливають на виникнення, розвиток і зміст діяльності органів держави, визначають організаційну

структуру державного управління. Первісно, за ранньофеодальної монархії, функції державних органів здійснювалися переважно окремими посадовцями, які виконували свої завдання без штату чиновників, або з дуже обмеженим штатом, як правило, без діловодства. Органи державного управління з'являються вже в XIV—XV ст. у зв'язку з формуванням централізованих станово-представницьких монархій. Органи ж державного управління освітою виникають відносно пізно — у XVIII ст., на етапі формування абсолютистських монархій, що обумовлювалося, з одного боку, створенням властивого їм єдиного, ієрархічно побудованого державного апарату, а з іншого — посиленням освітньої функції держави.

Катерина II була однією з небагатьох російських монархів, яка, як уже зазначалося, при вступі на престол мала власну програму майбутнього правління. Ідейну основу цієї програми склали принципи просвітництва. Помітне місце серед низки запланованих реформ відводилось реформуванню освіти. На плани молодій імператриці накладало свій відбиток і те, що вона, принцеса ангальт-цербстська за походженням, досить добре знала практику Німеччини, де в окремих державах (Веймар, Вюртемберг, Гесен та ін.) закони про обов'язкове початкове навчання тривалістю від чотирьох до шести років були прийняті ще в XVII ст. Маніфест 1762 р. про вольності дворянства досить енергійно проголошував обов'язковість навчання дітей цього стану: “щоб ніхто не спробував без навчання достойних шляхетного дворянства наук дітей своїх виховувати, під тяжким нашим гнівом” [113, с.41; 138, с.420; 155, с.12].

Протягом 60—70-х рр. вона ініціювала розробку декількох проєктів реформи, у тому числі й депутатами Уложенної комісії. Першою ж спробою був проєкт спеціальної комісії в складі академіків Г.М. Теплова, Г.Ф. Міллера, Д. Дюмареска, Ф.Г. Дільтея і Т.І. Клінгштета “Генеральний план гімназій, або державних училищ”, поданий імператриці в 1766 р. Визначальним документом цього проєкту стало “Генеральне установа про виховання в Росії обох статей юнацтва”, складене І.І. Бецьким і затверджене Катериною в березні 1764 р. У “Генеральному плані гімназій” пропонувалося створення чотирьох типів навчальних закладів: військових, цивільних, для “вчених людей”, купецьких. Передбачалося, що в кожній губернії має бути заснований один з цих навчальних закладів. Широкі дискусії щодо реформування системи освіти відбувались, як зазначалося, на загальних засіданнях і в спеціальних комісіях Уложенної комісії. Але, як відомо, Катерина II згорнула її роботу, розуміючи можливу реакцію на радикальні нововведення з боку консервативного всесильного дворянства. Лише

після придушення селянської війни 1773—1774 рр., перемоги в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., проведення реформи місцевого управління й зміцнення своїх позицій на троні Катерина II знову повертається до планів шкільної реформи. Тим більше, що це було об'єктивно обумовлено реформуванням місцевих органів влади, коли суттєво зросла потреба в грамотних чиновниках і дрібних службовцях державного апарату на місцях [28, с.105-109; 109, с.93; 127, с.147; 169, с.41].

Розглядалися два варіанти: запозичення німецької або австрійської системи народної освіти. Після зустрічі з імператором Йосифом II у Могилеві (1780), який ознайомив її з результатами австрійської шкільної реформи 1774 р., Катерина II схилилась до впровадження так званої саганської системи навчання. Вона пов'язана з ім'ям абата і педагога І. Фельбігера, якого імператриця Марія-Терезія запросила для перетворення австрійських шкіл. У ході реформи в Австрії було створено три типи народних шкіл: у кожній парафії або населеному пункті відкривалась тривіальна школа (1—2 класи), де викладалися священна історія, мораль, читання, письмо, арифметика і повідомлялись елементарні відомості про господарство. У кожному окрузі або районі створювалась головна (бюргерська) школа (3 класи), до навчальних планів якої входили латинська мова, креслення, землемірство, домоводство, сільське господарство, а також елементи історії і географії. У кожній провінції відкривалось по одній нормальній школі (4 класи), де викладалися загалом ті ж предмети, але в розширеному обсязі. Крім того, при нормальних школах готували вчителів для народних шкіл [85, с.53; 127, с.146; 138, с.28].

За рекомендацією Йосифа II, Катерина запросила талановитого педагога і шкільного адміністратора православного серба Ф.І. Янковича де Мірієво, який мав практичний досвід здійснення реформи як директор шкіл у Банаті, де під його керівництвом було відкрито близько 100 шкіл. Вона розраховувала, що він зіграє таку саму роль, яку в Австрії відіграв І. Фельбігер. Після його приїзду до Петербургу у вересні 1782 р. створюється Комісія із заснування народних училищ у Російській імперії на чолі з вихованцем Київської академії, сенатором П.В. Завадовським. На Комісію покладалася розробка державного шкільного статуту, складання навчальних планів шкіл, видання підручників, навчальних і наочних посібників, а також підготовка вчителів. З цією метою в 1783 р. в столиці відкривається перше головне народне училище, яке, по суті, було учительською семінарією, у ньому з січня 1784 р. розпочиналася підготовка перших ста вчителів для майбутніх нових шкіл. Через два роки, у 1786 р.

вчительська семінарія була офіційно перетворена на самостійний навчальний заклад. 5 серпня 1786 р. Катерина II затвердила “Статут народним училищам у Російській імперії”, а перед цим, у квітні, височайшим повелінням було наказано відкрити головні народні училища в 25 губерніях, до яких направлялися перші сто підготовлених учителів. З 1789 р., після завершення підготовки ще ста вчителів, головні народні училища починають відкривати і в інших 18 губерніях. Зокрема, указ про відкриття народних училищ у Новгород-Сіверській, Чернігівській, Київській, Слобідсько-Українській губерніях вийшов у листопаді 1788 р., а з 1793 р. вони починають створюватись у Катеринославській губернії та Таврійській області [27, с.92-95; 102, с.74; 127, с.147-149; 153, с.17; 196, с.54].

Хоча в основу Статуту була покладена австрійська система, але вона зазнала в ньому суттєвих трансформацій. Головна з них — це відхід від ідеї загального і обов’язкового навчання. Згідно із Статутом створювалися два типи народних училищ: головні — у губернських і малі — у повітових містах. Малі народні училища були двокласними, їх навчальні плани відповідали першим двом класам головних, які мали чотири класи, розраховані на п’ятирічний термін навчання. Елементарна освіта забезпечувалась малими і I—II класами головних народних училищ. У них вивчали читання, письмо, початкову російську граматику, арифметику, катехізис і малювання. Таким чином, завдання малих народних училищ полягало в підготовці грамотних людей, які уміють добре писати і лічити, знають основи православної віри і правила поведінки. У старших (III і IV) класах викладалась граматики, математика, механіка, фізика, природнича історія, російська і загальна історія та географія, а також архітектура, розширений катехізис і священна історія, вводилось читання книги “Про обов’язки людини і громадянина” [3, с.236-237; 89, с.80; 109, с.94; 169, с.43].

Латинську мову вивчали ті, хто бажав продовжувати навчання в гімназії або університеті. Що стосується нових мов, то надавалося право на місцевому рівні вводити вивчення тих іноземних мов, які “по сусідству кожного намісництва, де головне народне училище знаходиться, можуть бути кориснішими для використання”. Скажімо, у Київській, Новоросійській і Азовській губерніях рекомендувалося вивчати грецьку мову [3, с.237]. Таким чином, курс навчання наближався до середньої школи, був загально-освітнім і реальним, більш того, за висловом М.Ф. Даденкова, “утилітарно-реалістичним”, бо, скажімо, при вивченні граматики передбачалося навчання учнів складанню листів, звітів, розписок тощо. У зв’язку з відмовою від ідеї загальної освіти відсутня в

Статуті була й ідея нормальної школи. Головні народні училища мали готувати вчителів для малих училищ, а для них їх повинна була готувати єдина учительська семінарія в Петербурзі [2, с.7; 36, с.289; 77, с.439; 109, с.94].

Завідування училищами в навчальному плані зосереджувалось у “Головному училищному правлінні”, функції якого виконувала Комісія із заснування училищ, яка підпорядковувалась безпосередньо верхній владі. Управління училищами в кожній губернії доручалося, під наглядом генерал-губернатора, місцевому губернатору, одним із головних обов’язків якого як попечителя народних училищ мала бути турбота про “розповсюдження народних училищ від головного, що знаходилося в губернському місті, не тільки по містах повітових, а й по інших поселеннях, наскільки засоби йому то дозволяти будуть”. Губернатор мав управляти школами через прикази громадської опіки (в господарському відношенні) і директора народних училищ (у навчально-виховному відношенні) [3, с.244-245, 248; 85, с.59].

Директор народних училищ призначався генерал-губернатором, мав бути присутнім у приказі громадської опіки при розгляді справ, які стосувалися училищ, і наглядати за дотриманням в усіх школах вимог Статуту. Зокрема, на нього покладався обов’язок стежити за поведінкою й успіхами учнів, підтримувати зв’язок із батьками, здійснювати контроль за діяльністю приватних училищ і пансіонів, спрямовувати навчально-виховну роботу всіх навчальних закладів губернії й інформувати про це Головне училищне правління та приказ громадської опіки. На рівні повіту всі навчальні заклади підпорядковувались доглядачу училищ, призначеному губернатором. Таким чином, система управління, закладена в Статуті, характеризувалась відсутністю єдності, що створювало певні проблеми. Оперативний контроль за роботою шкіл покладався на губернських чиновників, які управляли ними самостійно, не підпорядковуючись Комісії училищ. У свою чергу остання не мала правових функцій по управлінню школами і могла втручатись в їх життя лише епізодично, отримуючи кожного разу на це спеціальне доручення. І це за умови, що, як відзначалося пізніше в іменному указі Олександра I від 20 червня 1801 р., на посади директорів народних училищ часто призначали далеких від науки осіб [3, с.245-247; 27, с.115; 127, с.153].

У Статуті не розглядалися і питання фінансування та матеріального забезпечення народних училищ. Держава не брала на себе їх утримання. На головне училище призначалося 2 500 крб. на рік, на мале — 500 крб. Держава, підкреслював історик освіти XIX ст. А.С. Воронов, узяла у свої руки завідування школою, а витрати на неї надала робити іншим. Згідно з табелем про державні

витрати на 1787 р., які становили близько 31,8 млн крб., на освіту асигнувалось 803 103 крб., або 2,6%, і в тому числі “на різні народні училища, що перебувають у губерніях” — 71 635 крб., або трохи більше 0,2%. Основним джерелом їх фінансування вважались добровільні пожертвування громадян, господарська діяльність приказів громадської опіки, які, крім усього іншого, виконували функції фінансово-кредитних установ і мали право створювати прибуткові підприємства. Деякі кошти надавались містам у вигляді одинвідсоткових відрахувань від зборів з винної торгівлі. Відсутність державного фінансування, подвійність підпорядкування ставили нові школи у важке становище. Прикази громадської опіки не завжди охоче відшукували кошти на їх утримання [85, с.59, 66; 89, с.86; 98, с.236; 104, с.370; 143, с.165].

Ще гірше було з малими народними училищами. Міські думи, відображаючи настрої населення, що сприймало училища як додатковий тягар, воліли “привчати дітей до хатніх справ, потрібних для купецтва і міщанства”. Для них традиційно ближчими були школи-дяківки. У 1789 р. доглядач училищ з Ніжина доповідав начальству, що в цих школах навчається 121 учень (30 — у соборного дяка, 12 — у паламаря, 16 — у міщанина тощо), або вдвічі більше, ніж у малому народному училищі. Аналогічна ситуація була в Ромнах та інших містах. Усе це гальмувало розвиток мережі народних училищ. В Україні вони спочатку (з 1789 р.) відкривалися в центрах намісництва — Києві, Харкові, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі, а також у ряді повітових міст — Ніжині, Полтаві, Прилуках, Ромнах, Глухові, Погарі, Ізюмі, Охтирці, Сумах і Богодухові. Наприкінці XVIII ст. діяло 8 головних і 17 малих народних училищ, тобто в більшості повітових міст України їх не було [36, с.191; 73, т.2, с.530; 89, с.85; 98, с.238; 100, с.84; 165, с.214].

Статут 1786 р. поклав початок системі державних шкіл з одноманітним устроєм, єдиними навчальними планами, класно-урочною системою, з єдиною методикою, які мали загальноосвітній і встановий характер. Це свідчило, як зазначав М.В. Довнар-Запольський, про зміну погляду держави на народну освіту: право на освіту, яка надається державою, було визнано за населенням законом, освіта втрачала свій службовий, професійний характер і ставала загальною та доступною для всіх [43, с.46].

У середньому в 1790 р. один учень припадав на 1 753 душі населення. За 1782—1800 рр. через училища пройшло 176 730 учнів. У 1801 р. серед учнів головних народних училищ налічувалося: дітей дворян — 33%, міщан — 14%, купців — 12%, солдатських дітей — 11%, кріпаків — 11%, приказних

різничинців — 8%, однодворців і державних селян — 5%, духовного звання — 2%, інших (козаків, іноземців тощо) — 4%. Але це не означало торжества принципу безстановості освіти. У феодально-кріпосницькій державі це було просто неможливим. Принцип безстановості школи нерозривно пов'язаний з принципом загальності і обов'язковості навчання. Реформа не передбачала ні того, ні іншого. Училища, підкреслює Б.І. Краснобаєв, називались народними, але були відкриті тільки в містах. Тому основна маса народу, передусім селянство, уже з цієї причини, не кажучи про інші, не могла навчати в них своїх дітей. Закінчення головного народного училища не забезпечувало і рівних можливостей для продовження освіти або вступу на службу для представників різних станів. Державна служба залишалась переважно привілеєм дворянства [85, с.68; 89, с.85-86; 127, с.152; 192, с.19].

Тобто освітня реформа, як і всі інші перетворення, здійснені за час царювання Катерини II, не супроводжувалися якимось “революційними” змінами, були загалом спрямовані на стабілізацію і всебічне зміцнення абсолютистської держави і не виходили за ці межі ні суб'єктивно, за думкою законодавців, ні об'єктивно, за їх значенням. Відсутність станових обмежень у Статуті 1786 р. зовсім не означала прагнення уряду їх ліквідувати, а тільки неможливість їх установити без збитку для держави. Уряд виходив не з бажання просвітити середні й нижчі верстви населення, а з реального стану речей — небажання дворянства вчити своїх дітей у загальноосвітній школі і величезної потреби держави в освічених людях [31, с.14; 47, с.4; 193, с.50-51].

До того ж і саме суспільство виявилось не готовим до ідеї безстановості, світськості освіти, наступності навчання, народжених епохою Просвітництва і закладених у проект реформи Ф.І. Янковичем. Ревізія Комісії із заснування училищ, проведена в 90-х рр., показала, що в старших, III—IV класах головних народних училищ дуже мало учнів. Дворянство не виявляло великого бажання навчати в них своїх дітей, з одного боку, не бажаючи змішуватись з іншими станами, а з іншого — вважаючи, що вони, попри всю широту навчальних програм, не відкривають перспектив для державної служби. Середні верстви також не знаходили в курсі старших класів “ніякої користі” і, після опанування дітьми грамоти і лічби, прилаштовували їх до практичної роботи. Відігравав свою роль і певний консерватизм, інерція, коли, як це добре видно на прикладі Ніжина, середні і нижчі стани віддавали перевагу традиційній і добре знайомій школі-дяківці [181, с.14].

До цього слід додати, що повною мірою зберігались і розвивались суто станові навчальні заклади: кадетські і пажеський

корпуси, державні і приватні шляхетні пансіони, інститути шляхетних дівчат — для дворян, духовні навчальні заклади — для духовенства, гарнізонні школи — для солдатських дітей. Хоча певні зміни торкнулися й їх. Насамперед, йдеться про духовні навчальні заклади й інші типи початкових шкіл. На початку XVIII ст. церква володіла приблизно чвертю селянських дворів у Росії. У лютому 1764 р. Катерина II оголосила маніфест про секуляризацію всіх церковних і монастирських маєтностей. Архієрейські доми і монастирі переводились на казенне утримання відповідно з виробленим штатним розписом. Маніфест складався з великої преамбули і семи пунктів. У п'ятому з них декларувалася турбота уряду про створення в усіх єпархіях “корисних” шкіл і училищ, відмінявся хлібний збір на утримання семінарій, установлений на початку XVIII ст., і визначався щорічний відпуск коштів Колегією економії, якій передавалися всі секуляризовані маєтності [38, с.35-36; 83, с.120-121; 89, с.85; 201, с.163, 187].

Щодо України, то уряд в умовах збереження її автономії не хотів проводити секуляризацію без відповідної підготовки. Тим більше, що найбільш опозиційно налаштованою частиною єпископату, як показала справа ростовського архієпископа Арсенія Мацієвича, виявлялися вихованці Києво-Могилянської академії. Саме протест А. Мацієвича проти реформи змусив уряд Катерини II замінювати всі вищі церковні посади, що ставали вакантними, випускниками московської Слов'яно-греко-латинської академії, як більш лояльними до урядової політики. За цих умов Катерина II воліла, щоб ініціатива виходила від старшини і вищого київського духовенства. У 1765 р. вона звернулася до П.О. Румянцева, указуючи, що бажано було б схилити їх, зокрема київського митрополита, подати клопотання про переведення духовенства на штатний оклад, обіцяючи за це “дуже вигідні ...кондиції”. Роком пізніше, у 1766 р., з аналогічним посланням звернувся до Синоду його обер-прокурор, закликаючи просити її імператорську величність, щоб вона ту саму свою материнську щедрість поширила й на духовний стан, який мешкає в Малоросії [119, с.203, 209; 123, с.222-223].

Але, зважаючи на несприйняття секуляризаційної реформи українським духовенством, вона в Україні була проведена лише в 1786 р., після остаточної ліквідації її автономних прав. Іменний указ Катерини II, даний Сенату у квітні 1786 р., містив принципи проведення реформи на території Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій. Через два роки, у квітні 1788 р. в указі імператриці Сенату оголошувалось про секуляризацію духовних земель і селян у Харківському та Катеринославському намісництвах. Більша частина монастирів була закрита, вони

перетворювалися або на парафіяльні церкви, де необхідно було розташувати малі народні училища чи притулки, або передавалися вищим навчальним закладам. Скажімо, у Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі планувалося розташувати університет, а в Києво-Печерську лавру мала переїхати Києво-Могилянська академія. Але ці плани так і не були реалізовані [75, с.211-213; 83, с.122-123].

Після секуляризації, як зазначалося, змінювалися принципи фінансування духовних навчальних закладів. В указі Катерини II Синоду 1786 р. оголошувалось про виділення на утримання монастирів, училищ та Київської академії 70 264 крб. 15 коп., у тому числі Чернігівському, Переяславському, Харківському колегіумам, Катеринославській семінарії виділялося по 2 тис. крб. на рік, а академії — 8 тис. крб. Рескрипт Катерини II від 15 березня 1787 р. збільшував цю суму на 600 крб., підтверджував права академії на володіння різними будівлями, передписував заснувати при ній друкарню для друкування книг російською та іноземними мовами. Треба підкреслити останню обставину, бо з 1720 р. діяло урядове розпорядження, яке забороняло видання церковних книг українською мовою, крім передрукування видань минулих років. А в 1769 р. Синод наказав вилучити в академії всю літературу, видану українською мовою [34, с.301; 83, с.122; 90, с.138; 100, с.81; 108, с.106; 149, с.33; 188, №6, с.87].

У рескрипті також повелівалось відпускати з академії кращих студентів у головні народні училища, медико-хірургічні школи і Московський університет. Певною мірою це було повторення указу Єлизавети I 1754 р., який передписував не затримувати студентів, які бажають учитися в медико-хірургічних школах, і відпускати їх у розпорядження Медичної канцелярії. Згідно з цим указом тільки в 1754—1768 рр. з академії було направлено понад 300 осіб, а в цілому з усіх українських навчальних закладів протягом XVIII ст. перейшло продовжувати навчання до медико-хірургічних шкіл більше 1 200 студентів. Термін навчання в них становив сім років, але, оскільки українські студенти вже вільно володіли, на відміну від багатьох росіян, латинською, то їм скорочували курс до трьох-чотирьох років, і вони мали змогу зосереджуватися на медичній практиці. Потім Сенат відправляв їх великими партіями, по 10-15 осіб, до Страсбурзького та інших університетів, де багато хто з них отримували ступінь доктора медицини і здобували загальноєвропейське визнання, як, наприклад, Данило Самойлович, Нестор Амбодик, Мартин Тереховський, Олександр Шумлянський та ін. До речі, коли у 1791 р. Московський університет отримав право просвоювати вчені ступені, він уперше використав це право у травні 1794 р., надавши ступінь доктора

медицини Фомі Барсук-Мойсєєву, колишньому вихованцю Києво-Могилянської академії [24, с.61; 108, с.106; 120, с.144-146; 209, с.57-58].

У зв'язку з проведенням шкільної реформи виникла також гостра потреба у вчителях. Студентський склад учительської семінарії на перших порах комплектувався виключно за рахунок студентів Київської і Московської академій, інших духовних навчальних закладів. Згідно з указом Синоду 1786 р. Київська академія направила до неї 45 студентів, Чернігівський колегіум — 15, Переяславський — 4, Харківський — 3 студентів. П.В. Заводський у листах до Києва і Чернігова в 1789 р. повідомляв, що між усіма, надісланими до Комісії із заснування училищ для вчительських посад у різні часи і з різних духовних семінарій, найкращими, найздібнішими і водночас високоморальними виявлялися завжди ті, хто навчався в цих закладах [149, с.130; 188, №6, с.90; 199, с.159-160].

Проведення секуляризації і встановлення штатних окладів підривало автономність Київської академії та українських колегіумів, посилювало їх залежність від центральної влади, а отже, суттєво розширювало умови для їх уніфікації, посилення станової замкненості. У 1790 р. в Чернігівському колегіумі з 428 учнів лише 40 (тобто менше ніж 10%) були світськими, а в Київській академії — 232 з 651 (трохи більше за третину). У 1811 р. в ній навчалося вже 1 068 дітей духовенства і 129 світських. У цілому ж у духовних навчальних закладах України в 1790 р. навчалося понад 2 300 осіб, у тому числі в Київській академії — 651, Переяславському колегіумі — 205, Катеринославському — 292, Чернігівському — 428, Харківському — 459 і Новгород-Сіверському — 473 [109, с.38; 142, с.217; 149, с.34-35; 190, с.84-85].

Посиленню становості духовних навчальних закладів значною мірою сприяв указ Павла I 1798 р. За його ініціативи на Київську академію поширювався єдиний статут духовних навчальних закладів і вона була зрівняна “у всьому” з трьома іншими академіями (Московською, Петербурзькою і Казанською), а роком пізніше був прийнятий і новий академічний статут, згідно з яким за нею закріплювався статус головної окружної академії. До Київського округу увійшло вісім семінарій: Новоросійська (Катеринославська), Чернігівська, Мінська, Брацлавська, Белгородська, Харківська, Переяславська і Житомирська. По двоє кращих вихованців цих семінарій кожні два роки мали надсилатися до академії для продовження навчання з метою підготовки до викладацької діяльності в них. Реформа 1798 р. перетворила Київську академію на один з кількох аналогічних закладів.

Відповідно до статуту в академії створювались сім класів: три граматичні, піітики, риторики, філософії й богослов'я. Останній клас був трирічний. Це фактично був перехід на суто релігійне навчання, підготовку кадрів духовенства. За таким статутом вона проіснувала до 1817 р., тобто до остаточного оформлення в Київську духовну академію [23, с.89; 190, с.89; 207, с.80].

Хоча Статут 1786 р. не відміняв інші початкові школи, що існували до цього часу, і вони продовжували функціонувати, але секуляризація церковних земель і введення штатних окладів негативно позначилось і на їх розвитку. Справа в тому, що, як відзначав І.Ф. Павловський, протягом XVIII ст. заміщення церковних посад і відносини між причтом і парафією будувалися на договірних засадах. Церковний причт був нечисленним, складався із священника і дячка, диякони були дуже рідко, а паламарів взагалі не було. Їх обов'язки виконували “школярі” і “молодики”, які навчалися і самі навчали в школі. Дяком у той час міг бути будь-хто, не обов'язково належний до духовного стану. Він обирався громадою за “добрий глас”, за знання церковної служби, уміння вести її “благолепно и благочинно”, а також обов'язково за уміння навчати в школі, за що його й називали “пан бакаляр” або “пан директор” [129, с.6-8; 154, с.78].

У 1786 р. на Україну були поширені церковні штати, встановлені Синодом ще в 1722 р., згідно з якими чітко визначалося, що на парафію в 100—150 дворів мав призначатися один священник, у 200—250 дворів — двоє (при двох дияконах) і на парафію з більшою кількістю дворів — три священники при двох дияконах. Крім того, у 1782 р. в Україні була проведена перша ревізія, за результатами якої в 1783 р. заборонялися переходи дяків з місця на місце і вони зобов'язувалися “відповідно до свого звання, обзавестися проживанням у своїх будинках”. Інакше кажучи, вони прикріплювалися до певного місця проживання і роду занять, і в такий спосіб ліквідувалось “мандрування” дяків від школи до школи та вільний вибір їх громадою. До цього слід додати, що за розпорядженням уряду значна кількість “заштатних” дяків (понад 600) була відправлена на військову службу при Чорноморському адміралтействі [129, с.16-17, 23; 201, с.190]. Оцінюючи вплив цих заходів на стан початкової освіти в Україні, М.С. Грушевський підкреслював, що “стара школа Гетьманщини ...загинула під тиском регламентації, проведеної в місцевих відносинах центральним урядом: уведення церковних штатів, закріплення за парафіями дяків і обмеження їх вільного пересування” [34, с.309].

До перерахованих причин слід додати ще одну — запровадження кріпацтва. Унаслідок такої політики уряду в країні

склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, розвиток торгівлі, промисловості потребував дедалі більше освічених людей, а з іншого — урядові заходи призводили не лише до послаблення поширення освіти, а й знищення вже існуючих шкіл. Хоча зміст навчання в цих школах-дяківках і був досить обмеженим — читання, письмо, лічба, але вони виконували свою роль з поширення грамотності, адекватної ж заміни школами з більш високим рівнем навчання не було [154, с.76-77].

Освітня реформа 1782—1786 рр. була важливим етапом у процесі формування загальнодержавної освітньої системи, але вона охоплювала нижчий і певною мірою середній (головні народні училища) рівні. Указом 20 січня 1786 р. Катерина II поставила перед Комісією із заснування училищ завдання розробити також план створення в Росії мережі університетів і гімназій, в яких викладання передбачалося здійснювати російською мовою. На початку вона вважала достатнім мати три нові університети: у Чернігові, Пскові і Пензі. 23 квітня 1786 р. був виданий, навіть, відповідний указ щодо заснування університету в Чернігові. Комісія у квітні 1787 р. подала імператриці розроблений план, провідна роль у складанні якого належала Г.М. Теплому [130, с.241; 143, с.164-165].

Комісія пропонувала створювати університети у складі трьох факультетів (філософського, юридичного, медичного). Відповідно до тогочасної західноєвропейської практики, вже апробованої у Московському університеті, перехід на спеціальні факультети — юридичний і медичний — мав відбуватися після закінчення філософського. Університети мали користуватися правом самоврядування. Наріжним каменем університетського викладання комісія вважала свободу викладання і свободу слухання курсів, оскільки свобода думок, за переконанням членів комісії, взагалі сприяє знанням, а за умов, коли кожного дня відбуваються нові відкриття, вона є особливо необхідною. У плані акцентувалося на необхідності забезпечення доступності університетської освіти і встановленні з цією метою мінімальної платні за лекції у розмірі до 30 крб. на рік, причому неможливі від неї могли звільнятися. Для вступу до університету достатньо було свідцтва головного народного училища, а за його відсутності — екзаменів при університеті [43, с.23, 30-34].

Мабуть, основна проблема, яка постала перед розробниками проекту, була кадрова. Оскільки за штатним розписом для кожного університету передбачалося 24 професори, то вбачався єдиний шлях вирішення цієї проблеми — запрошення іноземців. Це було важко здійснити, тому комісія пропонувала обмежитися поки що одним університетом, а в майбутньому при кожному новому

університеті набирати по 50 казеннокоштных студентів для підготовки до професорського звання. Кожний іноземець мав протягом восьми років підготувати щонайменше двох професорів. Університети мали відкритися вже в 90-х рр., після того як буде підготовлена необхідна для них кількість учнів у новостворених головних училищах та інших середніх навчальних закладах [27, с.158-162; 127, с.408].

Справа в тому, що, як показав досвід роботи Московського університету, студенти в більшості своїй мали дуже слабку підготовку і були не в змозі засвоїти повний курс наук. Навіть через 15 років після заснування університету, у 1770 р., з 300 його вихованців повний курс закінчило лише двоє студентів юридичного факультету [24, с.61].

У 80—90-х рр. XVIII ст. загальнодержавна система освіти активно починає впроваджуватися на Півдні України та Правобережжі. У результаті двох російсько-турецьких воєн 1768—1774 та 1787—1791 рр. до Росії відійшло Північне Причорномор'я. Після ліквідації Запорозької Січі величезний земельний фонд Вольностей Війська Запорозького та колишнього Кримського ханства починає роздаватися сановникам, офіцерам, місцевим чиновникам та козацькій старшині, стимулюється селянська, у тому числі іноземна, колонізація. Лише протягом 1775—1792 рр. чисельність населення зростає тут майже в чотири рази: з 107 до 420 тис. осіб, а в 90-х рр. вона досягає в Новоросії вже 1 368 тис. осіб. Основну його масу (майже 75%) складали українці. Каркас Новоросійського намісництва мали створити нові міста, водночас військові та військово-морські поселення, промислові і культурні центри. Оскільки підґрунтям їх заснування і розвитку були політичні, адміністративні, військові, економічні, соціальні, освітні чинники, то уряд вкладав величезні кошти в будівництво міст, передусім губернських та обласних. Протягом короткого часу засновуються і швидко розвиваються такі міста, як Олександрівськ (Запоріжжя) — 1770 р., Катеринослав (Дніпропетровськ) — 1776 р., Херсон — 1778 р., Маріуполь — 1779 р., Севастополь — 1783 р., Сімферополь — 1784 р., Николаїв — 1789 р., Одеса — 1792 р. тощо. У 1784 р. в намісництві вже нараховувалось 18 міст і 26 містечок [142, с.274; 146, с.238; 183, с.27, 196-197].

Розвиток Північного Причорномор'я і його адміністративного центру — Катеринослава, розглядався під кутом зору реалізації так званого “грецького проекту” — зовнішньополітичної програми російського уряду другої половини XVIII ст., яка передбачала витіснення Османської імперії до Азії, встановлення російського панування на Балканах і відродження Візантійської імперії на чолі з Костянтином, онуком Катерини II. Тому, за планом

кн. Г.О. Потьомкіна, Катеринослав — південну столицю імперії — передбачалося перетворити на значний освітній центр. Указом Катерини II від 4 вересня 1784 р. в ньому заснувався університет, який призначався для навчання не тільки підданих імперії, а й сусідніх країн, особливо єдиновірних. Згідно з указом 1786 р., на утримання університету разом з Академією мистецтв і музики, хірургічним і народним училищами планувалось щорічно асигнувати близько 60 тис. крб. Величезна сума — понад 300 тис. крб.— виділялась і на його спорудження. До штату університету зараховувався професорсько-викладацький склад, під безпосереднім веденням правителя намісництва І.М. Синельникова створювалась університетська будівельна експедиція. Однак у зв'язку з початком у 1787 р. російсько-турецької війни, яка потребувала великих матеріальних і людських ресурсів, а потім смертю в 1791 р. головного ініціатора проекту Г.О. Потьомкіна, задум створення другого в імперії і першого в Україні університету залишився нереалізованим [66, с.5; 183, с.28; 212, с.32-39].

Що стосується розвитку народної освіти, то перші спроби в цьому напрямку були зроблені в затвердженому 22 березня 1764 р. Сенатом “Плані про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення”. У ньому йшлося про необхідність створення чоловічих і жіночих шкіл. Так, у VIII главі “Про школи” передписувалося “до школи брати всіх малолітніх, навчати грамоті, читати, писати, арифметиці, закону; а хто здібний, або сам побажав, тих іноземним мовам та іншим наукам; бідних і сиріт утримувати на казенному кошті; тим, що мають достаток, за утримання в казну сплачувати, а за науки ні з кого нічого не вимагати... Для жіночої статі такий же виховний будинок заснувати...” [82, с.217].

У Катеринославі I, заснованому у гирлі Кільчені, уже в 1777 р. починається будівництво шкільних приміщень. У 1780 р. у місті нараховувалося понад 2 тис. населення і існували два училища для дітей дворян і різночинців та для “різного звання сиріт”, які навчалися в них російській граматиці, катехізису, німецькій, французькій і турецькій мовам, потім арифметиці, геометрії, історії, інструментальній та вокальній музиці. На думку О.І. Дружиніної, завданням училищ була підготовка місцевих чиновників і перекладачів. 16 січня 1786 р. Сенат видав указ про те, що Катерина II дозволила на дарованій нею кн. Г.О. Потьомкіну землі “при Озерках” у Катеринославі збудувати приміщення грецької гімназії та інших шкіл, які мали належати до Катеринославського університету. У 1795 р. до Катеринослава були переведені з Кременчука два казенних училища з пансіонерами — жіноче й чоловіче, — засновані там у 1779 р. [42, с.30; 44, с.80; 165, с.214; 212, с.20].

Відкриття головних і малих народних училищ у містах Катеринославського намісництва та Таврійської області з метою підготовки юнаків для вступу до Катеринославського університету передбачалося вже указом імператриці від 4 вересня 1784 р. Приказ громадської опіки, усвідомлюючи необхідність їх впровадження, але не маючи власних коштів для цього, звернувся 1791 р. через повітових предводителів дворянства з клопотанням до дворян про збирання грошових пожертвувань на відкриття у губернському місті головного, а в повітах — малих народних училищ. Але більшість з них відхилили клопотання і, таким чином, перша спроба відкрити на Півдні України народні училища не досягла успіху. У 1792 р. рескриптом Катерини II призначається директор народних училищ Катеринославського намісництва, і місцеві влади отримали доручення прискорити відкриття в краї шкіл. У 1793 р. відкривається головне народне училище в Катеринославі, а потім у Сімферополі, яке, проте, в 1797 р. у зв'язку зі скасуванням Таврійської області було ліквідоване [104, с.370; 212, с.95-96].

Починається процес заснування і малих училищ. На думку О.І. Дружиніної, втративши свій військовий характер, в народне училище в 1798 р. перетворюється, зокрема, батальйонна школа, створена в Олександрівську ще в 1770-х рр. Хоча, скажімо, за даними Я.П. Новицького, вона була створена лише в 1785 р. після включення Олександрівської фортеці до складу Катеринославського намісництва. Першого року в ній навчалося п'ятеро хлопчиків, але в 1790-1800 рр. вже було два класи з 20 дітьми. У школі, скоріш за все, по черзі викладали офіцери батальйону. В 1800 р. зі скасуванням фортець Дніпровської лінії школа припинила своє існування. У цілому, на кінець XVIII ст. абсолютна більшість повітових міст Півдня України малих народних училищ не мала. Основна причина полягала в обмеженому фінансуванні. Приказ громадської опіки неодноразово звертався до дворянських зібрань, міських голів, управлін і магістратів з вимогами про асигнування коштів на утримання головного і відкриття малих училищ, придбання для них будинків і обладнання. Але навіть загрожуючі приписи приказу не давали бажаних наслідків, тому всі зусилля приказу і намісників щодо відкриття малих училищ у повітах у цей період зазнали невдачі [121, с.7-10; 44, с.258; 104, с.370].

Найбільшим освітнім центром Півдня України наприкінці XVIII ст. стає Миколаїв, куди в середині 90-х рр. з Херсону переводиться канцелярія головного командира Чорноморського флоту. Якраз потреби флоту обумовили відкриття тут артилерійського (1794), штурманського (1798) училищ, училища корабельної архітектури, кадетського корпусу. В с. Богоявленському поблизу Миколаєва в 1790 р. створюється і перша в Росії сільськогосподар-

ська школа, яку очолив професор Катеринославського університету М. Ліванов. Два училищі для підготовки кадрів флоту почали функціонувати в Севастополі. В 1783 р. з Петербургу до Херсона було переведено училище для дітей одновірних іноземців, що діяло до кінця 90-х рр. [17, с.45; 21, с.145; 73, т.4, с.205; 175, с.47; 183, с.143, 198].

В Єлизаветграді в 1788 р. відкривається перша в Україні госпітальна школа, яка діяла до 1797 р. і відіграла вагомую роль у забезпеченні медичним персоналом армії і Чорноморського флоту. Перші випуски здійснювались самостійно, звання лікаря і підлікаря присвоювалось наказами Г.О. Потьомкіна. Після його смерті О.В. Суворов запровадив з 1793 р. інший порядок, коли результати екзаменів подавались до Медичної колегії і звання випускникам надавалося вже її наказами. Всього школу за час її існування закінчило 153 чол. Другий медичний заклад планувалося відкрити 1794 р. в Сімферополі, в червні були навіть затверджені штати медико-хірургічного училища, але з-за нестачі коштів його будівництво так і не розпочалося [82, с.285; 176, с.47; 183, с.171].

Певною компенсацією нечисельності державних шкіл стало відкриття приватних пансіонів, розрахованих на дітей дворянства і заможного купецтва. До початку XIX ст. вони вже існували в Херсоні, а в Одесі перший приватний пансіон було відкрито 1800 р. Згідно зі Статутом 1786 р. пансіони мали дотримуватись навчальних планів народних училищ. Такий порядок визначався Наказом про пансіони, розробленим у 1785 р. Комісією із заснування училищ. Пансіони підлягали контролю держави. Стосовно навчання вони підпорядковувались Комісії, зокрема пансіони для іноземців, — її управлінню німецьких училищ, а в адміністративному — підлягали приказам громадської опіки. Для відкриття приватних шкіл стало необхідним мати свідоцтво про знання наук для учителів, а для цього вводились спеціальні іспити при головних народних училищах [68, с.119; 72, т.3, с.448; 127, с.140-141].

Зберігається на Півдні України і традиція шкіл-дяківок, хоча в незначних масштабах. Вони діяли переважно в селищах, де проживали державні, економічні, двірцеві селяни і однодворці, на яких поширювалася дія “Установлення сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах директору домоводства підвідомчих” (1787). Однією з причин цього було поширення указом Павла I на Новоросію кріпацтва [19, с.176, 184].

Важливу роль у розвитку освіти краю відіграла Катеринославська семінарія, відкрита Євгеном Булгарисом, архієпископом

новоствореної у 1775 р. Словено-Херсонської єпархії, яка охоплювала території Південної України. Невдовзі після призначення він починає клопотатися перед Синодом про відкриття єпархіальної семінарії. Дозвіл на це було отримано в 1779 р. На її утримання з державного казначейства виділялося 2 тис. крб. на рік. Первісно вона діяла в Полтаві, яка тимчасово була визначена місцезнаходженням архієрейської кафедри. Спочатку відкрилося п'ять класів, але для цього довелося забрати уродженців єпархії з Київської академії, Чернігівського і Переяславського колегіумів. У 1783 р. було відкрито клас філософії, а в 1786 р. — богослов'я. У тому ж році єпархія була перейменована на Катеринославську і Херсоніс-Таврійську, відповідно змінила свою назву зі Словенської на Катеринославську й семінарія. Хоча головною метою семінарії була підготовка кадрів для церкви, але з самого початку в ній навчалося багато дітей світського походження, що, як ми бачили, було характерним і для інших аналогічних закладів України — Чернігівського, Переяславського, Харківського колегіумів. До речі, і Катеринославську семінарію ще на початку ХІХ ст. часто називали колегіумом. Відсутність інших навчальних закладів змушувала і дворянство, і козацтво, і міщанство обирати її для навчання своїх дітей. Так, у 1788 р. з 259 учнів — 59 (22,8 %) були не духовного походження, серед них і син полтавського канцеляриста Іван Котляревський, який навчався в ній у 1780—1789 рр. З 1798 р. і до переведення на початку ХІХ ст. до Катеринослава семінарія знаходилась у Новомиргороді [14, с.1; 90, с.136-140].

Після входження Правобережної України за другим (1793) та третім (1795) поділами Польщі до складу Російської імперії, система освіти, закладена Едукаційною комісією, в перші роки не зазнала суттєвих змін, хоча сама комісія з 1793 р. припинила свою діяльність. Після утворення згідно з указом Павла І від 12 грудня 1796 р. Київської, Подільської і Волинської губерній навчальні заклади перейшли у відання відповідних губернських приказів громадської опіки і продовжували фінансуватися з “сум поезуїтських доходів”. Як писав М.Ф. Берлінський, з 1798 р. на підставі конфірмованого Павлом І подання київського генерал-губернатора на потреби головного народного училища та інших шкіл губернії приказу громадської опіки надходило понад 11 тис. крб. сріблом із “сум поезуїтських доходів, які знаходилися у відомстві колишньої Едукаційної в Польщі комісії”. У 1795 р. уряд здійснив на Правобережжі перше значне скорочення земельної власності церкви — секвестрував великі маєтки католицького єпископату, перевівши їх на посадовий оклад у розмірі 6 тис. крб. на рік. Згідно з указом Катерини ІІ від 6 вересня 1795 р., існування католицьких і василіанських монастирів залежало від того,

утримуватимуть вони чи ні публічні школи. Після цього школи з'являлися буквально в кожному віцілому монастирі. Характерно, що православне духовенство Правобережжя зуміло уникнути клопотів і витрат, пов'язаних з організацією публічних шкіл. Коли на початку XIX ст. міністр народної освіти П.В. Завадовський спробував залучити його до цієї справи, то єпархіальне начальство категорично відмовилося — і він урешті-решт змушений був відступити [15, с.262, 269; 52, с.341; 75, с.218-219, 266-268; 154, с.86].

Але уряд приділяв значну увагу підвищенню рівня освіти правобережного православного духовенства, який протягом XVIII ст. внаслідок постійних утисків церкви знизився до крайньої межі. З цією метою у 1796 р. в Острозькому монастирі, який уряд передав від греко-католиків православним, для дітей священників відкривається Волинська, а наступного року, у Шаргороді — Подільська духовні семінарії. Вони організовувались на зразок Києво-Могилянської академії. У 1800 р., у зв'язку з масовим переходом греко-католиків у православ'я і великою нестачею православних священо- і церковнослужителів, уряд для прискорення їх підготовки відкрив при єпархіальних семінаріях так звані "російські школи", які існували на Правобережжі до реформи духовної освіти в 1817 р. Викладання в них здійснювалось за типовою програмою, розрахованою на дворічний термін навчання [75, с.261-262].

На західноукраїнських землях, які в 1772—1774 рр. увійшли до складу Австрійської імперії, проживало близько 2,5 млн українців. Більшість українського населення (95%) складали незаможні селяни, налічувалося близько 2 тис. родин священників, а також нечисельне міщанство. Рівень соціально-економічного розвитку українського населення тут був нижчий, ніж на сході. Нижчим був і культурно-освітній рівень. У Галичині на час її входу до складу Австрії існувала система освіти, характерна для Речі Посполитої в цілому [97, с.123].

Провідну роль відігравали освітні заклади ордену єзуїтів, якому підпорядковувалися Львівський університет та мережа колегіумів. Школи середнього типу діяли також при інших релігійних конгрегаціях, зокрема, василіанська гімназія в Бучачі. Всього в Галичині функціонувало 15 середніх шкіл — дев'ять приватних і шість державних. Як зазначає Б.М. Ступарик, навчалися в них переважно діти польської шляхти, німецько-чеської буржуазії і єврейської інтелігенції, а також духовенства, яке в Східній Галичині давало найбільший контингент учнів. Коли в 1774 р. Відень запросив інформацію про стан освіти, то львівський староста Мільбахер у своєму звіті у квітні 1774 р. визнав стан середнього шкільництва цілком задовільним. Що

стосується початкових шкіл, то до 1772 р. їх кількість у Галичині була обмежена. Як підкреслюють М.М. Барна та О.І. Гірний, шкіл було так мало, що їх навіть не вносили до статистичних звітів. Це були головним чином школи, які існували на кошти населення, де навчали переважно “мандровани” дяки. Ще гіршим був стан освіти на Буковині. За турецького панування школи існували тут лише при деяких з 30 монастирів, а також школи-дяківки. Дещо кращою виглядала шкільна справа на Закарпатті, яке з XVI ст. входило до складу угорської частини імперії [12, с.159; 154, с.102; 165, с.609; 177, с.58].

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася в часі з першою хвилею в ній модернізаційних реформ, які безпосередньо торкнулися й освіти та обумовили формування її загальноімперської системи, а також системи централізованого державного управління нею. Багатонаціональна Габсбурзька монархія до середини XVIII ст. являла собою, за словами О. Субтельного, хисткий, слабо скоординований конгломерат, в якому бракувало сильних централізованих установ, необхідних для уніфікації управління. Імператриця Марія-Терезія (1740—1780) усвідомлювала необхідність проведення реформ для збереження держави. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації надати поштовх розвитку імперії та недопустити її відставання від основного суперника — Пруссії. Долаючи запеклий опір місцевого дворянства, Марія-Терезія здійснила ряд заходів для зміцнення органів центральної влади, а також створила канцелярії місцевої влади. Щоб заповнити ці посади, вона збільшила бюрократичний апарат. У результаті сформувалася бюрократична система управління, що спиралася на елітну касту професійних посадовців і яка отримала назву камералізму [20, с.238; 39, с. 667; 180, с. 268-269].

Українська Галичина після входження до складу Австрії разом з польськими землями була реорганізована в адміністративно-територіальну одиницю під назвою Королівства Галичини і Лодомерії (Königreich Galizien und Lodomerien), яка умовно складалася з двох частин: західної (польської) і східної (української). Саме це обумовило основну масу проблем щодо освітньої політики та розвитку освіти на західноукраїнських землях протягом усіх 150 років перебування їх у складі Австрійської, пізніше Австро-Угорської імперії. У 1787 р. до неї була приєднана і Буковина. Столицею провінції став Львів, де знаходилась резиденція цісарського губернатора, наділеного досить широкими повноваженнями. Патентом від 13 червня 1775 р. був створений галицький становий сейм з дуже обмеженою компетенцією в якості дорадчого

органа при губернаторові. Галичина охоплювала майже четверту частину території й населення Габсбурзької імперії і була найбільшою австрійською провінцією. Але, зазначає Я.Й. Грицак, її розміри різко контрастували з тією незначною політичною, господарською і культурною роллю, яку Галичина відігравала в житті імперії. Не дивно, що Галичина зразу ж після приєднання стала одним з головних об'єктів реформаторської політики уряду [32, с. 23, 41; 95, с.136].

Хоча в літературі радянських часів і зазначалось, що правлячі кола Австрії мало були зацікавлені у підвищенні освітнього та культурного рівня населення Галичини й Буковини, це не зовсім так. Уряд імперії, яка була класичною країною феодалізму європейського типу, в інтересах монархії намагався створити таку систему навчання і виховання, яка б забезпечувала підготовку необхідної кількості освічених людей для державного апарату, армії, промисловості. У тому числі уряд був зацікавлений і в підготовці чиновників з місцевого населення. Інша справа, що, проводячи імперську політику, він мав урахувати й інтереси пануючої в Галичині польської шляхти, у Буковині — румунських бояр, а в Закарпатті — угорських феодалів. Але в останній чверті XVIII ст. в Австрійській імперії була реалізована досить широка програма реформ, яка поширилась і на західноукраїнські землі і, у цілому, мала позитивні наслідки для розвитку освіти [12, с.160; 154, с.101].

Реформування суспільства відбувалося комплексно і зміни торкнулися майже усіх сфер суспільного життя, в тому числі державного управління, системи аграрних відносин, релігії й освіти. Габсбурги-реформатори прагнули покращити стан селянства — найчисленішого класу підданих, а отже, головного джерела збирання податків для державної казни. Йосиф II (1780—1790) патентами 1781—1782 рр. проголосив звільнення селянства від особистої залежності від поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30 днів на рік) [32, с.41-42].

З самого початку Марія-Терезія та Йосиф II у стосунках з греко- та римо-католицькою церквами спирались на принцип паритету. Тому австрійський уряд відразу ж зрівняв галицьких греко-католиків у правах з римо-католиками. Власне, уперше саме декретом Марії-Терезії 1774 р. вони офіційно були названі греко-католиками. З метою підвищення культурно-освітнього рівня уніатського духовенства, який був украй низьким, Марія-Терезія в 1774 р. заснувала у Відні духовну семінарію, що проіснувала близько десяти років. За цей час у ній навчалось 29 вихідців з Галичини і 32 — із Закарпаття. У 1783 р. аналогічний заклад з'явився у Львові. Своїм рескриптом від 5 січня 1786 р. Йосиф II

наказав навчати її студентів рідною мовою, що дало б змогу задовільнити потребу у вчителях, здатних викладати в українських школах [179, с.9, 11; 180, с.274-275; 216, с.83-84].

Надзвичайно злободенними для Галичини були урядові укази 1781—1784 рр. про віротерпимість у державі. Зокрема, толеранційним патентом 1781 р. клався край дискримінації некатолицьких конфесій і зрівнювалися в правах римо-католицька, протестантські та греко-католицька церкви. Некатоликам дозволялося вступати до університетів, на державну службу, відкривати школи, обирати громадою некатолицьких священників. У 1782 р. були закриті дрібні монастирі, а також ті, що не утримували шкіл і притулків. З коштів, виручених від продажу помонастирських маєтків, уряд Йосифа II створив спеціальний “релігійний фонд”, яким розпоряджалося державне казначейство і що призначався, головним чином, для матеріальної підтримки білого духовенства. Скажімо, за його рахунок утримувались львівські семінаристи, тому навчатися там могли навіть юнаки з бідних сімей. Церква була підпорядкована державі, а священники за своїм статусом стали державними службовцями. Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були тісно пов’язані з освітніми. Час правління Марії-Терезії та Йосифа II характеризується в цілому як період активного втручання держави в освітні справи [16, с.66-67; 20, с.239; 32, с.42; 75, с.206-209, 245-246].

Реформи у сфері освіти торкнулися передусім її вищої та середньої ланок, оскільки саме вони мали стати основним постачальником кадрів освічених чиновників для апарату державного управління. Першими під контроль були взяті університети, у керівних колегіях яких ще з середини XVI ст. уряд представляв суперінтендант. З метою заміни конфесійного опікунства на державне Марією-Терезією в 1749 р. була розпочата університетська реформа Г. ван Світена, в ході якої запроваджується посада директора факультету для контролю за виконанням навчальних інструкцій. Навчальний директор підпорядковувався суперінтенданту. У 1752 р. останньому були надані й повноваження щодо контролю діяльності латинських шкіл. З наступного року керівництво і нагляд за латинськими школами був покладений на директорів філософських студій під контролем суперінтенданта. Перший етап реформування управління вищою і середньою освітою завершився в 1757 р., коли в межах директоріуму була організована наукова комісія [139, с. 274; 202, с.230, 366].

Другим етапом реформування освіти та управління нею можна вважати створення Марією-Терезією в 1760 р. при дворі вищої

наукової комісії (Studienhofkomission), яка мала здійснювати управління вищою і середньою ланками освіти. У травні 1770 р. для керівництва народною освітою була утворена окрема надвірна комісія. Її створення було безпосередньо пов'язане з планами уряду провести шкільну реформу. Таким чином, в Австрійській імперії склалися два основні центральні органи управління освітою: вища наукова комісія та надвірна шкільна комісія. У 1778 р. вища наукова комісія була включена до складу придворної канцелярії — дорадчого органу при імператриці. Наступник Марії-Терезії, імператор Йосиф II був прихильником більшої централізації управління, тому з 1781 р. керівництво початковою освітою покладалося на придворну наукову комісію. Оскільки вона була складовою придворної канцелярії, всі розроблені нею законопроекти, інструкції і вказівки обов'язково вносилися на розгляд цього органу. В разі схвалення головний канцлер подавав їх для затвердження цісарю [139, с.272, 274].

Саме вищій науковій комісії підлягав Львівський університет, який зазнав серйозних перетворень. У 1773 р., у зв'язку з ліквідацією ордену єзуїтів, він як одна з його інституцій припинив існування. Але, в жовтні 1784 р. Йосиф II, прагнучи мати більше освічених чиновників і священників, відновлює Львівський університет як світський навчальний заклад — перший вищий навчальний заклад такого типу в українських землях. Він складався з чотирьох факультетів (філософського, юридичного, медичного й теологічного) та академічної гімназії. На його чотири факультети вступило близько 250 студентів, переважно поляків. Усі студенти перші три роки навчалися за програмою філософського факультету, який, по суті, був загальноосвітнім, підготовчим. Здобувши філософську освіту, студенти переходили на один із спеціальних факультетів або продовжували навчання на цьому ж факультеті за окремою програмою. Навчання на спеціальних факультетах тривало ще чотири роки. Оскільки викладачі, здебільшого німці, читали лекції німецькою або латинською мовами, незрозумілими українцям, то за дозволом Йосифа II при університеті в 1787 р. створюється тимчасовий український філософський та богословський інститут “*Studium ruthenum*”, який діяв до 1809 р. Викладання в ньому велось тодішньою українською книжною мовою. Його професори спочатку, на відміну від професорів “*Studium latinum*”, не вважалися членами факультету і лише згодом розпорядженням крайової адміністрації були урівняні з університетською професурою. Студенти “*Studium ruthenum*” після дворічного навчання на філософському відділенні продовжували навчатися на богословському. Закрився він на прохання самих українських студентів, які відчували себе упослідженими і ображеними порівняно з польськими студентами

Львівського університету, що слухали лекції німецькою мовою [37, с.198; 72, т.2, с.481; 97, с.144; 105, с.19; 165, с. 502; 180, с.275].

Загальне управління університетом здійснював сенат, так звана консисторія, до складу якого входили ректор, декани та найстаріші за віком і стажем професори — сеньйори. Сенат розглядав лише принципові питання загального керівництва університетом. Усі поточні питання вирішували декани, які вважалися директорами факультетів. Декретом уряду від 20 травня 1786 р. було введено конкурсне заміщення вакантних посад. Відповідно до цього претендент на посаду викладача складав письмові та усні іспити, програма яких розроблялася Віденським університетом. Результати іспитів розглядалися спочатку владою Галичини, потім придворною комісією, а остаточне рішення виносив імператор [105, с.19].

Реформування зазнає і шкільництво. Зокрема, згідно з планом Г. Маркса відбувається реформа середньої школи і в 1784 р. всі існуючі гімназії-школи Галичини були реорганізовані в державні за німецьким зразком, причому з 17 гімназій залишилося 11. З наступного року в усіх закладах вводиться німецька мова. З метою обмеження доступу в гімназії дітей незаможних батьків, у 1784 р. було запроваджено плату за навчання, але з огляду на незадовільний стан освіченості духовенства (серед уніатських священників лише один з 30 мав певну освіту), уряд надав йому право навчати своїх дітей у гімназіях, а наступного року звільнив від плати за навчання. Управління гімназією здійснювалося префектом. На посаду префекта ухвалою вищої наукової комісії призначався один з гімназійних професорів, який мав досвід роботи. Він керував педагогічним колективом і навчально-виховною роботою, встановлював режим роботи школи, видавав дисциплінарні приписи і щорічні звіти про роботу гімназії, а також опікувався зміцненням матеріальної бази закладу. Педагогічна рада (або конференція) гімназії розглядала питання методичного характеру [10, с.5; 139, с.273; 140, с.74; 154, с.102; 177, с.58; 178, с.7].

З огляду на успіхи свого основного політичного суперника — Пруссії — в розвитку народної освіти Марія-Терезія передбачала реорганізувати також початкову ланку освіти. Для перетворення австрійських народних шкіл на засадах саганської системи навчання вона запросила абата і педагога І. Фельбігера (Пруська Сілезія), включивши його до складу надвірної комісії. Згідно з розробленим комісією “Загальним навчальним статутом для німецьких нормальних, головних і тривіальних шкіл у всіх австрійських спадкових володіннях” передбачалося створення трьох типів народних шкіл: у кожній парафії або населеному пункті тривіальної школи (1—2 класи), в кожному окрузі — головної

школи, з дещо розширеною програмою, і в кожній провінції — по одній нормальній школі (4 класи). Останні мали готувати учнів для продовження освіти в гімназіях та університетах. Контроль над усією системою освіти здійснювала надвірна комісія, фінансовою базою якої стало майно навчального фонду, що існував коштом ліквідованого ордену єзуїтів. Шкільна реформа розпочалася в 1774 р. Для її практичного здійснення і управління початковими школами на місцях утворювалися крайові комісії, що підпорядковувалися надвірній комісії, в тому числі й шкільна комісія Галичини, створена в 1776 р. До її складу крім урядовців входили також представники римо-католицької та греко-католицької консисторій. З 1777 р. при шкільних комісіях почали створюватися дирекції у справах нормальних шкіл [10, с.3-4; 139, с. 274; 165, с.507; 178, с.10; 180, с.275; 202, с.365].

Нормальна школа у Львові почала діяти з 1775 р., при ній, згідно із шкільним статутом, передбачалося готувати кандидатів у вчителі. Однак в цілому реформа просувалася дуже повільно. Не вистачало вчителів, підручників, не виділялися кошти. Під час рекрутських наборів з ініціативи панів дуже часто забирали, передусім, учителів і письменних людей. Тому, щоб уникнути рекрутства, селяни намагалися не віддавати своїх синів до школи. Суттєвих результатів у Галичині шкільна реформа досягла за правління Йосифа II, який однією з головних своїх цілей вважав подальше удосконалення народної освіти в імперії. У березні 1781 р. видається урядове розпорядження про створення в містах і містечках Галичини головних і тривіальних шкіл, а по селах — парафіяльних шкіл, відкриття яких покладалося на місцеве духовенство. Воно повинно було утримувати школи або само навчати дітей. У патенті 1784 р. зазначалось, що жодний священик не матиме парафії, якщо він не вчитиме дітей і не контролюватиме роботу школи [154, с.100-102].

У 1786 р. в краї нараховувалося вже 47 шкіл німецького типу. Новий шкільний статут 1787 р. визнав українську мову краєвою мовою в школах Галичини, а в 1789 р. уряд дав згоду на відкриття українськомовних тривіальних шкіл. Але відомості про їх заснування відсутні [127, с. 393; 178, с.12].

Загальне керівництво освітою в Галичині здійснював губернатор через апарат губернського управління, який складався з департаментів, що відали окремими галузями управління і визначали шляхи виконання поставлених Віднем завдань, видавали інструкції щодо тих питань, які відносилися до його компетенції, здійснювали контроль за їх виконанням. У Буковині протягом 12 років (1774—1787), до її включення до складу Галичини, уся повнота влади належала Тимчасовій військовій

адміністрації, яку очолював військовий губернатор. Унаслідок скасування колишнього адміністративного поділу на воєводства та повіти Галичина була поділена на 18 округів (циркулів), очолюваних призначеними цісарем чиновниками з німецькомовною канцелярією. Штат циркулу був невеликим — 10—12 осіб, у тому числі староста, три-чотири комісари, секретар тощо. З приєднанням Буковини кількість округів зросла до 19. Слід відзначити, що становий сейм неодноразово намагався прибрати народну школу до своїх рук, але такі наскоки відбивали державні органи [65, с.386-388; 95, с.137; 139, с.273; 202, с.365].

Нагляд за шкільництвом на рівні округу входив до компетенції окружного управління на чолі з окружним старостою (kreis-hauptmann), зокрема, це відносилось до обов'язків одного з комісарів (віце-крайсгауптманів). В округах, де існували гімназії, у складі окружних управлінь утворювалися гімназійні директорати, на які покладалося впровадження в практику їх роботи інструкцій і розпоряджень вищої наукової комісії та місцевих органів влади [139, с.273; 140, с.95-96].

Під впливом Французької революції новий цісар Леопольд II (1790—1792) проголосив програму політичних, соціальних і освітніх реформ в імперії. У квітні 1790 р. було видано декрет про реформу публічного виховання. Мова йшла про автономію шкіл, створення умов для участі учителів у шкільних справах та обговоренні питань навчання і виховання. Вчителі шкіл, професори гімназій і факультетів створювали колегії, що мали визначене коло компетенції. У свою чергу представники колегій утворили для управління освітою спеціальний виборний орган — Консес (Studien-Consess), заснований на ідеї автономії. Вибори до нього в Галичині відбулися на початку 1791 р. До складу Консесу входили ректор університету, по одному представнику від кожного факультету університету та одному представнику від усіх гімназій і головних шкіл. У лютому 1792 р. склад його затвердила придворна канцелярія. Однак після закінчення трирічного строку новий склад не був обраний, а подовжував функціонувати до 1802 р., перетворившись з виборного на звичайний службовий орган австрійської монархії. Головою цього керівного органу в галузі освіти був призначений ректор Львівського університету Венц Ган. Одночасно, з грудня 1791 р., Леопольд II припинив діяльність вищої наукової комісії, переклавши її повноваження на референта у шкільних справах при державній канцелярії [139, с. 272-273; 154, с.103-104; 165, с.507; 178, с.13].

У 1792 р. було прийнято розпорядження, в якому наголошувалось на необхідності організації в усіх поселеннях Східної Галичини, де відсутні німецькі або польські, українських шкіл.

Однак відкрилося лише ще декілька польських і німецьких шкіл. Більш того, згідно з урядовою постановою 1791 р., дяки були зобов'язані навчати при церквах українську молодь польської мови, що об'єктивно сприяло подальшій полонізації Галичини [10, с.5; 154, с.104].

У цілому в 1798 р. в Галичині діяло 247 шкіл, у тому числі одна нормальна, 9 головних, 3 тривіальних, 18 окружних, 102 міських і 114 сільських. Навчання в них здійснювалось переважно німецькою і польською мовами [179, с.14].

Набагато гіршим був стан освіти на Буковині. За турецького панування, як зазначалося, школи існували тут лише при деяких з 30 монастирів, а також школи-дяківки. Після переходу під владу Австрії в ході шкільної реформи відкрилося кілька шкіл з німецькою і румунською мовами навчання. Об'єднання Буковини з Галичиною в 1787 р. привело до того, що до німецької і румунської додалася як обов'язкова ще й польська мова. У 1792 р. тут існувало 32 народних школи [75, с.250; 142, с.375].

На Закарпатті освітній процес йшов суперечливо. Прийняттям “Положення про виховання й шкільну справу у королівстві Угорщина і приєднаних до нього областях” уряд Марії-Терезії розпочав шкільну реформу на території Угорщини і Закарпаття. З метою здійснення контролю за діяльністю шкіл Угорське королівство було поділено на дев'ять шкільних округів на чолі з окружними королівськими директорами. Закарпаття являло собою один шкільний округ з центром в Ужгороді. Загальний контроль за діяльністю закладів освіти був покладений на придворну комісію з питань цензури та системи освіти Угорщини і Трансільванії. На усунення навчання рідною мовою у парафіяльних, тривіальних і головних школах Закарпаття націлював шкільний закон. У ньому зазначалося, що навіть у сільських школах діти, крім рідної, повинні вивчати ще “більш поширені” мови, якими вважалися німецька та угорська. У 1791—1792 рр. видається закон, за яким усі школи Закарпаття переводилися на угорську мову навчання. На Закарпатті шкільна справа досягла досить високого рівня, завдяки, головним чином, заходам греко-католицького єпископа Андрія Бачинського (з 1772 р.). Його зусиллями була закладена в Ужгороді єпархіальна семінарія і протягом двадцяти років створено близько 300 шкіл, які утримувалися церковними громадами [75, с.254; 140, с.76; 142, с.376; 154, с.163].

Таким чином, кінець XVIII ст. позначився посиленням державного чинника в розвитку освіти в українських землях, переходом до формування на світських засадах загальнодержавних освітніх систем у Російській та Австрійській імперіях і створенням відповідного державного шкільного законодавства.

3.4. Кадрове забезпечення системи освіти України у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

У другій половині XVII—XVIII ст. в Україні був нагромаджений певний досвід підготовки педагогічних кадрів. Склалося декілька основних форм забезпечення навчальних закладів викладацькими кадрами, які визначалися рівнем навчального закладу і тими завданнями, які він вирішував. Найбільш кваліфікований склад учителів готувався в Києво-Могилянському колегіумі (пізніше академії), а починаючи з першої половини XVIII ст., — і в інших українських колегіумах. Найздібніші з випускників за поданням професорсько-викладацької корпорації, після затвердження його відповідним архієреєм, залишалися в них для викладацької роботи. Скажімо, серед викладачів Київської академії другої половини XVII ст. працювали такі світила, як письменник і церковний діяч Лазар Баранович, ерудит Інокентій Гізель, полеміст Іоанікій Галятовський, які складали солідну й визнану в усьому православному світі культурну еліту. На рубежі XVII і XVIII ст. їх змінили такі видатні викладачі, як Йоасафат Кроковський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та ін. Значна частина з них завершувала освіту і підготовку до професорського звання в західноєвропейських університетах. Як уже згадувалося, протягом XVIII ст. з цією метою продовжували навчання в університетах Кенігсберга, Кракова, Пешта, Пресбурга, Токая тощо понад 40 студентів Київської академії. Катерина II, відвідавши Київ у 1787 р., дозволила С. Миславському посилати за казенний кошт кращих випускників “для набуття кращих знань у науках” за кордон, з тим, щоб з їх числа поповнювати склад київської професури, а одночасно й російської школи. Направлялися до німецьких університетів і випускники Харківського колегіуму [54, с.13; 56, с.11; 122, с.374-375; 149, с.57, 59; 180, с.199, 247].

За спостереженням Л.Ю. Посохової, починали вчителювати, як правило, в 22—23 роки, спочатку в нижчих класах, а в міру набуття досвіду і професійного зростання піднімались по службових сходинках до вищих класів — риторики, філософії і богослов'я. За традицією, ректор викладав богослов'я, а його заступник — префект — філософію. У другій половині XVII і першій половині XVIII ст. серед викладачів академії та колегіумів переважали ченці, оскільки, по-перше, вважалося, що непостриженому “вчителем бути непристойно”, а по-друге, з огляду на невеликі доходи вчителів, прийняття чернецтва і перехід на повне утримання монастиря суттєво збільшували можливості оплати їх праці за рахунок монастирських прибутків. Так, у Харківському колегіумі, за часів Є. Тихорського, вчителі початкових класів отримували

5 крб. на рік (не рахуючи хлібної руги), середніх — 8 крб., шостого класу — 12 крб., учитель філософії — 14 крб. У 1757 р. на жалування вчителю витрачалося 335 крб. З середини XVIII ст. серед викладачів збільшується питома вага білого духовенства і світських людей, що значною мірою було пов'язане з розширенням навчальних програм і введенням нових курсів, а також із секуляризацією церковного майна та переведенням навчальних закладів на штатні оклади [16, с.7-8; 78, с.200; 103, с.10; 149, с.58-60; 188, №6, с.87-89; 199, с.171].

До викладачів висувалися високі вимоги. “Діячі науки, — зазначалося в інструкції Рафаїла Заборовського 1734 р., — завжди повинні служити для учнів високим взірцем ... скромності, ввічливості, доброго виховання й освіченості, а також повинні бути прикладом не тільки внутрішньої чистоти, а й зовнішньої охайності тіла й одягу. При цьому треба стежити, щоб недостойні не допускались до вищих ступенів академічного навчання” [149, с.59].

Усі дослідники відзначають велику плинність викладацьких кадрів, унаслідок чого їх середній вік був відносно молодим — 30—40 років. Плинність кадрів пояснювалась рядом обставин. З одного боку, як уже зазначалося, протягом XVIII ст. українські навчальні заклади були основним джерелом кадрів для духовних закладів Росії. З іншого ж, педагогічна діяльність була важливою ланкою в духовній кар'єрі викладачів. Ті, хто приймав чернечий сан, прочитавши всі курси від нижчих до вищих, висвячувались на ігумена чи архімандрита монастиря або отримували іншу важливу посаду в церковній ієрархії. Достатньо згадати І. Максимовича, Є. Тихорського, Ф. Прокоповича, С. Яворського та ін. За час гетьманування К. Розумовського в академії змінилось п'ять ректорів. Викладачі, які не приймали постриг, через невисоку оплату праці намагалися висвятитись на священника і отримати кращі парафії, які забезпечували набагато вищий рівень життя. Звичайно, часта зміна викладачів, система не предметного, а класного навчання, а отже, брак спеціалізації, негативно впливали на професійний рівень учителів, накопичення досвіду, формування та збереження традицій у навчальних закладах [14, с.41-42; 149, с.60; 165, с.124; 188, №6, с.89-90].

Викладацький корпус академії і колегіумів був відносно невеликим. Скажімо, в академії в часи її розквіту навчальний процес забезпечували 30—35 професорів, у Харківському колегіумі в різні періоди працювало від 8 до 13 викладачів, у Чернігівському — від 3 до 6. Приблизно такою ж була кількість викладачів у Переяславському колегіумі і Катеринославській семінарії. Тобто у вищій і середній школах України викладацькою діяльністю в

другій половині XVIII ст. займалося в середньому не більше ніж 50—70 осіб. Це невелика частка їх випускників, якщо врахувати, що тільки Київська академія за 150 років свого існування підготувала близько 25 тис. осіб [142, с.215; 149, с. 57, 58, 61; 165, с.194; 188, №6, с.89].

Більшість випускників обирала або світську службу (у козацькому війську на старшинських посадах, у центральних та місцево-адміністративних органах України — канцеляріях генерального, полкового і сотенного управління, магістратах і ратушах, а з другої половини XVIII ст. і в місцевих апаратах губернського та повітового рівнів, загальноімперських установах), або духовну кар'єру, поповнюючи лави чорного і білого духовенства. Як зазначав Ф.П. Шевченко, то був час, коли для молоді, яка хотіла чогось досягти в суспільстві, існувало два основних шляхи: чернецька ряса або військовий мундир. Ті ж, хто не міг або не хотів потрапити до духовного стану чи отримати місце в державному апараті, значною мірою поповнювали вчительський корпус, ставши “мандрівними дяками”. Зрозуміло, передусім мова йде про вихідців з найбідніших верств українського населення [62, с.88; 199, с.183, 186; 204, с.29].

Хоча навчання в академії і колегіумах було безоплатним, але, як повідомляв у 1765 р. у своїй доповіді Катерині II про стан Київської академії київський генерал-губернатор, шляхетські, козацькі і заможних священиків діти утримувалися в ній на кошти своїх батьків, а решта живе “сирітським утриманням ...харчуючись та одягаючись від подаяння щедрих людей”. Тому, крім учителів, що мали закінчену освіту, педагогічною діяльністю займалися також і студенти — бурсаки навчальних закладів, які, щоб заробити собі кошти на харчування й одяг, навчали дітей під час літніх канікул або ж діставали на це дозвіл у зв'язку зі своєю бідністю, неможливістю продовжувати навчання. В Інструкції Київської академії 1764 р. якраз закріплювався давній звичай з травня до вересня відпускати “бідних і злиденних” учнів риторики, піітики і синтаксеми “задля випрохування собі милості”. Основним притулком цих студентів, зазначає В.Л. Микитась, якраз і були провінційні школи, в яких дехто зупинявся тимчасово, до осені, а деякі назавжди, інші через певний час йшли далі, аж поки не знаходили собі “теплого місця”, так і не завершуючи курсу навчання [112, с.99, 103; 114, с.36-37; 154, с.84-84; 204, с.28-29].

Дуже часто цим “теплим місцем” ставала посада інспектора для надання початкової освіти дітям козацької старшини в домашніх умовах. Так, підскарбій Я. Маркович у 1740 р. занотував: “Домовили інспектора для дітей на рік за 8 крб., три пари чобіт та дві пари панчіх”. Після домашнього навчання

старшинські діти поступали до Київської академії і колегіумів. Їх навчання там, як правило, відбувалося теж під наглядом приставлених до них інспекторів. У зв'язку з посиленням інтересу до вивчення іноземних мов, поширенням практики навчання в закордонних університетах козацька старшина починає наймати для своїх дітей і вчителів-іноземців. Той же Я. Маркович у 1745 р. найняв учителя для навчання дітей французької мови, географії та арифметики, сплачуючи йому щомісячно по 2 крб. за кожну дитину. Через два роки він звернувся до молодих Скоропадських, які в той час навчалися за кордоном, та до їхнього губернатора Юнганса з проханням підшукати його дітям інформатора, який би був “постійний, тверезий, тихий, знав би французьку і німецьку, географію, хроніку та інші сцієнції, необхідні дітям, також і малювати; на рік йому до 100 крб.” [134, с.136].

Іншою формою підготовки вчителів для початкових шкіл була їх традиційна виучка безпосередньо в парафіяльних школах з числа помічників учителів-дьяків — “школярів”, “молодиків”, “виростків”. Після закінчення навчання в такій школі, яке тривало близько трьох років (вивчення букваря, часослова і псалтиря), кращі учні, частіше за все сироти, залишались при них для продовження навчання. Вони жили разом з дяком у церковних приміщеннях і допомагали йому в церкві і школі. Багатьом з них приходилось залишатись у званні “школярів” і “молодиків” до поважного віку. Відомості про школярів міста Прилуки за 1765 р., які наводить І.Ф. Павловський, показують, що з 18 “школярів” і “молодиків” у чотирьох парафіяльних школах 6 були віком від 12 до 20 років, 4 — від 20 до 30 і 8 — від 30 до 39 років. Поступово “випольоровуючись” під керівництвом чи одного “пана бакаляра”, чи переходячи з однієї школи до іншої і навчаючись у різних дяків, вони набували досвіду, поки нарешті не обирались якоюсь громадою на посаду дяка і не починали вже самостійно навчати дітей [9, с.188-191; 73, т.2, с.529; 114, с.36; 129, с.6-8; 154, с.74].

В урядових колах Росії в XVIII ст. домінувала думка про відсутність нагальної потреби в педагогічній освіті для підготовки викладацьких кадрів. Вважалося, що вакансії у нечисленних середніх навчальних закладах можна заповнити за рахунок випускників Московського університету, а викладання в початковій школі взагалі не потребує якихось спеціальних знань і з цим завданням впорається церква та її служителі. У 1779 р. при університеті була створена учительська семінарія, проте проіснувала вона недовго. Позиція змінилась у 80-х рр., коли у зв'язку із шкільною реформою гостро постала проблема педагогічних кадрів для новостворюваних народних училищ. Оскільки планувалося відкрити як мінімум по одному училищу в кожному губернському і повітовому місті (їх нарахо-

увалось близько 500), а в штатах головних училищ передбачалося 6 учительських посад і малих — 2, то розрахунки показують, що орієнтовна потреба в учителях становила близько 800 осіб [3, с.238-239; 132, с.14, 18; 154, с.79].

Головний ідеолог реформи, Ф.І. Янкович, вважав, що справа реформування освіти залежатиме від забезпечення училищ, з одного боку, підручниками і методичними посібниками, а з іншого, — кваліфікованими вчителями, знайомими з “методою”, тобто такими, хто отримав необхідну педагогічну підготовку. Протягом усього 5—6 років під керівництвом Ф.І. Янковича було підготовлено і видано понад 70 шкільних підручників, у тому числі 10, написаних особисто ним. Він підготував і “Керівництво вчителям першого і другого класів народних училищ Російської імперії” (1783), в якому роз’яснював “спосіб навчання” — нові організаційні форми і методи навчання. Це був, так би мовити, звід загальнометодичних, дидактичних правил. З його ініціативи в 1784 р. почалося, як уже зазначалося, навчання майбутніх учителів у Петербурзькому головному народному училищі, а з 1786 р. вчительська семінарія виділилася в окремий навчальний заклад, що мав на меті підготовку кадрів для мережі головних училищ, які, у свою чергу, повинні були здійснювати їх підготовку для системи малих [63, с.291; 85, с.59].

Штат семінарії склався з директора (ним був Ф.І. Янкович), трьох професорів і шести вчителів. Комплектувалась семінарія за рахунок студентів духовних навчальних закладів, значною мірою українських. Хоча вони і мали досить добру загальноосвітню підготовку, але переважно гуманітарного характеру, навчальні ж плани училищ передбачали значний обсяг природничих предметів. До того ж вони не отримали педагогічної підготовки і, звичайно, нічого не знали про нову “методу” викладання в умовах класно-урочної системи. Тому учні семінарії глибоко і ґрунтовно вивчали дисципліни головного народного училища, методика їх викладання. До цього додавався ще й суто політичний аспект. В указі Катерини II від 7 жовтня 1785 р. йшлося, що вчителі можуть починати викладати не інакше, як після випробувань у знаннях і здатностях “по верным одобрениям” в їх моралі та напрямі думок [143, с.164; 169, с.43; 182, с.175].

До весни 1786 р. було підготовлено сто вчителів для перших 25 головних народних училищ, які відкривалися в цьому році. А всього за 18 років свого існування семінарія підготувала 425 учителів. У 1800 р. навчальний процес у 315 народних училищах, де навчалось близько 20 тис. учнів, забезпечувало 790 вчителів. Тобто, приблизно половину вчительського корпусу складали або студенти духовних навчальних закладів, або кращі випускники

головних народних училищ, які згідно зі Статутом 1786 р. пізнали спосіб викладання, показали своє вміння під час випробування і з відома приказу громадської опіки отримали свідоцтво вчителя, підписане директором народних училищ [3, с.237, 245-246; 84, с.165; 145, с.73; 153, с.22].

Необхідно відзначити, що суспільне становище вчителя в XVIII ст. було невисоким. Для цього існувало декілька причин. По-перше, оскільки навчання розглядалося як служба і учень при вступі складав присягу царю, то держава вважала зайвим авторитет учителя. По-друге, учительське звання не сприймалося як шановане, бо вважалося належністю непривілейованих станів. Дворянство розглядало педагогічну професію, особливо в нижчій школі, як несумісну з дворянською гідністю [43, с.10; 98, с.238; 189, с.269; 209, с.13]. Хоча ще Г.-Ф. Лейбніц переконував Петра I, що для заохочення діяльності професорів і вчителів їх слід наділяти чинами, які мають придворні і службовці державних установ, але згідно з “Табелю про ранги”, “професори при Академії” і “доктори всіляких факультетів, які в службі знаходяться” могли отримати лише чин титулярного радника (IX клас). Віднесення вчених до такого низького рангу викликало критичне зауваження М.В. Ломоносова. Він вважав однією з причин недостатньої привабливості в Росії вчених звань неможливість, на відміну від закордону, отримати разом з ними вищі чини. “І для того дворяни,— писав він,— охочіше віддають дітей своїх у кадетський корпус. А якби ранги були влаштовані [сприятливіше], то дворяни забажали б наук не менше, ніж військового мистецтва” [206, с.116-117].

Ще нижчим був статус учителів народних училищ. Учитель молодших класів мав викладати 36, а старших — не менше ніж 23 роки, щоб вислужити чин колезького асесора (VIII клас), який надавав право на спадкове дворянство. Далеким від забезпеченості було і матеріальне становище вчителів. Учителі молодших класів отримували 150—250 крб. на рік, старших — 300—400 крб., учитель малювання — 150 крб. Щоправда, це без урахування казенної квартири з опаленням і освітленням. У малих народних училищах платня могла бути ще меншою — від 60 крб. в учителя малювання до 150 крб. на рік в учителя основних предметів. У зв’язку з цим серед учителів поширеним було бажання перейти на державну або іншу службу, яка більше оплачується. Тому уряд для забезпечення шкіл учительським персоналом застосовував обмеження переходу вчителів на іншу службу (укази 1791 та 1795 рр.). Особливо це стосувалося вчителів, які отримували освіту на казенний кошт. Вони взагалі позбавлялись такого права і в країні постійно проводився пошук учителів-утікачів [27, с.113; 102, с.75; 132, с.22; 192, с.17].

Певна робота щодо підготовки педагогічних кадрів здійснювалась і на території України, яка перебувала під владою Речі Посполитої. Як вже зазначалося, досить відпрацьована система підбору і підготовки викладацьких кадрів існувала в єзуїтських колегіях. Не менше уваги приділяли цьому питанню і в ордені піарів, завдяки чому їх школи стали успішно конкурувати з єзуїтськими навчальними закладами. Їх досвід у XVIII ст. значною мірою був запозичений орденем василіан і василіанські школи користувалися великою популярністю серед української шляхти, нараховуючи часто від 400 до 800 учнів.

Особлива увага до перепідготовки старих і підготовки нових учительських кадрів була приділена Едукаційною комісією під час освітньої реформи в Речі Посполитій. З метою підготовки світських учителів для середньої школи при Головних школах створюються вчительські семінарії. Так, семінарія при Головній литовській школі (Віленська академія) з 1783 р. до 1797 р. підготувала для цього 69 осіб. Організуються вчительські семінарії і для забезпечення кадрами початкових шкіл. Зокрема, перший такий спеціальний навчальний заклад відкрився в 1775 р. у Вільні. Учні вивчали в семінарії катехізис, словесність, письмо, лічбу, основи землеробства, сільського господарства, а також навчалися церковному співу і музиці. Але через фінансові та адміністративні негаразди вона була замкнута в 1780 р. [127, с.435; 154, с.85-86].

Учителі об'єднувались у спеціальну корпорацію. Вони носили однаковий одяг, мешкали в шкільному приміщенні, спільно харчувались (крім одружених) тощо. З учителів, членів ради школи, обирався провізор, який відповідав за використання спільних коштів. Спеціальний суд при школі розглядав питання порушення вчителями дисципліни (запізнення на уроки, пропуск уроків і т. ін.). Таємним голосуванням визначалася і міра покарання — заборона виходу за межі школи, позбавлення права голосу на вчительських зборах, штраф тощо. Учителі мали займатися лише своєю фаховою діяльністю, бути освіченими людьми, чуйними, справедливими. У зв'язку з поділами Польщі діяльність Едукаційної комісії припинилась і її наміри створити замкнену вчительську корпорацію залишились нереалізованими [154, с.86].

Автор шкільної реформи в Австрії, І. Фельбігер, враховував те, що вчитель є ключовою ланкою системи освіти. При нормальних і головних школах мали відкриватись так звані препаранди для підготовки вчителів. Для вступу на курс препаранди достатньо було закінчити три класи головної школи. Навчання тривало спочатку лише три місяці, після чого в присутності директора та повітового шкільного наглядача складалися теоретичні і практичні іспити, за результатами яких присвоювалася кваліфікація помічника

вчителя. Після річної практичної роботи та досягнення 20-річного віку помічник міг звернутися до окружного шкільного наглядача із заявою про доповнення свідоцтва і присвоєння кваліфікації вчителя. Таке свідоцтво, “завізоване” місцевим священиком, учителем і шкільним наглядачем, передавалося в консисторію. Консистер призначав термін усного і письмового іспитів з предметів, що викладалися в тривіальній школі. Після їх успішного складання у свідоцтві робився запис про можливість використання претендента на посаді вчителя. Право викладати в головній школі давав шестимісячний курс препаранди, для вступу на який вимагалася чотирикласна освіта [13, с.34].

У 1786 р. у Львівській нормальній школі курс препаранди проходило 72 слухачі, але серед них не було жодного українця: 50 були поляками і 22 — німцями. У 1790 р. з близько 660 учнів, які навчалися в школі, препарандистами було 33 особи. Серед навчальних предметів, які вони опановували, значилися: педагогіка, орфографія, диктант, каліграфія — усього 9 годин на тиждень. Препарандисти обов’язково відвідували заняття в школі з метою глибокого вивчення і самих предметів, і форм та методів їх викладання. Іноді їм доручали самостійно проводити заняття [10, с.5; 13, с.34].

На Закарпатті першу вчительську семінарію було відкрито у 1793 р. при нормальній школі в Ужгороді. Проте вона утримувалась на кошти місцевого населення і не була самостійним навчальним закладом. Семінарія давала лише курсову підготовку тим, хто бажав присвятити себе педагогічній професії. Більшість їх становили випускники нормальних шкіл або учні молодших класів Ужгородської гімназії. Вони проходили шестимісячну практику, складали екзамен і здобували право працювати вчителями [154, с.163].

У 1784 р. австрійський уряд розпочав одержавлення всіх галицьких гімназій, звертаючи при цьому основну увагу на навчання, а вихованням і організацією позашкільної діяльності дітей мусили займатися батьки. Спеціальною урядовою комісією у 1786 р. було проведено перевірку учителів гімназій, унаслідок якої багатьох з них звільнили, залишивши лише тих, хто добре володів німецькою мовою. Діяльність гімназій вимагала певної системи в підготовці і підборі вчителів. Спочатку в галицьких гімназіях за середньовічною традицією кількість учителів дорівнювала кількості класів, оскільки кожний учитель викладав у своєму класі всі предмети. Крім цього в гімназії був префект і катехит. Пізніше вчителі почали викладати той предмет, з якого здобули кваліфікацію. Вони поділялися на вчителів для викладання головних предметів (граматики, мов, піітики,

риторики) і вчителів для викладання додаткових предметів (історії, географії, природи, математики). Екзамен на кваліфікацію вчителя складався з письмового твору і усної пробної лекції. Він проводився в одній із гімназій, де екзаменаторами були члени її педагогічного колективу. Протокол екзамену передавався провінційному директорові, який приймав рішення щодо прийняття екзаменованого на посаду вчителя [154, с.103; 177, с.64].

Більш заможні батьки бажали навчати і виховувати своїх синів удома, хоча й за системою державних навчальних закладів. Так виникла інституція приватистів, приватних іспитів і приватних учителів. У 1784 р. надвірна комісія видала наказ про те, що приватними вчителями можуть бути лише ті особи, які оволоділи методикою навчання в нормальних школах, а у 1788 р. затвердила правила про проведення іспитів для кандидатів на приватних учителів. Кандидат, за цими правилами, мав подати документ щодо закінчення гімназії. Пізніше, у 1827 р., вимоги підвищуються: від кандидата вимагався документ про закінчення студій з філософії і складання іспиту з всесвітньої та австрійської історії, класичної літератури, грецької філології, естетики та педагогіки. Патент був дійсним протягом шести років, після чого було необхідно знову здавати іспити [13, с.36].

Отже, освітні реформи, перехід до створення загальнодержавних систем освіти поставив на порядок денний питання про відкриття спеціальних закладів для підготовки викладацьких кадрів. Це було характерним як для реформи освіти у Речі Посполитій, так і шкільних реформ у Російській та Австрійській імперіях.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Друга половина XVII—XVIII ст. являли собою важливий етап у розвитку освіти в Україні. Вирішальною подією, яка зумовила особливу значущість розгляданого періоду, було утворення в ході Визвольної війни Української козацької держави. Через історичні умови, несприятливе зовнішньополітичне становище не вдалося реалізувати головну мету Визвольної війни — завоювання незалежності й об'єднання всіх українських земель у складі єдиної держави. Але майже півторастолітнє існування автономної Гетьманщини, попри постійний наступ на її права, забезпечило умови для бурхливого розвитку освіти і перетворення її на головний культурно-освітній центр тогочасної України.

Канадський дослідник Френк Сисин, звертаючи на це увагу, підкреслює, що хоча в період з 1400 до 1700 р. польська модель культури домінувала, але руська культура змогла відповісти на

цей виклик і “принаймні у період козацької Гетьманщини розвинула місцеву традицію, дуже близьку, але водночас відмінну від польської. І дійсно, в порівнянні з польською культурою, що занепала на початку XVIII ст., українські культурні досягнення виглядали яскравішими” [164, с.21-22].

Це було пов’язане з тим, що нова політична еліта — козацька старшина, вихована на ідеях першого національного відродження, незалежно від власної політичної орієнтації, намагалася втілити в життя ті національні вимоги у сфері освіти, які склалися наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. Гетьманська адміністрація, з огляду на станові інтереси, особливу увагу приділяла розвитку вищої та середньої освіти. Її отримували, починаючи з другої половини XVII ст., як правило, нащадки вищої верстви козацької старшини, представники церковної ієрархії, що ставало необхідною передумовою службової кар’єри. У Києво-Могилянській академії навчалося 14 майбутніх гетьманів України, чимало полководців і державних діячів, зокрема І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботко, Д. Апостол, Ю. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Скоропадський, К. Гордієнко. А. Головатий та ін. [120, с.62].

Існування Києво-Могилянської академії, системи колегіумів створювало необхідне і дуже важливе підґрунтя для поширення початкових шкіл, зростання рівня освіченості українського населення в цілому. Без розвою початкових шкіл була б неможливим широке залучення їх вихованців академією та колегіумами, а “спудеї”, у свою чергу, підносили рівень освіти в них, будучи краще підготовленими вчителями. Майже всі населені пункти Гетьманщини, в яких існували парафії, мали в XVIII ст. школи. У середині XVIII ст. здійснюється перехід до фактично обов’язкового початкового навчання рядового козацтва, керівництво яким зосереджувалось у Генеральній військовій та полкових канцеляріях. При них формується і система підготовки фахівців з управління. Досить поширеною була грамотність серед міського населення. У 60-х рр. XVIII ст. близько чверті дорослих міщан були письменними. Меншою мірою грамотність поширювалася серед селянства.

Під безпосереднім впливом Гетьманщини розвивалась освіта Слобідської України, де важлива роль належала Харківському колегіуму, та на території Запорозької Січі. У 1766 р. з ініціативи кошового отамана П.І. Калнишевського військовою радою ухвалюється рішення про відкриття початкових шкіл при всіх парафіяльних церквах, які утримувались за рахунок військового скарбу. У цілому Гетьманщина, її головний науково-освітній центр — Києво-Могилянська академія, в якій навчалися вихідці з різних регіонів України, відіграла в XVII—XVIII ст. роль

інтегруючого чинника, що сприяв консолідації українського народу. Характеризуючи її роль, роль інших українських колегіумів, О.М. Апанович та Н.Д. Полонська-Василенко підкреслюють думку М.С. Грушевського щодо того, що з їх стін вийшов той знаменитий “стан військових канцеляристів”, які підготували національне українське відродження в ХІХ ст. [7; 142, с.217-218].

Освітні реформи в Російській імперії, які проводили Петро І та його спадкоємці, унаслідок збереження внутрішньої автономії Гетьманщини, Слобідської України та Запорозжя, здійснювали лише опосередкований вплив на їх освітню політику, розвиток освіти на Лівобережжі. Лише після ліквідації Запорозької Січі, полкового устрою Гетьманщини і Слобідської України та поширення на Лівобережжя і Південь України загальноросійського устрою в ході адміністративних реформ 70—80-х рр. ХVІІІ ст., проведення шкільної реформи урядом Катерини ІІ освітня система України перетворюється на складову загальноімперської системи освіти. Хоча певні відмінності, традиції попереднього періоду продовжують зберігатися до початку ХІХ ст.

На Правобережній Україні, владу над якою зберегла Річ Посполита, державну політику з середини ХVІІ ст. обумовлювали посилення впливу католицької церкви і, як наслідок, здійснення послідовної дискримінації православної церкви, проведення заходів, у тому числі й адміністративних, щодо навернення українського населення в унію. Урядова політика досягла бажаних результатів: протягом другої половини ХVІІ—початку ХVІІІ ст. в унію перейшли церковні ієрархи, більшість української шляхти. Залишившись без підтримки організаційних структур церкви, шляхти, послаблені післявоєнним економічним занепадом і зубожінням міст, православні братства були змушені згорнути свою освітню діяльність.

Важливу роль за цих умов починає відігравати остаточно реформована на засадах Контрреформації (перша чверть ХVІІІ ст.) українська греко-католицька церква. Орден василіан створює досить розгалужену систему духовних семінарій, новіціатів, шкіл при монастирях, організованих на зразок єзуїтських колегій. Проте на відміну від вестанових колегіумів Лівобережної України, вони були зорієнтовані на надання освіти дітям української шляхти та уніатського духовенства. Продовжували діяти навчальні заклади католицьких конгрегацій, серед яких провідну роль відігравали школи орденів єзуїтів та піарів. Суттєвих змін система освіти зазнала в результаті загальнодержавних освітніх реформ 70—80-х рр. ХVІІІ ст., проведених на Правобережній Україні Едукаційною комісією Речі Посполитої і в Галичині та на Буковині, що перейшли під владу Австрії, австрійським урядом.

Таким чином, кінець XVIII ст. позначився кардинальними змінами у суб'єктності та структурі освітньої діяльності. Це було обумовлено початком індустріальної фази розвитку людської цивілізації, який співпав з переходом до абсолютистських монархій. В епоху абсолютизму становість суспільства досягає свого апогею і станові межі стають майже нездоланими. Разом з тим, під впливом ідей Просвітництва, утверджується розуміння значення освіти як потужного чинника зростання могутності держави. Розвиток індустріального суспільства і пов'язані з цим активізація товарно-грошових відносин, зростання торгівлі й промисловості, формування розгалуженого державно-адміністративного апарату абсолютистських монархій породжували необхідність суттєвих коректив державної освітньої політики. З метою забезпечення потреб індустріального суспільства в розширених обсягах підготовки освічених людей, наданні їм спеціальної освіти держава посилює увагу до розвитку всіх ланок освіти. Акцент робиться на наданні більш якісної освіти для привілейованих станів і водночас на поширенні можливостей отримання елементарної освіти нижчими верствами. Стара модель школи, тісно пов'язана з церквою, вже не відповідала вимогам часу і церква поступово втрачає монополію на організацію освіти.

Тому характерною рисою цього етапу стає поступове посилення державного чинника в розвитку освіти, перехід до формування її загальнодержавної системи на світських засадах і створення відповідного державного шкільного законодавства. Цей процес переходу у XVIII ст. не був різким і супроводжувався виникненням перехідних форм, які продовжували бути пов'язані з церквою, котра як і раніше відігравала важливу роль у розвитку освіти. Але домінуючим суб'єктом організації та управління освітою стає держава.

Це обумовило зміни і в кадровій політиці. Протягом розглядуваного періоду в Україні був нагромаджений певний досвід роботи щодо забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами. З другої половини XVII ст. визначається декілька основних форм їх підготовки, що залежали від рівня навчального закладу і тих завдань, які він вирішував. На Лівобережжі найбільш кваліфікований склад викладачів готувався в Києво-Могилянській академії та колегіумах. За рахунок кращих випускників вони забезпечували власні потреби, практикувалося завершення їх освіти в західноєвропейських університетах. Певна частина вихованців академії і колегіумів йшла вчителювати в початкову школу. До педагогічної діяльності вони залучалися вже в період навчання, виконуючи обов'язки інспекторів і домашніх вчителів, мандруючи під час ваканцій. Інша, переважна частина вчителів, готувалась

безпосередньо в парафіяльних школах з числа помічників дяків — “школярів”, “виростків”, “молодиків”.

Частина вихованців лівобережних навчальних закладів здійснювала викладацьку діяльність у православних школах Правобережної України. Підготовку вчителів до початку XVIII ст. продовжували здійснювати для них також братські школи. Відпрацьована система підготовки педагогічних кадрів діяла в католицьких орденах єзуїтів і піарів, де викладачі спочатку навчались у власних школах, а потім завершували освіту в системі вищих навчальних закладів католицької церкви, польських та західноєвропейських академіях і університетах. Аналогічні форми забезпечення кадрами діяли і в школах василіан. В останній чверті XVIII ст. в справі підготовки педагогічних кадрів відбулися суттєві зміни. У руслі загальноєвропейських тенденцій як складова державних реформ у дусі Просвітництва здійснюються освітні реформи, для забезпечення яких створюються спеціальні навчальні заклади, система педагогічної освіти.

РОЗДІЛ 4 . ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ Й АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

XIX ст. увійшло в історію Російської імперії як століття перетворень. За оцінкою В.О. Ключевського, народна освіта ніколи ще не входила так тісно в загальні перетворювальні плани уряду, як у цей період [58, с.202-203]. У руслі загальних реформ, які переживала країна, чотири рази зазнавала перебудови і система освіти. Двічі, за царювання Олександра I (1801—1825) та Олександра II (1855—1881), вона мала характер докорінних змін.

Говорячи про історіографію даного періоду, слід виділити ґрунтовну книгу офіційного історика міністерства народної освіти Росії С.В. Рождественського [113], публікації І. Альошинцева [2], І.Н. Бороздіна [13], М.Х. Весселя [15], а також серію статей сучасних дослідників В.А. Змєєва [38-40] та Н.В. Полякової [104; 105], в яких розглядаються питання освітньої політики російського уряду в першій половині ХІХ ст. Не втратили свого значення і праці відомих радянських істориків педагогіки Н.А. Константинова та В.Я. Струминського [62], Є.М. Мединського [78]. Цікавий матеріал з розвитку духовної освіти міститься в статтях Є.А. Андрєвої [3] та В.А. Федорова [149]. Проблема становлення та розвитку педагогічної освіти присвячена монографія Ф.Г. Паначина [95]. Як і для попередніх розділів важливе значення мають колективні монографії “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок ХХ ст.)” [114] та “Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. ХVІІІ ст. — перша половина ХІХ ст.” [91].

З української історіографії непересічне значення мають дослідження В.О. Біднова [8], М.Ф. Даденкова [24], І.Ф. Павловського [92; 93], С.О. Сірополка [123], Ф.І. Титова [137]. З праць, в яких досліджується розвиток середньої і вищої освіти в Україні у першій половині ХІХ ст., привертають увагу публікації А.В. Лопухівської [75], Г.В. та О.В. Самойленків [119], О.П. Удод [142] та Н.А. Шип [160; 161]. Передусім, це посібник А.В. Лопухівської, в якому аналізується розвиток ліцеїв та гімназій, і монографія Н.А. Шип, присвячена формуванню інтелігенції, зокрема педагогічної та науково-педагогічної. Звичайно, важливе значення мають також праці, присвячені історії Харківського, Київського, Львів-

ського університетів, інших навчальних закладів [11; 14; 42; 43; 57; 70; 74; 76; 152; 153 та ін.].

У цілому ряді праць розкриваються проблеми розвитку освіти в окремих регіонах України. Зокрема, в публікаціях П.Ф. Прокопенка, Д.А. Кочата [102], А.М. Ткаченка [138] — на Харківщині, В.В. Боброва [9;10] — на півдні України, А.Ф. Горелика, Г.М. Намдарова, В.Я. Башкиної [20] та В.С. Курило і В.І. Подова [67] — на Донбасі, Л.Г. Баїка, Б.Н. Мітюрова [5], М.М. Барної [6; 7], І.С. Курляк [68], О.І. Пенішкевич [98; 99], Б.М. Ступарика — в Галичині і Буковині.

Окремо слід виділити колективну монографію “Нариси історії німців та менонітів Півдня України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)” [90], статтю і навчальний посібник Т.Д. Липовської [72; 73] та книгу П. Марека [77], в яких розглядаються мало досліджені досі освітні процеси в німецьких колоніях, військових поселеннях та єврейських спільнотах. Надзвичайно цікавою є перша спеціальна робота, присвячена приказам громадської опіки, де Ф.Я. Ступак розглядає їх діяльність у сфері освіти [131].

Разом з тим можна констатувати відсутність спеціальних досліджень, в яких би безпосередньо розглядалися проблеми формування та реалізації державної освітньої політики в Україні в цей період.

4.1. Основні напрями державної освітньої політики в Російській імперії в першій чверті XIX ст.

Насильницьке відсторонення Павла I і вступ на престол у 1801 р. Олександра I привів до спроби відродити політику просвіченого абсолютизму. У своєму Маніфесті Олександр I декларував повернення до курсу правління Катерини II. З опали були повернені колишні катерининські сановники, які зайняли вищі державні посади. Молодий 24-річний імператор заявляв про необхідність проведення реформ. Ці заяви схвально приймалися дворянством, викликали пошавлення суспільної думки і дали можливість українському суспільству висловитись про свої потреби. Так, на Чернігівщині з ініціативи цивільного губернатора І.Ф. Френсдорфа на повітових зібраннях, які проводились для обрання депутатів на коронацію та принесення подяки новому імператору за відновлення Жалуваної грамоти дворянству, складались побажання від дворянства кожного повіту. Квінтесенцією цих повітових побажань стала “Записка про потреби малоросійського дворянства” від 14 серпня 1801 р., затверджена губернським дворянським зібранням. У ній, зокрема, дворянство

знову порушувало питання про реалізацію згаданого указу Катерини II від 23 квітня 1786 р. щодо відкриття в Чернігові університету. При цьому дворянське зібрання брало на себе зобов'язання побудувати його за рахунок раніше зібраних коштів [94, с.241, 255].

Головним ініціатором реформ виступив Негласний (неофіційний) комітет, до складу якого входили молоді аристократи, виховані на передових політичних ідеях XVIII ст. і добре знайомі з практикою державного управління в Західній Європі. Імператор та його “молоді друзі”, яких консервативний Г.Р. Державін називав “ватагою якобінців”, розраховували вчасно здійсненими реформами попередити загрозу революційних потрясінь. Головний зміст реформ вони вбачали, передусім, у реорганізації системи державного управління, яке оцінювалося ними як “потворне” [58, с.212; 113, с.32].

Об'єктивний сенс цієї реформи полягав, по-перше, у тому, щоб замінити систему особистих доручень, що заглиблювалася своїми коріннями до феодалної вотчини, системою установ з чітко окресленими функціями і визначеним порядком діловодства, звітності і контролю. В ідеалі ця реформа мала завершити будівництво тієї адміністративної споруди, яку почала зводити Катерина II, встановити ту політичну систему, до якої вона прагнула, тобто закріпити необмежену, централізовану, бюрократичну, підзаконну монархію. По-друге, необхідність реорганізації системи державного управління обумовлювалася й перетворенням Росії протягом XVIII ст. на колосальну євразійську імперію з населенням на початку XIX ст. майже 40 млн осіб. Фактично, зазначає М.В. Попович, сяк-так керованими і взагалі пов'язаними з центром через поштові тракти були губернські міста та невеликі території навколо них. На значному віддаленні від Петербургу сваволя місцевого чиновництва була необмеженою [107, с.301; 150, с.54].

З метою зміцнення вищого і центрального державного апарату, тіснішого зв'язку місцевих і станових установ з центром, посилення одноначальності в керівництві державою для підвищення особистої відповідальності чиновників усіх рангів і прискорення проходження справ та вирішення питань застарілі колеги замінялись новими вищими виконавчими органами на європейський зразок — міністерствами. Про це говорилося в Маніфесті Олександра I “Про створення міністерств” від 8 вересня 1802 р. Був заснований також Комітет міністрів для спільного обговорення питань державного управління під головуванням імператора [33, с.150, 154; 150, с.54].

У Маніфесті зазначалося, що міністерства керують не тільки державними справами, а й місцевими, ввіреними ним структурами,

підтримуючи з ними постійний зв'язок і отримуючи щотижневі меморії про всі поточні справи. Міністрів призначав імператор, перед яким вони були відповідальними. Міністр безпосередньо керував дорученими йому ділянками і подавав через Сенат щорічні письмові звіти з обґрунтуванням витрачання коштів, указанням результатів діяльності, стану справ і можливих перспектив. Реформування міністерств завершилося з прийняттям у червні 1811 р. “Загального установлення міністерств”, яке визначило одноманітність їх організації і діловодства, систему взаємовідносин структурних частин, а також взаємовідносин з іншими установами [33, с.154, 164; 54, с.128-129; 140, с.80].

Кожне міністерство отримувало одноманітну структуру: очолював його міністр з товаришем (заступником), при міністрі діяла канцелярія і рада. Рада міністра була дорадчим органом, до неї входили начальники основних структурних частин міністерства. Робочий апарат міністерства складався з департаментів, які поділялися на відділення, а відділення — на столи. В основу організації кожного міністерства покладался принцип одноначальності [33, с.164; 54, с.133].

У результаті на зміну променевій системі управління з її підпорядкованістю губернаторів і воевод, місцевих установ кожній колегії окремо у певних питаннях, що панувала у XVIII ст., прийшло галузеве управління з лінійною системою відомчого підпорядкування кожної установи певному міністерству. Структура влади, таким чином, організаційно і функціонально наблизилась до європейської [34, с.215; 122, с. 198]

Під час обговорення питання про реформу державного управління члени Негласного комітету дійшли висновку щодо необхідності створення й особливої галузі управління освітою, вилучивши її зі сфери безпосереднього підпорядкування загальній адміністрації на місцях. Увага до освіти обумовлювалася рядом обставин. З одного боку, уряд гостро відчував потребу в чиновниках для державної служби, підготовлених на європейському рівні, а з іншого — спеціалісти з відповідною підготовкою також були потрібні для промисловості і торгівлі, що розвивалися. До упорядкування системи освіти уряд штовхала і потреба встановлення більш пильного контролю за нею. Тому протягом першої половини XIX ст. простежуються дві тенденції: розвиток, хоча і повільний, освіти, забезпечення зростаючих потреб суспільства в освічених людях і одночасно посилення охоронювальної тенденції в освітній політиці, що знайшло своє відображення в посиленні принципу становості й релігійних засад. Причому треба відзначити, що на загальному тлі половинчастості реформ Олександра I найбільш послідовною була якраз освітня реформа [86, с.148; 105, с.147; 140, с.84].

Маніфестом 1802 р. проголошувалося створення восьми міністерств, у тому числі й міністерства народної освіти, визначалися його основні функції й обов'язки. Новоствореному міністерству, яке мало займатися “вихованням юнацтва і розповсюдженням наук”, підпорядковувались вищі, середні, нижчі навчальні заклади (крім тих, що знаходились під опікою імператриці-вдови Марії Федорівни), Академія наук, усі казенні і приватні друкарні, цензура, бібліотеки, музеї, видання відомостей та періодики, інші установи культури. При міністерстві утворювалося Головне правління училищ, до якого увійшли члени Комісії народних училищ — граф П.В. Завадовський, звільнений у 1799 р. від служби Павлом I і повернутий Олександром на посаду першого міністра народної освіти, Ф.І. Янкович, а також академіки М.Я. Озерецьківський і М.І. Фус та ін. Воно мало працювати над складанням статутів і навчальних планів закладів, відати призначенням і переміщенням педагогічного персоналу, забезпечувати книгами тощо. Іншим основним структурним підрозділом міністерства став департамент народної освіти у складі 12 чиновників [2, с.14-15, 17; 113, с.44-45].

Обговоривши в жовтні 1802 р. ряд поданих проектів формування системи освіти, Головне правління доручило правителью справ В.Н. Каразіну підготувати загальний план організації народної освіти в Росії. У січні 1803 р. царем були затверджені “Попередні правила народної освіти” — законодавчий акт, що визначав основи нової навчальної системи і відповідав за значенням Статуту 1786 р. Заключним етапом визначення основних принципів державної системи народної освіти, розрахованої не тільки на дворянство й духовенство, але й на непривілейовані верстви, стали опубліковані 5 листопада 1804 р. “Статут університетів Російської імперії” та “Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам” [113, с.43; 125, с.16].

Під час розробки цих документів урахувувався досвід інших країн, передусім Франції, щодо принципів побудови навчальних планів у дусі раціоналізму. Мова йде про проект філософа, просвітника, математика, одного з діячів Великої Французької революції Жана Антуана Кондорсе.

Проект Ж.А. Кондорсе (квітень 1792 р.) передбачав наступність початкової, середньої і вищої школи, створення спеціальних навчальних закладів для підготовки вчених і професорського складу. Пропонувалася організація 4 ступенів освіти: початкові школи, вищі початкові школи, інститути (середні школи), ліцеї (вищі школи). Увінчувало цю будівлю Національне товариство наук і мистецтв — вища наукова установа країни і одночасно орган, який керує усією системою освіти. План Ж.А. Кондорсе проголошував

рівність чоловіків і жінок у праві на освіту, безплатність навчання, необхідність заміни вивчення релігії курсом моралі. На думку Ж.А. Кондорсе, роль держави мала обмежуватися лише фінансуванням системи освіти і створенням умов, сприятливих для її розвитку. Що стосується принципів і методів, організації і змісту навчальної та виховної діяльності, то їх визначення було виключно прерогативою особливої корпорації вчених і діячів культури, незалежних від державної влади і перипетій політичної боротьби [17, с.138].

Запозичуючи багато з передових ідей педагогіки: безстановість і світський характер освіти, наступність усіх її ступенів, гуманістичні принципи виховання і, нарешті, безплатність навчання — розробники Статуту 1804 р. водночас ураховували досвід уже існуючих в Росії навчальних закладів — спадщину петровської і катерининської епох — головних і малих народних училищ. Практика показувала, що створена Статутом 1786 р. система освіти не знаходила того суспільного відгуку, на який розраховували його творці. У зв'язку з цим, реформатори вбачали шлях розвитку системи шкіл у тому, щоб, перетворивши головні народні училища, пов'язати їх з університетами і зацікавити в них дворянство. Елементарна школа, із суттєво скороченою порівняно з малими училищами програмою, достатньою для податних станів, мала залучити їх до себе. Зв'язуючою ланкою між ними повинні були стати перетворені з малих народних училищ повітові училища [136, с.14, 16-17].

У підсумку система загальної освіти створювалась як загальнодержавна система, що складалася з чотирьох ланок: у кожній парафії не менше від одного однокласного парафіяльного училища, у кожному повітовому місті, як мінімум, одне двокласне повітове училище, а в кожному губернському місті — чотирикласне губернське училище або гімназія, в найбільших містах — університети. Причому кожна з попередніх ланок ставала основою для переходу до наступної. Цієї цілісності, до речі, не було в проєкті Ж. Кондорсе [62, с.73].

Що стосується організації системи управління, то в Статуті 1804 р. більше враховувався досвід Едукаційної комісії Речі Посполитої. Нова система управління суттєво відрізнялася від форм керівництва освітою за Статутом 1786 р. Якщо раніше школи на місцях ввірялись загальній адміністрації і між ними не було будь-якої супідрядності, то новими Статутами вводилось суворо централізоване, ієрархічне керівництво, яке передбачало пряму залежність нижчих ланок системи освіти від вищих: парафіяльні училища підпорядковувались доглядачу повітового училища, повітові училища губернії — директору гімназії, гімназії — ректору

університету, університет — попечителю навчального округу, попечитель — міністру народної освіти, а міністр — безпосередньо верховній владі [62, с.73; 88, с.76; 91, с.198-199].

Таким чином, управління освітою ставало складовою загального розгалуженого і централізованого державного апарату. Це суттєво полегшувало уряду реалізацію завдань освітньої політики, проведення єдиної лінії в навчальних закладах усіх рівнів. Позитивним моментом було те, що вперше створювалась спеціальна адміністрація освіти, яка складалася з фахівців [71, с. 243; 95, с.40]

Уся Росія згідно з указом Олександра I від 24 січня 1803 р. поділялась на шість навчальних округів на чолі з попечителем, який одночасно був членом Головного правління училищ, куратором університету і начальником усіх навчальних закладів округу. Треба відзначити, що перші попечителі були в основному людьми досить прогресивних переконань, прихильниками освіти. Їх погляди відображали ідеї найбільш освіченої, ліберальної верстви російського дворянства. Попечителі підпорядковувались безпосередньо міністру і мали впроваджувати в життя політику уряду та офіційну педагогічну лінію міністерства, спрямовуючи діяльність керівників навчальних закладів і педагогічних колективів. Як член Головного правління училищ попечитель постійно жив у столиці і проводив через центральні установи заходи, необхідні для підвідомчого округу. При ньому перебував помічник, столоначальник і окружний інспектор, які перевіряли навчальні заклади, складали доповіді, зведення про стан справ в окрузі [40, с.200; 136, с.15].

Науковими, навчально-методичними і адміністративними центрами округів згідно із Статутом ставали університети. Тому крім уже існуючих — Московського (1755 р.) і Дерптського (1802 р.) — передбачалося заснування ще чотирьох вищих навчальних закладів — у Вільні, Казані, Харкові і Санкт-Петербурзі. У Петербурзі, правда, замість закритого в 1766 р. через відсутність студентів академічного університету на базі вчительської семінарії відкривався Педагогічний інститут, перетворений у 1816 р. на Головний педагогічний інститут, а в 1819 р. реорганізований в університет. У другу чергу планувалося відкрити університети в Києві, Тобольську і Великому Устюзі. Університетська освіта покликана була готувати перш за все “юнацтво для вступу в різні звання державної служби”, тобто кадри чиновників, а крім того — спеціалістів медиків і педагогів [113, с.53, 62].

Університетський статут 1804 р. був загальним для всіх університетів, певні відхилення допускались для Віленського і

Дерптського, окремі статті з урахуванням особливостей регіону приводились для Харківського і Казанського університетів. За Статутом створювалася організація, схожа за побудовою на університети Німеччини. Університетам надавалася значна автономія, вищою інстанцією в їх навчальних і судових справах були загальні збори, або Рада, що складалася з ординарних і заслужених професорів та ад'юнктів і збиралась раз на тиждень для розгляду основних наукових та адміністративних питань. Рада щорічно обирала ректора з числа ординарних професорів, якого затверджував імператор за поданням міністра народної освіти. Професори обирали і деканів факультетів. Виконавча влада в університеті доручалась правлінню (директоріуму) у складі деканів під головуванням ректора, воно розглядало поточні питання. Університети мали право створювати наукові товариства, мати свою друкарню, видавати журнали, газети, навчальну і наукову літературу [40, с.200; 115, с.113].

Оскільки на університети покладалося керівництво всіма навчальними закладами округу, то при радах створювались спеціальні колегії — училищні комітети з шести ординарних професорів на чолі з ректором, які щорічно переобиралися. Професори університету мали виконувати функції методистів та інспекторів (“візитаторів”), щорічно відвідувати навчальні заклади підвідомчих губерній, складати детальні звіти про їх стан. Рада університету призначала вчителів гімназій і повітових училищ, визначала порядок навчального процесу як університету, так і всіх інших навчальних закладів округу. Директори гімназій і доглядачі повітових училищ призначалися попечителем за поданням ректора університету, перед яким мали звітувати про свою роботу [138, с.5].

Головні народні училища перетворювались у гімназії, за відсутності їх у губерніях, слід було створити нові середні школи. Директори гімназій виконували адміністративні функції, керуючи всіма школами губернії. Їм підпорядковувались також доглядачі повітових училищ. Перед гімназіями ставилась подвійна мета: підготовка учнів до навчання в університетах і надання повної середньої освіти тим, хто збирався після гімназії займатися практичною діяльністю. Виходячи з цієї подвійної мети, навчальний план гімназій, створений М.І. Фусом, мав енциклопедичний характер. Він включав латинську, німецьку, французьку мови, географію, історію, статистику загальну і російську, початковий курс філософських (метафізика, логіка, мораль) та витончених (словесність, риторика, естетика) наук, математику (алгебра, геометрія, тригонометрія), фізику, природничу історію (мінералогія, ботаніка, зоологія), теорію комерції, технологію і малювання. У гімназії передбачалося мати вісім учителів з навантаженням 16—

20 годин на тиждень, кожний з яких мав викладати споріднені цикли предметів. Передбачалося, що гімназії можуть також готувати вчителів для повітових і парафіяльних училищ [61, с.175; 91, с.199-201; 95, с.41].

Тобто Статут 1804 р. впроваджував у життя загальноосвітню школу реального типу, як її розуміли в Росії кінця XVIII ст. і на Заході, зокрема в проекті Кондорсе. Звертає на себе увагу відсутність у програмі Закону Божого і російської мови, вивчення яких вважалося закінченим у повітовому училищі, і великий обсяг викладання соціологічних знань [24, с.197].

Оскільки розгортання широкої мережі навчальних закладів відбувалося після прийняття “Табеля про ранги”, то їх службовці фактично опинилися поза ієрархічною драбиною рангів і чинів. Статути якраз визначили правове становище професорсько-викладацького складу і вчителів. За статутами 1804 р. вони вважались державними службовцями, носили мундири і отримували відповідні чини. Ректори університетів відносилися до IV класу, ординарні професори — до VII класу, екстраординарні професори і ад’юнкти — до VIII класу, магістри — до IX класу. Звання заслуженого професора надавалося тим, хто мав стаж у 25 років викладацької роботи. Це давало право на пенсію в розмірі повного окладу. Для директорів гімназій передбачався чин не нижче ніж VIII класу, для вчителів основ наук — не нижче ніж IX класу, для вчителів мов — X класу і для вчителів малювання — XII класу [95, с.59; 113, с.59; 141, с. 90-91].

Повітові училища мали відкриватися замість малих народних училищ по одному в кожному губернському і повітовому місті, а за наявності коштів і в більшій кількості. Перед ними теж ставилась подвійна мета: підготовка учнів до продовження освіти в гімназіях, а також надання дітям різного стану необхідних знань, які “відповідають їх станові і промисловості”. Випускники училищ приймалися до гімназій без екзаменів. Дворічний курс навчання включав 15 предметів: Закон Божий, читання книги “Про обов’язки людини і громадянина”, граматику, чистописання, загальну та російську історію і географію, арифметику, початкові правила геометрії, фізики і природничої історії, початкові правила технології, які стосуються господарства краю і його промисловості, малювання. Усі предмети викладали двоє вчителів, тижневе навантаження яких становило 28 годин. Відповідно були перевантажені й учні. Справа в тому, що, якщо у Ж.А. Кондорсе первинна школа розраховувалась на чотири роки, а вторинна — аналог повітового училища — на три роки, то в Росії курс перших двох ланок системи освіти, як зазначалося, становив відповідно один і два роки [78, с.112; 91, с.201-202; 95, с.41; 104, с.168].

Якраз у ставленні до повітових і парафіяльних училищ виявлялася подвійність реформи. Усі навчальні заклади офіційно проголошувались всестановими, але принципи фінансового забезпечення промовисто говорили про ставлення держави до їх окремих ланок. У 1805 р. державні витрати дорівнювали 125,5 млн крб., з яких на систему освіти спрямовувалось 2,6 млн (2%), а в 1815 р. із суми державних витрат у 271,25 млн крб. на освіту витрачалося лише 2,35 млн крб. (0,9%). Наприкінці царювання Олександра I асигнування зросли. В 1825 р. з витратної частини державного бюджету, яка становила 413,5 млн крб., на освіту виділялося 8,6 млн крб. (1,9%). Але треба враховувати, що відбулося значне знецінення грошей, у 20-х рр. курс срібного карбованця дорівнював приблизно трьом карбованцям асигнаціями. Причому за рахунок казни повністю фінансувалися лише університети, переважно гімназії і повітові училища. Так, на утримання повітового училища держава виділяла на рік 1 250 крб. Ця так звана штатна сума розподілялась так: доглядачу — 300 крб., двом учителям — 500, за навчання Закону Божому — 75, за уроки малювання — 75, на утримання школи — 300 крб. На міські громади уряд покладав обов'язок утримувати за свій рахунок учителя нижчого відділення. Для гімназій губернські прикази громадської опіки додатково виділяли щорічно по кілька тисяч карбованців. Що стосується парафіяльних училищ, то їх утримання Статут 1804 р. покладав на міське самоуправління, в казенних селах — на самих селян, а в поміщицьких — “за розпорядженням поміщиків” [24, с.198; 74, с.72; 78, с.114; 91, с.198, 202; 104, с.175; 109, с.56, 58].

Тверезо мислячі сучасники, зокрема М.М. Сперанський, розуміли всю складність розвитку початкової освіти в умовах збереження кріпосного права. Але, як писав у своїй записці щодо принципів реформування освіти вихователь Олександра I Ф. Лагарп, організувати школи на селі важко всюди, і особливо в Росії, однак це необхідно робити, оскільки “нічого не почавши, нічого не можливо і досягти”. Тому в Статуті 1804 р. з'явився великий розділ про парафіяльні училища. В ньому говорилося, що такі училища можуть засновуватися як в губернських і повітових містах, так і в селах при кожній церковній парафії. В селах, де мешкали державні селяни, вони ввірялись священикам, а в поміщицьких селах — “просвіченому і благонаміреному опікуванню самих поміщиків”. Доглядачі повітових училищ мали схилити останніх до їх відкриття і за необхідності звертатися до повітових предводителів дворянства [62, с.73-74; 91, с.202; 92, с.1-2; 113, с.32].

Перед училищами ставилася подвійна мета: готувати до повітових училищ і надавати “дітям землеробського та інших

станів відомості, їм необхідні”. Протягом року в містах і фактично півроку в сільських парафіяльних училищах (від кінця до початку польових робіт), діти мали навчатися читанню, письму, першим діям арифметики, вивчати Закон Божий, читати книгу “Краткое наставление о сельском домоводстве, произведении природы, сложении человеческого тела и вообще о средствах к предохранению здоровья”. Навчання забезпечував один учитель протягом 19 годин на тиждень. Питання про те, хто має навчати, спочатку залишалося відкритим, і лише в січні 1805 р. було вказано, що в сільських парафіяльних училищах мають навчати парафіяльне духовенство і причт. Статут декларував, що в парафіяльні училища приймаються діти будь-якого стану, статі і віку, тобто тільки до них дозволялося приймати дівчат [61, с.174; 78, с.112; 91, с.202].

Загальнодержавний характер освітньої системи проявлявся і в посиленні контролю за приватною освітою, досить популярною в той час. У 1808 р. в шести навчальних округах діяв 91 приватний пансіон з 2 854 учнями. В Україні на початку ХІХ ст. вони існували в Києві, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Одесі, Катеринославі тощо. Приватні пансіони були залежними від органів управління освітою. Засновник пансіону зобов’язаний був подати клопотання директору гімназії з переліком предметів і навчальним планом, списком учителів та свідоцтвами про їх освіту. Методи викладання і підручники в приватних пансіонах мали бути однаковими з державними навчальними закладами. Вчителі приватних пансіонів повинні були навчатися методам викладання в гімназіях і отримувати від них відповідні свідоцтва. Щорічні іспити в пансіонах також мали відбуватися в присутності директора гімназії (в повітових містах — доглядача повітового училища). Керівники пансіонів зобов’язувалися надавати директору гімназії звіти про діяльність закладу [78, с.116; 136, с.26; 142, с.86-87].

Продовжувалося обмеження і унормування діяльності приватних пансіонів, які утримувалися іноземцями. Вони підлягали особливому контролю. Як вказувалося в циркулярі від 25 травня 1811 р., ці пансіони “досить рідко бувають з якостями для цього потрібними”. Їх засновники зобов’язувалися віддавати 5% від плати вихованців на користь міністерства народної освіти. Дозвіл на відкриття таких пансіонів мав видаватися лише особам, які володіють необхідними пізнаннями в науках і російською мовою. Встановлювалося також, що викладання в них повинно здійснюватися виключно російською мовою [78, с.127].

Говорячи про мовну політику в освіті, слід відзначити, що згідно з пунктом 3 §85 “Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам” у тих губерніях, де, крім російської, вживається й інша мова, у навчальних закладах необхідно було викладати

граматику місцевої мови. У Дерптському та Віленському навчальних округах, скажімо, навчальний процес здійснювався переважно німецькою і польською мовами відповідно. Це була поступка уряду німецькому і польському дворянству. Але це не стосувалося України, оскільки українська мова офіційно розглядалася урядом лише як діалект російської. Тому українська мова ігнорувалася Статутом 1804 р. і викладання нею в школах заборонялося [67, с.5; 75, с.39].

Значною мірою це пояснювалося позицією української знаті, її, за висловом О. Субтельного, “малоросійською свідомістю”. Багатьох представників колишньої української старшини, пише він, вражали велич і могутність імперії, приваблювала можливість зробити блискучу кар’єру, тому вони не наполягали на освіті рідною мовою. Російська школа та університет, на їх думку, були більш придатними для службової кар’єри. Типовим прикладом є слова одного з “молодих друзів” імператора — В.П. Кочубея: “Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший...Моє становище підносить мене над усякими дріб’язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній [українських] з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують”. Звичайно, такі погляди полегшували уряду здійснення його політики [135, с.262-263].

У цілому можна зробити висновок, що освітня реформа 1803—1804 рр. розвивала принципи просвіченого абсолютизму. Метою формування загальнодержавної системи початкової, середньої і вищої освіти, створення централізованої системи управління нею, встановлення наступності між різними типами шкіл, відкриття нових університетів, а також ряду спеціальних середніх і вищих навчальних закладів було забезпечення державного апарату, господарства, науки і культури необхідними освіченими кадрами [150, с.51, 54].

Реформи торкнулися не лише системи загальної освіти. До початку XIX ст. в Росії не існувало цілісної системи духовних навчальних закладів. Розрізнені навчальні заклади знаходилися, як вже зазначалося, під наглядом і віданням єпархіальних архієреїв. Тому в загальному контексті перетворень була проведена і реформа духовної освіти, яка ставила за мету забезпечення єдності і наступності всіх ступенів духовних навчальних закладів і програм навчання, підвищення їх загальноосвітнього рівня, сприяння розвитку богослов’я в академіях, дотримання обов’язкової вимоги освітнього цензу для всіх кандидатів на духовні посади. У листопаді 1807 р. створюється Комітет для удосконалення духовних училищ під головуванням петербурзького митрополита Амвросія. До його складу увійшов і статс-секретар М.М. Спе-

ранський, який пройшов усі ступені духовної освіти і добре знав її проблеми і недоліки. Головним недоліком він вважав відсутність наступності і засилля латинської мови. У червні 1808 р. Комітет подав на розгляд Олександра I підготовлену М.М. Сперанським “Доповідь про вдосконалення духовних училищ”, покладену в основу законодавчих актів про реформу духовної освіти. За аналогією зі світськими школами встановлювались чотири типи духовно-навчальних закладів: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії, академії. Закріплювалась окружна система організації духовної освіти: формувались чотири навчальних округи на чолі з духовними академіями. Кожна з дев’яти епархій округу зобов’язувалась мати одну семінарію, 10 повітових і 30 парафіяльних шкіл. Уводився принцип виборності при заміщенні посад ректорів академії і інспекторів семінарій [34, с.125; 85, с.229; 117, с.44; 149, с.76].

Центральним органом управління всією системою духовних навчальних закладів стала утворена в червні 1808 р. при Синоді, але незалежна від нього, Комісія духовних училищ. До неї увійшли майже всі члени Комітету для удосконалення духовних училищ і представники від професури духовних академії. На Комісію покладалося завдання розробки статутів академії і семінарій, навчальних планів і програм, видання постанов та інструкцій по духовному навчальному відомству. М.М. Сперанським були розроблені проекти статутів академії, семінарій, повітових і парафіяльних училищ. Велику увагу він приділяв викладанню загальноосвітніх дисциплін, аби наблизити духовні заклади до світських. Розширювались програми з математики, фізики, біології, російської і загальної історії, філології, філософії. Нові іноземні мови з розряду факультативних переводились до обов’язкових. Одним із мотивів, як зазначали сучасники, було бажання М.М. Сперанського перетворити академії і семінарії на постачальника “людей міцного ґарту для цивільної служби, для створюваної ним бюрократії” [34, с.125; 117, с.44; 149, с.78].

Створення округів через нестачу викладацьких кадрів, особливо в академіях, потребувало значного часу. Першим у 1809 р. було утворено Санкт-Петербурзький, у 1814 р.— Московський, у 1819 р.— Київський і в 1842 р.— Казанський округи. До формування Київського і Казанського округів їх духовні навчальні заклади тимчасово знаходились у складі Санкт-Петербурзького і Московського. Статuti 1808—1814 рр. передбачали викладання суворо визначеного комплексу дисциплін на різних ступенях духовної школи. Дворічні парафіяльні школи базувалися на принципах загального початкового навчання. До них приймалися переважно діти духовенства у віці 6—8 років.

Закінчення шестирічного повітового духовного училища давало право на зайняття посади причетника і вступу до семінарії. У семінаріях установлювався шестирічний термін навчання в трьох дворічних класах: риторики, філософії, богослов'я. Їх випускникам, залежно від успішності, присвоювався один з трьох розрядів. Кращим присвоювався перший розряд, вони отримували звання “студент” і могли продовжувати освіту в академії або отримувати кращі парафії чи займати посади викладачів в єпархіальних духовних училищах. Семінаристи другого розряду отримували право вступу до Медико-хірургічної академії. Ті, кому присвоювався третій розряд, поступали священниками чи дияконами в церкву четвертого розряду [149, с.76-77].

Навчання в академіях тривало чотири роки з поділом на два класи — філософський і богословський. Основне завдання академії полягало в підготовці викладачів семінарій і настоятелів міських парафій, кадрів для адміністративних церковних посад. Кращих випускників академії залишали в себе для викладацької роботи. Реформа 1808—1814 рр. обумовила підвищення рівня духовної освіти, сприяла збільшенню числа викладачів для духовної школи, підвищенню їх професійного рівня. Віднині викладацький склад духовних семінарій формувався з випускників академії, а повітових училищ — з випускників семінарій. Вихованці духовних навчальних закладів були і одним з основних джерел формування чиновництва: більше третини його склали колишні семінаристи. Згідно з чинним законодавством випускники першого розряду академії, скажімо, приймалися на цивільну службу з чином IX класу, а семінарій — з чином XII класу. Оскільки реформа запроваджувала залежність призначення і переведення священників від типу закінченого ними навчального закладу і отримання атестату, вона значною мірою змінила ставлення духовенства до своєї професійної освіти. Але в повному обсязі реформа за час царювання Олександра I не була реалізована. На її початку в Росії існувало три духовні академії — Московська, Київська і Петербурзька (Казанська тимчасово знаходилась на становищі семінарії), 35 семінарій і 76 повітових училищ. До 1825 р. замість запланованих 56 семінарій діяло 39, замість 360 повітових училищ — 128 і замість 1 080 парафіяльних училищ — 170 [36, с.263-264; 149, с.77-79].

Не відбулося помітних змін і у сфері загальної освіти. Вбачаючи в університетах вирішальну ланку освіти в Росії, уряд, по суті, ігнорував інші її рівні. За підрахунками Є.М. Мединського, на 1809 р. уряд розгорнув мережу університетів на 83%, мережу гімназій — на 66%, повітових училищ — на 17% і парафіяльних училищ — менше ніж на 5%. Зокрема, в Україні в 1809 р. нараховувалось лише 29 повітових і 93 парафіяльних училища

[78, с.114]. У підсумку відбувався повний розрив у, здавалося б, цілісній і стрункій системі, яка базувалася на суворій послідовності окремих ланок. Принцип наступності і всестановості зводився нанівець вже тим, що дворянство не навчалося в парафіяльних і значною мірою в повітових училищах, отримуючи початкову освіту вдома. До того ж уже через півроку після набуття Статутом 1804 р. чинності уряд стає на шлях посилення становості освіти і під тиском дворянства дозволяє відкриття з 1806 р. дворянських пансіонів. Наступність не забезпечувалась також через низький рівень викладання в парафіяльних училищах. Унаслідок дуже низького освітнього цензу їх учительського складу, про що мова буде йти далі, рівень підготовки учнів був значно нижчим, ніж цього вимагав перший клас повітових училищ. Тому значна кількість учнів парафіяльних шкіл просто не в змозі була продовжувати навчання в повітових училищах [48, с.203; 78, с.118; 86, с.149; 104, с.169-170; 112, с.295; 136, с.23].

Певне місце в освітній системі початку XIX ст. посіли і такі нові типи привілейованих навчальних закладів, як ліцеї і гімназії вищих наук, зразком для яких служила французька модель. Поєднуючи в собі університетський та гімназійний курси, ліцеї відповідали бажанню дворянства щодо прискороного отримання освіти з метою скорішого вступу на службу і отримання чинів. В.П. Кочубей, висловлюючи поширену думку російського дворянства, в листі до М.М. Сперанського з приводу наміру А. Ришельє заснувати в Одесі ліцей зазначав, що потрібні не університети, особливо університети на німецький зразок, тим більше, коли в них немає кому вчитися, а ліцеї. Система ліцеїв, підкреслював він, є найкращою, яку можна прийняти для Росії [113, с.75-76].

Але треба відзначити, що дворянство, як і раніше, не схильне було навчати своїх дітей у ліцеях та університетах. Скажімо, у Харківському університеті в 1805 р. навчалося лише 57 чоловік (20 з них були вихованцями Харківського колегіуму), у 1807 р.— 65, 1809 р.— 72, 1816 — 122, 1820 р.— 195, 1830 р.— 276 студентів. Причому, якщо в 1805 р. дітей дворян серед них було 40%, то в 1830 р.— трохи більше 45%. До того ж на початку XIX ст. більшість студентів російських університетів обмежувалась закінченням тільки першого, підготовчого курсу, вважаючи це достатнім для початку цивільної служби. Лише частина з них здавала комплексний екзамен, необхідний для переведення в головне відділення університету і продовження навчання на одному з його факультетів з метою отримання звання дійсного студента, яке давало право на чин XIV класу. У той самий час “Попередні правила народної освіти” (1803 р.) передбачали, що у зв’язку з відкриттям університетів, гімназій і училищ і усуненням таким

чином перешкод для отримання освіти представниками всіх неподатних станів, насамперед дворянством, через п'ять років усі посади цивільної служби, які потребують правових та інших спеціальних знань, будуть заміщуватись особами з відповідною освітою [38, с.172-173; 123, с.191; 153, с.15-16; 162, с.119-120; 165, с.227].

Для того щоб стимулювати дворянство до навчання і забезпечити систему державного управління освіченими чиновниками, М.М. Сперанський у грудні 1808 р. у своїй записці царю “Про удосконалення народного виховання” запропонував установити залежність службової кар’єри від освітнього цензу, передусім від університетського диплому [129, с. 374-375]. Наслідком став указ Олександра I Сенату від 6 серпня 1809 р. “Про правила надання чинів на цивільній службі і про іспити в науках для надання колезького асесора та статського радника” (перший штаб-офіцерський і перший генеральський чини), який містив перелік вимог до кваліфікації претендентів на службу в державних установах. У його преамбулі зазначалося, що головна причина низької освіченості чиновництва є практика отримання чинів не стільки внаслідок заслуг і знань, скільки за вислугою років. Тому визнавалося за необхідне, щоб чин колезького асесора (VIII клас) могли отримувати лише ті чиновники, які мали на руках свідоцтво про успішне закінчення курсу навчання в одному з російських університетів або витримали екзамени за спеціальною програмою, що вимагала перевірку знань російської і однієї з іноземних мов, знання природного, римського, цивільного і карного права, загальної і російської історії, державної економії, арифметики, геометрії, фізики, географії і статистики Росії. Ці іспити доручалось приймати спеціальним комітетам у складі ректорів і трьох професорів відповідного університету [51, с.41; 104, с.174; 139, с.132-133; 162, с.120].

Указ 1809 р. викликав велике незадоволення серед дворянства і не став достатнім стимулом для підвищення освітнього рівня чиновництва. Незабаром почали робити виключення з правил, оскільки міністри скаржились на утруднення із заміщенням посад і намагались довести, що в роботі їх міністерств практичний досвід має переважне значення перед загальною освітою. У результаті надання дозволів стосовно окремих категорій чиновників і цілих відомств не дотримуватись передбаченого порядку набуло такого широкого характеру, що, як зазначає Л.Є. Шепелев, уже через три роки після видання закону скоріше винятком можна було вважати дотримання його вимог [162, с.121].

Підсумовуючи результати перших років освітньої реформи, слід зупинитись на оцінці діяльності міністерства народної освіти

і особисто П.В. Завадовського. Справа в тому, що в літературі досить часто їй дають негативну оцінку, посилаючись на лист одного з “молодих друзів” графа П.О. Строганова попечителю Петербурзького навчального округу М.М. Новосільцеву: “Наше міністерство народної освіти йде дещо тихо. Господь бог, створивши всесвіт за шість днів, відпочивав сьомий, а наш міністр діє краще, він рівно нічого не робить шість днів і тим не менше відпочиває і сьомий” [86, с.140]. Але при цьому залишається поза увагою ставлення молодого імператора до повернутих з опали на початку царювання катерининських вельмож взагалі і П.В. Завадовського зокрема. В листі до Ф. Лагарпа Олександр І писав: “Ми зробили його поблажливим до неможливості, справжня вівця, словом — він нікчемний і знаходиться у складі міністерства тільки для того, щоб не кричав, що відсторонений” [86, с.141]. Тобто це був змушений крок царя з метою привернути на свій бік громадську думку і зміцнити свої позиції на троні, залучивши помітних представників сановної бюрократії катерининських часів. Звичайно, таке ставлення царя, відоме “молодим друзям”, не могло не впливати на їх оцінку П.В. Завадовського.

Проте деякі відомі дореволюційні історики освіти, такі як академік М.І. Сухомлинов та І. Альошинцев, вважали вибір міністра вдалим [2, с.15-16]. Сучасні дослідники, зокрема В.А. Змеєв, також відзначають, що, будучи міністром, П.В. Завадовський провів суттєві перетворення ліберального спрямування в системі освіти. У 1810 р. він був відправлений у відставку і його на посаді міністра замінив інший виходець з України, більш молодий граф О.К. Розумовський [38, с.170].

Якраз 1810 р. став певною межею в розвитку освіти. Власне, призначення замість ліберального П.В. Завадовського консервативно налаштованого О.К. Розумовського і відображало суттєве поправління поглядів імператора. Через рік настала черга і М.М. Сперанського. Певний відбиток на освітню політику наклав і розрив у 1810—1812 рр. з Францією та подальше зближення з Прусією. Орієнтація на Прусію мала наслідком запозичення елементів пруської системи освіти. Зокрема, це знайшло прояв у “міні-реформі” нового попечителя Петербурзького навчального округу С.С. Уварова. Його активно підтримував новий міністр, на дочці якого він був одружений. У 1810 р. С.С. Уваров подав до міністерства народної освіти свій проект реорганізації петербурзької гімназії, в якому особливо підкреслювалося, що її головною метою має бути підготовка до університету. Він пропонував виключити з навчального плану політекономію, комерційні науки, ряд інших предметів, увівши замість них Закон Божий, російську мову і словесність, грецьку мову. Причому

пріоритетність надавалась якраз вивченню давніх мов [1, с.93; 15, с.233-234; 51, с.40; 118, с.66].

У принципі це було відображенням боротьби двох домінуючих у педагогіці XVIII—XIX ст. концепцій: формальної і матеріальної освіти. Перша з них брала свій початок від Дж. Локка та Й.Г. Пестолоцці, її прихильники вважали, що джерелом знань є розум, і знання породжуються передусім його самостійністю. У зв'язку з цим завданням освіти є не стільки надання учням фактичних знань, скільки розвиток їх розумових здібностей, схильності до аналізу, синтезу, логічного мислення тощо. Виходячи з цієї посилки, вони стверджували, що кращим засобом розвитку мислення учнів є вивчення мов, особливо давніх — грецької і латинської, а також математики, і тому відстоювали переважно гуманітарний, “класичний” напрям освіти. На відміну від них представники концепції матеріальної освіти виходили з філософії емпіризму, стверджуючи, що пізнання не може вийти за межі безпосереднього досліду, і тільки дослід може бути джерелом знань. Звідси робилися педагогічні висновки: учнів слід озброювати переважно природничими знаннями, а критерієм відбору освітнього матеріалу має бути його придатність до життя, до безпосередньої практичної діяльності учнів у майбутньому. Концепція матеріальної освіти відображала потреби розвитку промисловості і науки, вона стала основою так званого реального напряму в шкільній освіті [151, с.130-131].

У Росії в другому десятилітті XIX ст. перемогли прихильники першого напряму і протягом усього XIX — початку XX ст. вони домінували в керівництві освітою (зокрема, до них належала більшість з 28 міністрів народної освіти), визначаючи її зміст і основні параметри освітньої політики. У листопаді 1811 р. О.К. Розумовський затвердив проект навчального плану петербурзької гімназії, поданий С.С. Уваровим, в якості спроби на п'ять років. Курс на поглиблення класицизму в гімназійній освіті вповні відповідав інтересам дворянства. Потреби купецтва й міщанства мали задовольнятися відкриттям при повітових училищах і гімназіях окремих спеціальних класів, ухил в яких робився на науки, що готували до діяльності у сфері торгівлі й промисловості [104, с.169; 163, с.76].

Охоронювальні тенденції в освітній політиці посилювалися після війни 1812 р. і, особливо, після створення Росією, Австрією і Прусією в 1815 р. Священного Союзу. У 1816 р. після відставки О.К. Розумовського, який залишив посаду на знак протесту проти закриття без його відома єзуїтської школи в Петербурзі, новим міністром народної освіти призначається давній друг царя, обер-прокурор Синоду князь О.М. Голіцин, з ім'ям якого та його

улюбленців М.Л. Магницького (між іншим, колись близького співробітника М.М. Сперанського), Д.П. Руніча і Я.З. Карнеєва пов'язана епоха нестриманого обскурантизму. Новий міністр головним своїм завданням вважав боротьбу з політичним лібералізмом і релігійним вільнодумством, різко засуджував ліберальну систему освіти, що сформувалася до нього. В 1817 р. майже одночасно в Пруссії і Росії міністерство народної освіти перетворюється на міністерство духовних справ і народної освіти, “щоб християнське благочестя було завжди основою справжньої освіти” [24, с.115; 38, с.178; 78, с.119-123; 107, с.304]. Таким чином О.М. Голіцин, за висловом Н.А. Троїцького, з благословіння царя, почав здійснювати “християнізацію” освіти, щоб максимально наблизити її до догм Священного Союзу [140, с.277].

Особливу увагу і хвилювання керівників нового міністерства привертала вищі навчальні заклади. Великі побоювання викликала можливість розповсюдження в них революційних ідей, що, вочевидь, було пов'язане з обговоренням питання про німецьке студентство під час Аахенського конгресу Священного Союзу в 1818 р. і на конференції міністрів німецьких держав у 1819 р. в Карлсбаді, де князь К. Меттерніх висловився за сувору цензуру і надзвичайні заходи щодо університетів, гімназій і шкіл. У 1819 р. О.М. Голіцин послав М.Л. Магницького ревізувати Казанський університет, який після перевірки був оголошений ним справжнім “розсадником вільнодумства” [78, с.123; 87, с.89, 111].

Як будь-який політичний ренегат, М.Л. Магницький намагався підвести під свої дії політичну базу. На його думку, стан освіти й виховання в Росії катастрофічні. Справу можна виправити лише правильною урядовою політикою у сфері освіти, яку слід будувати на двох основних принципах — православ'ї та самодержавстві. Тільки таким чином можна врятувати країну від загибелі, яка їй загрожує, оскільки діє широка змова проти Бога і царів [24, с.199; 118, с.89-90]. У записці на ім'я Олександра І він зазначав, що революційний рух у Європі бере свій початок, головним чином, з університетів. Провідником цієї пекельної сили, писав він, є слово людське, а знаряддям — друкарство: “професори безбожних університетів передають тонку отруту невірства й ненависті до законної влади нещасному юнацтву, а друк розливає її по всій Європі”. Тому обговорювалося навіть питання про закриття всіх університетів, крім Московського. До цього справа не дійшла, але в найближчому майбутньому настала, за висловом І.Н. Бороздіна, “ера проскріпцій Марія і Сулли” [13, с.361-362].

У червні 1819 р. М.Л. Магницький призначається попечителем Казанського навчального округу, а в січні 1820 р. імператор затверджує інструкцію для управління університетом з установкою

на перетворення його і всіх навчальних закладів округу в такий стан, “в якому їм необхідно бути і для відповідності інтересам уряду”. М.Л. Магницький здійснив справжній погром університету. Першим його кроком було отримання дозволу міністерства на вигнання 11 “неблагонадійних” професорів. Він свавільно змінював одні курси наук іншими, намагався надати навчальному процесові монастирських рис. Він вимагав, щоб усі науки, до математики включно, викладалися на основі Святого письма. У щорічних і випускних атестаціях студентів над усе, включаючи будь-які успіхи в науках, цінувалася “благонаміреність”. Недарма консервативно мислячий, але по-справжньому освічений М.М. Карамзін називав голіцинське міністерство народної освіти “міністерством затемнення”. Урешті-решт молодий університет на очах почав занепадати, скоротилась чисельність студентів і попечителя у подальшому за розтрату казенних коштів звільнили з посади. Ще однією причиною закінчення кар’єри М.Л. Магницького стало те, що він у своєму завзятому дійшов до написання доносу на майбутнього царя Миколу I, тоді великого князя, звинувачуючи його в заохоченні “шкідливих професорів, вигнаних урядом”. Після смерті Олександра I цей документ був знайдений серед його паперів і показаний новому імператору [38, с.178-179; 79, с.211; 87, с.111].

Але на початку 20-х рр. його діяльність послужила зразком для попечителів інших навчальних округів: петербурзького — Д.П. Рунича, який змінив на цій посаді в 1821 р. незгодного з лінією голіцинського міністерства С.С. Уварова, і харківського — З.Я. Карнеєва, між іншим, колишнього вихованця Харківського колегіуму, який у 1817 р. прийшов на зміну лібералу С.Й. Потоцькому. Зокрема, справи “про вільнодумство” виникають у Харківському університеті, Ніжинській гімназії вищих наук. З.Я. Карнеєв почав переслідувати Й. Шада за його книгу “Природне право” (1814 р.), в якій автор відстоював ідеали свободи совісті, думки, права на освіту. У підсумку, “за гординю безвір’я” він протягом 24 годин був висланий із Харкова і взагалі за межі Росії. У Ніжинській гімназії, єдиній школі, де не припинявся виклад природного права, після трирічного слідства (1827—1830 рр.) і ревізії члена Головного правління училищ Е.Б. Андеркаса цар звільнив кращих професорів К.В. Шапалинського, М.Г. Білоусова, І.Я. Ландражина, Ф.Г. Зінгера “без права подальшої служби по навчальному відомству”. У грудні 1832 р. до них додався ще один професор — А.М. Андрущенко [24, с.200; 82, с.71; 84, т.1, с.265; 91, с.406; 107, с.319, 322; 118, с.90-91; 119, с.53-56; 123, с.192; 144, с.176].

Розгром Казанського, а потім Петербурзького університетів, інших навчальних закладів, знаменував явну кризу ідеології

“просвіченого абсолютизму”. У наступні кілька років олександрівського царювання, що залишалися, нова доктрина так і не була сформульована [79, с.219].

У серпні 1818 р. О.М. Голіцин створив при міністерстві вчений Комітет, одним з найголовніших завдань якого визначалося спрямування народного виховання на встановлення в суспільстві “постійної і рятівної згоди між вірою, знанням і владою”. Парафіяльні школи планувалося повністю передати в руки духовенству, але цей проект був відхилений самими церковними ієрархами. Ректор Петербурзької духовної академії, архієпископ Філарет заявив, що семінаристів не вистачає для зайняття священницьких посад, не кажучи вже про вчительську роботу. Дійсно, значно пізніше — в 1831 р. — в Подільській єпархії добра третина парафіяльних священників взагалі нічого не закінчувала, лише кожний сьомий священник мав за плечима духовну семінарію [50, с.264; 91, с.205; 136, с.22].

Особливі напади з боку значної частини членів Головного правління училищ зазнавала “згубна система енциклопедичної освіти”. Головними пунктами реформи навчальних програм для них були: знищення енциклопедичності середньої освіти, виключення суспільних і філософських наук як небезпечних у політичному і релігійно-моральному відношеннях, піднесення релігійного виховання. Учений комітет, погоджуючись з цією думкою, вважав за необхідне обмежитися в гімназіях і повітових училищах викладанням наук “корисних і потрібних в усякому стані і відомих під ім’ям “*litterae humaniores*” (тобто гуманітарних наук), право ж викладання філософських і політичних наук надати тільки університетам [74, с.41-42].

Головне правління училищ 27 березня 1819 р. затвердило новий навчальний план гімназій і повітових училищ, підготовлений Ученим комітетом. З гімназійного курсу виключались початкові курси філософії і витончених наук, основи політекономії, комерційних наук і технології, посилювалося викладання мов, особливо давніх, розширювались курси географії і історії, вводилося викладання Закону Божого. З курсу повітових училищ усувались початки природничої історії та технології, скорочувались курси географії та історії. Латинська і німецька мови ставали обов’язковими лише для тих, хто готувався до гімназії. Вилучалась навіть перероблена Катериною II та І.І. Бецьким книга І. Фельдгера “Про обов’язки людини і громадянина”, якою користувались з 1783 р., на тій підставі, що вона викладена “на філософських засадах, завжди слабких”, а за рахунок звільнених годин посилювалось читання Святого письма. Що стосується парафіяльних училищ, то для них залишався дійсним навчальний план за

Статутом 1804 р. [24, с.199; 56, с.439; 91, с.206; 105, с.150-151].

Незадовго перед цим, у січні — лютому 1819 р., міністерство приймає ще ряд рішень щодо посилення релігійності виховання на всіх рівнях освіти. Зокрема, рішенням Головного правління училищ від 30 січня приписувалося заснувати в усіх університетах кафедри богослов'я з тим, щоб викладати “початки справжнього богопізнання і християнського віровчення”. А 7 лютого О.М. Голіцин підписав “Циркулярну пропозицію про введення в усіх училищах читання Нового Завіту”, згідно якій, крім звичайних уроків Закону Божого, учням і студентам необхідно було щоденно читати в певні години також Новий Завіт. Але спроби О.М. Голіцина і очолюваного ним Біблійного товариства поставити освітній процес у прямий зв'язок з релігійним вихованням мали ухил у бік містицизму. Це викликало незадоволення православних ортодоксів, чим скористався граф О.А. Аракчєєв для повалення міністра і заміни його у травні 1824 р. своїм ставлеником, одним зі стовпів консервативного табору, 70-річним адміралом О.С. Шишковим [38, с.178; 87, с.104; 118, с.78, 92].

Новий міністр, за оцінкою офіційного історика міністерства народної освіти С.В. Рождественського, різко засуджував як ліберальні принципи епохи графа П.В. Завадовського, так і космополітичний містицизм епохи князя О.М. Голіцина. Тому, ставши міністром, він повів відкриту боротьбу проти “духу часу”, до якого ще недавно повелівав прислухатися сам Олександр І. Свою програму О.С. Шишков виклав у схваленій імператором спеціальній записці. У ній мова йшла про протидію “розпусті суспільства”, яка розповсюдилась у книгах, про необхідність зміцнення церкви й імператорської влади. Міністр зобов'язувався викорінювати “зло” і ці зобов'язання виконував справно. Причому в містицизмі він вбачав загрозу не меншу, ніж у невір'ї. Протягом другої половини 1824 р. міністерство з метою боротьби з “попереднім напрямом навчання” видало ряд розпоряджень, які мали покінчити з ним [39, с.187; 91, с.206; 113, с.168].

Свої погляди на освітню політику О.С. Шишков виклав на першому засіданні Головного правління училищ під його головуванням. Науки, пояснював він, без віри і моральності не дадуть щастя народові. Більш того, вони, як і сіль, корисні лише тоді, коли вживаються і викладаються в міру, залежно від стану людей і потреб, які кожне звання у науках має. Тому навчати грамоті весь народ чи невідповідну його чисельності кількість людей, може бути скоріше шкідливим, ніж корисним. Бо навчати землеробського сина риторичі, підкреслював міністр, означає готувати з нього поганого і некорисного або більш того шкідливого громадянина [2, с.104-105].

У період міністерства О.С. Шишкова посилюється курс на становість освіти, початий його попередниками. Ще в 1813 р. роз'яснювалось, що діти селян можуть вступати до гімназій лише з окремого дозволу міністра. В 1817 р. міністерство, порушуючи Статут 1804 р., вводить як спробу, а в 1819 р. положенням Комітету міністрів — повсюдно, в усіх типах навчальних закладів, плату за навчання (зокрема, 5 крб. на рік у парафіяльних і 10 крб. на рік у повітових училищах). Хоча О.М. Голіцин вбачав у цьому сенс як засобі додаткового фінансування, додатку до тих коштів, що поступає від міських товариств, оговорювалося введення плати лише там, де це визначають за доцільне місцеві влади, але фактично вона вводилася всюди і об'єктивно утруднювала доступ до освіти нижчим станам. О.С. Шишков пішов ще далі, поряд з обмеженням нижчим верствам доступу в загальноосвітні школи, він запропонував і такий захід, як скорочення програм тих училищ, до яких вступали переважно їх діти. Ці ідеї пізніше повністю реалізувались у Статуті 1828 р. [24, с.199; 61, с.178; 62, с.79; 105, с.151; 136, с.26].

Отже, освітня політика російського уряду за часів царювання Олександра I зазнала суттєвих трансформацій. Як слушно зазначають автори книги “Реформи і контрреформи в Росії”, Олександр I “почав...зі Сперанським як реформатор, закінчив з Аракчеевим як реакціонер” [51, с.40].

4.2. Реалізація освітніх реформ першої чверті XIX ст. у Наддніпрянській Україні

Освітня реформа Олександра I мала важливе значення для розвитку освіти в Наддніпрянській Україні. Дев'ять українських губерній, територія яких остаточно сформувалася на початку XIX ст., складала три окремих регіони. До Лівобережної України, де найдужче проявлялися освітні традиції козацтва, передусім козацької старшини, входили Чернігівська, Полтавська і Слобідсько-Українська (з 1835 р.— Харківська) губернії. Нещодавно захоплене Правобережжя, де в суспільно-економічному житті і в освіті домінували поляки, складалося з Київської, Волинської та Подільської губерній. Новоосвоєний Південь, який бурхливо розвивався, поділявся на Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії.

За “Попередніми правилами народної освіти” і Статутом 1804 р. губернії Лівобережжя і Півдня включалися до складу Харківського навчального округу. Що стосується правобережних губерній (Волинська, Київська та Подільська), то, за наполяганням одного з “молодих друзів” царя, колишнього члена Едукаційної комісії Речі Посполитої князя Адама Чарторийського, вони, разом з усіма

вісьмома губерніями, які відійшли за поділами Польщі до Росії, включались до Віленського навчального округу. Польські інтелектуали продовжували розглядати їх як польські провінції. У вересні 1818 р., правда, Київська губернія відійшла до Харківського округу. А.А. Чарторийський став попечителем Віленського округу і займав цю посаду протягом 20 років (1803—1823). Навчальні заклади округу діяли за Статутом 1804 р., проте з деякими особливостями. Ректор Віленського університету І. Стройновський, А. Чарторийський і граф С. Потоцький створили для нього особливі університетський і шкільний статuti — “Статут, чи загальні настанови імператорського Віленського університету” (1803 р.) і “Припис організації училищ в окрузі імператорського Віленського університету” (1804 р.) [24, с.204; 53, с.65; 59, с.223; 83, с.132-133; 88, с.76; 91, с.422; 109, с.16].

За пропозицією П.В. Завадовського, у цих документах ураховувалися основні положення статуту Едукаційної комісії. Це було певною поступкою уряду політичним і національно-релігійним інтересам польського дворянства та католицької церкви. Нова система освіти служила як цілям зміцнення позицій царизму при одночасному послабленні політичної ролі польських магнатів і католицької церкви, так і засобом їх залучення на бік уряду. А це була потужна і впливова сила. Завдяки своїй кількості, яка на зламі XVIII—XIX ст. тільки на Правобережжі дорівнювала 135 тис. осіб, або 7,8% усього населення, польська і сполонізована шляхта становила трохи більше від третини всього дворянства Російської імперії [23, с.18-19].

Гімназії в окрузі передбачалися шестикласні з семирічним терміном навчання, у трикласних повітових училищах термін навчання становив шість років. Основне місце в навчальному плані повітових училищ займало вивчення польської та латинської мов і літератури, а також французької і німецької мов. Приблизно чверть навчального часу відводилось на фізико-математичні й природничі науки. Викладались також історія, географія, логіка і право. Християнське віровчення в навчальних планах було відсутнє, але місцевий священик зобов'язувався щодня перед уроками, у святкові й недільні дні водити дітей на богослужіння. Навчальний план гімназії являв собою збільшену копію навчального плану повітових училищ. Різниця в планах була несуттєвою: фактично в гімназії порівняно з повітовим училищем додатково проходили ще грецьку мову. Викладання в навчальних закладах проводилось польською мовою, російська мова вводилась у навчальний план лише тоді, коли серед учнів були бажаючі її вивчати [83, с.134; 91, с.439; 114, с.128].

За “Статутом для парафіяльних училищ у губерніях Волинській, Київській і Подільській” (1804 р.) передбачалося створення

кількох типів парафіяльних училищ за рахунок поміщиків, духовенства і парафіян. Для дітей бідного дворянства і ремісників рекомендувалось відкривати чоловічі й жіночі училища, які мали два розряди: малі — з дворічним і великі — з чотирирічним курсом. В останніх крім читання, письма, Закону Божого, моралі й арифметики викладались практична механіка, місцевий землеопис, природознавство, практичне землеробство і садівництво. У жіночих школах вивчались молочне господарство, шиття, домашнє господарювання. Для сільських дітей рекомендувалось відкривати тільки однокласні парафіяльні училища, в яких передбачалася не загальноосвітня підготовка дітей, а лише “освіта їх серця і розвиток здібностей в господарських предметах”. Читання, письмо, лічба, на думку укладача Статуту, інспектора училищ Віленського навчального округу графа Т. Чацького, не властиві селянським дітям. Тому вони мали вивчати напам’ять духовні пісні і знайомитися з початками землеробства і садівництва. Щоб шкільні заняття не відривали дітей кріпаків від роботи в господарстві поміщика, дні навчання для них, згідно зі Статутом, мало визначати місцеве начальство [83, с.134-135; 114, с.128].

У трьох правобережних губерніях статус гімназій мали школи у Вінниці, Барі та чотирикласна в Немирові. Т. Чацький хотів відкрити польську гімназію і в Києві, для чого польські дворяни зібрали і внесли в банк на її користь 450 тис. крб. Проти цього у 1805 р. висловили протест київський цивільний губернатор П.П. Панкратьев і міністр внутрішніх справ граф В.П. Кочубей. Хоча міністерство і приймає рішення про відкриття у Києві російської гімназії, але боротьба навколо питання, якою має бути ця школа: російською православною чи польською римокатолицькою, тривала п’ять років [41, с.326-327; 114, с.128].

Перша Київська гімназія з російською мовою викладання була відкрита в 1809 р. на базі головного народного училища. Через два роки, в 1811 р., Олександр I затвердив для неї особливий статут як Гімназії вищих наук. Їй дозволялося розширювати програму курсу наук, а випускники прирівнювалися в правах до студентів університету. У гімназії викладалися латинська, грецька, французька, німецька, російська і польська мови, вища математика, фізика, технологія, архітектура, природне право, політична економія, комерція, статистика, природнича історія, сільське господарство, загальна російська і польська література, моральна філософія, логіка, психологія і естетика. До програми входили також танці, фехтування, музика і малювання. Число учнів у ній було незначним: 1812 р.— 48, 1818 р.— 98, 1828 р.— 119 осіб [42, с.16; 75, с.37-38; 123, с.299].

Вища гімназія була заснована в 1805 р. і на Волині. Одним з основних мотивів її відкриття була спроба Т. Чацького не допустити відкриття університету в Києві, оскільки це обумовлювало створення нового навчального округу, до якого відійшли б українські губернії. Приїзд до Києва в 1805 р. П.В. Завадовського для обговорення цього питання викликав у керівників Віленського округу серйозні побоювання. Але Т. Чацький умовив міністра відкрити за рахунок коштів, зібраних для заснування гімназії в Києві, гімназію в Кременці, з тим щоб вона виконувала функції університету польського і стала центром усіх навчальних закладів краю. За оцінкою М.Ф. Владимирського-Буданова, вона дійсно стала “університетом у мініатюрі” [113, с.84-85; 123, с.253].

Складалася гімназія з двох відділень: нижчого (чотири класи по одному року) і вищого (три дворічні курси). Засновникам вдалося досягти поставленої мети і створити в Україні польський шляхетський навчальний заклад. Уже в 1805 р. тут навчалося 250 учнів, а в 1810 р. їх чисельність перевищила 600 осіб. У 1807 р. при гімназії створюється трирічна школа землемірів, що обумовлювалося зростаючою потребою в грамотних межовиках. Її випускники мали протягом чотирьох років відпрацювати на казенній службі в Межовому департаменті. Це був другий у Росії подібний заклад після Костянтинівського училища в Москві. Пізніше школа була переведена до Києва й увійшла до складу Київської гімназії. В 1809 р. при гімназії була відкрита школа геометрів і механіків. Здійснювалась у гімназії і підготовка медичних працівників. За її статутом учні хірургії, акушерства та ветеринарії, а також землеміри, після іспиту в гімназії одержували від ректора свідоцтво про своє звання. На його підставі Віленський університет надавав атестат, що дозволяв здійснювати практичну діяльність в імперії. Щодо учнів садівництва та хліборобства, то їм достатньо було гімназійного свідоцтва [75, с.65-67; 91, с.229; 123, с.301].

У 1819 р. гімназія реорганізується в ліцей з десятирічним терміном навчання. У ліцей вивчалися гуманітарні і точні науки, військова справа. Програма навчання порівнювалась до програми Віленського університету. Але на відміну від університетів ліцей був елітарним закладом, який мав готувати до публічного життя польську магнатсько-шляхетську молодь. Ліцею належали деревообробні підприємства, великі площі орної землі та лісу. Він готував фахівців у галузі економіки, сільськогосподарського виробництва, лісного господарства, вчителів тощо. Тобто в його роботі реалізувалась ідея Т. Чацького про необхідність урахування місцевих умов, поєднання теоретичного навчання з практичною підготовкою. Це був своєрідний комплекс вищого навчального,

педагогічного і професійних закладів. Значною мірою він утримувався за рахунок прибутків з Кременецького староства, переданого Олександром I ліцею [42, с.16; 166, с.70].

Про увагу, яку надавало керівництво Віленського округу розвитку освіти, передусім для польської і полонізованої шляхти, свідчить те, що вже в перші роки після заснування міністерства народної освіти А. Чарторийським і Т. Чацьким було відкрито на приватні кошти 126 шкіл у Київській, Подільській і Волинській губерніях. На з'їзді римо-католицького духовенства в Луцьку в 1803 р. при діяльній участі Т. Чацького заснування шкіл було визнано "першою необхідністю". Католицьке духовенство зобов'язувалося влаштувати парафіяльні школи при кожному костьолі і асигнувало на них значні суми. За даними Є.М. Мединського, в гімназіях округу навчалось майже стільки учнів, скільки в усіх інших округах Росії (крім Дерптського). Швидко зростала і кількість повітових шкіл, яких нараховувалось 54 проти 72 у чотирьох інших округах. Але українці в них майже не навчалися. У підсумку, якщо на Волині на початку XIX ст. один учень припадав на 226 мешканців, на Поділлі — на 281, то в цілому по Україні — на 965 жителів [60, с.23; 114, с.128-129; 146, с.21]. А. Чарторийський з гордістю казав, що вся територія Польщі (до якої він включав і українські та білоруські землі) вкрилась школами, де була "дана цілковита свобода розвитку польського почуття ... Університет... керував цим рухом старанно і розумно, як найкраще" [24, с.204; 42, с.15]. Це відзначають і сучасні польські історики, підкреслюючи, що Олександр I сприяв розвитку польського шкільництва на східних теренах, призначивши А. Чарторийського куратором навчального округу. Його діяльність зміцнила польськість і навіть поширила її вплив [166, с.71].

У губерніях Харківського навчального округу освіта розвивалась дуже нерівномірно. Тут велике значення мало заснування в 1805 р. Харківського університету, який понад чверть століття відіграв роль головного наукового і культурно-освітнього центру Наддніпрянської України. Спочатку університет планувалось відкрити в Києві. Зокрема, Комісія училищ дійшла такого висновку вже на другому своєму засіданні у вересні 1802 р. Відомий російський підприємець П.Г. Демидов навіть виділив для майбутнього університету 50 тис. крб. Але навколо розташування університету розгорнулася боротьба. З одного боку, українська шляхта зі вступом на престол Олександра I поновила університетський рух, пропонуючи для його відкриття різні міста. Так, крім Чернігова, пропонувався, наприклад, Новгород-Сіверський, а шляхта Золотоніського повіту визначала для нього Лубни як середнє місце України [24, с.198; 42, с.14; 89, с.52; 104, с.176; 123, с.234]. З іншого, А. Чарторийський та

його однодумці вважали, що відкриття університету в Києві призведе до послаблення польського впливу на Правобережжі. Гуго Колонтай зазначав, що А. Чарторийський не бажав відкриття університету, а отже, і навчального округу, щоб “не порушити того об’єднання краю, яке проявляється нині в єдності освіти” [37, с.40].

Це дало змогу В.Н. Каразіну (1773—1842) добитися його відкриття в невеличкому тоді Харкові, який за кількістю жителів (5 378 осіб) поступався не тільки іншим губернським, а й навіть деяким повітовим містам власної губернії. Сприяла цьому і близькість В.Н. Каразіна у той період до Олександра I, а також його посада правителя справ Головного правління училищ. Важливим аргументом на користь заснування університету в Харкові стала й ініційована В.Н. Каразіним згода дворянства Слобідсько-Української, Катеринославської і Херсонської губерній зібрати на його облаштування й утримання 658,5 тис. крб. Поступило з них, правда, до 1825 р. лише 480,5 тис. крб. Указ про заснування в Харкові університету для Південної Росії “на повагу патріотичного піднесення, запропонованого дворянством і громадянством цієї губернії” імператор підписав 24 січня 1803 р. [121, с.49-55; 125, с.18, 28; 152, с. 11, 22-23].

Відкрився він 17 січня 1805 р. у складі чотирьох факультетів: етико-політичного, словесного, фізико-математичного і медичного. Термін навчання в університеті становив три роки. Студенти, які успішно закінчували курс університету, отримували ступінь дійсного студента, що давало право на чин XIV класу. Якщо студент на випускних іспитах показував глибокі знання, то йому присвоювався ступінь кандидата, який давав право на чин XII класу. Випускники університету могли обрати й військову кар’єру, в такому випадку через 6 місяців, необхідних для ознайомлення з порядком служби, їм присвоювалося офіцерське звання. Першим ректором університету став професор І.С. Рижський. Особливістю університету була велика питома вага іноземних викладачів — 75%. Це були переважно професори і ад’юнкти з німецьких університетів, які за кількістю переважали вихідців з усіх інших країн, другою за чисельністю групою були слов’яни з Австрійської імперії і третьою — французи. У 1810 р. іноземні викладачі становили 59% і лише у 20—30-х рр. XIX ст. чисельність вітчизняних професорів досягає 70%. При чому в 1835 р. вихованці Харківського університету становили вже половину всіх його професорів і ад’юнктів [33, с.189; 38, с.173; 115, с.18; 138, с.20, 28; 153, с.9-10, 19].

Училищний комітет університету у складі семи чоловік — ректор та шість ординарних професорів, свою діяльність розпочав зі з’ясування стану справ на теренах округу, який, крім шести

українських губерній (Слобідсько-Українська, Чернігівська, Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Херсонська), включав чотири російські — Воронізьку, Курську, Орловську та Астраханську, а також області Війська Донського, Чорноморських козаків, Грузію, а з 1812 р. і Бессарабію, тобто практично весь південь європейської частини Російської імперії. У 1805 р. на цій величезній території діяло лише 46 навчальних закладів: 7 головних і 36 малих народних училищ, три парафіяльні школи, в яких навчалось близько 4 тис. учнів. Краще освітня справа була поставлена на території колишньої Гетьманщини — в Чернігівській і Полтавській губерніях, на які припадало приблизно 40% загального контингенту учнів округу [114, с.129; 152, с.46; 153, с.11, 13].

Перші кроки училищного комітету були пов'язані з реорганізацією існуючих навчальних закладів згідно зі Статутом 1804 р. У 1805—1812 рр. відбувається реорганізація головних народних училищ у гімназії в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Харкові, Катеринославі, відкриваються гімназії в Полтаві, Херсоні тощо. Проблемою було те, що, як відзначав член училищного комітету професор К.-Д. Роммель, їх директорами призначалися здебільшого неосвічені відставні чиновники, військові та морські офіцери. З 1805 р. при них починають відкриватись пансіони для дітей дворян. Українське дворянство, вносячи кошти на Харківський університет, було впевнено, що в ньому викладатимуться військові науки. І дійсно, у складі фізико-математичного факультету була відкрита кафедра військових наук. Ідучи назустріч побажанням дворянства, в навчальні плани гімназій також включалось викладання курсу фортифікації, тактики, артилерії і військових екзерцицій. Ця практика за височайшим повелінням була відмінена в 1830 р. у зв'язку з реорганізацією військових навчальних закладів і створенням мережі губернських кадетських корпусів. Малі народні училища перетворювались на повітові училища, створювались нові [38, с.178; 75, с.8; 114, с.147; 115, с.118].

Члени училищного комітету, професори університету відповідно до Статуту 1804 р. регулярно вивчали стан справ у підвідомчих губерніях і областях, здійснювали методичне керівництво навчальними закладами, складали навчальні програми. Матеріали інспекційних поїздок (училищний комітет провів усього 82 ревізії), як правило, ставали предметом обговорення на Радах університету, доводились до підвідомчих навчальних закладів. Звіти візитаторів університету показують, що найскладнішою проблемою було відкриття повітових і парафіяльних училищ: міські влади не завжди охоче погоджувались на фінансування початкової освіти. Але менше ніж за десять років училищному комітету вдалося

відкрити понад 100 початкових училищ, 53 з них почали діяти на Катеринославщині, причому всі, за виключенням школи у селі Петрівка Катеринославського повіту, діяли в селах державних селян. Загалом же за 30 років діяльності училищного комітету, до його скасування, кількість навчальних закладів в окрузі зростає більше ніж у вісім разів — до 372. У 1835 р. в окрузі діяло 13 гімназій, 119 повітових, 238 парафіяльних і 2 малих народних училища. Причому протягом останнього року додалися 24 повітових і 96 парафіяльних училищ. З них у шести українських губерніях діяло понад 100 повітових і парафіяльних училищ [22, с.123-125; 114, с.146-147; 133, с.52; 136, с.19, 21; 142, с.90; 152, с.13; 153, с.46].

Розвиток освітньої мережі багато в чому залежав також від місцевих адміністраторів. Велику увагу освітній справі приділяли, скажімо, малоросійські генерал-губернатори — князь О.Б. Куракін (1802—1808) і князь М.Г. Рєпнін (1816—1834), герцог А.Е. Ришельє, який з 1805 р. до свого повернення до Франції у 1814 р. очолював Новоросійське генерал-губернаторство у складі Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній з центром в Одесі.

О.Б. Куракін, зокрема, підтримував проект директора Новгород-Сіверського головного народного училища І.І. Халанського про заснування в цьому місті університета. Але, після виходу “Попередніх правил народної освіти” він намагався поширити насамперед парафіяльне шкільництво. Аналіз показав, що за 20 років, після поширення на Україну загальноросійської адміністрації і ліквідації полкового устрою, чисельність шкіл суттєво зменшилась, особливо на Чернігівщині. У Полтавській губернії діяло 87 шкіл-дяковок з 738 учнями, серед яких переважали діти дворян (149), козаків (151), міщан (103). Генерал-губернатор спробував схилити до відкриття сільських парафіяльних училищ керівництво Чернігівської і Полтавської єпархій, повітових предводителів дворянства (тільки на Полтавщині планувалося відкрити майже 600 шкіл), але вони під різними приводами усунулись від цього. Своєї мети до відкриття в Україні і призначення на посаду міністра внутрішніх справ О.Б. Куракін так і не досяг [92, с.13-22; 119, с.3].

Більш успішною була діяльність князя М.Г. Рєпніна, який багато зробив для розвитку української літератури і мистецтва, поширення освіти й науки. Достатньо згадати заступництво І.П. Котляревському, організацію театру в Полтаві, де за його дозволом йшли п'єси Котляревського українською мовою, ініціатива написання історії України, до чого ним було залучено Д.М. Бантиш-Каменського. Генерал-губернатор багато уваги приділяв розвитку освіти для дітей дворянства. Він і його дружина

В.О. Репніна — дочка міністра народної освіти графа О.К. Розумовського — підтримували своїми коштами відкриття в 1809 р. губернську гімназію, директорами якої тривалий час були В.В. Капніст і його син С.В. Капніст. М.Г. Репніну вдалося вирішити також проблему відкриття в Полтаві кадетського корпусу, чого не зміг у свій час добитися П.О. Румянцев. У 1829 р. Микола I зважив на прохання князя і видав наказ про переведення з Харкова Петровського кадетського корпусу. З ініціативи подружжя в Полтаві в 1818 р. було засновано і шостий у Росії та другий в Україні інститут шляхетних дівчат [27, с.394; 28, с.92; 93, с.16-17; 107, с.315, 320; 158, с.83].

Перший інститут, за зразком якого діяв полтавський, було відкрито в Харкові в 1812 р. Він відрізнявся від інших подібних станових навчальних закладів тим, що його статутом дозволялося приймати разом з дворянками і дочок купців усіх гільдій. Крім того, він не був закритим навчальним закладом у повному сенсі цього слова, оскільки мав прихожих вихованок. З 1834 р. по закінченні інституту вони діставали право працювати домашніми наставницями. В інституті вивчалися Закон Божий, російська мова, арифметика, основи географії, історії, фізика, риторика, малювання, рукоділля. Іноземні мови, які займали важливе місце в інших інститутах, тут не були обов'язковими. Мови та само, як і музика, танці вводились за бажанням вихованок і за окрему платню [91, с.261; 109, с.43].

У 1803 р. градоначальником Одеси, одного з найбільш динамічних міст України XIX ст., призначається французький емігрант А.Е. Ришельє. Важливим напрямом своєї діяльності він вважав розвиток освіти. В 1804 р. тут засновується перша в Росії комерційна гімназія, що обумовлювалося потребами торговельного міста у фахівцях. Від звичайних гімназій вона відрізнялася тим, що її навчальний план доповнювався спеціальними дисциплінами. Зокрема в ній вивчалися грецька й італійська мови, комерційна географія, бухгалтерський облік, комерція, історія комерції, комерційне й морське законодавство тощо. Друга подібна гімназія відкрилась у 1806 р. в Таганрозі. Між іншим, за підпорядкування Одеської гімназії розгорнулася боротьба між Харківським університетом і А.Е. Ришельє, яка вирішилась на користь останнього. Таганрозька ж гімназія відійшла у відання навчального округу. Відразу після призначення А.Е. Ришельє бере під опіку й приватний пансіон де Вольсея, перетворений у 1805 р. в Шляхетні (чоловічий і жіночий) виховні інститути з восьмирічним терміном навчання. Беручи високу плату (750 крб. на рік), вони створювали своїм вихованцям привілейовані умови навчання. Чоловічий інститут деякий час виконував роль гімназійного відділення комерційної

гімназії [75, с.9, 36, 59; 91, с.237-238, 401; 115, с.113; 148, с.47, 70].

У 1811 р. інститут був визнаний державним навчальним закладом. Випускники чоловічого інституту після закінчення приймалися на казенне утримання до 2-го кадетського корпусу в Петербурзі з наданням через кілька місяців офіцерського чину. Після відкриття Царськосельського ліцею у Ришельє, послідовного прихильника закритих навчальних закладів, виникає ідея створити на основі Шляхетного виховного інституту і комерційної гімназії ліцей на півдні України. У 1817 р. міністр О.М. Голіцин подає проект та статут ліцею на затвердження царю. На функціонування нового навчального закладу виділяється 300 тис. крб. Значною мірою ця сума формувалась за рахунок збору на користь ліцею по 2,5 коп. з кожної чверті пшениці, що вивозилась за кордон через одеський порт. За статутом ліцей складався з початкового училища, яке об'єднувало парафіяльне і повітове училища, ліцею з п'яти "власне ліцейних класів" з дворічним терміном навчання в кожному і двох додаткових училищ — правознавства і політичної економії з комерційними науками. Учні ліцею вивчали шість мов: російську, латинську, грецьку, французьку, німецьку, італійську, а також Закон Божий, словесність, риторику, географію, історію, філософію, математику, військові науки, витончені мистецтва. До 1820 р. викладання в ліцеї здійснювалося французькою мовою. Крім того, при ліцеї діяли пансіон і педагогічний інститут на 24 особи. Випускники інституту залишалися при ньому ще на шість років для виконання протягом перших чотирьох років обов'язків наглядачів і в наступні два — ад'юнктів при професорах. Пансіонери, які завершували десятирічний курс навчання, отримували чин XII класу, а прихожі, що навчалися вісім років — XIV класу. Випускники ж училищ правознавства і політичної економії отримували чин IX класу [2, с.91; 11, с.171; 36, с.264; 91, с.401; 104, с.171; 107, с.322; 148, с.48].

Ліцей мав своє правління, що складалося з чотирьох батьків чи родичів дітей, які навчалися в ньому, під головуванням одеського градоначальника. Члени правління обирали директора, віце-директора, професорів та вчителів, яких затверджував попечитель Харківського навчального округу. Першим директором ліцею був французький абат Д.Ш. Ніколя. З 1823 р. ліцей виходить з підпорядкування Харківського округу і переходить у відання начальника військових поселень Новоросії графа І.О. Вітта, згодом підпорядковується Одеському навчальному округу [11, с.171-172; 75, с.59].

Четвертим навчальним закладом підвищеного типу в Україні була Гімназія вищих наук у Ніжині. В 1805 р. граф І.А. Без-

бородько з ініціативи племінника В.П. Кочубея, який посилався на приклад Ярославського ліцею П.Д. Демидова, звернувся до Олександра I з запискою, в якій сповіщав про намір внести на її відкриття кошти, залишені померлим у 1799 р. братом, колишнім канцлером Російської імперії князем О.А. Безбородьком, і свої власні кошти та надати місце для будівництва. В 1805 р. вийшов відповідний височайший рескрипт, але проект статуту гімназії був затверджений лише в 1820 р., після закінчення її будівництва. Згідно статуту гімназія визначалась як публічний навчальний заклад, який посідає перше місце після університетів, відрізняючись від губернських гімназій вищим ступенем предметів, що викладаються у ній, і особливими дарованими їй правами і привілеями. Першими директорами гімназії були визначні педагоги, вихідці з Закарпаття В.Г. Кукольник (1820—1821) та І.С. Орлай (1821—1826), які багато зробили для розвитку навчального закладу. В 1826 р. в ньому навчалось близько 250 учнів — 50 пансіонерів і біля 200 “вільноприхожих”. І.С. Орлай протягом п’яти років збільшив штат викладачів з семи до дев’ятнадцяти. Повний курс навчання тривав дев’ять років. Перші шість років вивчали предмети гімназійного циклу, а на останньому трирічному курсі — юридичні та філологічні дисципліни. За своїми правами випускники Гімназії вищих наук прирівнювалися до випускників університетів, отримуючи права кандидата чи дійсного студента (відповідно чини XII та XIV класів) [75, с.67-71; 119, с.17, 4-21].

У цей час урядом робиться спроба насадити дешеві способи початкового навчання за системою Ланкастера. Вперше в Росії ланкастерська система була запроваджена графом М.С. Воронцовим у російському окупаційному корпусі у Франції. Олександр I схвалив навчання солдатів цим методом і передписав заснувати школи в кожному гвардійському полку. В 1816 р. міністерство народної освіти направило в Англію чотирьох студентів Головного педагогічного інституту для вивчення методики, а в 1819 р. створюється спеціальний комітет ланкастерських училищ при Головному правління училищ [24, с.199; 62, с.76; 91, с.318].

Активно включались у цю справу майбутні декабристи, які намірялись поступово стати на чолі освіти і тим самим оволодіти системою навчання і виховання зростаючого покоління, підготувавши таким чином умови для введення республіканського ладу. Програмні документи декабристів свідчать, що освіті вони надавали великого значення. В “Руській правді”, складеній керівником Південного товариства П.І. Пестелем, зазначалось, що освіта і просвітництво мають стати “справжньою фортецею” нового суспільства, а право на виховання дітей є одним з основних прав

громадян. На його думку, необхідно ліквідувати неграмотність усього населення в ті 10—20 років, які будуть потрібними після перемоги для перебудови держави. За ці роки сформується і нова система народної освіти [91, с.304-305; 96, с.12]. На той час не буде уже неграмотних і, як писав у своїй “Конституції” Н.М. Муравйов, “через двадцять років...жоден, хто не навчився російській грамоті, не може бути визнаний громадянином” [21, с.162].

Декабристи вели роботу через свої легальні організації — вільні товариства. У 1819 р. з їх ініціативи офіційно засновується Петербурзьке Вільне товариство заснування училищ взаємного навчання (діяло до 1825 р.), яке сприяло відкриттю шкіл як в армійських частинах, так і в провінції, у тому числі й в Україні. Зокрема, в Києві у 1818 р. генералом М.Ф. Орловим були засновані дві школи взаємного навчання для солдатів і кантоністів, де навчалось близько тисячі чоловік. За даними 1820 р. у школі в Херсоні навчалось 660 чоловік. Аналогічні школи відкривалися на території Харківського навчального округу і з ініціативи Харківського університету [91, с.311-319, 400].

Спеціальну шкільну мережу створило військове відомство в зоні українських військових поселень, які починають організовуватись у широких масштабах з 1817 р. В Україні початок їх створенню поклав указ 16 квітня 1817 р. про перетворення Бузького козацького війська на Бузьку уланську дивізію. До кінця царювання Олександра I на становище військових поселенців була переведена приблизно третина армії — 375 тис. осіб. Якщо зоною поселень 20 піхотних полків була переважно Новгородська губернія, то 20 кавалерійських полків розміщувались на території Слобідсько-Української, Катеринославської і Херсонської губерній (Вознесенськ, Єлизаветград, Новомиргород, Ізюм, Куп'янськ, Вовчанськ, Зміїв, Чугуїв та ін.). Кадри військових поселенців в основному формувалися з казенних селян. Військові поселення займали близько одного мільйона десятин, тільки в Херсонській губернії вони становили понад третину всіх сільських жителів [29, с.178; 30, с.15; 55, с.66; 87, с.107-108; 91, с.399].

Довгі роки історія військових поселень висвітлювалась у літературі як одна з найбільш невдалих, з важкими наслідками для казни і суспільного сприйняття реформ Олександра I. Введення в науковий обіг у 70—80-х рр. ХХ ст. нових архівних матеріалів дозволило дещо інакше уявити цей державний інститут. Прагнення заснувати зразкове господарство, підкреслює Т.Д. Липовська, поставило перед урядом завдання створити таку систему освіти у військових поселеннях, яка б забезпечила грамотне використання військовими поселенцями сільськогосподарської техніки, знання ними особливостей агрікультури як в теорії, так і на практиці. З

цією метою створювались кілька типів навчальних закладів згідно з прийнятим законом про обов'язкову початкову освіту у військових поселеннях. Передусім це були ротні та ескадронні і гарнізонні школи, які почали функціонувати у 1819—1820 рр. На їх створення одноразово відпускались кошти з державної казни (понад 260 крб.) і близько 60—80 крб. на кожну щорічно. Крім того, за рахунок військових округів забезпечувалося харчування учнів. Програма навчання включала Закон Божий, письмо, читання, арифметику, малювання, а також обов'язкові роботи в полі, городі, саду і навчання ремеслам. Нестача вчителів змусила розпочати їх підготовку в Санкт-Петербурзі в спеціальному Військово-учительському інституті і відправлення на службу в усі округи військових поселень [72, с. 52; 73, с.55-57].

До 1826 р. було практично завершене будівництво ротних і ескадронних шкіл у військових поселеннях. Кількість учнів у них по Українському і Новоросійському військових поселеннях на 1 січня 1827 р. дорівнювала майже 12 тис. Крім загальноосвітніх дисциплін вони вивчали теорію землеробства, а також ремесла — шевське, чоботарне, сідлярне, столярне, колісне, ковальське, малярне. Влітку на навчання відводилось дві години і вісім — на сільськогосподарські роботи. Ремеслам навчали спеціально призначені майстри, головним чином з числа військових поселенців. За необхідності запрошувалися вільнонаймані майстри. Слід зазначити, що урожайність у військових поселеннях була значно вищою, ніж у поміщицьких господарствах. Враховуючи нестачу вчителів, з 1829 р. в школах стали широко застосовувати метод взаємного навчання. Школи взаємного навчання створювалися військовим відомством і в гарнізонах. Так, у київській школі військового відомства на початку 20-х років навчалось до 1800 військовослужбовців [72, с.53; 73, с.56-57; 91, с.400; 123, с.336].

На підставі статутів 1808—1814 рр. відбулась і реформа духовної освіти. Києво-Могилянська академія, яка на початку XIX ст. залишалась єдиним вищим навчальним закладом України, з відкриттям мережі університетів, у тому числі Харківського в 1805 р., швидко втрачає своє значення. Київський губернатор П.П. Панкрат'єв, її колишній вихованець, писав, що “академія з кінця XVIII ст. перетворилась з центра, або джерела, освіти всієї Росії у звичайне училище єпархіальних архієреїв, і тепер зберігає одну лише назву колишньої академії”. У результаті реформи 1808—1814 рр. вона остаточно перетворюється із всестанового вищого навчального закладу гуманітарної орієнтації на суто духовний навчальний заклад. Як уже зазначалося, згідно зі Статутом 1814 р. завдання нової академії полягало в підготовці осіб для вищих

церковних посад, поширенні освіченості серед духовенства, а також у здійсненні управління духовними училищами свого округу. До нього крім Київської увійшли всі інші українські єпархії: Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Харківська, Херсонська і Таврійська (остання в 50-х рр. була поділена на Херсонську й Одеську та Таврійську і Симферопольську), а також Донська, Воронізька, Курська, Орловська, Мінська, Варшавська і Кишинівська. З 1835 р. до складу округу увійшли ще Грузинська й Імеретинська єпархії [42, с.13; 44, с.236; 47, с.198; 81, с.125; 161, с.92].

Усі єпархіальні семінарії: Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська і Харківський колегіум (семінарії не мала тільки Херсонська і Таврійська єпархія) — були безпосередньо підпорядковані академії. Вона виконувала функції адміністративного, навчального, наукового, господарського керівництва ними, а також вирішувала питання кадрового забезпечення. Зокрема, семінарії мали кожні два роки направляти до неї двох кращих випускників для підготовки до викладацької діяльності, оскільки після реформи викладати в семінаріях могли тільки “академіки”. Опосередковано через єпархіальні семінарії академія керувала і повітовими та парафіяльними духовними училищами [50, с.263; 81, с.125].

У зв'язку з такою кардинальною зміною статусу академія в результаті реорганізації 1819 р. була розчленована на три окремі духовні навчальні заклади: бурсу, що надавала початкову освіту, семінарію — середній навчальний заклад і академію, яка готувала духовенство з вищою освітою. Ректор академії тепер призначався Комісією духовних училищ з числа докторів богослов'я або архімандритів, ігуменів, протоієреїв, як правило, Київської єпархії. На розгляд Комісії подавалися три кандидати: один — єпархіальним архієреєм, а двоє — академічною конференцією. Було поліпшене матеріальне становище викладачів академії. Так, якщо за штатами 1808 р. ректор отримував 1000 крб., префект — 600 крб., учителі риторики, історії, географії — 400 крб., учитель математики — 200 крб. тощо, то з 1820 р. оклад професора становив 1 500 крб., а з 1836 р. — 2 500 крб., не рахуючи 400 крб. “квартирних”. Жалування бакалаврів збільшувалось відповідно до 750 та 1 125 крб. [50, с.258; 123, с.279; 137, с. 354, 408; 161, с.92].

У 1817 р. відбувається реорганізація й українських середніх духовних навчальних закладів. Справа в тому, що до 1817 р. вони були одним цілим з духовним училищем, і курс навчання був розрахований на сім років. Тих, хто навчався в перших п'яти класах (по риторичу включно), називали учнями, старшокласників (філософів і богословів) — студентами. Після реорганізації в

семінаріях збереглися лише три відділення — нижче (риторика), середнє (філософія) і вище (богослов'я), функції ж початкової школи передавалися повітовим та парафіяльним духовним училищам. Причому парафіяльне училище включало нижчий і середній граматичні класи (проформа й інфіма), а повітове, яке мало два відділення, — старші класи (синтаксис і піїтику). Духовні семінарії в 1817 р. було поділено на три розряди. Першо- та другорозрядних семінарій в Україні не було, всі вони відносились до третього розряду. Духовні училища поділялися на чотири розряди. Повітові та парафіяльні училища українських єпархій відносилися до третього розряду, тільки Херсонської і Таврійської — до четвертого [50, с.262-263].

За штатними розписами духовних навчальних закладів, які уряд затвердив у 1820 і 1836 рр., штат Київської духовної академії складався з ректора, шести професорів, дванадцяти бакалаврів, інспектора, економа, лікаря, секретаря, бібліотекаря та його помічника. Щодо штату духовних семінарій, то він складався з ректора, шести професорів, інспектора, економа, лікаря і трьох письменників. Штат повітового училища складався з ректора, двох учителів вищого і двох учителів нижчого відділень та інспектора, парафіяльного — із доглядача, учителя першого та учителя другого класів. Перетворення Києво-Могилянської академії, колегіумів і семінарій на вузькостанові навчальні заклади остаточно змінило соціальний склад їх студентів. Так, у Харківському колегіумі у 1808—1811 рр. кількість учнів-дітей світських батьків ще дорівнювала 14% від загальної чисельності, у 1812 р. вона зменшується до 12%, в 1819 р. — до 9%, а в 1821 р. в ньому навчалися тільки діти духовенства [50, с.263; 108, с.46].

Важко не погодитися з думкою М.В. Поповича, що в часи, коли університети та вищі гімназії стають центрами європеїзованої культури в Російській імперії, духовні академії і семінарії продовжували відігравати велику роль. Духовні навчальні заклади були більш демократичними за своїм складом, доступними для здібних юнаків із простого люду [107, с.323].

У зв'язку з недавніми гарячими дискусіями навколо 12-бальної системи оцінювання знань у школі, слід послатися на гнучку систему оцінок в духовних училищах України в першій половині XIX ст. В них застосовувалася фактично 17-бальна система, за якою знання учнів оцінювалися як “препохвальные”, “достохвальные”, “похвальные”, “прекрасные”, “преизрядные”, “очень изрядные”, “изрядные”, “очень хорошие”, “довольно хорошие”, “хорошие”, “немалые”, “не последние”, “нехудые”, “средственные”, “посредственные”, “не совсем худые”, “невеликие” [50, с.264].

Олександр I толерантно ставився до католицької церкви, яка в першій чверті XIX ст. налічувала близько 2 млн вірних українського походження. З ініціативи князя А. Чарторийського він повернув також права і маєтності ордену василіан. Завдяки прихильному ставленню імператора на Правобережній Україні продовжували активно діяти навчальні заклади, що належали римо-католицькій та греко-католицькій церквам. Тільки в Кам'янецькій римо-католицькій єпархії в 1821 р. за неповними даними нараховувалося 34 католицьких духовних училища, в яких навчалося 940 осіб. Духовні семінарії василіан діяли в Житомирі, Радомишлі, Луцьку, Кам'янці-Подільському [50, с.219, 233; 64, с.22].

Після указу Катерини II від 6 вересня 1795 р. про залежність існування василіанських монастирів від функціонування при них публічних шкіл, їх мережа суттєво розвинулась. До 1804 р. публічні школи існували вже при 16 монастирях. Вони були, як правило, з п'ятирічним терміном навчання. У публічних школах більше уваги приділялось викладанню світських гуманітарних та природничих дисциплін, аніж у духовних училищах, їх учні менше часу витрачали на вивчення латини, натомість у досить широких обсягах вивчали нові мови. У своїй діяльності вони керувалися статутами, що їх розробили Брестський (1772 р.) і Торканський (1784 р.) генеральні капітули. Найбільшу школу тримав Барський монастир, у якій на початку XIX ст. навчалася майже тисяча учнів. Уманські василіани, школа яких вважалася на Правобережній Україні однією з найпрестижніших, навчали 263 учня, канівські — 190, овруцькі — 255, володимировинські — 125, лисенські, загоровські, жидичинські та інші — по декілька десятків учнів. Ставлення до учнів у монастирських школах було диференційованим. Так, у школі уманських василіан до конвікта — елітарного навчального закладу закритого типу зараховували дітей лише тих шляхтичів, які володіли щонайменше сотнею кріпаків. Конвіктори ґрунтовно вивчали іноземні мови, навчалися музиці, танцям, фехтуванню. Викладали в ньому здебільшого вчителі-іноземці [50, с.267-268; 64, с.25-26].

Таким чином, унаслідок реалізації освітніх реформ у Наддніпрянській Україні виникла нова система освіти, яка включала університети, гімназії, повітові та парафіяльні училища, навчання в яких здійснювалося за єдиними загальноімперськими навчальними планами. Проте слід відзначити і певні відмінності в їх діяльності: на Правобережжі навчання здійснювалося польською мовою, а на Лівобережжі і Півдні — російською.

4.3. Еволюція державної освітньої політики російського уряду за правління Миколи I

За правління Миколи I (1825—1855) освітня політика зазнала суттєвих змін. Як слушно зазначає Р.Г. Еймонтова, протягом XVIII—XIX ст. загальний напрям урядової політики багато в чому визначався ставленням до освіти, яка розумілась широко — як категорія пізнавальна, світоглядна і моральна. За часів Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II, Олександра I верховна влада всіляко сприяла збільшенню масштабів і підвищенню рівня освіти в країні. За Миколи I, послідовного прихильника станової імперії, колишнє протекційне ставлення до освіти змінилось суто настороженим [118, с.120].

Енергійний, розумний Микола I, вступивши на престол після повстання декабристів, усвідомлював, що Росія потребує змін. Слідство в справі декабристів, які належали до найосвіченіших кіл країни, зміцнило молодого царя в переконанні, що причина всіх революційних рухів полягає в неправильній постановці освітньої справи. На загрозу європейської освіти звертали увагу царя і представники консервативного дворянства. Співзвучними позиції імператора були ідеї поданої йому у квітні 1826 р. записки опечителя Харківського навчального округу О.О. Перовського “Про народну освіту в Росії”. Її автор, син графа О.К. Розумовського, відомий у свій час письменник, людина високоосвічена, доктор філософії і словесних наук, помітний чиновник обґрунтував у ній програму перебудови всієї справи освіти в імперії, спрямовану на консервацію існуючих в Росії порядків і рекомендував привести у відповідність з ними навчальні заклади. Перевага надавалася розвитку точних наук. Держава має потребу в медиках, хіміках, технологах, писав О.О. Перовський, але сумнівно, щоб була користь від появи російських Кантів і Фіхте. В існуючому порядку управління навчальними округами його не влаштовувала університетська автономія, керівна роль університетів щодо інших загальноосвітніх навчальних закладів. Засуджувалась відміна тілесних покарань у навчальних закладах, що, на його думку, живить “дух непокори” і привчає молодих людей до самовпевненості, аж до думок про державні перетворення [107, с.315; 118, с.114, 120-122].

Записка впливового О.О. Перовського підкріпила думки царя щодо необхідності створення єдиної освітньої системи імперії, яка б знаходилась під неослабним контролем і керівництвом держави. Багато із запропонованого було реалізоване. Ще до закінчення слідства над декабристами рескриптом імператора від 14 травня 1826 р. створюється Комітет з облаштування навчальних закладів

і при ньому особливий Комітет для розгляду навчальних посібників. До складу Комітету ввійшли як консерватори-патріоти О.С. Шишков, М.М. Сперанський, граф С.Г. Строганов, так і європеїсти князь К.А. Лівен, С.С. Уваров, граф Д.М. Блудов. Комітетам доручалось терміново виробити нові статuti навчальних закладів з метою досягнення їх одноманітності, визначити обсяги курсів наук у кожному їх типі і розробити для них навчальні плани, а також визначити підручники, щоб припинити “всіляке самовільне викладання учень за довільними підручниками і зошитами”. У своїй директиві 1827 р. Микола I вказував, що предмети навчання, як і методи їх викладання в школі, мають разом із “загальними поняттями про віру, закони і моральність” готувати людину до виконання її станових обов’язків [78, с.132; 107, с.307; 118, с.122].

З позицією імператора щодо необхідності посилення становості освіти в цілому були згодні і члени Комітету, які висловилися проти встановленої Статутом 1804 р. єдиної системи шкіл. Протягом семи років роботи Комітет з облаштування навчальних закладів розробив Статут гімназій і училищ повітових та парафіяльних від 8 грудня 1828 р., Положення про навчальні округи від 25 червня 1835 р. і Загальний статут імператорських російських університетів від 26 червня 1835 р. Ці документи знаменували собою розрив з ліберальними ідеями реформи 1803—1804 рр. і визначили офіційну освітню політику практично до кінця царювання Миколи I: виховання законотрухняних громадян, вірних існуючому ладу [105, с.149; 116, с.45].

Суттєвою відмінністю Статуту 1828 р. від свого попередника був його яскраво виражений становий характер. Новий статут зберігав існуючі типи навчальних закладів, але ліквідував будь-яку наступність між ними. Кожний тип школи набував закінчений характер і призначався для обслуговування певних станів. Парафіяльні училища призначалися переважно для селян, міщан і промисловців нижчого класу, повітові — для купецтва, офіцерських дітей і дворян, гімназії — переважно для дітей дворян. Відповідно до цього визначався навчальний курс кожного з них [61, с.182].

У парафіяльних училищах строк навчання, як і раніше, становив один рік, протягом якого дітям давали початки Закону Божого, вчили читати, писати, лічити. У Статуті реалізовувалась ідея, що виховання — найважливіший компонент навчання, в якому на перший план має бути поставлене виховання релігійне. Заняття в класі мали починатися і закінчуватися молитвами. Курс навчання в повітових училищах збільшувався до трьох років. Навчальний план включав Закон Божий, священну і церковну

історію, російську мову, арифметику, початки геометрії, скорочені загальну і російську історію, чистописання, креслення і малювання. Щоб відволікти дітей міських непривілейованих станів від вступу до гімназії і разом з тим підвищити їх практичну спрямованість, забезпечити потреби суспільства в грамотних людях у сфері торгівлі, промисловості, сільського господарства, будівництва, в повітових училищах дозволялося відкривати додаткові класи. Вказувалося, що основними з цих додаткових курсів можуть бути: 1) загальні поняття про вітчизняне законодавство, порядок і форми судочинства, особливо у справах, пов'язаних з торгівлею; 2) основи комерційних наук і бухгалтерії; 3) основи механіки, технології, малювання, пристосовані до мистецтв і ремесел, найважливіші правила архітектури; 4) сільське господарство і садівництво. Тобто, як зазначав М.Х. Вессель, повітові училища перетворювались за зразком німецьких бюргерських шкіл [15, с.242-243; 105, с.152-153].

Гімназії, де навчалися діти дворян і чиновників, зберігали наступність з університетами. Вони мали готувати молодь для продовження освіти в ньому, а також випускати її в життя зі знаннями, "пристойними" їх станів. Відкривались гімназії в кожному губернському місті, в столицях, а у великих містах їх могло бути декілька. Директор гімназії обирався університетом переважно з чиновників, що мали вчені ступені, і після обрання затверджувався на посаді міністром. У гімназіях за Статутом 1828 р. встановлювався семирічний термін навчання, тобто фактично поєднувалися курси гімназії і повітового училища з доданням ще одного року. Поступаючи до гімназії, діти мали добре читати, писати й твердо знати чотири дії арифметики. Статут узаконював зміни, внесені С.С. Уваровим у 1811 р. Тут вивчалися Закон Божий, російська граматики, словесність і логіка, математика, фізика, латинська, німецька і французька мови, географія і статистика, історія, чистописання, креслення і малювання. У гімназіях університетських міст вводилась і грецька мова [14, с.163; 61, с.182; 105, с.153].

Таким чином, гімназія ставала суто класичним навчальним закладом, в якому основними предметами були давні мови і математика. У такому вигляді навчальний курс гімназій, за виключенням з нього в 1844 р. статистики, в 1846 р. нарисної та аналітичної геометрії і в 1847 р. логіки, залишався до 1849 р., коли змінився сам погляд на мету і призначення цього типу навчального закладу [74, с.81-82].

Оскільки порушувалась наступність навчальних закладів, то випускники повітових училищ могли бути прийняті лише до першого класу гімназії. Це призвело до різкого скорочення

кількості учнів в училищах, бо батьки, не бажаючи втрачати три роки, намагалися віддати своїх дітей відразу до гімназій. Але гімназії не мали змоги прийняти всіх бажаючих внаслідок того, що державою виділялися кошти на утримання лише одного класу. Тому як допоміжний захід там, де виявлялося багато дворянських дітей, дозволялося створювати для них спеціальні дворянські повітові училища з особливим навчальним планом, розрахованим на чотири-п'ять років, після якого учні могли продовжувати навчання в гімназіях. Тим більше, що в старших класах гімназій відбувався дуже великий відсів. Скажімо, у 30—40-х рр. XIX ст. повний курс катеринославської гімназії закінчувало приблизно 35% учнів, і це вважалося хорошим результатом [14, с.170; 26, с.30; 91, с.209].

Оскільки державний апарат постійно розростався і потребував все більшої кількості освічених чиновників (на цей час їх чисельність зросла більше ніж у чотири рази — з 15 тис. до 61,5 тис.), уряд вживає заходи щодо залучення дворянської молоді до гімназій і підвищення її освітнього рівня. Основним важелем цього, як і раніше, служили кар'єрні привілеї. 14 жовтня 1827 р. приймається закон про порядок вступу на державну службу. Указ 1827 р. встановлював чотири категорії осіб, які користувалися правом державної служби. До першої відносилися родові дворяни, до другої — діти особистих дворян, так звані “обер-офіцерські діти”, купців першої гільдії, православних та греко-католицьких священників і дияконів, а також євангелістських та реформатських пасторів, до третьої — діти приказних службовців, вчених і художників, які не мали чинів, і до четвертої — ті, хто не мав права на цивільну службу, але був прийнятий на неї до видання закону. Для надання нижчим канцелярським службовцям першого класного чину (XIV клас) встановлювалися для кожного розряду різні строки служби відповідно: 2 і 4 роки, 6 і 12 років. Згідно зі Статутом 1828 р., випускникам гімназій при прийомі на державну службу надавалася перевага: вони відразу призначалися на посади канцелярських службовців вищого розряду. Крім того, їм скорочувалися терміни надання XIV класу, встановлені положенням 14 жовтня 1827 р.: родові дворяни отримували його вже через рік, особисті через три, інші — через п'ять років служби [15, с.109; 36, с.255-256; 54, с.147; 162, с.122].

Пряма залежність строків вислуги від рівня отриманої освіти підкріплювалася затвердженням імператором 25 червня 1834 р. положенням про порядок подальшого надання чинів. Воно передбачало, що за наявності освіти вислуга XIV класу для канцелярських службовців перших трьох категорій скорочувалася до одного, двох і чотирьох років відповідно. При подальшому

наданні чинів переважну роль відігравала вже освіта, а не походження. Згідно з новими нормативними актами, випускники гімназій, які показали відмінні успіхи, нагороджені золотими та срібними медалями, у випадку, якщо вони мали право вступу на цивільну службу за походженням, відразу отримували чин XIV класу. Діти ж купців, міщан, особистих почесних громадян, нагороджені медалями, отримували звання особистих почесних громадян [74, с.86; 156, с.200; 162, с.122-123].

Новий стан почесних громадян (спадкових і особистих) був уведений Маніфестом 10 квітня 1832 р. Його введення мало дві мети: по-перше, скоротити поповнення дворянства вихідцями з непривілейованих верств, а по-друге, надати хоча б мінімум прав (головні з них — звільнення від рекрутської повинності, подушного податку і тілесних покарань) таким категоріям населення, як купці першої гільдії (після 10 років перебування в гільдії), комерції і мануфактур-радники, особи, що отримали вчені ступені, випускники університетів і ряду інших вищих навчальних закладів, діти особистих дворян і православних церковнослужителів тощо [162, с.31].

Усі, хто мав класні чини, поділялися на три розряди: з вищою, середньою і початковою освітою. Надання кожного наступного чину мало здійснюватися суворо за вислугою за попередньому чині, встановленої для кожного розряду кількості років — від трьох до восьми, тобто строки надання чинів для першого розряду були меншими на 50, а то й більше відсотків порівняно з особами третього розряду. Станове походження враховувалося лише при отриманні чину VIII класу, який надавав спадкове дворянство. Для недворян строк вислуги для його отримання збільшувався незалежно від наявності освіти. Крім того, умовою надання чинів VIII і V класів службовцям із середньою і початковою освітою було призначення на посади цих класів. Чинovníк же з вищою освітою міг призначатися навіть через ступінь, тобто через клас посади. Доктор наук при вступі на цивільну службу міг отримати відразу чин VIII класу, магістр — IX, кандидат — X, а студент після завершення повного університетського курсу — чин XII класу. Така система заклала тенденцію до поступового групування на вищих рівнях урядової ієрархії чиновників нової формації. Але мова йшла поки що саме про тенденцію. Якщо в 1810 р. лише 22,2% російського чиновництва мали нижчу і середню, а інші — переважно домашню освіту, то в 40-х рр. домашню освіту мали лише 5,1% чиновників, а вищу — вже 41,4%. Однак, скажімо, серед губернаторів наприкінці миколаївського царювання лише 19,2% мали вищу освіту, а 62,5% — домашню, серед віце-губернаторів питома вага кожної категорії становила 32,2%. Правда, в 1825 р. домашню

освіту мали 75,5% губернаторів [34, с.69; 36, с.38, 152, 161; 39, с.194; 79, с.52].

Зростала і кількість класних чиновників освітнього відомства. У 1847 р. за їх чисельністю міністерство народної освіти посідало п'яте місце (4 024 особи), поступаючись міністерствам внутрішніх справ (20 314 осіб), юстиції (12 081 особа), фінансів (11 038 осіб) та державного майна (4 206 осіб). Але серед цих 4 тис. були не тільки викладачі. Міністерство добилось включення в “Табель про ранги”, скажімо, і посад кімнатних наглядачів пансіонів при гімназіях. З 1847 р. до 1857 р. чисельність штатних чиновників зросла на 34,8% і досягла 5 427 чоловік [3, с.61; 36, с.67-69].

Згідно зі Статутом 1828 р. навчальний процес у гімназії мали забезпечувати 10 вчителів наук і мистецтв. За ступенем важливості предметів вони поділялися на старших — викладачів давніх мов, математики, російської словесності та історії і молодших — вчителів російської граматики, географії і нових мов. Неофіційні щомісячні зібрання вчителів і директора, встановлені Статутом 1804 р., перетворювались у ради гімназії. Вони склалися зі старших учителів під головуванням директора, які обговорювали всі найважливіші справи гімназії, питання управління підпорядкованими училищами. Відповідно до Статуту 1828 р. старші учителі належали до IX класу, молодші — до X класу і вчителі малювання — до XII класу. За положенням 1834 р. і положенням про визначення пенсій від 18 листопада 1836 р. старші вчителі відносились до першого розряду цивільних чиновників, а молодші — до другого. Усім їм надавалося право отримувати на три чини вище, ніж клас відповідний їх посаді [14, с.139; 74, с.78, 94].

Статут встановлював систему суворого нагляду за учнями і викладачами, дріб'язкову регламентацію їх життя, навчання і поведінки. Навчальне навантаження учнів збільшувалось, щоб максимально заповнити їх час, позбавити можливості займатися самостійним читанням і зустрічатися з ровесниками поза офіційними формами спілкування. Тижневе навантаження учнів парафіяльних училищ становило 24 години (раніше 18), повітових — 33 (відповідно 28), у старших класах гімназії — 33, в молодших — 36 замість колишніх 30 [91, с.210].

Система всеосяжного державного нагляду над школою, закладена Статутом 1828 р., посилювалася протягом усіх 30—40-х рр. XIX ст. Саме її підмітив М.В. Гоголь у написаному на початку 1836 р. “Ревізорі”, вклавши в уста доглядача училищ Хлопова влучні слова: “Не дай боже служити по навчальній частині! Усього побоюєшся, всякий вміщується, всякому хочеться показати, що він також розумна людина” [19, с.363; 160, с.58].

Важко позначилися на освіті події 1830 р.— липнева революція у Франції і польське повстання 1830—1831 рр., які викликали в Росії певне суспільне пошвавлення. Влада відповіла посиленням політичного нагляду і репресіями. Але уряд розумів, що репресій замало і гостро відчував потребу зміцнення своєї ідеологічної бази. Потрібна була ідея, зазначає Р.Г. Еймонтова, здатна повернути на бік уряду суспільство, згуртувати консервативні елементи, нейтралізувати інакодумців. Змінивши О.С. Шишкова на посаді міністра попечитель Дерптського навчального округу прибалтійський німець князь К.А. Лівен для цього не підходив. Навесні 1832 р. Микола I призначає товаришем міністра С.С. Уварова, який зміг висунути і сформулювати ідеологічну платформу нового царювання. У записці на ім'я царя С.С. Уваров висловив думки щодо завдань, які стояли перед міністерством. Він підкреслював, що передусім саме у сфері освіти належить відродити віру в монархічні та народні засади. За його задумом, міністерство народної освіти мало стати душею урядового апарату [118, с.123].

Розрахунок був глибоко продуманим. Миколі I національна російська ідея потрібна була для протиставлення їй “шкідливим” ідеям Заходу: історична традиція Росії уявлялася нерозривно пов'язаною з православ'ям і самодержавством. Підхід уряду був суто політичним, позбавленим якоїсь націоналістичної тенденції. При цьому враховувались громадські настрої: посилення національної самосвідомості та пов'язане з романтизмом і новими течіями в науці зростання інтересу до ідей народності, національної самобутності. Через рік С.С. Уваров став міністром і пробув на цій посаді більше за всіх своїх попередників і наступників. Думки щодо керівних ідей свого відомства він розвинув у всепідданішій доповіді царю в листопаді 1833 р. Запозичення європейського досвіду, зазначав він, неминуче, без цього Росія не зможе обійтись і освіта сама по собі не є злом, все залежить від її змісту. Але для того щоб європейські ідеї не викликали небезпечних смут, щоб освіта виконала охоронювальну службу, вона має будуватись на пропаганді істинно російських цінностей, виражених у формулі “Православ'я, Самодержавство і Народність”. Ці засади є останнім якорем спасіння і запорукою сили та величі Росії. Тобто основна думка доповіді зводилась до необхідності утвердити в новому поколінні європейськи освічених росіян усвідомлення нерозривного зв'язку національної самосвідомості з православною вірою і почуттям вірнопідданого обов'язку перед царем-самодержцем. Ця ідея і лягла в основу урядової програми у сфері освіти [118, с.125-126; 122, с. 211].

Під впливом подій 1830 р. уряд посилює нагляд за діяльністю навчальних закладів. Цьому мало сприяти перетворення системи

управління ними, яке завершилось прийняттям Положення про навчальні округи і університетського статуту 1835 р. Намагаючись захистити нижчі й середні навчальні заклади від університетського лібералізму, уряд вирішив передати їх у відання попечителів навчальних округів. Це мотивувалося тим, що професори не мають ні часу, ні належних здібностей до практичного керівництва і успішного огляду гімназій і училищ. Згідно з імператорськими указами 1831—1835 рр. усі навчальні заклади розподілялися за 8 навчальними округами, у тому числі двома новими, створеними в Україні. У зв'язку з ліквідацією після польського повстання Віленського округу Волинську і Подільську губернії в січні 1831 р. спочатку приєднали до Харківського округу, а 14 грудня 1832 р. був створений Київський округ у складі Київської, Чернігівської, Волинської, Подільської губерній (у 1839 р. до них була приєднана і Полтавська). Указами 30 липня і 8 листопада 1830 р. та 9 грудня 1832 р. поступово утворювався Одеський навчальний округ на чолі з Ришельєвським ліцеєм. Спочатку до нього входили Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область, а з травня 1833 р. також і Катеринославська губернія, тобто вся територія Новоросійського генерал-губернаторства [61, с.83; 113, с.184; 153, с.47].

Попечитель, який раніше вважався представником навчального округу в столиці, тепер був зобов'язаний мешкати в університетському місті, ставши “найголовнішим членом університету, який знаходиться під його керівництвом”. Він міг залучати університети до всіх справ округу, які потребують “навчальних міркувань” щодо навчальних посібників, удосконалення програм тощо. Попечителю підпорядковувалися всі навчальні заклади округу, інспектори приватних училищ і пансіонів. Йому надавалося право обирати всіх чиновників і викладачів, затверджувати на посаді інспекторів гімназій, штатних доглядачів повітових училищ, їх вчителів. При попечителі “для нарад у навчальних та господарських справах” створювалася рада під його головуванням. В Одеському навчальному окрузі, наприклад, до її складу входили директор та інспектор Ришельєвського ліцею та інспектор казенних училищ округу [74, с.100; 88, с.80].

Прийнятий загальноуніверситетський статут встановлював точно визначений університетський порядок і, урізавши до краю компетенцію професорської колегії, практично нанівець зводив його автономію. Керуючі функції в університеті залишалися за радою (ректор і всі професори) і правлінням (ректор, декани факультетів і синдик — начальник канцелярії). До повноважень ради відносилось обрання кожні чотири роки ректора з числа ординарних професорів, який потім затверджувався імператором,

а також почесних членів і кореспондентів, обрання професорів та ад'юнктів і призначення їх на посади, прийняття і звільнення лекторів та вчителів, обговорення пропозицій факультетів щодо удосконалення викладання, розподіл курсів і годин на їх викладання, розгляд подань факультетів на отримання викладачами вчених звань, аналіз недоліків у роботі професорсько-викладацького складу тощо [39, с.191-192; 105, с.157].

Слід зазначити, що суттєво підвищувалися права попечителя округу в університеті. Він наглядав за діяльністю ради і правління, маючи право головувати на їх засіданнях за власним розсудом. Попечителями ж за Миколи I призначалися, як правило, люди, чужі освіті, переважно з військового середовища. Це повністю відповідало курсу Миколи I, за висловом М.П. Єрошкіна, “на воєнізацію” ряду ланок державного апарату (якщо в 1803 р. з 48 губерній цивільне управління мали 25, то в 1850 р.— з 50 губерній і областей, без Фінляндії і Польщі, лише 12 центральних губерній) [34, с.44-45]. Зазначаючи це, відомий російський історик С.М. Соловйов писав, що “військова людина..., яка звикла не міркувати, але виконувати, здатна привчити інших до виконання без міркувань, вважалася кращим, найбільш здібним начальником усюди, ...намагання зайняти начальницькі місця фельдфебелями в генеральських еполетах було відчутним і в цивільному навчальному відомстві. Такими були “енерали”, що призначалися попечителями” [127, с.311, 348].

За статутом скасовувалося право університетського суду, і контроль за дисципліною тепер здійснював попечитель. Він отримував право призначати інспектора з числа військових або цивільних службовців, який мав наглядати не тільки за казенними студентами, а й за вільними слухачами. Раніше інспектор обирався радою з числа професорів і звітував перед нею. Декани обиралися на чотири роки факультетами з ординарних професорів, але тепер мали затверджуватися міністром. Університети позбавлялися права створювати наукові товариства. Для Київського університету був прийнятий у 1833 р. особливий, відмінний від загальноуніверситетського, статут, яким, зокрема, обмежувалась виборність деканів і встановлювалося призначення міністром частини професорів [33, с.191; 42, с.19].

Професорсько-викладацький склад університетів представляли ординарні та екстраординарні професори, ад'юнкти, лектори іноземних мов, учителі музики, танців, фехтування і кінної їзди. Штати визначалися контингентом студентів. Ординарні професори становили близько половини всього штатного складу викладачів. На посаду ординарного чи екстраординарного професора міг претендувати тільки доктор наук за профілем відповідного

факультету. Звання екстраординарного професора отримували вчені, які “за віком” хоча і не могли бути ординарним професором, але “відмінними здібностями винагороджували незрілість років”. Щоб посісти місце ад’юнкта необхідно було мати вчений ступінь магістра, а від учителя університету вимагалась вища освіта. Претендент на посаду професора мав прочитати три пробних лекції в присутності ректора і декана. Після проходження конкурсу професори, ад’юнкти і почесні члени університету затверджувались міністром. Крім того, міністр міг своїм рішенням призначити відомих учених і спеціалістів на вакантні посади професорів і ад’юнктів без проведення конкурсу. Основним обов’язком професора було читання лекцій студентам в обсязі не менше ніж вісім годин на тиждень. Професорсько-викладацький склад знаходився на державній службі. Посада ректора давала право на чин V класу. Рада університету могла клопотатися перед Герольдією про присвоєння класних чинів: ординарному професору — VII класу, екстраординарному професору і ад’юнкту — VIII класу [18, с.80; 39, с.192-194].

Статутом 1835 р. встановлювалися чіткі правила вступу до університетів. Усі бажаючі мали витримати попередні іспити за правилами, затвердженими міністерством народної освіти. Перевагою при зарахуванні користувалися абітурієнти, що закінчили повний гімназійний курс. Але бажання і знань інколи було замало. Коли в 1837 р. двоє випускників Полтавської гімназії, діти козака Д. і Я. Бублики, подали заяви й атестати до Харківського університету, то їм відмовили в прийомі. Справа доходила до самого С.С. Уварова. За рішенням ректора кращі випускники гімназій могли зараховуватись до університету без попередніх іспитів. Термін навчання на філософському і юридичному факультетах становив 4 роки, на медичному — 5 років [14, с.191; 39, с.193].

Таким чином, традиції академічного самоврядування, розвинене почуття корпоративності, децентралізація в управлінні, притаманні німецьким університетам, об’єктивно суперечили централізованій адміністративній системі Російської імперії. Якщо на початку XIX ст. ця суперечність дещо пом’якшувалася ліберальними настроями найближчого оточення Олександра I, то Статут 1835 р. відбив у собі глибоку зміну поглядів в урядових сферах, що давно готувалася, на значення університетів як наукових і навчальних закладів, на межі університетського самоврядування, на обсяги і напрямки університетської освіти [113, с.244; 115, с.19].

Начальником усіх навчальних закладів губернії за Статутом 1828 р. залишався директор гімназії. Його нагляду доручались усі пансіони і приватні навчальні заклади. Головний обов’язок директора полягав у контролі за ними, за виконанням положень статуту і приписів начальства. У гімназії вводилася нова посада

інспектора гімназії, який визначався помічником директора. Йому доручався нагляд за викладанням, порядком у класах, моральністю учнів, у тому числі нагляд за покараннями, передусім тілесними, що вводились статутом для учнів 1—3 класів. Для посилення нагляду і контролю за навчальними закладами в 1836 р. засновується особливе відомство під назвою дирекції училищ, яке мало займатися всіма повітовими і парафіяльними училищами, приватними пансіонами, а також контролювати домашніх учителів. Добір чиновників дирекції училищ також знаходився під контролем попечителя навчального округу. Оскільки головною метою гімназії визначалося надання пристойного виховання дітям дворян, то з січня 1836 р. при гімназіях засновується нове звання почесних попечителів, які обиралися дворянством губернії на трирічний термін. Як правило, почесними попечителями ставали губернські або повітові предводителі дворянства. За посадою почесний попечитель відносився до V класу. Він разом з директором наглядав за станом гімназії і в деяких випадках брав участь у засіданнях педагогічної ради [14, с.139; 74, с.100-101; 91, с.211].

Взагалі уряд намагався казенними навчальними закладами витіснити приватні, звести до мінімуму їх значення і знизити таким чином роль іноземних учителів. С.С. Уваров продовжив цю лінію. Він вважав, що люди, які або не мають необхідних знань, або нездатні діяти в душі уряду, можуть завдати значну шкоду. З його ініціативи в 1833 р. видається постанова “Про заходи проти примноження пансіонів і приватних навчальних закладів”. Відкриття нових пансіонів у Москві і Петербурзі припинялося, в інших містах дозволялося у вигляді виключення і тільки з дозволу міністра. Засновником приватного закладу віднині міг бути тільки російський підданий. Наступного року вводиться положення про стягування штрафів зі вчителів, які не мають дозволів на свою професійну діяльність від училищного начальства. З такими рішучу боротьбу проводила поліція. В 1842 р. видається розпорядження висилати за кордон тих учителів-іноземців, які не мали встановлених свідоцтв про право на вчительську діяльність [61, с.183; 95, с.61; 105, с.155; 156, с.198-199].

У 1833 р. для нагляду за приватними училищами створюється особлива інспекція і в кожному навчальному окрузі вводиться посада інспектора приватних навчальних закладів. До навчання і виховання в приватних будинках допускались жінки при наявності свідоцтва на звання домашньої вчительки. Водночас указом царя Сенату від 18 лютого 1831 р. виховання дітей у віці від 10 до 18 років передписувалося здійснювати тільки в Росії, оскільки за кордоном вони отримують “хибні поняття”. Особи,

які не дотримувались цих правил, позбавлялись права вступу на цивільну службу [33, с.190; 88, с.79].

Зважаючи на зростаюче прагнення різночинців отримати середню й вищу освіту, міністерство вживає ряд заходів: від осіб податних станів вимагається наявність відпускних свідоцтв своїх громад, збільшується плата за навчання в гімназіях. Тимчасовими правилами міністерства 1838 р. вона встановлювалась від 10 до 15 крб. асигнаціями на рік, від якої звільнялись діти вчителів і бідних батьків за умови надання свідоцтв, що підтверджували їх незможність. Право рішення про звільнення від плати надавалося попечителю округу. У 1845 р. С.С. Уваров запропонував ще збільшити плату “не стільки для збільшення сум навчальних закладів, скільки для утримання прагнення юнацтва в межах деякої домірності з громадянським побутом станів”. Імператор, погодившись з цією пропозицією, запропонував обміжувати інші способи утруднення доступу різночинців до гімназій. За розпорядженням міністра 1833 р. плата за навчання мала йти на нагороди вчителям, збільшення так званих економічних сум гімназій і на формування пенсійного капіталу для вчителів парафіяльних училищ міністерства [14, с.180-181; 24, с.202].

Підтримуючи прагнення дворянства відмежувати своїх дітей в освіті від дітей інших станів, міністерство народної освіти приймає постанову про створення при гімназіях шляхетних пансіонів. клопотання перед імператором про їх відкриття С.С. Уваров порушив у 1832 р. після поїздки до Москви, де він вивчав дворянські настрої. Ця пропозиція була прийнята Миколою I, і через 10 років діяло вже 426 таких пансіонів. Положення про шляхетні пансіони дозволяло доповнювати їх навчальні плани, що повністю збігалися з навчальними планами гімназій, такими дисциплінами, як співи, музика, фехтування, танці. Пансіони, хоча й повністю утримувалися на кошти самого дворянства, яке до 1843 р. пожертвувало на них понад 13 млн крб., знаходились у віданні міністерства народної освіти [2, с.137; 105, с.152-154; 156, с.199].

Разом з тим, говорячи про політику С.С. Уварова у сфері освіти, невіддільну від загального курсу урядової політики Миколи I, слід відзначити, що згідно з новими статутами значно покращилось матеріальне забезпечення навчальних закладів. Асигнування на їх потреби суттєво зросли, а оклади навчального персоналу збільшилися у 2—3 рази. Тут, правда, слід враховувати знецінення паперових грошей, про що згадувалось раніше. Ставлячи перед царем питання про поліпшення фінансування, С.С. Уваров підкреслював, що інакше немає ніякої можливості вимагати від них корисного впливу на розповсюдження в державі наук і на хід

суспільного розвитку. Так, Харківському університету асигнування встановлювалися у розмірі 370 тис. крб. Гімназії поділялися на три розряди, залежно від яких на утримання виділялося від 22,4 до 26,3 тис. крб. Для порівняння: за Статутом 1804 р. загальний бюджет гімназії коливався від 5 650 до 6 650 крб. Що стосується парафіяльних училищ, то в Статуті 1828 р. зазначалося, що вони утримуються за рахунок міських і сільських громад, а в маєтках поміщиків — добровільних внесків володаря [62, с.80; 74, с.36, 78; 88, с.81; 105, с.159]. Академік О.В. Никитенко у своєму щоденнику, характеризуючи діяльність С.С. Уварова, зазначав також, що за десятиріччя його міністерства “жодна людина не була за його волею переслідувана за ідеї”, на відміну від його попередника, коли був “розтерзаний Ніжинський лицей” [84, т.1, с.265].

Університетський статут 1835 р. сприяв також збільшенню обсягу дисциплін, що викладалися, та їх подальшій диференціації. Намагання уряду, і С.С. Уварова в тому числі, надати освіті національного характеру і зробити викладання політично безпечним, обумовило зміну структури університетів. Вони функціонували у складі філософського, юридичного і медичного факультетів. Філософський факультет складався з двох відділень: історії філософії та фізико-математичного. Нововведення полягало в тому, що на цих відділеннях створювалися кафедри російської історії і літератури, слов'янських мов, філософії, політекономії і статистики, що сприяло розвитку наукової бази університетів. Більше від половини кафедр юридичного факультету займалися вивченням російського законодавства. Факультет мав готувати не юристів, а чиновників. Кафедра богослов'я, церковної історії і законодавства була позафакультетською, а її курси обов'язковими для всіх православних студентів [100, с.214; 105, с.158].

Охоронювальні тенденції в російській системі освіти ще більше посилювалися наприкінці 40-х рр. XIX ст. З 1846 р. Харківський, а з 1847 р. — Київський навчальні округи на декілька років стали безпосередньо підпорядковуватись генерал-губернаторам. Значною мірою це було пов'язане з розкриттям Кирило-Мефодіївського товариства. У ході слідства з'ясувалося, що його члени засуджували політику уряду щодо України і мріяли про створення республіканської федерації слов'янських народів. Причому, першою по шляху створення федерації мала піти Україна, яку М.І. Костомаров та його однодумці вважали водночас і найбільш пригніченою, і найбільш егалітарною серед усіх слов'янських суспільств — через відсутність у ній знаті. Велику увагу товариство приділяло розвитку освіти. У його статуті підкреслювалася необхідність “повсюдного поширення грамотності” [24, с.204-205; 78, с.143; 94, с.351; 101, с.10; 135, с.298].

Під впливом справи кирило-мефодіївців відбувається і зміна в урядовій трактовці принципу народності. У зв'язку з тим, що члени товариства мріяли про створення всеслов'янської республіки, під підозрою, зазначає Р.Г. Еймонтова, була поставлена слов'янська ідея, яку постаралися відділити від власне російської. Єдність у вірі, таким чином, відсувалася на другий план. 30 травня 1847 р. за розпорядженням царя міністерство народної освіти направило попечителям навчальних округів циркуляр з поясненням новітньої трактовки поняття народності. Віднині воно набувало характеру національної виключності, викладачам пропонувалося, не захоплюючись ідеєю слов'янської єдності, зосередитися на популяризації “Російського начала, Російського духа,... Російської просвіти” [49, с.412; 118, с.126-127].

Реакцією на події 1848—1849 рр. у Західній Європі стала відставка в 1849 р. з посади міністра народної освіти графа С.С. Уварова, який незважаючи на весь свій консерватизм, розумів важливість широкої гуманітарної освіти та значення європейської науки, і призначення його наступника, колишнього морського офіцера князя П.О. Ширинського-Шихматова. Новий міністр вважав своїм обов'язком подальше посилення урядового контролю за навчальними закладами, передусім за змістом викладання. Імператором створюються два комітети: одному під головуванням графа Д.М. Блудова доручалося розробити заходи щодо перетворення навчальних закладів, іншому — на чолі з колишнім попечителем Київського навчального округу князем І.І. Давидовим — перевірити підручники. Урядова регламентація досягла нечуваних розмірів. Викладання суспільних наук намагалися звести до мінімуму [39, с.197; 118, с.127, 170]. Професорам, як зазначав О.В. Никитенко, наказувалося вилучити з програм “все непотрібне або зайве”, але “не зашкоджуючи достоїнству і повноті науки” [84, т.1, с.314].

Восени 1849 р. цар затвердив “Інструкцію ректорам університетів і деканам факультетів”, що передбачала посилення нагляду за духом і напрямом викладання. Слідом за нею Микола I схвалив секретну настанову ректорам і деканам гуманітарних факультетів. Особливу увагу пропонувалося звернути на викладання державного права, політичної економії, науки про фінанси і “всіх взагалі історичних наук”. Від професорів почали вимагати надання декану до початку навчального року програм своїх курсів і текстів лекцій для затвердження. Після цього вони направлялися до Публічної бібліотеки як обов'язкові підписані примірники. Декан отримував також право звіряти з ними конспекти студентів [13, с.376-377; 39, с.197, 105, с.161; 118, с.171].

Під підозрою потрапили найважливіші галузі знань, визнані за особливо небезпечні виключалися з університетських програм, як

наприклад, цивільне право, філософія. Останню із-за “сучасного незадовільного розвитку цієї науки німецькими вченими” було визнано некорисною, крім логіки і психології, викладання яких передавалося професорам богослов'я. З 1849 р. філософський факультет перестав існувати в університетах як єдине ціле: його поділили на історико-філологічний та фізико-математичний. “Через нетвердість основ і незадовільність висновків” виключалося і викладання державного права західноєвропейських країн, “розхитаних внутрішніми крамолами й бунтами в самих підвалинах своїх” [24, с.204]. Віднині обрання ректора стає прерогативою міністра, який міг призначати його на невизначений термін. Заборонялися закордонні відрядження викладачів і студентів з науковими цілями, а також запрошення іноземних вчених для викладання в університетах [78, с.139].

Відбувається і загальна зміна курсу гімназійної освіти. У середній школі підозру починає викликати класицизм, оскільки вивчення античної культури могло розвинути в молоді симпатії до античного республіканського ладу. Реформа гімназійної освіти мотивувалася необхідністю реалізації принципу біфуркації з метою “більш рішучого поділу двоякого призначення гімназії” і переходу від загальної освіти до спеціальної з тим, щоб освіта для молодих людей мала “більш матеріальний напрям”, який, “займаючи їх розум позитивними знаннями, не давав би часу уяві відволікати від корисних занять”. У зв'язку з цим з п'ятого класу гімназій мала відбуватися профілізація навчання: для тих, хто збирався продовжувати освіту в університеті, передбачалося вивчення в старших класах латинської мови, а для вступників на історико-філологічний факультет ще й давньогрецької мови (причому, метою її викладання було тепер не ознайомлення з культурою Стародавньої Греції, а “грунтовне вивчення творів стародавніх еллінських письменників і особливо святих отців східної церкви”), для інших, що збиралися відразу йти на державну службу, вводилось вивчення законодавства [24, с.202; 91, с.212].

Виходячи з цього, встановлювалося три типи гімназій: класичні гімназії з давніми мовами, яких залишилося всього дев'ять (в університетських містах, а також по одній в Одесі, Ніжині, Таганрозі і Кишиневі, з огляду на “значущість там грецького населення”), класичні гімназії з однією латинською мовою, де вивчалися природничі науки і законодавство та реальні гімназії з викладанням законодавства. Посади вчителів законодавства в гімназіях могли займати лише випускники юридичних факультетів університетів і Ришельєвського ліцею.

Посилюються і обмежувальні заходи. Встановлюється, що до гімназій крім дітей дворян і почесних громадян, можуть

прийматися також діти купців другої та третьої гільдій і міщан, але лише після їх звільнення з відповідних громад. Підвищується платня за навчання. В університетах було встановлено кількісне обмеження для “своєкоштных” студентів — не більше 300 осіб у кожному, за виключенням медичного факультету. Для порівняння можна навести такі дані: в Київському університеті в 1836 р. навчалось 203, а в 1848 р.— 663 “своєкоштных” студента. Скороченню кількості студентів сприяло і збільшення з 1849— 1850 навчального року плати за навчання до 50 крб. сріблом на рік у столичних університетах і до 40 крб. в інших. Такий рівень оплати виявився непосильним навіть для багатьох збіднілих дворян, які змушені були відмовлятися від отримання вищої освіти [39, с.190, 197; 74, с.113-114].

Обмежуючи доступ нижчих станів до середньої і вищої освіти, уряд Миколи I разом з тим розширював спеціальну, так звану прикладну освіту, яка здавалася йому менш небезпечною політично і разом з тим була необхідною у зв'язку з розвитком продуктивних сил. Піднесення промисловості, розвиток торгівлі обумовлював потребу не тільки в збільшенні просто грамотних людей з непривілейованих станів, але й у підготовлених спеціалістах для роботи в різних сферах народного господарства. Як зазначалося, тенденція доповнювати загальноосвітню школу спеціальними класами помітилась уже в першій чверті XIX ст. і отримала законодавче оформлення в Статуті 1828 р. Але турбота уряду про їх створення частіше за все зводилась до заохочення приватних осіб і громадських організацій. Як правило, уряд давав дозвіл на їх відкриття тільки в тому випадку, якщо міські громади або окремі особи зобов'язувалися фінансувати додаткові класи і курси. Лише у виняткових випадках вони отримували субсидії від державного казначейства [24, с.202; 91, с.225-228].

Зростаюча потреба в підготовлених фахівцях змушує уряд робити в 30-х рр. перші кроки до створення особливого роду гімназії — реальної. Бажаючи зберегти гімназію як дворянський навчальний заклад, що готує до вступу в університет, і намагаючись обмежити вступ до неї дітей середніх верств, уряд бачив вихід із цього становища в заснуванні особливого виду навчального закладу — реальної гімназії, призначеної для осіб недворянського походження. Одночасно зі створенням перших таких гімназій у Петербурзі і Москві, міністерство фінансів ініціювало в 1836 р. дозвіл царя на влаштування при гімназіях і повітових училищах тих міст, де не було університетів, відділень реальних шкіл. У 1836 р. було опубліковане “Положення про реальні класи при навчальних закладах Міністерства народної освіти”, в якому визначався порядок їх відкриття і зміст навчання. Утримувалися

ці класи за рахунок міністерства фінансів. Навчальний план передбачав, що слухачі цих класів уже закінчили відповідний загальноосвітній навчальний заклад, і вводив викладання лише спеціальних дисциплін, таких як практична хімія, практична механіка, малювання і креслення, в застосуванні до потреб промисловості і технології тощо. Такі класи відкривалися в зимовий час з 1 жовтня до 1 квітня, заняття в них проходили ввечері. Увесь спеціальний курс вивчався за два роки [14, с.159; 65, с.12; 91, с.229-230].

За відсутності в країні достатньої кількості спеціалізованих навчальних закладів ці спеціальні класи при гімназіях і додаткові курси при повітових училищах виконували в першій половині ХІХ ст. Їх роль і деякою мірою компенсували нестачу фахівців у різних галузях народного господарства. Вони давали знання, які мали практичну спрямованість, допомагаючи випускникам загальноосвітніх закладів легше включатися в життя і виконувати роботи, що вимагали елементарних професійних знань і навичок. Посилена увага до вивчення природничо-математичних дисциплін та їх практичного застосування, введення таких спеціальних предметів, як механіка, технологія, товарознавство, бухгалтерія, зазначає М.М. Кузьмін, значно полегшувало випускникам отримання в подальшому теоретичної і спеціальної практичної підготовки [65, с.9; 91, с.228, 231].

Крім того, особливо з другої чверті ХІХ ст., значно розширюється практика створення спеціальних закладів, які мали своїм завданням професійну підготовку учнів. До них відносяться гірничі школи, промислові, морехідні, сільськогосподарські навчальні заклади різних типів. В організації, змісті й методах навчання в них не було єдиної системи, оскільки їх діяльність значною мірою залежала від тих відомств, яким вони підпорядковувались. Створюються і технічні вищі навчальні заклади. До відкритого в 1810 р. в Петербурзі інституту шляхів сполучень, у 1828 р. додається Практичний технологічний інститут, в 1832 р. — інститут цивільних інженерів, перетворюються вже існуючі Гірничий і Лісовий інститути. У Москві виникають комерційне, ремісниче училища (майбутнє вище технічне), землеробська школа (майбутня Петровська академія) тощо. Ряд спеціальних навчальних закладів створюється і в Україні [86, с.150; 91, с.238-239; 105, с.162].

Слід підкреслити, що на відміну від гімназій і університетів, які призначалися для дітей дворян і чиновників і мали готувати переважно кадри державних службовців, спеціальні навчальні заклади, у тому числі й вищі, розглядалися урядом як другорядні, призначені головним чином для різночинців, дітей податних станів. У 1827 р. одночасно із заборонаю приймати кріпаків у будь-які

навчальні заклади, крім парафіяльних і повітових училищ, робилося застереження, що вони можуть бути прийняті в навчальні заклади, завданням яких є навчання землеробству, ремеслам і всякій промисловості, за умови, щоб загальноосвітня програма цих навчальних закладів була не вище за повітове училище [78, с.144-145; 91, с.228].

Здійснюються заходи по організації шкіл для державних та удільних селян. Раніше за інші відомства потребу в організації початкової освіти для підготовки працівників нижчої кваліфікації відчуло удільне відомство. На нього, з моменту виникнення в 1826 р., було покладено завдання організувати в парафіях при церквах школи під наглядом сільських священників. Згідно з указом 25 жовтня 1828 р. перед удільними сільськими училищами ставилась двояка мета: поширення елементарної грамотності серед удільних селян і підготовка грамотних писарів для удільних контор і приказів. Характерно, що удільним відомством із самого початку (в 1829 р.) було відкрито два головних сільських училища для підготовки вчителів. Якщо в 1828 р. діяло 5 шкіл, то в 1837 р.— 40, 1841 р.— 194 і в 1865 р., напередодні їх передачі міністерству народної освіти, 376 з 11 тис. учнів [54, с.138; 62, с.82; 117, с.99].

За указом 1830 р. розпочинається створення волосних училищ, які готували писарів для сільських управлінь. Училища відкривалися по одному на волость і утримувалися за рахунок особливого збору з державних і удільних селян. Саме з їх створенням В.І. Фармаковський пов'язував виникнення дійсно народних шкіл. Вони числились у відомстві приказів громадської опіки, учням надавалися навички читання, письма, діловодства. В училищах навчалось близько 10% селянських дітей шкільного віку. У створенні таких училищ були зацікавлені різні міністерства — внутрішніх справ, фінансів, гірниче відомство тощо. Передусім, це стосується міністерства фінансів, оскільки у віданні створеного в його складі в 1811 р. департаменту державного майна знаходились державні селяни [97, с.372-373; 117, с.103-104; 147, с.5].

У 1836 р. з метою перетворення управління цим сектором державного господарства засновується V відділення власної його імператорської величності канцелярії, якому і підпорядковується департамент, вилучений з міністерства фінансів. У грудні 1837 р. створюється окреме міністерство державного майна, керівником якого призначається П.Д. Кисельов, який користувався особливою довірою Миколи I. Саме перед ним імператор поставив завдання здійснити реформу управління цією другою за чисельністю категорією селян. За останньою, десятою ревізією (1858 р.) їх нараховувалося понад 9 млн чоловік, або більше ніж 45%

сільського населення Європейської Росії. У зв'язку з тим, що в Україні кріпацтво було запроваджене лише наприкінці XVIII ст., категорія державних селян тут була ще численнішою: на Правобережжі вони становили 42%, а на Лівобережжі і Півдні ще більше — відповідно 67,2% та 69%. Реформа управління державними селянами розглядалася П.Д. Кисельовим і Миколою І як перший етап загальної селянської реформи. Ця реформа, що дістала назву “кисельовської”, в основному була проведена в 1837—1841 рр. [117, с.99-101; 143, с.256].

Поліпшення селянського господарства в уявленні П.Д. Кисельова та його співробітників нерозривно пов'язувалося з розповсюдженням початкового шкільного навчання, оскільки без набуття елементарної грамотності державними селянами важко було сподіватися на реалізацію господарських і культурних нововведень. Тому в ході реформи відбувся процес планомірного і систематичного створення парафіяльних училищ. При міністерстві заснувався Вчений комітет, в якому на посаді старшого члена комітету з народної освіти близько чверті століття (1838—1862) працював відомий російський педагог князь В.Ф. Одоєвський. Комітет займався підбором і складанням підручників для шкіл, виданням різних керівництв, складанням і розсиланням на місця методичних вказівок для вчителів. Спочатку планувалося відкрити школи в кожній громаді, але у зв'язку з обмеженістю ресурсів було прийнято рішення (в 1845 р. щодо дев'яти західних, а в 1851 р. і щодо всіх інших губерній) відкрити по одному училищу в кожній волості. Але все ж якщо на початку реформи для державних селян діяло лише 60 шкіл, то через 18 років, коли П.Д. Кисельов залишив посаду міністра,— 2 551 із 111 тис. учнів, серед яких 18,5 тис. дівчат [31, с.248-249; 61, с.185; 62, с.83; 117, с.103].

У 40-х рр. вони стали найрозповсюдженішими селянськими народними школами. Згідно з указом від 27 червня 1842 р. школи міністерства державного майна були узгоджені зі Статутом 1828 р. і міністерство видало особливу настанову для керівництва ними. Указом 23 листопада 1842 р. визначалися завдання і межі навчання. Загальний нагляд за організацією навчання покладався на міністра народної освіти і обер-прокурора Св. Синоду. На міністерство державного майна покладалися турботи про благоустрій училищ, забезпечення приміщеннями, посібниками, сплату жалування вчителям. Діти в училища приймалися за добровільною згодою батьків. До кінця 50-х рр. кількість шкіл зростає до 2 975, у них навчалося вже понад 150 тис. учнів. Навчальний план цих шкіл, розрахований на три роки, в основному відповідав плану міських шкіл, переважно увага приділялася навчанню каліграфії та усній лічбі. У підсумку грамотність державних селян була значно

вищою, ніж приватновласницьких, хоча за підрахунками чиновників міністерства державного майна в 1864 р. один грамотний припадав на 300—400 неграмотних державних селян [31, с.55-56; 69, с.37; 102, с.46; 146, с.28].

Утримання їх було віднесене на рахунок “частных” земських повинностей (місцеві, або земські повинності в дореформений час поділялися на державні, губернські та “частные”, тобто станові). Таким чином, школи утримувались за рахунок зборів із самих державних селян, розмір яких встановлювався палатами державного майна і затверджувався міністром на три роки. На утримання кожної школи призначалося 250 крб. на рік. Учитель отримував 85 крб., якщо на вчителя припадало понад 30 учнів, то його оклад підвищувався до 110—115 крб. За умови, що кількість учнів перевищувала 50 осіб, призначався помічник учителя з окладом 75 крб. Стимулювався і рівень кваліфікації вчителів: випускники семінарії за вислугою шести років отримували півтора окладу, а через 12 років — подвійний оклад. Якщо в 1845 р. міністерство витратило на утримання училищ 258 тис. крб., то в 1847 р. ця сума зросла до 417 тис. крб. [31, с.249; 62, с.83; 80, с.69; 91, с.208; 146, с.28].

У 1842 р. міністр державного майна запропонував “з метою розповсюдження і утвердження між державними селянами релігійно-моральної освіти і першопочаткових для кожного стану більш або менш потрібних відомостей організувати для сільського юнацтва училища для підготовки писарів, рахівників, для межових робіт та ін. і припинити направлення учнів у міські школи”. З кожних 1 000 душ населення на навчання до них брали по одному хлопчику. Ці училища мали широкий профіль підготовки своїх вихованців. Поруч з переліченими категоріями вони випускали також фельдшерів, коновалів тощо. Серед учнів було багато сиріт, які поступали до училищ безпосередньо з виховних будинків, і в подальшому 10 років (обов’язкова вислуга) залежали від сільських та волосних установ. Через 10 років вони могли бути приписані до селянського стану і отримати обов’язковий земельний наділ [69, с.40; 91, с.208; 146, с.28].

Відбулась і реорганізація військових навчальних закладів. Її підготовка була доручена створеному в травні 1826 р. спеціальному комітетові на чолі з колишнім наставником Миколи І в інженерній справі генералом К.К. Оперманом. Імператорський указ 1830 р. поділив їх на три категорії: губернські кадетські корпуси і дворянський полк; пажеський і два столичних кадетських корпуси; артилерійський та інженерний і морський кадетський корпуси. Перша категорія призначалася для заміни дворянських шкіл, що занепадали. Мережа кадетських корпусів надавала синам

провінційного дворянства можливість протягом семирічного терміну навчання отримати військову освіту в найближчих містах. За кожним із 16 корпусів, які функціонували на кінець правління Миколи I, закріплювалися певні губернії. В цілому з 1825 до 1855 р. ці корпуси закінчило 17 тис. офіцерів. Я.І. Ростовцев, начальник штабу військово-навчальних закладів, в одному з листів до Миколи I так формулював завдання вихователів кадетських корпусів: вселяти в учнів “китайську байдужість” до ідей і подій Заходу [33, с.192; 95, с.59; 112, с.299-300; 158, с.83].

Прийнятий урядом Миколи I політичний курс вимагав особливої уваги до становища православної церкви. Згідно з Основними державними законами вона визнавалася “найголовнішою і пануючою в Російській імперії”. За царювання Миколи I помітно збільшилась кількість монастирів і храмів, зростала чисельність релігійних видань. Усього в середині ХІХ ст. нараховувалося 32 тис. церков, які обслуговувало майже 114 тис. священників. Протягом 20—30-х рр. зросла і мережа духовних навчальних закладів. Наприкінці 1838 р., напередодні нового перетворення, кількість тільки нижчих духовних училищ досягла 159, тобто з початку ХІХ ст. подвоїлась, а чисельність учнів у них зросла у 2,5 рази і становила майже 46 тис. осіб. Як зазначав Н.Г. Пом’яловський у “Нарисах бурси”, у суспільство помалу проникла свідомість якщо не користі науки, то її невідворотності. Треба було пройти хоча б парафіяльне навчання, щоб мати право зайняти місце паламаря в селі [94, с.16]. Рівень підготовки в духовних навчальних закладах залишався низьким. Але головне зло, найбільш відомий серед синодальних прокурорів миколаївського царювання полковник, флігель-ад’ютант граф М.О. Протасов, який нагнав, за висловом Н.М. Нікольського, на свою команду “пострах і тремтіння”, вбачав не стільки в слабкому рівні підготовки, пов’язаному з недостатністю викладачів і коштів, скільки в послабленні нагляду і контролю, проникненні в духовну школу разом зі світськими науками “вільнодумства” [33, с.130; 75, с.206, 230-231; 106, с.138-139; 141, с.209].

У березні 1839 р. був надрукований “Статут Духовно-навчального управління Святішого Синоду”, за яким, замість раніше незалежної від Синоду Комісії духовних училищ, засновувався Училищний комітет і вся система духовної освіти віддавалася під повний нагляд обер-прокурора Синоду. М.О. Протасов передбачав скоротити і спростити в духовних навчальних закладах програми, виходячи з того ж утилітарного підходу, який насаджувався у світських навчальних закладах. Однак проти проекту нового Статуту духовних семінарій повстав Синод, якому врешті-решт все ж прийшлося піти на поступки, і в навчальний

процес були внесені зміни, які послабляли його загальноосвітнє значення, усувалась філософія, яку так неполюбляв Микола I. Вона замінювалась логікою і психологією. За програмою 1840 р. найбільш важливими предметами вважались пастирське богослов'я і гомілетика. Уводились і нові предмети — агрономія і медицина, на думку імператора необхідні для майбутніх пастирів, особливо сільських парафій, щоб вони могли надавати елементарну медичну допомогу, давати селянам корисні поради у сфері сільського господарства. Так, у 1845 р. агрономії в духовних навчальних закладах навчалися 4 821 учень, а через декілька років — 6 864. З 1843 р. в семінаріях були введені курси педагогіки [118, с.139-140; 149, с.79-80].

Слід відзначити, що держава, особливо за царювання Миколи I, зацікавлена в підготовці кадрів духовенства, не шкодувала на це коштів. Якщо в 1805 р. бюджет Синоду ще поступався бюджету Міністерства народної освіти (1,5 млн крб. проти 2,6 млн крб.), то в 1815 р. вони зрівнялися (2,6 та 2,3 млн крб. відповідно), а в 1852 р. бюджет Синоду вже більше ніж у двічі перевищував бюджет освітнього відомства (понад 4 млн крб. проти близько 2 млн). Це, не враховуючи ще близько 9,5 млн крб., які церква отримувала від торгівлі свічками, відсотків з духовного капіталу та інших джерел [34, с.131].

У першій половині XIX ст., особливо в його другій чверті, значного прогресу порівняно з попереднім періодом набуває жіноча освіта. Увага до неї з боку держави виникла тільки під час правління Катерини II і за її безпосередньої участі. У зв'язку з цим наприкінці XVIII ст. утворюються перші жіночі навчально-виховні заклади. Але жіноча освіта різко відрізнялася від чоловічої, що обумовлювалося існуючою різницею в правах і обов'язках представників різної статі. У першій половині XIX ст. на неї накладало відбиток і прагнення надати жіночій школі станového характеру [63, с.88].

Середня освіта була доступна переважно дівчатам з дворянського середовища. Для них розширюється мережа закритих жіночих інститутів, які знаходилися у віданні Відомства установ імператриці Марії. Початок цьому відомству був покладений наприкінці XVIII ст. указом Павла I 1796 р., за яким його дружина — імператриця Марія Федорівна — була поставлена на чолі Виховного товариства шляхетних дівчат. У 1828 р. після її смерті всі установи цього відомства, у тому числі 14 навчальних закладів з 1 837 ученицями, перейшли у відання IV відділення власної канцелярії Миколи I. Свою офіційну назву — Відомство установ імператриці Марії — це управління отримало в 1854 р. Основним принципом створення і діяльності жіночих навчальних закладів воно вважало становість,

коли для кожного стану, класу і чину в ньому створювались особливі заклади з певним устроєм і курсом навчання. Метою виховання визначилися моральна і релігійна освіта, “освіта хороших дружин і корисних матерів сімейств” [34, с.177-178; 91, с.257, 261-262; 97, с.303].

У 1844 р. створюється Комітет з перегляду статутів жіночих навчальних закладів. Виконуючи вимогу Миколи I, щоб освіта дівчат відповідала їх стану, комітет поділив усі заклади на 4 розряди, виробивши для кожного з них навчальний план. До першого розряду були віднесені Смольний інститут та інші подібні інститути шляхетних дівчат у губерніях. До другого розряду відійшли жіночі заклади, призначені для недворян, до третього — для дітей нижчих станів, зокрема Одеське міське училище, Київське училище для бідних дівчат, Миколаївське і Севастопольське училища для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту тощо. Четвертий розряд становили спеціальні заклади: сирітські інститути виховних будинків. До початку 50-х рр. XIX ст. кількість жіночих навчальних закладів зросла до 46. Певною мірою поповнювали їх нестачу приватні пансіони, які знаходилися переважно в столицях і губернських містах [91, с.262-263, 267].

До станових шкіл можуть бути віднесені і єпархіальні жіночі училища. Початок їх був покладений відкриттям за підтримки графа М.О. Протасова у 1843 р. в Царському Селі училища для дочок церковнослужителів Петербурзької єпархії. Воно стало зразком для заснування жіночих духовних навчальних закладів в інших єпархіях. У середині століття їх нараховувалося сім, а до 1868 р. їх кількість зросла близько до 30. Майже третина з них, зокрема Волинське і Подільське, знаходилися під заступництвом імператриці. Засновувались вони на підставі статуту Царськосельського училища, фінансувались за рахунок духовного відомства, посадові особи вважались на державній службі, а начальниці затверджувались імператрицею. До них приймалися тільки дівчата духовного звання і до 1917 р. училища залишалися закритими навчальними закладами. Інші училища знаходилися у віданні Синоду й управлялися єпархіальними архієреями, які складали для них статуту. Курс навчання в училищах був шестирічним і поділявся на три класи, по два роки в кожному. У перші роки програма навчання мала елементарний характер. Ученицям викладали Закон Божий, церковні співи, граматику, російську і загальну історію, російську географію, арифметику, чистописання, малювання узорів для шитва, рукоділля і початки медицини [3, с.86-87; 34, с.131; 91, с.268].

Отже, за Миколи I, послідовного прихильника станової імперії, кардинальних змін зазнала і система освіти. Він завершив поворот

управо в державній освітній політиці, започаткований в останні роки правління Олександра I, унаслідок чого був здійснений перехід до станової школи.

4.4. Розвиток освіти в Наддніпрянській Україні у другій чверті XIX ст.

У руслі загальних тенденцій розвитку загальноросійської освітньої системи розвивалася в цей час і освіта України. 1834 р. ознаменувався відкриттям другого університету — Київського. Під час польського повстання 1830—1831 рр. значна частина студентів Волинського ліцею пристала до лав повстанців. Тому серед закритих урядом у 1832 р. навчальних закладів на Правобережжі опинився і ліцей. Цар хотів перевести його до Житомира, проте завдяки клопотанню попечителя Харківського навчального округу В.І. Філатьєва, підтриманого першим попечителем Київського округу Є.Ф. фон Брадке, С.С. Уваровим, змінив намір. До них приєднався і київський генерал-губернатор В.В. Левашов, який первісно хотів створити у Києві юридичний інститут ім. Св. Володимира для підготовки чиновників для Правобережжя. На початку листопада 1833 р. Микола I дав указ Сенату, щоб після переведення до Києва ліцей був реорганізований в “університет Св. Володимира”. В указі імператор зазначив: “таким чином, обравши місто Київ з давніх пір до заснування університету призначений, однаково дорогоцінний для всієї Росії, колыску святої віри наших предків і перший свідок їх громадянської самобутності, Ми повеліли заснувати в ньому університет під особливим заступництвом і в пам’ять Великого Просвітника Богом врученої Нам країни”. Микола I узяв новоутворений університет під своє заступництво і наділив його титулом “Імператорський”. Вже сама назва університету — Св. Володимира, єдина у своєму роді, несла на собі відбиток пануючої офіційної ідеології [35, с.17; 39, с.189; 41, с.335-336; 42, с.17; 47, с.199; 142, с.89].

З погляду уряду університет мав стати зняряддя морального й розумового “злиття” поляків з росіянами і призначався переважно для жителів Київської, Волинської і Подільської губерній. Підготовка його статуту стала першим кроком по реалізації С.С. Уваровим своєї концепції про здійснення освіти в поєднаному дусі Православ’я, Самодержавства і Народності. Він був затверджений 15 грудня 1833 р., ставши прообразом університетського статуту 1835 р. Відкриття ж університету відбулося в липні 1834 р. Спочатку зайняття розпочалися на одному філософському факультеті, а 1835 р. — і на юридичному. Університет нараховував 13 кафедр, 10 з яких були заміщені викладачами колишнього

ліцею, переважно поляками. Переважно польське походження мали і його перші 62 студенти. Професорів-українців спочатку було лише троє — ректор М.О. Максимович, В.Ф. Цих, О.М. Новицький. Серед першого складу викладачів були й німецькі професори, число яких згодом почало швидко зростати, оскільки після розкриття в 1839 р. таємних польських організацій в Україні, польські професори або звільнялись, або за вказівкою Миколи I були переведені до інших університетів. У подальшому професорсько-викладацький склад дедалі більше почав поповнюватися вітчизняними вченими, особливо після відкриття в 1841 р. медичного факультету, основою якого стала закрита урядом Віленська медико-хірургічна академія. За новим статутом, затвердженим у 1842 р., на цьому факультеті створювалося 10 кафедр, укомплектованих вихованцями Московського, Казанського, Харківського і Дерптського університетів високої кваліфікації. Зокрема в Професорському інституті Дерптського університету шість професорів факультету захистили докторські дисертації. Особливість статусу нового університету позначилася в тому, що він не обирав ректора, а лише міг рекомендувати двох кандидатів на цю посаду для розгляду царем [2, с.162; 39, с.189; 41, с.336-337; 42, с.22, 25; 57, с.21; 114, с.155-156].

Кількість студентів у перше десятиліття була невеликою. Вона швидко почала зростати після відкриття медичного факультету і спорудження університетського будинку (1842). Серед студентів переважали діти польської шляхти з Правобережної України і Білорусі. В 1838 р. з 267 студентів вони становили 235 осіб, у 1855 р. з 808 — 643 особи, у 1860 р. з 1 049 — 977. За статутом 1833 р. в університеті вперше в Росії запроваджувався семестровий розподіл курсу наук. Навчальні курси пропонувалося планувати таким чином, щоб студент міг вивчити кожний з них протягом одного семестру. Це нововведення привело до поділу великих курсів на більш дрібні і обумовило збільшення числа предметів, що вивчали. За період з 1834 до 1860 р. університет закінчили 1 500 студентів [39, с.190; 41, с.338; 114, с.156].

На Півдні України центром вищої освіти залишався Ришельєвський ліцей, який протягом періоду, що розглядається, зазнав декілька реорганізацій. В 1829 р. кількість класів була збільшена до 11, а саме: 3 класи початкового училища, 4 класи гімназійні (за програмою гімназії) і 4 класи ліцейні з двома відділеннями — філософським і юридичним. У зв'язку з великим напливом бажаючих вчитися і відповідно зі зростанням навантаження на викладачів, незадоволенням їх рівнем оплати праці і, як наслідок, проблемами з укомплектуванням штатів у 1837 р. був затверджений новий Статут, який мав вирішити більшість із

цих проблем. Згідно з новим Статутом курс навчання наблизився до вищого навчального закладу і майже відокремився від існуючих при ньому гімназійних класів. Збільшувалося фінансування, кількість професорів зростала удвічі — з шести до дванадцяти при чотирьох ад'юнктах [47, с.199; 75, с.59; 148, с.112-115].

Ліцей очолював директор, під його головуванням діяла рада ліцею, що складалася з інспектора і професорів. Посада професора згідно зі Статутом вимагала “повне, вірне і розсудливе викладання свого предмету; точних і достовірних знань про хід і успіхи наук, які він викладає, у вченому світі; засідань у Раді”. Професор мав викладати свій предмет не менше як 8 годин на тиждень. Ад'юнкт як помічник професора мав допомагати йому у викладанні предмета і докладати зусиль для навчання кожного із студентів, які відвідували його лекції. Згідно зі Статутом ліцей складався з двох відділень: фізико-математичного і юридичного. В 1841 р. було відкрите камеральне відділення, де викладався цикл адміністративних та економічних дисциплін. Курс навчання в кожному з них становив 3 роки. Студенти, які успішно закінчували ліцей і отримували “похвальні” атестати, вступаючи на державну службу діставали чин XII класу. В 1828—1855 рр. при ліцеї існував також інститут східних мов (арабської, турецької і перської), що готував перекладачів для військових і адміністративних установ. За 45 років (1818—1862) курс навчання закінчили 596 ліцейців [43, с.9; 75, с.60-62].

Декілька реорганізацій зазнала і Ніжинська гімназія вищих наук. Значною мірою у зв'язку зі справою про “вільнодумство” 1827 р., що тяглася декілька років і завершилася звільненням ряду професорів, гімназія в 1832 р. була реорганізована у фізико-математичний ліцей з трирічним терміном навчання. Гімназійні курси закрилися, і залишилося три вищих класи. Для викладання наук були призначені законовчитель і шість професорів для шести кафедр: чистої математики; прикладної математики; фізики; хімії і технології; природничої історії; російської словесності; історії і статистики. Для викладання німецької і французької мов призначалися два лектори. Випускники, які отримували “похвальний” атестат, вступаючи на цивільну службу діставали чин XIV класу. Проте новий Статут надавав випускникам, які відзначилися особливими здібностями в науках і відмінною поведінкою, право за рахунок ліцею вдосконалювати свої знання в університеті. Але це не допомагало. Період з 1830 до 1840 р. став періодом занепаду навчального закладу. Якщо в 1832 р. на перший курс було зараховано 358 осіб, то в 1835 — 170, а в 1839 р. не знайшлося жодного бажаного вступити до ліцею [75, с.72-73; 113, с.206; 119, с.57-60].

Криза викликала його нове перетворення. У квітні 1840 р. затверджується Статут Юридичного ліцею князя Безбородька. У ньому зазначалося, що перетворення здійснене для покращення стану і надання більш вагомих засобів для успішної освіти юнацтва, що готується до вступу на державну службу. Головна мета ліцею визначалася суто практична — бути спеціальною юридичною школою для підготовки досвідчених чиновників. Саме з цієї позиції був сформований і навчальний план, де практично не було науково-теоретичних предметів з галузі права. Навчальний процес забезпечували законовчитель, шість професорів і два лектори. Повний курс ліцею тривав три роки. Гімназія, як і ліцей, призначалася тільки для дворян: за навчання бралася висока плата — 1 000 крб. Ті, хто закінчував курс успішно, вступаючи на службу отримували чин XII класу, інші — XIV класу. При ліцеї діяла гімназія як підготовчий заклад для ліцею. З 1843 до 1856 р. ліцей закінчили 274 вихованці [75, с.73-74; 91, с.401].

Протягом другої чверті XIX ст. поступово розширюється мережа середніх навчальних закладів. Гімназії засновуються не тільки в усіх губернських містах, але й у ряді повітових. У 1843 р., скажімо, в Чернігівській і Подільській губерніях діяло по три гімназії, Київській і Волинській — по дві. Саме цим мотивував своє клопотання перед міністерством попечитель Київського навчального округу князь І.І. Давидов, обґрунтовуючи необхідність відкриття в Ромнах другої гімназії Полтавської губернії. У зв'язку зі значним зростанням у середині 30-х років XIX ст. бажаючих отримати середню освіту, другі гімназії відкриваються в ряді найбільших міст Лівобережжя і Півдня України. Так, у Києві перша гімназія перетворюється на дворянський навчальний заклад закритого типу, а в 1836 р. відкривається друга гімназія. В 1857 р. в них навчалася відповідно 215 і 625 учнів [14, с.171; 41, с.327-329; 75, с.14, 42-43].

На Правобережній Україні головна мета політики російського уряду полягала в послабленні польських впливів і руйнуванні з цієї метою системи освіти, створеної А. Чарторийським. Проте, ставши на шлях боротьби з колонізацією краю, російський уряд нічого не робив для забезпечення національно-культурних інтересів українців. У листопаді 1831 р. Микола I утворив у Києві спеціальну комісію у справах західних губерній на чолі з В.П. Кочубеем, який отримав наказ “привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя”. У результаті більшість польських гімназій у 1832 р. була закрита, замість них міністерство народної освіти та керівництво новоствореного Київського навчального округу бере курс на відкриття гімназій з російською мовою навчання. Відповідний план створення нової

системи середнього і початкового шкільництва в окрузі, вироблений С.С. Уваровим, був затверджений у 1835 р. Перша така гімназія засновується у 1833 р. в Кам'янці-Подільському, потім у Вінниці (пізніше переведена до Білої Церкви), Немирові та інших містах. Штатом навчальних закладів Київського навчального округу, виданому в червні 1835 р., передбачалося 6 гімназій (з них дві в Києві), 16 дворянських і 2 міщанських повітових училища [24, с.204; 59, с.227; 113, с.303; 114, с.130-131; 135, с.266].

Загалом, якщо в 1835 р. в Україні діяло 13, то в 1850 р. — 18 чоловічих гімназій (в Києві, Харкові, Одесі — по дві, Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Рівному, Немирові — по одній), в яких за різними підрахунками навчалось від 4 до 5,3 тис. учнів. Зростає кількість інститутів шляхетних дівчат: до Харківського (1812) та Полтавського (1818) додаються Одеський (1829), Керченський (1836) і Київський (1838) інститути. Інститути мали, як правило, регіональний характер. Так, у статуті Київського інституту зазначалося, що його метою є надання безоплатного виховання “дітям дворян бідного стану” і за помірковану плату — донькам “достатніх” батьків Київської, Волинської і Подільської губерній. Інститут був розрахований на 60 вихованок (по 20 від кожної з цих губерній), які утримувалися за рахунок щорічних внесків по 14 тис. крб. губернських приказів громадської опіки. Ще 60 вихованок могли утримуватися з оплатою 800 крб. на рік. Курс навчання був розрахований на шість років [4, с.30; 8, с.64; 9, с.78; 47, с.197; 114, с.135].

У зв'язку з реформою військових навчальних закладів у першій половині ХІХ ст. в Україні відкривається також три кадетські корпуси — у Полтаві, Єлизаветграді і Києві. Оскільки дворянство було зацікавлене в розширенні мережі цих станових навчальних закладів, то ініціатива уряду знаходила їх схвалення і підтримку. На відкриття Володимирського кадетського корпусу в Києві дворянство Київської, Волинської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній внесло 200 тис. крб. [41, с.329].

Треба відзначити, що уряд широко використовував ініціативи дворянських товариств щодо фінансування тих чи інших освітніх проектів. Найбільш наочними прикладами цього можна назвати відкриття Харківського університету, Володимирського кадетського корпусу, інститутів шляхетних дівчат, а також шляхетних пансіонів при гімназіях. Останні почали створюватися ще на початку ХІХ ст. з ініціативи самого дворянства, яке таким чином хотіло відокремити своїх дітей від інших станів. Але значна частина дворян надавала перевагу приватним пансіонам, які утримувалися іноземцями. Коли в ході слідства над декабристами з'ясувалося,

що багато з них отримало освіту саме в приватних пансіонах, то уряд зробив відповідний “педагогічний висновок”. Він ініціював розширення мережі шляхетних пансіонів при гімназіях з тим, щоб ширше залучити дворянство до державних середніх шкіл [58, с.242-246].

Особливого розвитку набув цей процес за міністерства С.С. Уварова. В 1834 р. такий пансіон відкривається при Харківській гімназії, у 1835 р.— при Херсонській, у 1837 р.— при гімназії Ришельєвського ліцею, в 1840 р.— при Сімферопольській і Катеринославській гімназіях, у 1841 р.— при Полтавській і в 1843 р.— при Чернігівській. Вони засновувалися й утримувалися за рахунок дворянства відповідної губернії. Кошти на їх відкриття збиралися, як правило, шляхом встановлення з височайшого затвердження і схвалення дворянськими зібраннями певної суми зборів з кожної ревізької душі. Катеринославське дворянство збило таким чином понад 100 тис. крб., ще стільки ж поступило у вигляді благодійних внесків окремих дворян. Загальна сума в розмірі 225 тис. крб. була розміщена з дозволу імператора в кредитних установах з тим, щоб на відсотки з цього основного капіталу утримувався пансіон. У 1856 р. в ньому виховувалося 64 учня [74, с.104-108; 91, с.402; 93, с.16-18].

Взагалі практика благодійних внесків на розвиток гімназійної освіти в першій половині XIX ст. набула значних масштабів. Тільки Катеринославська гімназія протягом 1805—1835 рр. отримала 193 тис. крб. пожертвувань, деякі з них, як, наприклад, поміщика Олександрівського повіту І.С. Бородавки досягали великих сум — понад 46 тис. крб. Заслужує на увагу досвід використання цих коштів. Лише частина їх йшла на поточні потреби, інша ж половина оберталася на “недоторканий капітал”, вносились до кредитних установ і на отриманий відсоток утримувалися викладачі додаткових предметів, засновувались стипендії для дітей бідних батьків тощо. З 1820 р. в гімназії виховувалося від 6 до 8 стипендіатів, на утримання яких витрачалося до 3 тис. крб. на рік [74, с.70-74].

У 1835 р. позабюджетні кошти гімназії склалися з “економічної суми” — 39,7 тис. крб. і “благодійної суми” — 91,1 тис. крб. Якщо не вистачало казенних квартир учителям “з опаленням і освітленням”, то з “економічних сум” їм сплачувалося по 300 крб. квартирних. Цікава деталь. Коли у зв’язку з набуттям чинності Статуту 1804 р. утримання гімназій перейшло від приказу громадської опіки до казни і приказ припинив відпускати вчителям свічки натурою, то з цих сум за дозволом училищного комітету Харківського округу старшим учителям стали відпускати кошти на два пуди свічок, а молодшим — на півтора пуда [26, с.19, 22; 74, с.70].

Протягом першої половини ХІХ ст. зростає і кількість повітових училищ. Напередодні реформи вони існували, передусім на Лівобережжі і Півдні України, практично в кожному повітовому центрі. У Подільській, Полтавській, в ряді інших губерній практикувалося створення дворянських повітових училищ. Що стосується початкової школи, то вона поширюється переважно в містах, а також у селах державних і удільних селян. Але досить часто вони існували лише на папері. Так, у 1831 р. в Слобідсько-Українській губернії в 19 з 25 парафіяльних училищ не було учнів “через нездачу сум від громад”. Аби зменшилися витрати на утримання шкіл в 30-х рр. здійснюються заходи щодо широкого впровадження системи взаємного навчання. В 1834—1835 рр. такі училища відкриваються в Харкові, Ахтирці, Вовчанську, інших містах Слобідсько-Української губернії. В 1836 р. система взаємного навчання вводиться в усіх парафіяльних училищах Катеринославщини. Скажімо в парафіяльному училищі Бахмута в 1837 р. один учитель навчав 106 учнів [67, с.4; 91, с.399-400; 114, с.131, 133].

У кращому становищі перебували відкриті на початку ХІХ ст. при більшості повітових училищ підготовчі відділення, або, як їх ще називали, нижчі відділення перших класів. Вони, як правило, знаходились у приміщеннях повітових училищ. Учителі працювали тут охочіше, ніж у парафіяльних училищах, оскільки вважалися на державній службі, оплачувалися з позаштатних сум повітових училищ, відшукувати які в містах було набагато простіше, ніж кошти для вчителів парафіяльних училищ. Навчання в них було поставлено значно краще, ширшими були програми, а система роботи більш продуманою. Але вони існували лише в містах, та й знання, які давали учням, не відповідали соціальним потребам. Певну роль у поширенні сільської початкової школи відіграла кисельовська реформа державних селян, у ході якої в Україні було відкрито понад 200 парафіяльних шкіл. У середині 50-х рр. в Чернігівській губернії нараховувалося 65 шкіл, які знаходилися у віданні відомства державного майна, у Катеринославській — 54, Полтавській — 89 [48, с.203; 91, с.400; 114, с.135].

Суттєві зміни відбулися в 30-х рр. на Правобережній Україні. Після початку повстання 1830—1831 рр. Микола І відмінив в училищах Київської губернії викладання польською мовою. У липні 1832 р. царським указом у західних губерніях із 305 римокатолицьких монастирів був закритий 191, у тому числі 61 на Правобережній Україні, як причетні до повстання. Розправляючись із політично опозиційним “іновірним” чернецтвом, зазначають О.П. Крижанівський та С.М. Плохій, уряд позакривав і католицькі духовні училища. Це було зроблено після клопотання міністра

народної освіти князь К.А. Лівена про скасування у Волинській і Подільській губерніях парафіяльних училищ, що знаходились у віданні католицького духовенства. Цар повелів скасувати їх “зовсім”, а замість них створити “з часом і єдино для викладання російської граматики, російського катехізису і арифметики” училища при православних церквах. У результаті 245 шкіл були закриті й протягом 30—40-х рр. ішов процес відкриття нових шкіл.

Повстання 1830—1831 рр. зміцнило уряд в думці про необхідність злиття греко-католицької церкви з православною. Ця акція була підготовлена і здійснена руками греко-католицьких ієрархів: Й. Семашка, В. Лужинського, А. Зубка та ін. Вони разом з близько двома десятками священників звернулися до уряду з пропозицією від 2,5 млн вірних перепідпорядкувати греко-католицьку церкву російському православному Синоду. У лютому 1839 р. на Соборі в Полоцьку було прийняте рішення включити її до “неподільного складу церкви всеросійської”. Згодом, у середині 70-х рр., рішенням уряду уніатську церкву було ліквідовано також на Холмщині і Підляшші. Вона залишилась тільки в Галичині і Закарпатті. В ході цієї акції у 1832 р. було ліквідовано василіанський орден, а разом з ним і всі василіанські навчальні заклади.

У цілому ж на середину XIX ст. в дев'яти українських губерніях з корінним населенням 13,5 млн чоловік налічувалося всього 1 320 початкових шкіл різних типів, у яких навчалось 67 тис. дітей. У середньому по Україні один учень приходився на 163 жителя. Але існували суттєві регіональні розходження. Більше шкіл діяло традиційно на Лівобережжі та Півдні і набагато менше — на Правобережній Україні. У Волинській губернії один учень приходився на 400 жителів, а в Подільській — на 435. У цілому ж по Україні лише 2% дітей шкільного віку мали змогу здобути елементарну шкільну освіту. Про станову спрямованість, пріоритети урядової освітньої політики свідчать дані однеї з найбільш “благополучних” українських губерній — Полтавської. У 1859—1860 навчальному році тут один учень припадав у духовенства — на 6 осіб, у дворянства — на 9, у міщан — на 26, у козаків та державних селян — на 122, у кріпаків — на 710.

Це не дивно, оскільки уряд і адміністрація на місцях, як вже підкреслювалося, орієнтувалася передусім на надання освіти привілейованим станам — дворянству та духовенству, меншою мірою — “міським обивателям” і в останню чергу — селянам, особливо поміщицьким. Показовою в цьому плані є історія з відкриттям парафіяльного училища у передмісті Києва — Куренівці. В 1838 р. жителі Куренівки і Пріорки звернулися до

попечителя Київського навчального округу з клопотанням відкрити тут школу, через віддаленість київських парафіяльних шкіл (їх у 1835 р. в Києві діяло чотири з 186 учнями) від передмість і важкодоступність для дітей узимку. На запит попечителя київський губернатор заявив, “що їх клопотання придумане від неробства і бажання обтяжувати начальство необґрунтованими вимогами”. Школа відкрилася в 1840 р. лише завдяки тому, що магістрат відшукав кошти на її утримання. Про ставлення ж училищного начальства до розвитку початкової освіти свідчить те, що робота, розпочата в канцелярії Київського навчального округу після його створення в 1832 р., над підготовкою “Правил для парафіяльних шкіл Київської, Волинської і Подільської губерній” розтяглася на 10 років. Ці “Правила” були затверджені міністерством народної освіти лише в листопаді 1845 р. [41, с.326; 48, с.203; 157, с.88, 90].

Певного розвитку, у зв'язку з відкриттям декількох навчальних закладів для дівчат, отримала жіноча освіта. Крім згадуваних інститутів шляхетних дівчат і ряду шляхетних жіночих пансіонів, функціонували Одеське дівоче народне училище, засноване на кошти жителів міста в 1817 р., Харківське шляхетне дівоче училище (1820), Чернігівське училище для дівчат (1821), Києво-Подільське і Києво-Печерське парафіяльні училища для дівчат (1809). За зразком училищ для виховання дочок офіцерів полків лейб-гвардії в 1826 р. в Севастополі і Миколаєві, як зазначалося, були засновані дівочі училища для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту. Слід окремо виділити першу в Росії школу для селянських дівчат, відкриту в 1825 р. в Лебединському повіті Слобідсько-Української губернії поміщиком Н.С. Стремоуховим. У ній учениці крім Закону Божого, читання, письма і лічби навчалися шити, вишивати, плести, вести домашнє господарство. Усі названі заклади, крім останнього і парафіяльних училищ, призначалися для неподатних станів [91, с.262, 401-402].

Розвиток економіки стимулював становлення реальної освіти в Україні. Оскільки в першій половині XIX ст. двома провідними галузями народного господарства були сільське господарство і торгівля, то саме на їх потреби орієнтувався уряд у своїй освітній політиці. Бурхливий розвиток причорноморських міст наприкінці XVIII — на початку XIX ст. обумовив піднесення торговельного мореплавства, для якого були необхідні підготовлені кадри. Саме тому з ініціативи Одеської міської думи в 1804 р. засновується комерційна гімназія з навігаційним класом. В Одесі засновується також грецьке комерційне училище, яке надавало своїм вихованцям крім знань з основних загальноосвітніх предметів і спеціальну практичну підготовку. Постановою міністерства народної освіти

від 7 листопада 1814 р. при Херсонській гімназії також засновується морехідний клас. На підставі Статуту 1828 р. в Керчі було відкрите повітове училище з викладанням французької, грецької, італійської мов, як необхідних у торгівлі з середземноморськими країнами. При ньому за рахунок міністерства фінансів відкриваються також додаткові курси, предметами викладання яких були хімія, механіка, технологія, товарознавство, бухгалтерія, рахівництво, комерційне законодавство [24, с.203; 78, с.145; 91, с.238, 403].

Коли створений у 1827 р. міністерством фінансів особливий комітет для схвалення купецького суднобудування і мореплавства проаналізував його стан, то дійшов висновку, що однією з найважливіших причин його слабого розвитку є відсутність підготовлених кадрів. Тому, починаючи з 1829 р., міністерство фінансів розпочало роботу із заснування училищ. У 1834 р. в Херсоні відкривається друге, після Петербурзького, училище торговельного мореплавства, розраховане на 24 казенних і 14 "своєкоштных" учнів. До училища приймалися юнаки у віці від 14 до 17 років. Подвійну кількість кандидатів до навчання відбирали думи причорноморських міст: від Херсона, Одеси і Таганрога — по 4, Миколаєва — 3, Феодосії та Ізмаїла — по 2, від Ростова, Керчі, Євпаторії та Акерману (Білгород-Дністровський) — по 1, а остаточний вибір робив генерал-губернатор. Після п'яти років навчання ті, хто спеціалізувався на кораблебудуванні, отримували звання корабельних інженерів або після чотирирічного навчання — штурманів чи штурманських помічників. Вони мали не менше двох років відпрацювати на купецьких верфях чи кораблях. Фахівців з мореплавства випускала також морська школа в Севастополі [48, с.203; 65, с.127-129; 91, с.242-243].

Статут 1828 р., Положення про реальні класи створили нормативну базу для відкриття при навчальних закладах додаткових класів і курсів різного спрямування, що викликалося потребами того чи іншого регіону. Так, у Катеринославі при повітовому училищі в 1835 р. створюються курси для вивчення комерційних наук, бухгалтерії, мінералогії і геодезії. Коли після 1839 р., у зв'язку з указом про розмежування земель приватних власників виникла потреба в повітових землемірах, то в 1-й Київській гімназії з 1843 р. вводяться землемірні курси, на які приймалися учні, що закінчили п'ять класів гімназії. Їх спеціальна підготовка продовжувалася два роки і йшла паралельно із загальним гімназійним курсом. З 30-х по 50-ті рр. цю спеціальність набували також учні 2-ї Київської, Полтавської, Житомирської, Кам'янець-Подільської гімназій [91, с.229, 249; 114, с.133; 142, с.86].

Розвиток окремих галузей сільського господарства потребував утворення професійних шкіл виноробства, садівництва, бджіль-

ництва, ветеринарії, рільництва. У літературі традиційно зазначають, що першим таким закладом в Україні стало Магарацьке училище виноробства в Криму. Але, за даними О.І. Дружиніної, перше казенне училище виноградарства і виноробства було відкрите з ініціативи П.А. Палласа в 1804 р. в Судаку. Його учнями були призначені 10 вихованців військово-сирітських відділень у віці 16—17 років. Магарацьке ж училище відкрилося в 1828 р. Пізніше такі училища відкрилися в Катеринославі й Одесі. В 1832 р. в Херсоні й Полтаві створюються школи садівництва. В 1847 р. навчальні заклади цього сільсько-господарського профілю були поділені на три розряди. До першого розряду належало Головне училище садівництва в Одесі, відкрите в 1844 р. До нього приймалися хлопчики, які засвоїли курс парафіяльного училища. Після чотирирічного навчання вони отримували звання вченого садівника. Катеринославське, до якого в 1842 р. приєднали Полтавську школу, та Магарацьке училища відносилися до другого розряду і готували практичних садівників і виноробів. За свідченням сучасників, їх учнів охоче брали у свої мастки поміщики для розведення садів [29, с.251; 47, с.196; 91, с.250; 111, с.7; 114, с.189].

У 1859 р. відбулося нове реформування. Міністерство державного майна ліквідує Катеринославське училище, а Одеське переводить до Умані, де пізніше, в 1868 р., воно перетворюється в училище садівництва та землеробства. На початку 40-х рр. міністерство згідно з положенням “Про заснування навчальних ферм” (1841 р.) створює 8 таких ферм, у тому числі три в Україні — в Харкові, Луганську і Катеринославі,— з метою практичної підготовки протягом двох років з молодих селян зразкових господарів. Кожна ферма обслуговувала декілька губерній і була розрахована на навчання 75—150 державних селян віком 17—20 років. До навчальних ферм відносились і єдина в Росії школа бджільництва, заснована винахідником рамочного вулика учителем П.І. Прокоповичем у 1828 р. в с. Пальчики Кюнотопського повіту на Чернігівщині. Головним предметом тут було бджільництво, але викладалися й квітникарство, садівництво, шовківництво, а також загальноосвітні предмети в обсязі початкової школи. Для підготовки агрономів міністерство державного майна відкриває біля Харкова землеробське училище (1854), в якому спочатку навчалось 10, а згодом 16 чоловік. У Харкові з 1835 р. діяла практична ветеринарна школа, яку в 1851 р. реорганізують у ветеринарне училище при університеті. Саме Уманське і Харківське училища поклали початок спеціальній агрономічній і ветеринарній освіті в Україні [31, с.52-53; 47, с.196; 48, с.205; 91, с.250; 130, с.79; 142, с.87-88; 145, с.7].

Крім сільськогосподарських, існували й інші професійні навчальні заклади. Більшість з них знаходилась у віданні міністерства внутрішніх справ, яке крім каральних функцій виконувало й ряд адміністративно-господарських. У його відання були передані, зокрема, місцеві адміністративно-поліцейські установи і станові органи дворянства та міських станів, органи благодійності, управління іноземними поселенцями, Медична колегія тощо. Тож під його опікуванням знаходилося декілька фельдшерських шкіл у великих містах, які почали створюватися з 1829 р. при лікарнях. До них коштом приказів громадської опіки направляли з різних губерній вихованців, переважно сиріт. Перша така школа відкрилася в Києві в 1842 р., в ній у 1844 р. навчалося 20 учнів. Вони вивчали анатомію, фармакологію, правила поводження з хворими, а також загальноосвітні предмети — арифметику, російську і латинську мови. Крім штатних учителів у ній викладали професори університету. Кошти на утримання виділяв приказ громадської опіки. Друга така школа відкрилася у 1845 р. в Харкові, а з 1862 р.— в Одесі. Цьому міністерству підпорядковувалось і Полтавське училище, що випускало канцеляристів (відкрито в 1823 р.). Тут вивчалось діловодство, судочинство, бухгалтерія, причому головна увага приділялася чистописанню та вмінню читати різноманітні почерки. Одночасно учні проходили курс у Полтавській гімназії. Подібне училище існувало і в Херсоні, що готувало кадри для місцевих державних установ. В цих училищах навчалося по 50 учнів [14, с.167; 33, с.166-167; 47, с.196; 48, с.205; 91, с.403; 131, с.24, 47-48; 142, с.87].

Ряд навчальних закладів діяло в системі морського і військового відомств. У Миколаєві продовжували свою діяльність штурманське та артилерійське училища, підвідомчі конторі Головного командира Чорноморського флоту, що готували для нього офіцерські кадри, а в м. Вознесенську військове міністерство відкрило п'ятирічну школу для підготовки писарів армійських канцелярій, розраховану на 250 учнів. У Чугуєві з 1819 р. діяла при навчальному ескадроні Чугуївського полку так звана “особлива” школа, що готувала унтер-офіцерів для військових поселень. Слухачам крім загальноосвітніх предметів, включаючи географію, малювання, викладали військові дисципліни, а також надавали деякі сільськогосподарські знання [48, с.205; 142, с.87].

Військове міністерство створювало у військових поселеннях і спеціальні школи сільського господарства. Прикладом може бути Чугуївська школа, заснована в 1842 р. Її головним завданням було навчання “агрономічному виробництву практично і теоретично”. У середньому в ній навчалося 40 вихованців, які поділялися

на молодше і старше відділення. У молодшому вивчали Закон Божий, арифметику, читали агрономічні книжки, у старшому головна увага приділялась теорії землеробства. Опитування проводилось щотижнево, екзамен — у грудні. Оцінки ставилися за 20-бальною шкалою, окремо за роботу, окремо за теоретичні знання. Незважаючи на важкі побутові умови, систему покарань, бажаючих навчатися в них завжди було більше, ніж вона могла прийняти. Навіть деякі поміщики просили зарахувати у школу своїх кріпаків для навчання. У військових поселеннях функціонували кантоністські школи, де викладалися російська мова, арифметика, малювання, діловодство і бухгалтерія, Закон Божий. У Новоросійському військовому поселенні при волосних штабах їх нараховувалося близько 30, де навчалосся майже 1 500 учнів. Солдатських дітей навчали писати службові папери, а після закінчення призначали писарями військово-поселенських і армійських канцелярій [48, с.203; 72, с.54-57; 73, с.57-59].

Відкриваються й перші професійно-технічні заклади. Найхарактернішим прикладом можна вважати відкрите в 1804 р. з ініціативи малоросійського генерал-губернатора князя О.Б. Куракіна Чернігівське ремісниче училище, яке розраховувалося на навчання дітей “нижчих класів” Чернігівської та Полтавської губерній. Зараховувалися й діти кріпаків, але за умови, що на це буде згода поміщика. Приймалися діти віком від 12 до 14 років. Плата за навчання була значною як на початок ХІХ ст. — 40 крб. на рік. Курс навчання на чотирьох відділеннях училища: столярному, слюсарному, шкірообробному, мідних та срібних справ майстерності — тривав шість років. Єдиним загальноосвітнім предметом була арифметика. На Катеринославщині, в селі Кам’янка на Дніпрі 1815 р. було засновано річкове училище, в якому готували кваліфікованих лоцманів для проведення суден через дніпровські пороги [91, с.403; 114, с.187; 123, с.369].

У зв’язку з початком інтенсивного освоєння природних багатств Донецького басейну у першій половині ХІХ ст. починають відкриватися гірничі школи. Першою гірничозаводською школою в Донбасі стала школа при Луганському ливарному заводі, відкрита в 1823 р. з ініціативи начальника гірничого округу А.А. Гесс де Кальє. Вона готувала робітників та молодших спеціалістів. Школу відвідувала приблизно п’ята частина дітей віком від 7 до 12 років. Друга школа відкрилася в 1834 р. при вугільних розробках у районі Лисичанська. Подальшому розвитку гірничозаводської освіти в Донбасі сприяло “Положення про навчальні заклади Луганського гірничого округу”, затверджене головнокеруючим Корпусу гірничих інженерів у квітні 1839 р. Згідно з Положенням в окрузі мали відкритися чотири гірничих

школи на 540 учнів, а також Луганське і Лисичанське училища “для деякої вищої освіти” на 24 учня кожне [20, с.44; 67, с.9-12, 89].

Дворічні гірничі школи діяли як підготовчі заклади до чотирирічних гірничих училищ, в яких продовжували навчання близько 2% їх випускників. У заводському училищі діти вивчали Закон Божий, російську граматику і діловодство, арифметику, початки геометрії і геодезії, малювання, креслення, чистописання і технічні роботи. Діти чиновників, які навчалися “своєкоштно”, могли вивчати німецьку і французьку мови, з метою підготовки до вступу у вищі навчальні заклади гірничого відомства. У рудничному училищі крім Закону Божого, російської граматики, арифметики, чистописання і креслення вивчали розв’язування гірничотехнічних розрахунків, гірничотехнічне малювання, початки геометрії і геодезії, а також практичні вправи в чистописанні і діловодстві [67, с.12-13, 90].

Випускники училищ розподілялись гірничими (штейгерськими і маркшейдерськими) та заводськими (машинними, токарними, слюсарними тощо) учнями, помічниками учителів, писарів, креслярів, лікарськими та аптекарськими учнями з жалуванням не менше 50 крб. на рік і з правом отримання вищого розряду через два роки. В 1843 р. у двох училищах і чотирьох школах округу навчалося 527 учнів. Школи за даними навчальної частини округу, не відвідувало лише 69 дітей у віці 7—12 років. Навчальний процес забезпечувало 24 вчителі і помічника вчителя. Жалування старшого вчителя становило 240 крб. на рік, молодшого — 180 крб. і помічника вчителя — 80 крб. Для порівняння: прожитковий мінімум (за розрахунком 1860 р.) на одного робітника в Луганському гірничому окрузі дорівнював 13,5 крб. сріблом [67, с.92, 96-99].

Аналіз освітньої політики уряду і розвитку освіти в Україні буде неповним без розгляду розвою шкільництва іноземних колоністів, поселення яких зосереджувались переважно в трьох південних губерніях — Катеринославській, Херсонській і Таврійській. Згідно з Маніфестом Катерини II від 22 червня 1763 р., в якому визначалась система пільг і обов’язків уряду Росії щодо переселенців, вони отримували особливий статус “колоніст”, що відводило їм окреме місце в російському суспільстві. Іноземним переселенцям гарантувалося внутрішнє самоврядування колоній, а також общинне і шкільне самоврядування. В Україну вони почали переселятися з 1787 р. і цей процес в основному завершився на початку 20-х рр. ХХ ст. На цей час виникло близько 120 поселень, об’єднаних у 9 округів, що утворювались не за адміністративно-територіальним, а релігійно-територіальним

принципом (лютерани, меноніти, католики тощо). Колоністські округи не входили в компетенцію губернаторів. Спочатку вони підпорядковувались відомству іноземних поселенців, а з 1837 р. перейшли під юрисдикцію міністерства державного майна. В 1857 р. німецькі колоністи становили 3,25% населення Півдня України [90, с.12, 15, 23-25, 29, 55-59, 132].

Переселенці принесли з собою традиції шкільної освіти Німеччини, передусім протестантських держав, де вона була найбільш розвинутою в Європі. Традиційно, аж до скасування в 1881 р. самоврядування в німецьких колоніях, школи тут мали конфесійний характер і вчителі були помічниками пастора. З 1806 р. питання “про заведення у колоніях шкіл” і надання відомостей про них знаходились у полі зору опікунського відомства, але колоністське духовенство уважно стежило за тим, щоб шкільна справа не потрапила під нагляд уряду, побоюючись уніфікації і втрати етнічної самобутності. У колоніях домінувала німецька ортодоксально-конфесійна школа з властивими їй рисами: загальне обов’язкове навчання для всіх без виключення дітей шкільного віку; керівництво школою з боку пастора; тісний зв’язок школи з общиною, яка практично без допомоги уряду утримувала її, а отже, і керувала нею. За указом від 25 жовтня 1819 р. завідування сільськими школами і “нагляд за вчителями” в колоніях покладался на парафіяльне духовенство і консисторії відповідного віросповідання [90, с.146-147, 164].

У розвитку шкільництва в німецьких колоніях наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. можна виокремити два етапи. Перший — кінець XVIII — 20-ті рр. XIX ст. — період становлення, коли в найбільшій мірі позначилися труднощі, пов’язані з переселенням і облаштуванням в Україні. Колонії, зазначає Л.С. Тутік, були бідними і в більшості своїй не мали можливості побудувати в кожному поселенні спеціальні шкільні приміщення, але завжди намагалися створити початкову школу, віднайти людей, здатних навчати дітей хоча б елементарному читанню і письму. Другий етап охоплює 30—40-ві рр., коли разом з економічним зміцненням колоній зміцнюється і матеріальна база освіти, виникають навчальні заклади середньої ланки. До середини XIX ст. кожна колонія (13—50 дворів) мала кам’яну школу. Одночасно зі школою община будувала і будинок для вчителя [90, с.148].

Вже на початку XIX ст. в німецьких колоніях формується своя специфічна система освіти. Головна роль у виборі вчителя, а нерідко й предметів, які вивчалися, належала общині. Вона фактично знаходила й затверджувала вчителя, забезпечувала його житлом з опаленням і освітленням, сплачувала жалування і

натуральні виплати. Великі й багаті колонії могли утримувати двох і більше вчителів, невеликі — одного. Кожний кандидат мав пройти випробування перед місцевим церковним начальством на відповідність до рівня знань, моральних якостей і “чистоту віросповідання”. Остання вимога фактично була вирішальною під час прийому на роботу. Общини надавали перевагу вчителям з числа освічених місцевих колоністів або прибулих з Німеччини емігрантів. Поступово основну масу шкільних учителів почали становити малоземельні колоністи, для яких отримання гарної освіти забезпечувало добре оплачувану роботу. Тому молодь цієї категорії нерідко отримувала базову освіту в Німеччині і Швейцарії, у той час як майбутні володарі “повних наділів” нерідко задовольнялися закінченням місцевої школи. Формувалися цілі династії вчителів, як, наприклад, у менонітів — Вілери, Нейфельди, Герці тощо [90, с.148-149].

Початкові школи були восьмирічними, у них навчалися всі хлопчики і дівчата віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. Їх відвідування регулювалися прийнятими в колоніях у 1841 р. “Правилами відвідування сільських шкіл і дитячого навчання”. За кожний день пропуску дітьми занять з неповажних причин на батьків накладався штраф. У 1841 р. в колоніях дев’яти округів нараховувалось 189 шкіл, в яких навчалось 9 766 учнів. У середині XIX ст. на одну школу припадало в середньому: в Херсонських колоніях — 135 учнів, Катеринославських — 82, Таврійських — 75. У школах існувало велике різноманіття в програмах, у виборі дисциплін. Діти переважно вивчали основи арифметики, читання, письмо, географію Росії, німецьку мову, Закон Божий, Катехізіс, біблейську і церковну історію. Головним завданням школи вважалося навчити дітей читанню, письму, лічбі, а також засвоєння напам’ять Катехізісу і отримання понять про основні догмати віри. Вивчення російської мови через повну автономність колоній до 1866 р. було необов’язковим [90, с.149-151].

Поступово ставало зрозумілим, що монополізація освіти духовенством стає гальмом для розвитку шкільної справи. Духовенство як протестантське, так і католицьке довго опиралось спробам сільських товариств розширити курс навчання, вважаючи школу виключно парафіяльною, церковною установою, яка не має і не може мати іншого призначення. Однак потреба у кваліфікованих педагогах, причому які володіють російською мовою, стимулювала відкриття навчальних закладів середньої ланки. Ними стали чотирикласні центральні училища, орієнтовані на підготовку вчителів для сільських шкіл, волосних писарів, а також кістерів (помічників пастора) [90, с.154].

Першими серед колоністів зрозуміли важливість цього меноніти. Тому саме в колонії Орлов Молочанського менонітського округу ще на початку 20-х рр. відомий менонітський реформатор освіти І. Корніс відкриває перше таке училище. У 1835 р. відкривається друге училище округу в колонії Гольбштадт Бердянського повіту. У 1848 р. аналогічне училище засновується в Хортиці. Центральними училищами відали органи колоністського самоврядування — окружні прикази. Кошти на їх утримання склалися з відррахувань сільських общин, внесків просвітницьких установ, пожертвувань приватних осіб. Завдяки діяльності талановитого педагога Г. Франца, Хортицьке училище в середині ХІХ ст. вважалося найбільш передовим серед менонітських колоній України. У цей час у двох останніх училищах навчалося 48 хлопчиків і 14 дівчат [90, с.153-155].

У 1844 р. в Сараті відкрилося так зване “Вернерівське училище”, в подальшому Вернерівська вчительська семінарія. Це був один з перших навчальних закладів, що ставив за мету підготовку педагогів для сільських колоністських шкіл. Крім того, училище готувало писарів для сільських і окружних приказів, землемірів й архітекторів. За бажанням засновника — купця Х. Вернера воно знаходилося у віданні особливого попечителя з числа саратських колоністів та місцевого окружного приказу і було підзвітним Попечительському комітету. В училищі на підготовчому курсі, тривалістю 1 рік, вивчалися Закон Божий, читання і письмо німецькою та російською мовами, початки арифметики, малювання. В програму так званого остаточного курсу включалися Закон Божий і священна історія, російська та німецька граматики, риторика з перекладами з німецької на російську і навпаки, короткі загальна історія і географія, статистика Росії і Новоросійського краю, арифметика, алгебра, планіметрія, землемірство, короткі відомості про сільську архітектуру, складання планів і кошторисів. Закон Божий викладав місцевий пастор, а викладання інших предметів розподілялися між двома учителями. Першими учнями було 30 хлопчиків [90, с.155].

У цей самий час у колоніях Орлов і Гнаденфельд (Молочна) відкрилися дві реальні школи, в яких навчалися 65 хлопчиків і 34 дівчинки. На кошти володаря Асканії-Нова Ф. Фейна в 1846 р. в колонії Пришиб Молочанського колоністського округу (Таврійська губернія) також відкривається центральне училище з метою підготовки вчителів і сільських писарів, які володіють російською мовою. Ним завідували місцевий окружний приказ, пастор і попечитель від колоністів. Спочатку в училищі навчалися тільки хлопчики, згодом — і дівчата як лютерани, так і католики (50% і 50%). У рік відкриття в ньому нараховувалося 128 учнів.

Дев'ять учителів викладали Закон Божий, священну історію, чистописання, російську і німецьку мови, арифметику, загальні історію і географію, коротку статистику Новоросійського краю, хорові співи, гру на органі, садівництво. Закон Божий викладали відповідно лютеранський пастор і католицький священник. У зв'язку з великою увагою, яку колоністи приділяли лісорозведенню, в Бердянській колонії існувала школа сільських лісників [90, с.63, 156].

Другою великою спільнотою, яка мала свої особливості в управлінні, а отже, і в організації освітньої справи, були євреї. Вони традиційно організовувались у кагали на чолі з виборними старостами. Велику роль в общині відігравав рабин. У зв'язку з уведенням царським урядом так званої "смуги осілости", що забороняла переселення євреїв за території колишньої Речі Посполитої, їх питома вага серед населення України завжди була високою, особливо на Правобережжі, де в середині XIX ст. вони становили понад 10%. Більшість єврейського населення (94%) скупчувалась у містах і містечках [23, с.17-19; 159, с.48].

13 листопада 1844 р. був виданий указ Миколи I про заснування особливих училищ для навчання єврейського юнацтва, тимчасові правила про підпорядкування єврейських учених і навчальних закладів та домашніх учителів нагляду міністерства народної освіти, Положення про рабинські училища, Положення про єврейські приватні навчальні заклади і домашніх учителів. Усі навчальні заклади підпорядкувалися віданню особливих тимчасових губернських і повітових комісій. Склалися ці комісії, як правило, з одного вчителя гімназії чи повітового училища, рабина і одного представника від єврейського купецтва під головуванням відповідно директора губернських народних училищ і доглядача повітового училища. Казенні училища першого і другого розрядів відповідали парафіяльним і повітовим училищам, рабинські училища — гімназіям, вони призначалися для підготовки вчителів для нижчих училищ, а також рабинів [22, с.235-236; 113, с.295-296].

Утримувалися казенні єврейські училища за рахунок зборів із шабашних свічок. Міністерство внутрішніх справ за погодженням з освітнім відомством щорічно визначало розмір коштів, які губернські правління мали виділяти навчальним закладам з цього збору. У середньому на училище 1-го розряду витрачалося 1 000—1 300 крб. на рік, а 2-го розряду — 2 500—3 000 крб. Перше казенне училище було відкрито у 1847 р. в Житомирі, а до 1853 р. функціонувало вже 53 училища 1-го розряду і 10 училищ 2-го розряду. Як зазначав П. Марек, добровільно своїх дітей у казенні училища ніхто не віддавав, навчання в них було подобою

рекрутської повинності. Тому урядом під суворий контроль місцевого навчального начальства були поставлені і приватні єврейські школи: талмуд-тори, для бідних дітей і сиріт, утримувані за рахунок добровільних пожертвувачів; хедери, що утримувалися мела-медами — домашніми вчителями, і ешибати, в яких навчалися рабини [77, с.71-72, 80, 86].

Отже, друга чверть XIX ст. позначилася подальшим розвитком в українських землях усіх ланок освіти. При цьому особливо слід відзначити значний поступ у ці роки, порівняно з початком століття, професійної освіти, що пояснювалося потребами розвитку економіки, передусім таких її провідних галузей, як сільське господарство і торгівля.

4.5. Основні засади освітньої політики Австрійської імперії в західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.

В Австрійській імперії перша половина XIX ст. теж позначилася проведенням освітніх реформ. Причому великий вплив на освітні процеси мала церква, оскільки сама філософія освіти ґрунтувалася на релігійно-духовній парадигмі. Водночас у цей період простежується вплив процесу секуляризації культури та освіти. Перша половина XIX ст.— це також період активного розвитку національної культури: літератури, театру, публіцистики, освіти слов'янських народів Австрійської імперії, що, в свою чергу, наклало свій відбиток на розвиток шкільництва [6, с.160-161; 107, с.293].

На початку XIX ст., за доби Франца I (1792—1835), спостерігається відхід від принципів освітньої політики, що сформувалися в останній чверті XVIII ст., в тому числі й від централізаторських тенденцій йосифінського десятиріччя. На зміну реформаторству, лібералізму, освіченому абсолютизму поступово приходять консерватизм. Наступники цісарів-реформаторів, зазначає О.Д. Бойко, побоючись, що поглиблення реформ може призвести до революційного вибуху в імперії, відмовилися майже до середини XIX ст. від ідей та практики модернізаційного курсу. Законом від 22 серпня 1802 р. уряд ліквідує місцеве шкільне управління (консеси), і вся територія імперії поділяється на шкільні округи, очолювані директорами й старшими інспекторами. Відмінялись окружні вчительські конференції. У 1808 р. була відновлена діяльність вищої наукової комісії і впродовж наступних 40 років вона діяла як відділ об'єднаної придворної канцелярії під керівництвом головного канцлера [5, с.7, 14; 12, с.239; 98, с.273; 114, с.160; 155, с.324].

За шкільним законом від 11 серпня 1805 р., відомим під назвою “Політична устава шкільна” (“Politische Verfassung der

deutschen Volksschulen für die österreichische Provinzen mit Ausnahme vorr Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien”), держава залишала за собою лише загальний нагляд за народним шкільництвом. Оскільки основною метою державної освітньої політики стала ізоляція учнів та вчителів від революційних ідей, то держава, інспектуючи школи, мала дбати насамперед про духовність. Учителі повинні були користуватися тільки приписаними навчальними засобами. Посилюючи ці охоронювальні тенденції, уряд передав усі народні школи у відання духовенства. Спочатку загальне керівництво усіма школами здійснювали римокатолицькі консисторії, які призначали референтів у шкільних справах. Безпосередній нагляд над школами здійснював місцевий парох, вище — декани, як окружні шкільні наглядачі. Місцевий парох контролював викладання релігії та інших предметів, аналізував методику навчання, поведінку вчителя, старанність і поведінку учнів, виконання родичами обов’язку по відвідуванню школи їх дітьми. Декан наглядав за діяльністю пароха, вчителя щодо забезпечення посилання дітей до школи, своєчасністю виплати зарплати вчителям, утриманням шкільних будинків [23, с.46; 46, с.460; 123, с.508; 134, с.17, 20; 155, с.365-366].

За законом 1805 р. парафіяльна школа мала бути в кожній місцевості, де є парафіяльний священик, де ведуться парафіяльні метричні книги. У тих місцевостях, де такі книги не велися, але в радіусі півгодини дороги мешкало 100 дітей шкільного віку, повинна була закладатися гмінна школа. Однак у 1808 р. австрійський уряд провів інспекцію шкільництва Галичини, і надвірна комісія, яка наглядала за освітою в імперії, встановила певні норми щодо заснування народних шкіл у Галичині. В цьому році була скасована обов’язковість початкової освіти, що різко зменшило кількість сільських дітей у школах. У червні 1813 р. за рескриптом намісника, виданим відповідно до настанов вищої наукової комісії, усі повноваження щодо організації та утримання початкових шкіл з рідною мовою викладання в Східній Галичині передавалися сільським громадам, які мали вирішувати “доцільність існування шкіл в їх місцевості”. Для обтяжених злиднями і панським гнобленням селян, підкреслює Я.Й. Грицак, це стало ще однією повинністю, яку вони виконували з неохотою. Через півстоліття (за даними 1863 р.), скажімо, в Перемишльському окрузі з 7 336 дітей школу відвідували 1 188 осіб (16%) [5, с.7, 14; 23, с.46; 134, с.17, 23].

У народних школах обмежувалося навчання церковно-слов’янською мовою. Встановлювалося, що навчання рідною мовою може здійснюватися в сільських школах, у міських школах — німецькою і народною мовами, але так, щоб поважати більше

освітню реальність у крайовій мові (тобто фактично польською мовою). Щодо головних шкіл, то чітко визначалося, що мовами навчання в них мають бути німецька і польська. Після закриття Руського інституту при Львівському університеті церковно-слов'янська мова перестає бути і мовою вищої освіти [134, с.23].

У результаті державна система освіти набула вигляду, який майже без змін проіснував до 60—70-х рр. XIX ст. Існували два типи початкових шкіл — тривіальні й головні. Перші складалися з трьох класів: підготовчого, першого та другого. Головні відкривалися у великих містах і мали ще третій клас. Після їх закінчення, залежно від можливостей, передусім фінансових, діти могли або продовжувати навчання в гімназіях, або ще 2 роки відвідувати четвертий клас для здобуття відповідної практичної підготовки. У Галичині, на Буковині й Закарпатті значною мірою переважали однокласні парафіяльні школи, в яких учителями були дяки. Значну роль в їх розвитку відіграла греко-католицька церква й особливо митрополит Михайло Левицький, який обіймав відновлену з 1808 р. митрополію упродовж 42 років (1816—1858 рр.) [50, с.247; 114, с.160-161].

Саме гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священників під заступництвом тоді перемишльського єпископа М. Левицького став центром першої хвилі національного відродження в Галичині. Вони розпочали кампанію за впровадження руської мови в систему початкової освіти і розширення мережі парафіяльних шкіл. Їх зусиллями в 1816 р. у Перемишлі було засноване перше в Галичині культурно-освітнє “Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення... просвіти й культури серед вірних”. Наступного року в Перемишлі засновується дяковчительський інститут. Ставши митрополитом, Михайло Левицький підготував єпархіальний синод 1818 р., що ухвалив закладати парафіяльні школи з викладанням “порусинському”. Але це прагнення зіткнулось з опором галицької адміністрації, яка застерігала Відень про політичні наслідки цього кроку, нібито руська мова є лише варіантом російської [23, с.49; 50, с.248; 107, с.344; 114, с.163].

Наполегливість митрополита та його оточення винагородилася компромісним рішенням австрійського двору в 1818 р. про допущення поряд з польською руської як мови викладання у початкових школах, та про право греко-католицького церковного керівництва контролювати школи тих парафій Східної Галичини, де кількісно переважало українське населення. Михайло Левицький домігся також, щоб поміщики не гонили на панщину дяків, які вчителювали в цих школах і одночасно були диригентами церковних хорів. Коли в 1816 р. Відень почав

наполягати на введенні латиниці, він рішуче став на захист кирилиці і теж переміг. У 1827—1821 рр. Товариство видало декілька підручників. Автором більшості з них, у тому числі першої української граматики, був головний ідеолог і рушійна сила Товариства Іван Могильницький (1777-1831) [23, с.49, 51; 50, с.247-248; 103, с.366; 107, с.344-345].

Система управління школами у Львівській і Перемишльській греко-католицьких єпархіях була аналогічною з римо-католицькими: інспектори деканатів регулярно здійснювали деканальні візитації і контролювали парафіяльні школи, звітуючи, в свою чергу, про стан справ у школах деканату перед єпархіальною консисторією. Усе це дало суттєвий поштовх розвитку шкільництва. Зокрема, у Перемишльській єпархії, де тривалий час референтом консисторії у шкільних справах (з 1815), каноніком і членом капітули (з 1816), верховним інспектором шкіл (з 1817), кустосом (з 1818) був відомий просвітник І. Могильницький, у 1832 р. на 697 парафій діяло 385 парафіяльних шкіл. У подальші роки процес розширення системи початкової освіти в українських селах продовжувався. У 1842—1856 рр. тут було відкрито близько 1 000 парафіяльних шкіл [25, с.239; 123, с.514].

Складнішими були справи зі школами Буковини. Тут протягом кількох десятиліть йшла боротьба за контроль над народними школами між римо-католицькою та православною консисторіями. Перебування народних шкіл на Буковині під керівництвом римо-католицької консисторії позначилося насильною їх колонізацією. Православна Чернівецька консисторія домоглася нагляду за школами лише в 1850 р. і то тільки в двох округах — радовецькому і сучавському. Чернівецький округ і надалі залишався під наглядом римо-католицької консисторії. Що стосується тривіальних і головних шкіл, то вони, як правило, перебували під управлінням римо-католицької консисторії, яка забороняла викладання українською мовою. Так, у 1848 р. головні школи працювали у Львові, Станіславі, Коломиї, Стрию, Тернополі, Бродях, Золочеві, Бережанах, Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Лаврові. Усі вони за винятком Лаврської перебували під управлінням римо-католицької консисторії [48, с.211; 114, с.161-162; 123, с.610].

На кінець XVIII ст. у Галичині працювало п'ять державних гімназій, чотири з яких були відкриті в Східній Галичині: у Львові, Перемишлі, Станіславі і Збаражі. У 1808 р. відкрилася гімназія в Чернівцях. З 1811 р. запроваджується два типи гімназій: шестикласні в університетських містах і п'ятикласні — в інших. Відмінність у них полягала лише в кількості годин, що відводилися на кожний предмет. У всіх гімназіях мовою навчання була німецька,

окремі предмети викладалися і польською мовою. Майже половина тижневих годин відводилась на вивчення латини. Тижневе навантаження учнів становило 18 годин. Позитивним у практиці навчально-виховної роботи гімназій було запровадження класно-урочної системи і попредметного навчання. Хвиля політичної реакції у 20—30-х рр. XIX ст. загальмувала розвиток середніх шкіл. Було ліквідовано двотиповість гімназій, з їх навчальних планів усунуто природознавство, фізику і геометрію, скорочено програми з історії та географії, збільшено кількість годин на вивчення латинської мови. У 40-х рр. XIX ст. в Галичині кількість гімназій (у тому числі й відкритих відновленим у 1820 р. орденом єзуїтів) зростає до восьми, кілька гімназій працювало в 50-х рр. на Закарпатті. На Буковині Чернівецька гімназія залишалася єдиним середнім навчальним закладом. У гімназіях як станових закладах навчалася незначна кількість учнів. На Закарпатті з 1 200 гімназистів українці становили близько 20%, у Східній Галичині в 1854 р. з 2 683 — понад 46% [75, с.45; 114, с.164-165].

Після повстання 1830—1831 рр. поляки, зазначає М.В. Попович, втратили національну школу в Росії і в них залишився лише Краківський університет. Але після повстання в Кракові в 1846 р. і він був закритий. У цих умовах польське центром дедалі більше стає Львів. У квітні 1848 р. спалахує революція в Австрії, починаються повстання італійців та угорців, їх підтримали поляки. У березні 1848 р. вони висувають свої вимоги Відню, але в них не йшлося про забезпечення національних прав українців. Справа в тому, що польська шляхта та інтелігенція бачили майбутнє українців у мовній асиміляції. Хоча далекоглядні польські політики, зокрема князі Л. Сапега і Є. Любомирський попереджали, що за таких підходів українське питання може стати для поляків тим, чим ірландське питання стало для Англії. Але Рада Народова не прислухалась до цих попереджень [107, с.293, 346; 167, с.30-31].

На початку травня 1848 р. у Львові була створена Головна Руська Рада на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем, яка оголосила себе офіційним представником українського народу і від його імені почала вести діалог з центральним урядом. Виходячи з того, що процес національного відродження в регіоні став реальним фактором суспільного життя, Головна Руська Рада поставила перед австрійським урядом вимогу поділити Галичину на дві частини: західну з Краковом — для поляків, і східну зі Львовом — для українців. Програма вимог у галузі освіти містила запровадження української мови в початкових і середніх школах. Це було неочікуваним як для польської шляхти, так і для інтелігенції [50, с.249; 114, с.166; 166, с.55].

В умовах революції уряд змушений був піти на деякі поступки у сфері освіти, що обумовило суттєві зміни в системі управління галуззю. Так, було ліквідовано надвірну комісію і 21 березня 1848 р. створено міністерство освіти і віросповідань, яке взяло під свій контроль роботу школи і вчителя. Було розпущено орден езуїтів, а всі його навчальні заклади перейшли у відання держави. Обмежувались права духовенства щодо управління середніми й вищими навчальними закладами. Міністерство поділялося на два департаменти — віросповідань і освіти. Перебравши на себе функції вищої наукової комісії, міністерство, як і його попередник, сконцентрувало у своїх руках владу над усіма ланками освітньої системи країни, поширюючи її через міністерських шкільних радників на крайові адміністрації [98, с.276; 114, с.167].

Березнева конституція 1849 р. запроваджувала новий адміністративно-територіальний поділ. Зокрема статус коронних країв отримали Галичина і Буковина. Галичина поділялася на три округи (Львівський, Станіславський і Краківський), які у свою чергу поділялися на 63 повіти. На Буковині було створено шість повітів. Для управління коронними краями цісар призначав наділений широкими повноваженнями намісників, яким підпорядковувалися призначені сеймовими куріями президенти округів. Для керівництва школами за рішенням міністерства 1850 р. створювалися крайові шкільні ради, де засідали шкільні радники (пізніше крайові шкільні інспектори), що мали при своїх інспекціях звертати особливу увагу на релігійно-моральне виховання школи [66, с.141-142; 123, с.528].

Австрійський уряд у зв'язку з революцією в Угорщині, повстаннями поляків пішов назустріч українцям, шукаючи в них підтримки в боротьбі з угорцями і поляками. Виробником цієї нової лінії став призначений у 1847 р. новим галицьким намісником граф Ф. Стадіон. У травні 1848 р. міністерство внутрішніх справ повідомило Головну Руську Раду про те, що в початкових школах сіл і міст, де більшість є українцями, буде запроваджено українську мову навчання. Тоді ж був опублікований декрет крайової президії, яким українська мова запроваджувалася як навчальний предмет у головних школах, а тривіальні школи переводилися на українську мову навчання. Як наслідок, у 1850 р. діяло вже 1 500 народних шкіл з українською мовою навчання, а до 1867 р. їх кількість у Східній Галичині збільшилась до 2 408. Відновили свою роботу і вчительські конференції. Що стосується гімназій, то в них залишилась німецька мова, міністерство це пояснювало нерозвиненістю української мови і пообіцяло для її розвитку відкрити кафедру української мови та літератури у Львівському університеті. Дійсно, у вересні 1848 р. вона була відкрита, очолив її Я. Головацький. У

серпні міністерство освіти і віросповідань дозволило запроваджувати українську мову як факультативний предмет у навчальні плани гімназій, а на початку 1849 р. у гімназіях Східної Галичини вона запроваджувалась як обов'язковий предмет, а польська — факультативний [76, с.23; 103, с.328; 114, с.167-168; 134, с.44].

У вересні 1849 р. затверджується “Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл в Австрії”, який визначив основні напрями реформи середньої школи. Робота шкіл узгоджувалась з “Нормальним планом науки для гімназій”, який без вагомих змін діяв до 1910 р. За “Організаційним нарисом” строк навчання в гімназіях збільшувався на два роки і ставав восьмирічним. Завданням навчання була підготовка учнів до вступу у вищу школу. Порівняно з попередніми навчальними планами збільшувалася кількість годин на вивчення математики, природознавства і фізики. Як факультативні предмети запроваджувалися каліграфія, співи, малювання і фізкультура. Однак значна кількість годин відводилась на вивчення латинської і грецької мов, Закону Божого. Дозволялося створення приватних гімназій. Плата за навчання була високою, збиранням її відали крайові шкільні ради. Реальні школи відкривалися на основі окремого, затвердженого у 1851 р. статуту. Створювалися двокласні реальні школи, поєднані з початковими, нижчі й вищі реальні школи. Реальні школи із семирічним терміном навчання готували своїх випускників до навчання у вищих технічних та сільськогосподарських навчальних закладах. Першу нижчу реальну школу було відкрито у 1853 р. в Бродях, потім Тернополі (1857) й Снятині (1859). В 1859 р. вища реальна школа з'явилася у Львові [5, с.12; 114, с.168-169; 132, с.58-59].

У 1848 р. галичани, в тому числі місцеве греко-католицьке духовенство, зайняли австрофільську позицію. Галицькі полки придушили польське повстання у Львові, допомагали урядові “навести порядок” у Відні, брали участь у розгромі повстання угорців. Таким чином вони намагалися захистити себе від наступу польського шовінізму. Після 1848 р. вони, зазначають О.П. Крижанівський та С.М. Плохій, поплавилися за це повністю, ставши об'єктом шалених нападок з боку польської шляхти. Реакція, що настала після “весни народів” обумовила розпуск у 1851 р. Головної Руської Ради, посилення нагляду духовенства за освітою. У 1854 р. уряд Франца Йосифа I (1848—1916) розпустив крайові шкільні ради. Справами освіти займалися окремі підрозділи крайових управлінь Галичини й Буковини як вищих органів адміністративного управління на цих територіях [50, с.249; 114, с.169; 132, с.59].

Після укладання наступного року конкордату з Ватиканом, школа підпадає під нагляд римо-католицької церкви. Згідно з угодою все навчання католицької молоді у всіх державних і

приватних закладах мало узгоджуватися з наукою церковною. Всі вчителі народних шкіл, призначених для католиків, підлягали наглядові церкви. Вищих інспекторів шкільних цісар мав призначати за поданнями єпископів. На Буковині аналогічна роль належала православної консисторії. На низовому рівні загальне керівництво народними школами знаходилося в руках повітового управління “на рівних правах”, причому за навчально-виховний процес та діяльність учителів відповідала консисторія, а управління — за “господарську сторону”. Така система керівництва освітою існувала до 1869 р. Вносяться зміни в навчальні плани середніх шкіл, зокрема зменшено кількість годин на вивчення предметів природничого циклу. Почалася нова хвиля германізації навчальних закладів і поступового витіснення української мови. В 1856 р. скасовується її обов’язкове вивчення в гімназіях Східної Галичини, вводиться право вільного вибору української або польської мови. В 1858 р. у Львові відкривається перша польська гімназія в Східній Галичині — гімназія ім. Франца Йосифа. Цим уряд дав початок колонізації галицького середнього й вищого шкільництва. На Закарпатті після буремних подій 1848—1849 рр. посилюється мадяризація українського населення [75, с.46; 98, с.276; 99, с. 97; 107, с.347; 114, с.169; 134, с.49].

У першій половині ХІХ ст. вища освіта на західноукраїнських землях зосереджувалася у Львівському університеті, реальній і технічній академіях Львова та Чернівцькому ліцеї. У 1805 р. уряд Австрії перевів університет зі Львова до Кракова, а на його місці відкрив ліцей з філософським, юридичним і теологічним відділами та хірургічною школою. Власне ліцей ні структурою, ні організацією навчання суттєво не відрізнявся від університетів, не рахуючи терміну навчання: два роки — на філософському і хірургічному і три роки — на юридичному та богословському відділах. Але в 1817 р. університет було відновлено. Йому присвоїли ім’я імператора Франца І. Університет складався з чотирьох факультетів: філософського, юридичного, теологічного і музичного. Викладання велося латинською, німецькою і польською мовами. На початку 40-х рр. з 1 184 студентів українців було 400. Але оскільки єдиною соціальною групою, котра могла користуватися перевагами вищої освіти в Австрійській імперії, зазначає О. Субтельний, було духовенство, то вища освіта на Західній Україні практично стає синонімом освіти богословської. Із цих 400 українських студентів 295 навчалися теології, майже вся решта займалася філософськими дисциплінами, які також входили до курсу богослов’я. У першій половині ХІХ ст. певну популярність мали дворічні ліцеї, які спочатку отримали назву “філософських студій”, — проміжна ланка між гімназіями та

університетами. За добором навчальних предметів, формами й методами навчання вони нагадували вищі навчальні заклади в мініатюрі. Такі студії відкрилися у Чернівцях (1814—1847), Перемишлі (1820—1847), Тернополі (1823—1848), а також у Тарнові [68, с.60-63; 76, с.20; 114, с.164-165, 169; 135, с.300].

Отже, здійснення державної політики в сфері освіти в Австрійській імперії протягом першої половини ХІХ ст. позначилося суттєвими коливаннями, які проявилися у відході від принципів освітньої політики попередніх десятиліть і обумовили посилення впливу церкви на освітні процеси. Разом з тим це сприяло активізації освітньої діяльності греко-католицької церкви і, як наслідок, розвитку українського шкільництва.

4.6. Державна кадрова політика у сфері освіти в українських землях у першій половині ХІХ ст.

Освітня реформа 1803—1804 рр. у Російській імперії висунула на перший план питання кадрового забезпечення. Це була надскладна проблема, обумовлена повільним розвитком університетської освіти в попередній період, відсутністю спеціальних педагогічних навчальних закладів. До цього додавалася слабка матеріальна забезпеченість викладача, його низький соціальний статус. Викладацький склад формувався переважно з різночинної молоді, оскільки дворянство не вважало педагогічну професію за прийнятну для себе. Для запланованих до відкриття п'яти нових університетів треба було терміново підібрати науково-педагогічні кадри. Причому, якщо Віленський університет створювався на базі Віленської головної школи, а Дерптський — з “Академії Густавіана”, то Казанський і Харківський треба було відкривати практично з “нуля”. У зв'язку з цим, у 1808 р. була зроблена перша спроба направлення російських студентів за кордон для підготовки до професури. З цією метою були розроблені і затверджені програми наукових стажувань за кордоном за 12 спеціальностями. Оскільки ж це був тривалий процес, через відсутність вітчизняних викладачів у широких масштабах на більшість кафедр запрошувалась іноземна професура, переважно з німецьких університетів. З метою заохочення іноземним професорам надавався ряд привілеїв: вони отримували додатково як підйомні 2 000 крб. (тобто річний оклад ординарного професора) і відразу звання ординарного професора, дозволялося суміщення на двох і більше кафедрах [38, с.170; 113, с.61-62; 121, с.53; 141, с.87-88].

Так, у Харківському університеті на час його відкриття з 19 професорів іноземцями були 13. В.Н. Каразін навіть отримав згоду видатного французького вченого П. Лапласа і німецького філософа

І. Фіхте, але, як писав О.І. Герцен, уряд “знайшов їх не по кишені”. Тому був запрошений ряд інших талановитих професорів, які були хоч і менш відомі, але користувалися заслуженою репутацією за кордоном. Серед них був, наприклад, рекомендований попечителю Харківського навчального округу С.Й. Потоцькому Ф. Шіллером та Г. Гете учень І. Фіхте — Й. Шад. Крім того, Л. Якоб, який в 1794—1804 рр. був ректором університету в Галле, з 1807 р. став професором Харківського університету. Слід відзначити, що ним за дорученням міністерства було підготовлено вісім підручників з філософських наук і словесності. У цілому проблема кадрового забезпечення залишалася гострою і в наступні роки. Незважаючи на зростаючу підготовку професури з власних випускників, у Харківському університеті навіть у 1835 р. 12 кафедр з 28 залишалися незаміщеними [13, с.359; 82, с.71; 91, с.204; 95, с.46-47; 115, с.228; 138, с.19; 160, с.21].

Декілька талановитих вихідців із Закарпаття з ініціативи М.М. Новосільцева були запрошені для викладання в Петербурзькому педагогічному інституті нових предметів, що вводилися в навчальні плани гімназій: професор М.О. Балудянський для викладання суспільних наук, професор В.Г. Кукольник, батько відомого письменника ХІХ ст., — природничих наук, професор Львівського університету в 1787—1803 рр. П.Д. Лодій — філософських тощо. Усі вони залишили помітний слід у розвитку освітньої системи Росії. Достатньо сказати, що завідувач кафедри Пештського університету М.О. Балудянський став тут вчителем політичних і економічних наук майбутнього імператора Миколи І, першим ректором Петербурзького університету, в подальшому начальником ІІ відділення власної й. і. в. канцелярії, на яку покладалося завдання кодифікації законів. Саме під керівництвом його і М.М. Сперанського менше ніж за чотири роки була зроблена колосальна робота — підготовлене 45-томне “Повне зібрання законів Російської імперії”, а ще через три роки — 15-томний “Звід законів”. Директором Ніжинської гімназії вищих наук і Ришельєвського ліцею був І.С. Орлай. Вихідці з Австрії зробили свій внесок і в розвиток Харківського університету. Зокрема, його ректором працював А. Дудрович, а деканом юридичного факультету — К. Павлович [24, с.198; 70; 107, с.310-311; 118, с.62-63; 120, с.148; 139, с.319-320].

Розвиток університетської освіти певною мірою стримувався тим, що іноземна професура читала лекції німецькою і латинською мовами. Це значно ускладнювало навчальний процес, особливо з огляду на слабку підготовку студентів щодо мов у головних народних училищах. Тому міністерство народної освіти проводило лінію на підготовку університетами власних викладацьких кадрів.

Певний відбиток накладало і побоювання, особливо в другому — третьому десятиліттях ХІХ ст., поширення іноземними професорами “західноєвропейського вільнодумства”. Система атестації професорів, магістрів і кандидатів визначалася в спеціальній главі “Про випробування і надання університетського достоїнства” Статуту 1804 р. Усі претенденти на магістерський і докторський ступені проходили екзамен, який проводили члени університетської Ради. Здобувачу магістерського ступеня необхідно було витримати співбесіду, усний і письмовий екзамени з двох питань, які визначалися жеребкуванням, а здобувачу докторського ступеня — з чотирьох питань. Крім того, вони мали прочитати публічні лекції (магістр — 1, доктор — 3) і представити дисертацію для захисту в публічних зборах. Якщо здобувач не набрав на захисті більшості голосів, дозволялося подати дисертацію повторно. Проте в Статуті 1804 р. система присвоєння вчених ступенів не була до кінця відпрацьованою [18, с.73; 104, с.173].

Тому у 1818 р. розпочалась підготовка і в січні 1819 р. затверджується перше положення “Про надання вченого ступеня дійсного студента, магістра, доктора”. Положення встановлювало три розряди наук за кількістю тодішніх факультетів, за кожним з них запроваджувались випробування, що проводились факультетом у присутності всіх його членів. Дійсний студент допускався до випробувань на ступінь кандидата через один рік, кандидат на магістра — через два роки, магістр на ступінь доктора — через три роки. Здавши усні і письмові екзамени, здобувач ученого ступеня магістра і доктора мав підготувати дисертацію, яка після схвалення факультетом друкувалася і роздавалася “кому слід” не менше ніж за три дні до публічного захисту [18, с.73-74; 37, с.71; 164, с.77].

Основними центрами підготовки викладацького корпусу визначалися Професорський інститут при Дерптському університеті, курс правознавства при Петербурзькому університеті і Головний педагогічний інститут у Санкт-Петербурзі. Термін підготовки в Професорському інституті становив три роки, а пізніше був продовжений до чотирьох. Але кандидатів для отримання професорського звання виявилось дуже мало. За 11 років (1827—1838 рр.) у ньому захистило докторські дисертації лише 22 викладачі, у тому числі М.І. Пирогов і такі видатні вчені Харківського університету, як М.М. Лунін, А.О. Валіцький, І.І. Срезневський. Після його закриття в 1839 р. підготовка науково-педагогічних кадрів зосередилася в Петербурзьких університеті і Головному педагогічному інституті [13, с.369; 35, с.55; 105, с.159-160].

У 1837 р. тимчасово на три роки затверджується нове Положення, згідно з яким посилювалися вимоги до присудження ступенів магістра і доктора. Зокрема, здобувач магістерського ступеня письмово відповідав на два питання з “головних” предметів, а докторського — на три. Але гострий дефіцит кадрів викладачів зі ступенями, коли на університетських кафедрах утворилася велика кількість вакансій, змусив міністерство народної освіти змінити систему атестації викладачів. Так у 1834 р. в шести російських університетах науково-педагогічну роботу вели 219 професорів і викладачів (119 професорів, 42 ад’юнкти, 58 інших викладачів), з яких вчені ступені мали лише 142 особи. Чверть усього професорсько-викладацького складу становили іноземці (62 чоловіки). Тому згідно з новим Положенням 1844 р. скорочувалися строки отримання наукових ступенів. Через рік після присудження ступеня кандидата випускник університету мав право здавати іспити для отримання магістерського ступеня. Ще через рік у магістра з’являлося законне право на захист докторської дисертації у своїй галузі знань. Тобто практично за два роки випускник університету міг стати доктором наук. За “Правилами” 1844 р. доктору необхідно було показати “практичне або філософське знання своєї науки, яке охоплює її сутність і розвиток”. Докторський екзаме́н складався з “головних” предметів, які охоплювали від 30% до 50% повної навчальної програми університету. У подальшому були висловлені сумніви щодо досягнення докторськими екзаменами своєї мети, і їх анулювали [39, с.194; 42, с.21; 105, с.160-161].

Реформа 1803—1804 рр. змусила уряд перейти також до розширеної і централізованої підготовки учителів гімназій та повітових училищ. Для цього спочатку у травні 1803 р. відновлюється під назвою вчительської гімназії закрита в 1801 р. вчительська семінарія. У 1804 р. вона перетворюється на Педагогічний, а в 1826 р.— Головний педагогічний інститут. Згідно зі Статутом 1804 р. при кожному університеті як “розсаднику викладачів середніх шкіл...округ університету складаючих”, створюються університетські педагогічні інститути. В спеціальній главі Статуту визначалися їх завдання, структура і зміст роботи. Інститути призначалися для підготовки вчителів гімназій і училищ округу. Перші педагогічні інститути були відкриті в 1804 р. в Московському і Дерптському університетах, у 1811 р.— в Харківському, в 1812 р.— Казанському і в 1834 р.— в Київському університеті. Педагогічний інститут діяв і в складі Ришельєвського ліцею. Кожний інститут повинен був мати 24 вихованця, які утримувалися на казенний кошт. Після закінчення інституту їм належало шість років відслужити в навчальному відомстві. До педагогічних інститутів передбачалося приймати випускників університетів, які протягом ще трьох років мали продовжувати

наукову освіту і отримувати педагогічну підготовку [24, с.198; 91, с.270; 109, с.20; 110, с.179].

Студенти-кандидати, як називалися слухачі педінститутів, повинні були в перші два роки навчання вивчати спеціальні науки, близькі до навчальних предметів гімназій. Велике значення надавалося самостійній роботі студентів за своєю спеціальністю. Вони слухали загальноуніверситетські лекції. Професори університету зобов'язувалися присвячувати одну годину на тиждень “особливому наставлянню вчительських кандидатів”. На третьому курсі студенти закріплювалися за окремими професорами і спеціалізувалися в одному з наукових напрямів. Серйозна увага приділялася семінарським заняттям, де студенти-кандидати виступали з доповідями, які потім обговорювалися за участю викладача [38, с.179-180; 91, с.271; 95, с.43].

Важливо відзначити, що професори педагогічних інститутів, як правило, були членами училищних комітетів університетів, візитаторами, тому досить добре знали ситуацію в окрузі, “спосіб навчання” в середніх навчальних закладах. Значне місце посідала практична підготовка. Студентам доручалося читати лекції на перших курсах університету, вони займалися з учнями як репетитори, відвідували уроки досвідчених учителів гімназій і повітових училищ, самі давали уроки в них. Після закінчення курсу навчання студенти-кандидати здавали іспити. У випадку успішного закінчення вони могли отримати ступінь магістра або бути призначеними на посаду учителя гімназій чи вчителя повітового училища. Через три роки бездоганної служби магістри і старші вчителі гімназій могли стати ад'юнктами університету за наявності вакантної посади. Для найталановітіших ад'юнктів передбачалося стажування за рахунок казни в закордонних університетах для підвищення наукового рівня і методичної майстерності. Подібна схема роботи педагогічних інститутів з невеликими модифікаціями зберігалася майже до кінця їх існування [38, с.180; 91, с.271].

У 1835 р. була переглянута кількість студентів в інститутах: для Київського університету дозволялося приймати 30 осіб і 20 осіб — для всіх інших. Але визначена нормативними актами кількість студентів у педагогічних інститутах, особливо в перші десятиліття, була нестійкою. Так, у Харківському університеті інститут був відкритий лише через шість років після заснування, що пояснюється передусім нестачею студентів. Як вже зазначалося, в перші роки в університеті навчалось всього 50—70 студентів. Попечитель Харківського навчального округу граф С.Й. Потоцький і перший директор педагогічного інституту професор К.-Д. Роммель надавали серйозного значення його розвитку, враховуючи

серйозний дефіцит вчителів у гімназіях і училищах округу [38, с.181; 95, с.44; 115, с.115, 118].

Власне їх становлення і затягнулося із-зі нестачі кадрів. Досить швидко, протягом 1805—1806 рр., були реорганізовані в гімназії і повітові училища існуючі протягом 10—15 років головні й малі народні училища. Складніше було з відкриттям їх у тих губернських і повітових містах, як це передбачалося “Попередніми правилами народної освіти” і Статутом 1804 р., де не існувало народних училищ. Так, Херсонська гімназія відкрилася в 1815 р., Таврійська — в 1823 р. У діючих повітових училищах із-за відсутності вчителів нерідко не викладалися навіть основні навчальні предмети [9, с.78; 91, с.232].

В університеті із самого початку його роботи почалася підготовка вчителів. Так звані казеннокоштні студенти вивчали “педагогіку, дидактику і методологію” і з 1808 р. проходили педагогічну практику в Слобідсько-Українській гімназії та повітовому училищі. Педагогічний цикл інколи доповнювався вивченням психології. Студенти-практиканти протягом двох-чотирьох тижнів відвідували уроки вчителів з усіх предметів, потім подавали до училищного комітету свої зауваження щодо цих уроків і після цього проводили в присутності одного або двох професорів два уроки за спеціальністю [91, с.404].

Тому ще до відкриття Педагогічного інституту вчителями було направлено 47 вихованців університету. До початку 20-х рр. інститут щорічно випускав 10—15 учителів, а з кінця 30-х рр.— понад 20. Усього ж за перші 45 років свого існування Харківський університет підготував більше як 3 000 спеціалістів, з них приблизно третина пішла працювати в навчальні заклади, серед них 550 чоловік — випускники педагогічного інституту. Близько 80 вихованців стали професорами університетів і ліцеїв, у тому числі такі відомі вчені, як М.В. Остроградський, І.І. Срезневський, М.І. Костомаров та ін. У цілому ж педагогічні інститути університетів відіграли значну роль у підготовці педагогічних кадрів, надавши їй послідовний і систематичний характер. За час існування вони підготували кілька тисяч учителів для гімназій і училищ. Так, у 1828 р. в них навчалося 260 слухачів, у 1835 р.— 200, 1842 р.— 230, 1850 р.— 210. Як зазначає М.І. Ескін, випускники педагогічних інститутів відзначалися порівняно хорошою підготовкою, значно краще орієнтувалися в питаннях шкільної роботи, ніж ті, хто ставав учителем просто після закінчення університету [38, с.181; 91, с.272-273; 95, с.47, 51; 109, с.23-24; 152, с.46-47].

Проте слід погодитись з думкою В.І. Смірнова, що розвиток педагогічної освіти гальмувався існуванням суперечливих уявлень

про завдання і зміст підготовки учительства. Метою і засобом їх професійної освіти вважалось навчання основам наук, які вчителю належало викладати, тоді як оволодіння систематизованими педагогічними знаннями програмою не передбачалося. Більш того, статuti 1804 та 1828 рр. взагалі не вимагали, щоб наставники володіли спеціальними знаннями. Лише у 1846 р. було прийнято “Положення про випробування кандидатів на учительські місця”, згідно якому претенденти мали підтвердити знання правил викладання, навчальних планів і підручників [126, с.71].

Розуміння недоліків підготовки вчительського корпусу змусило міністерство народної освіти внести наприкінці 40-х рр. XIX ст. більш-менш суттєві зміни в роботу педагогічних інститутів, створивши в університетах кафедри педагогіки. Вперше кафедра педагогіки була заснована в 1840 р. в Головному педагогічному інституті, в 1850 р.— в усіх університетах і в 1851 р.— в Ришельєвському ліцеї. Їх відкриття помітно вплинуло на підвищення якості освіти [95, с.44; 104, с.155].

Певні відмінності мав Петербурзький педагогічний інститут (1804—1816), розрахований на підготовку 100 студентів. До нього набиралися випускники духовних семінарій, які протягом трьох років вивчали предмети гімназійного курсу. У грудні 1816 р. він був перетворений у Головний педагогічний інститут (1816—1819) у складі трьох факультетів: філософського, історико-філологічного і фізико-математичного. На нього покладалася і певна координуюча роль щодо університетських педінститутів. Під час прийому перевагу мали випускники гімназій, але за їх відсутності приймалися і випускники духовних училищ. Курс навчання був розрахований на шість років. Протягом перших двох викладався загальний для всіх попередній курс. Після цього студенти розподілялися за факультетами, де три роки вивчали курс вищих наук. Останній шостий рік присвячувався педагогічній підготовці. Випускники поділялися на три розряди за успішністю: ті, хто закінчував за першим розрядом, продовжували підготовку до професорської діяльності, за другим — направлялися до гімназій і за третім — до повітових училищ. У жовтні 1817 р. при інституті було відкрите відділення для підготовки вчителів повітових і парафіяльних училищ. З ініціативи С.С. Уварова на відділення приймалися діти народних учителів, що навчалися в повітових училищах [16, с.154; 91, с.274-279; 105, с.149].

У 1819 р. з ініціативи С.С. Уварова на базі Головного педагогічного інституту був створений Петербурзький університет. У 1826 р. під час обговорення шляхів перебудови системи освіти Комітет з облаштування навчальних закладів висловився за необхідність відновлення спеціального вищого педагогічного

інституту. Згідно з імператорським указом від 30 вересня 1828 р. Головний педагогічний інститут з 1829 р. відновив свою роботу. Одним з мотивів його відкриття було те, що в спеціальному закритому навчальному закладі буде простіше формувати тип “надійного викладача”. Інститут був розрахований на 100 студентів, які приймалися на казенний кошт. Переваги і пільги при вступі надавалися випускникам духовних семінарій у віці не молодше ніж 17 років. Кожний вихованець зобов’язувався прослужити в одному з навчальних закладів міністерства народної освіти не менше як вісім років. Що стосується організації навчального процесу, то вона в основному збігалася з практикою 1816—1819 рр. За своїм правовим статусом Головний педагогічний інститут прирівнювався до університетів [91, с.280; 95, с.54-55].

Якщо говорити про підготовку вчителів початкових училищ, то середні педагогічні заклади в цей період фактично були відсутні. За свідченням С.С. Уварова, з його практики попечителя Петербурзького навчального округу, вчителями повітових училищ переважно йшли випускники гімназій і частково — духовних семінарій, звільнені з духовного відомства. Як відомо, Статут 1804 р. передбачав, що вчителів для повітових і парафіяльних училищ можуть готувати гімназії. Їх підготовка, скажімо, в гімназіях Харківського навчального округу полягала у вивченні бажаними “практики викладання” і проведенні пробних уроків. Після закінчення курсу проводилося “випробування на вчительську посаду в повітових училищах” і ті, хто його пройшов, отримували відповідне свідоцтво. Хоча, як підкреслює Ф.Г. Паначин, це “вивчення” і “випробування” в багатьох випадках було поверховим. З іншого ж боку, скажімо, протоколи засідань ради Катеринославської гімназії показують, що вона значну частину своїх засідань відводила прийому екзаменів на звання вчителя повітового, парафіяльного училища, на право навчати дітей читанню і письму (особливо німецькою і французькою мовами) в приватних будинках [74, с.84; 91, с.404; 95, с.56-57].

У 1815 р. Комітет міністрів дозволив утримувати при гімназіях особливих стипендіатів з числа дітей бідних батьків для підготовки до вчительської праці, на кожного з них відпускалось 100—200 крб. на рік. Вони зобов’язувалися прослужити в подальшому шість років у навчальному відомстві. При деяких гімназіях знаходились кандидати учительства для повітових училищ за рахунок залишків штатних сум цих училищ. Кожний кандидат поступав на службу в те училище, із сум якого отримував стипендію. У першій половині ХІХ ст. існувала, як зазначалося, невелика кількість інститутів шляхетних дівчат, які також готували своїх вихованок до педагогічної праці,

отримавши в 1834 р. право надавати їм звання домашньої наставниці [104, с.169; 105, с.149, 151; 109, с.43].

Ще гіршим було становище з учительськими кадрами для парафіяльних училищ. Спочатку міністерство розраховувало, що вчительські обов'язки в початковій школі будуть виконувати церковнослужителі. У складеному в вересні 1804 р. Синодом "Положенні про участь священико і церковнослужителів в облаштуванні сільських парафіяльних шкіл" вони зобов'язувалися вчити, а світські влади — виділяти шкільні приміщення і забезпечувати школи навчальними посібниками. Але, по-перше, на практиці виявилось, що священики і причт перевантажені своїми прямими обов'язками і не зацікавлені займатися школою. А, по-друге, в них був дуже низький освітній рівень. Навіть у середині ХІХ ст., за даними духовної консисторії, в Київській єпархії з 1 252 парафіяльних священиків 242 (тобто кожний п'ятий) не мали ніякої освіти. Між іншим, декабристи звертали увагу на цю недооцінку урядом ролі підготовлених педагогічних кадрів для народних училищ. За планом П.І. Пестеля в педагогічні інститути мали бути реорганізовані військово-сирітські відділення. Такі інститути повинні були створюватися в кожному губернському місті і готувати в першому відділенні вчителів для повітових, а в другому — для губернських училищ [59, с.190; 64, с.24; 96, с.12; 128, с.16; 136, с.21].

Щоб пом'якшити гостроту кадрової проблеми, міністерство дозволило займати вчительські місця в парафіяльних школах будь-кому, хто володіє знаннями з курсу і має свідоцтво про моральну благонадійність. Тому вчителями стають випускники повітових училищ, які пройшли дво-трижневу підготовку, священики, дяки, колишні унтер-офіцери. Указом від 12 січня 1812 р. дозволялося приймати на вчительську службу навіть осіб з податних станів, "які відзначаються талантом і знанням наук або витончених мистецтв", а також позбавлених духовного звання. Після 12-річної служби вони з дозволу Сенату виключалися зі своїх станів і зараховувалися на державну службу. Кріпаки ж не мали доступу до вчительської діяльності. Коли в 1807 р. в Харківському навчальному окрузі виникло питання про можливість кріпакам працювати в сільських школах, то попечитель округу граф С.Й. Потоцький висловив занепокоєння, що низький соціальний статус цього стану може суттєво відбитися на престижі учительської праці. Хоча й припускалося, що в поміщицьких селах можуть навчати і кріпаки [22, с.127-128; 34, с.64; 59, с.188; 104, с.169; 105, с.149-151; 136, с.22].

До небагатьох навчальних закладів, які готували вчителів для цих типів шкіл, передусім слід віднести згадуване відділення

при Головному педагогічному інституті, але воно існувало нетривалий час (1817—1822 та 1838—1847 рр.), а також училища удільного відомства. Кращим було становище в Дерптському навчальному окрузі. Вперше Дерптський університет подав клопотання про заснування трьох учительських семінарій для підготовки вчителів парафіяльних шкіл і прийняття початкових шкіл на казенне фінансування в 1805 р. Головне правління училищ відмовило в клопотанні, відповівши, що “корисно...не ураз відкривати їх (парафіяльні училища), щоб промінь освіти поступово проникав у стани народні”. Саме ці підходи пояснюють позицію міністерства народної освіти в питаннях підготовки і якості вчительського корпусу початкової школи. Лише в 1820 р. був даний дозвіл на відкриття Дерптської вчительської семінарії і затверджений її Статут, але розпочала вона свою роботу тільки в 1828 р. Ще декілька семінарій в Прибалтиці були засновані з 30-х по 50-ті рр. ХІХ ст. У Віленському навчальному окрузі в 1819 р. при Головній духовній семінарії під контролем університету відкрилася чотирирічна школа парафіяльних учителів і органістів з тим, щоб її випускники поряд з навчальною роботою могли виконувати обов’язки органістів в костелах. Тим самим поновлювалася традиція вчительської семінарії, відкритої Едукаційною комісією в 1775 р. [78, с.113; 91, с.435, 439, 485].

В українських губерніях такий характер мали мабуть тільки створене в 1827 р. Сімферопольське училище для підготовки татарських духовних пастирів і вчителів та семикласне училище в Житомирі для підготовки вчителів єврейських шкіл, відкрите в жовтні 1847 р. У 1850 р. на його утримання казна асигнувала 9 025 крб. Частина учнів здобувала освіту за власні кошти: плата за навчання становила 60 крб. на рік. У пошуках шляхів вирішення проблеми вчительських кадрів для початкової школи уряд намагався використати метод взаємного навчання. Але він теж потребував вкладень, тому в подальшому такі школи поширювалися переважно в армії [95, с.58; 136, с.22; 142, с.87].

Якщо використати методику розрахунку кількості вчителів (1:50), яку застосує Н.М. Пирумова, то, виходячи із загальної офіційної чисельності учнів по всій імперії у 50-х рр. ХІХ ст.— 450 тис., можна припустити, що викладачів нараховувалось близько 9 тис. В Україні в навчальних закладах міністерства народної освіти трьох округів: Київського, Харківського і Одеського, за підрахунками Н.А. Шип, навчальний процес у 1834 р. забезпечували 1 659 учителів, у тому числі у Харківській губернії — 283, Київській — 225, Херсонській — 224, Катеринославській — 176, Чернігівській — 162, Полтавській — 134, Таврійській — 88, Волинській — 86, Подільській — 81. Проаналізувавши учительство

Слобожанщини перших десятиліть ХІХ ст. за рівнем освіти, І.Ф. Прокопенко та Д.А. Кочат зазначили, що воно було надзвичайно строкатим. Учительський корпус складався з вихованців різних класів Харківського колегіуму, головного народного училища, гімназії, повітового училища, студентів університету і Головного педагогічного інституту, бурсаків Воронезької духовної семінарії тощо [102, с.46-47; 109, с.58; 160, с.51].

Уряд намагався, як вже зазначалося, стимулювати викладацьку працю передусім в університетах і гімназіях, які призначалися для підготовки освічених чиновників цивільної служби. Так, посади вчителів гімназій відносилися до досить високих рангів — ІХ, Х класу, до того ж можна було отримати чини трьома класами вище, тобто до VI, V класів включно. Інакше кажучи, різночинець, закінчивши університет, міг вислужити VIII клас, отримати спадкове дворянство і дослужитися до “генеральського” чину статського радника. Правда, Маніфестом від 11 червня 1845 р. “Про порядок набуття дворянства службою” встановлювалося, що право на спадкове дворянство отримували лише ті, хто дослужився до V класу. У порівнянні зі Статутом 1786 р. за Статутом 1804 р. суттєво підвищувалася зарплата вчителів — учитель наук отримував 550 крб. на рік, учитель мов — 400 крб., учитель малювання — 300 крб. на рік. Жалування в цілому співвідносилось з середнім розміром річного оброка (400—500 крб.), який наприкінці ХVІІІ ст. отримував поміщик — власник 100—150 кріпаків. Але хоча для дворянства це була досить пристойна зарплата, воно все ж надавало перевагу військовій службі. До того ж діяв інфляційний чинник, тому вчителям дозволялося тримати на своїх казенних квартирах пансіонерами учнів. Користувалися цим правом, зазначає історик Катеринославської гімназії Г.В. Донцов, майже всі вчителі, утримуючи від 5 до 10 учнів з платою від 100 до 150 крб. на рік без харчування. Уряд, вводячи в 1817 р. плату за навчання, мотивував це необхідністю “поліпшення становища учителів”, дозволяв їм сумісництво, “щоб становище училищних чиновників, надзвичайно утруднене через мале жалувannya... скільки-небудь зробити стерпним”. Приблизно половина коштів, отриманих як плата за навчання, йшла на додаткову винагороду учителів [26, с.19; 32, с.10; 74, с.35-36; 91, с.404; 141, с.91].

У 1805 р. були встановлені пенсії викладачам: за бездоганну 20-річну службу вона дорівнювала третині жалувannya, за 25 років — двом третинам, і за 30 років — повному розміру жалувannya. Не забувалася і вчительська сім'я. Дружина вчителя, якщо він помер, отримувала пенсію в розмірі одної шостої жалувannya чоловіка, якщо його стаж становив не менше як 20 років,

третину — при 25-річному стажі і половину — при 30-річному. Удови чиновників, які не прослужили 20 років, отримували одноразово його повне річне жалування. У 1818 р. положення про пенсії та одноразові видачі поширилося і на учительських дітей: по смерті матері пенсії переходили до них до повноліття або заміжжя [74, с.61-62].

Переваги навчальної служби були підтверджені “Положенням про надання чинів і пенсії по навчальній частині” від 18 листопада 1836 р. та “Положенням про переваги служби на окраїнах” від 12 лютого 1836 р. На підставі положення від 18 листопада 1836 р. всі службовці навчального відомства поділялися на 2 розряди, подібно до всіх цивільних чиновників. До першого розряду відносилися особи, що мали атестат вищих навчальних закладів, а до другого — що закінчили курс середнього училища. В 1837 р. посада директора гімназії була переведена з VII у VI клас [113, с.285].

За статутом 1828 р. і Положенням 1836 р. зарплати учителів зростають, поліпшується пенсійне забезпечення. Зарплата старшого учителя гімназії становила 1 735 крб., молодшого учителя — 1 200, учителя малювання — 900. При 25-річному стажі роботи пенсія встановлювалася у розмірі жалування, 20-річному — двох його третин, 15-річному — однієї третини. За службу понад 25 років виплачувалася пропорційна надбавка, при цьому не встановлювалось обмежень на отримання зарплати при подальшій роботі. Удовам учителів з 20-річним стажем і більше виплачувалася пенсія чоловіка. Для осіб, які підірвали здоров'я на службі або захворіли невиліковною хворобою, пенсійний стаж встановлювався відповідно 5 і 10 років [14, с.141; 74, с.94].

Що стосується вчителів повітових училищ, то їх матеріальне забезпечення і статус, як відзначалося, були суттєво нижчими. Для отримання ними чину XIV класу за умови бездоганної служби вислуга встановлювалася не менше як 12 років. Але як класні чиновники вони мали право на пенсію. В 1809 р. їх будинки були звільнені від постоевої повинності (тимчасового розміщення військовослужбовців). На парафіяльних учителів цей привілей був розповсюджений з 1825 р. Для встановлення урядового контролю над домашніми вчителями “Положенням про домашніх наставників і вчителів” від 1 липня 1831 р. їм також надавалися права державної служби. Права ці, правда, були невеликими: надання чинів обмежувалося найнижчими, право на орден надавалося тільки після тривалого виконання обов'язків домашніх наставників і вчителів. Другий чин надавався після 6—8 років вислуги, перший орден можна було отримати після 15—25 років відмінного виконання обов'язків. Для здобуття права бути

домашнім учителем необхідно було здати випробування в університеті, ліцеї або гімназії і прочитати одну пробну лекцію [78, с.134; 95, с.58-59].

У січні 1845 р. нарешті вийшло “Положення про пенсії та одноразові видачі вчителям початкових навчальних закладів Міністерства народної освіти”, яке готувалося ще з часів реформи Олександра І. Найвищий розмір пенсії за 25 років служби визначався в 90 крб. сріблом для світських учителів і 60 крб.— для законовчителів. Але його дія поширювалася лише приблизно на 2 000 учителів парафіяльних, волосних, початкових та інших нижчих училищ, які знаходилися у віданні міністерства народної освіти. Поза його межами залишалася основна маса народних учителів [113, с.286-287].

Вимоги до освітнього рівня вчителів парафіяльних училищ були низькими. Наприклад, учень 3-го класу Харківської гімназії Фесенко, провчившись у ній 6 років, вирішив стати учителем. Своє клопотання про надання вчительської посади він мотивував тим, що “через важкість предметів та свій слабкий хист” не може “як слід, продовжувати науку, а тому вважаючи себе нездатним надалі вчитися, маю бажання обійняти вчительську посаду”. За Положенням про випробування на посаду вчителя, прийнятому в 1846 р., учитель міської парафіяльної школи повинен бути закінчити повний курс повітового училища, сільської — здати випробування в Законі Божому, читанні, письмі та арифметиці до потрібного правила і дати один пробний урок. Жалювання вчителів нижчих шкіл не перевищувало 180 крб. на рік, залежало від місцевих коштів і в багатьох випадках було ще нижчим. Скажімо, в 50-х рр. ХІХ ст. в Змієві Харківської губернії учитель парафіяльного училища отримував близько 60 крб. на рік. Оскільки робота в парафіяльних училищах не вважалася державною службою, то їх вчителі не отримували пенсій [95, с.59-60; 123, с.331; 136, с.24; 160, с.25].

Існували і школи-дяківки, в яких викладали або представники місцевого причту, або світські грамотії. За навчання дітей вони отримували плату за угодою: або щомісячно, близько 25 коп. з учня, чи 4—5 крб. на рік, або покнижно. І.Ф. Павловський наводить такі розцінки за навчання на початку ХІХ ст. на Полтавщині: за вивчення букваря платня бралася від 50 коп. до 1 крб., в Кременчуку брали дорожче — до 2 крб.; за вивчення Часослову — від 1 до 2 крб., а в Кременчуку — від 3 до 4 крб. Вивчення Псалтирі цінувалося ще дорожче: в більшості шкіл брали 2 крб., у Переяславі ціна доходила до 4 крб., в Кременчуку — до 5 крб. Ціна визначалася без встановлення часу, а за результат навчання. Наводяться в літературі й інші цифри: за

буквар — 3 крб., за Часослов — 5 крб., за Псалтир — 10 крб. [62, с.84; 92, с.12].

У першій половині XIX ст. відбуваються зміни і в організації кадрового забезпечення системи освіти в Австрійській імперії. З виданням у 1805 р. “Політичної устави шкільної” починається її упорядкування. Закон визначав вимоги до народного вчителя, який мав бути здоровим, побожним, добре знати предмети, які буде викладати, і вміти використовувати їх для морально-релігійного виховання. Він також мав уміти читати всі види друку, добре писати, розуміти граматику, знати німецьку мову і мову краю тощо. Термін навчання в препаранді встановлюється шість місяців. У 1848 р. він збільшується до одного року, а в 1854 р. — до двох років. Тоді ж, у 1854 р., видається спеціальне розпорядження — “Основний загальний план улаштування препаранд у Галичині”. Навчальним планом передбачалося вивчення релігії разом з історією Біблії, педагогіка та методика викладання навчальних предметів, польська, українська, німецька мова, каліграфія, географія, співи і гра на органі, садівництво, бджільництво, науки для глухонімих тощо. Історія, фізика, географія надавалися в дуже обмеженому обсязі. До дворічних препаранд, які почали функціонувати з 1854 р., приймали кандидатів, що закінчили два класи нижчої реальної школи або чотири класи нижчої гімназії. Дворічний курс навчання поділявся на два етапи: теоретичний і практичний. Під кінець другого року кандидат у присутності шкільного інспектора і делегованого від консисторії представника складав іспити з усіх предметів, що вивчалися. Свідoctва класифікувалися відповідно до отриманої оцінки: помічник, учитель тривіальної школи, вчитель головної школи. Після однорічної задовільної шкільної праці помічник або вчитель тривіальної школи могли скласти іспит на право отримання кваліфікації вищого ступеня [7, с.34-36; 134, с.21].

Заснування реальних шкіл обумовило потребу у підготовці для них викладачів. З цією метою у 1854 р. при вищих реальних школах відкриваються спеціальні курси, що готували вчителів для нижчих реальних шкіл. На них приймали кандидатів, які закінчили вищу або нижчу реальну школу і дворічні препаранди та виявили особливі здібності до хімії й малювання. Навчання тривало два роки. Кандидатів розподіляли на три групи відповідно до предметів, які вони повинні були викладати в майбутньому. Після закінчення курсу навчання проводилися кваліфікаційні іспити. Рішенням надвірної комісії у вересні 1811 р. була запроваджена інституція ад'юнктів, призначена для підготовки здібних учителів для роботи в гімназіях. Під час конкурсного відбору кандидат повинен був виявити не тільки знання з

філософії, предметів, що викладалися, а й дидактичні та педагогічні знання. Ад'юнктура тривала два роки, керували нею префект і директор. Ад'юнкти відвідували лекції, іспити, водили молодь на богослужіння, стежили за порядком у коридорах гімназій та на подвір'ї, а також допомагали префекту й директору в канцелярських справах [7, с.36-37].

Учителів для парафіяльних шкіл з 1817 р., як зазначалося, почав готувати дяковчительський інститут у Перемишлі. Крім того, невелику кількість учителів для парафіяльних шкіл готувала бурса при Ставропігійському інституті у Львові. До нього приймали хлопчиків не молодше від 14 років, які мали добре здоров'я і були здібними до співу, мали свідоцтво про освіту та характеристику від місцевого священика, гміни або домінії. Викладали в інституті логіку, релігію, церковнослов'янську й українську граматику, арифметику, німецьку мову і письмо, церковний нотний спів, методику, етику та інші предмети. Учні навчалися “слов'яно-руської граматики з викладом писання святого”, церковних співів, арифметики й географії. На Буковині на початку ХІХ ст. в обов'язки вчителя сільської школи входила підготовка свого наступника з кращих учнів школи. У 1811 р. вийшло розпорядження, за яким кандидати на вчителів мали складати при одній з головних шкіл екзамени з усіх предметів програми тривіальної школи. Після цього вони ставали помічниками вчителів у більших школах, а через деякий час діставали право добиватися самостійної посади [114, с.163; 134, с.25].

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. відбулись суттєві зрушення в кадровому забезпеченні системи освіти України. Зокрема, у Наддніпрянській Україні формується система підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів, відкриваються педагогічні інститути для підготовки вчителів середньої школи. Разом з тим, виходячи зі станових інтересів, уряд не приділяв достатньої уваги підготовці вчительських кадрів для народної школи. Аналогічною була політика уряду щодо стимулювання викладацької праці. На відміну від російського уряду, в Австрійській імперії підготовці учителів традиційно приділялась набагато більша увага, тому в західноукраїнських землях формується мережа спеціальних закладів педагогічної освіти — препаранд, а також відпрацьовується система підготовки кадрів для гімназій і реальних шкіл.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи можна зазначити, що перша половина ХІХ ст. була періодом перманентних змін у сфері освіти, визначальною рисою яких стало посилення ролі державного чинника в її розвитку.

Освітня реформа 1803—1804 рр. у Російській імперії здійснювалась у руслі загальних перетворень початку царювання Олександра I і була тісно пов'язана з ними, оскільки одним з її основних завдань було забезпечення зростаючого апарату державного управління чиновниками з відповідною підготовкою. Основоположні принципи реформи визначалися ідеями просвіченого абсолютизму. У її результаті сформувалась загальнодержавна система початкової, середньої і вищої освіти, був здійснений перехід до централізованого управління нею.

За правління Миколи I відбувається розрив з ліберальними ідеями попереднього царювання. Затверджені в 1828—1835 рр. нові статuti навчальних закладів, положення про навчальні округи надавали освіті яскраво вираженого станового характеру, посилювали охоронювальні тенденції в освітній політиці: ліквідовувалась наступність між різними типами навчальних закладів, обмежувався доступ до гімназійної та університетської освіти для вихідців з нижчих станів, посилювались релігійні засади освіти, поглиблювався урядовий нагляд за навчальними закладами. Найбільш яскравим проявом цього стала концепція православ'я, самодержавства і народності, яка лягла в основу урядової політики у сфері освіти.

Для освітньої політики, особливо миколаївської епохи, разом з тим був характерний прагматичний підхід. З метою забезпечення потреб народного господарства розширюється система нижчої, середньої та вищої спеціальної освіти. Однак, на відміну від університетів та гімназій, певним чином повітових училищ, призначених передусім для підготовки кадрів державних службовців із дворянської молоді, держава розглядала спеціальні навчальні заклади як другорядні. Турбота про розширення їх мережі значною мірою зводилась до заохочення зусиль приватних осіб і громадських організацій за мінімальної фінансової участі держави. Утримання ж системи початкової освіти повністю покладалося на населення.

Наслідком цих реформ стали суттєві зміни в системі освіти Наддніпрянської України. Замість Києво-Могилянської академії, колегіумів як провідних навчальних закладів попереднього періоду, які в результаті реформи 1808—1814 рр. перетворюються на станові духовні навчальні заклади, відкриваються Харківський і Київський університети, Рішельєвський, Ніжинський і Волинський ліцеї. Головні й малі народні училища, створені в ході шкільної реформи 1786 р., реорганізуються в гімназії та повітові училища, розширюється їх мережа. У середині століття гімназії існували у всіх губерніях, в ряді повітових міст. Слід підкреслити, що їх потужності (5,3 тис. учнів), як і вищих навчальних закладів

(близько 600 студентів) розраховувалися передусім на надання середньої і вищої освіти дворянству. Для нього призначалась і мережа кадетських корпусів, інститутів шляхетних дівчат. Щоб стимулювати дворянство до навчання, уряд впроваджує заходи щодо підвищення ролі освітнього ценза при наданні чинів по цивільній службі.

Парафіяльні училища замінюють традиційні школи-дяківки, але вони існували переважно в містах і містечках. На селі їх кількість зростає в ході кисельовської реформи. Однак створення початкових шкіл значно відставало від темпів приросту населення. У середині століття елементарну початкову освіту могли отримати лише 2% дітей шкільного віку.

Незважаючи на суттєві якісні зміни в системі навчальних закладів, негативним фактором було те, що діти позбавлялись можливості навчатися рідною мовою. У перших десятиліттях XIX ст. в освіті домінували дві мови: на Лівобережжі і Півдні — російська, на Правобережжі — польська. Після повстання 1830 р. російська мова стає мовою навчання і на Правобережній Україні.

Розвиток економіки обумовив і початок становлення системи спеціальної та професійно-технічної освіти, передусім для провідних галузей — сільського господарства і торгівлі. Утворюються спеціальні навчальні заклади для підготовки фахівців з виноробства, садівництва, бджільництва, ветеринарії, рільництва. Для задоволення своїх потреб ряд спеціальних навчальних закладів створюють різні відомства: фінансів, внутрішніх справ, військове, морське, гірниче.

Дещо схожим шляхом розвивалась освіта на західноукраїнських землях. На початку XIX ст. в Австрійській імперії спостерігається відхід від ліберальних принципів освітньої політики Марії Терезії та Йосифа II. З прийняттям “Політичної устави шкільної” 1805 р. формується державна система освіти, яка практично без зміни проіснувала до шкільної реформи 60—70 рр. XIX ст. Відмінняється запроваджена реформою 1774 р. обов’язкова початкова освіта. Народна школа передається під нагляд духовенства, внаслідок чого посилюються її релігійні засади. Відбувається перехід на німецьку мову викладання у вищій і середній школах, переважно на німецьку і польську в головних і тривіальних. У першій половині XIX ст. розширюється система вищої і спеціальної освіти. Провідними вищими навчальними закладами були Львівський університет та Чернівецький ліцей. Відкривається цілий ряд спеціальних шкіл — лісова, ветеринарна, реальна (торговельна), політехнічна у Львові, агрономічна — у с. Дубляни.

Однак у розвитку освіти Наддніпрянщини та західноукраїнських земель існували і суттєві відмінності. Під патронатом

греко-католицької церкви вдалося створити досить широку мережу сільських початкових шкіл з українською мовою навчання. Тому тут елементарною освітою була охоплена значно більша частка дітей шкільного віку — близько 20% у середині XIX ст. Певні зміни в освітній політиці австрійського уряду відбулися під впливом революції 1848 р. Здійснюється реформа середньої школи, у результаті якої намітився відхід від класичної освіти і посилюється її реальний напрям. З політичних міркувань уряд іде на поступки українському населенню: відкривається кафедра української мови у Львівському університеті, українська мова як предмет запроваджується в гімназіях і головних школах Східної Галичини, а тривіальні школи переводяться на українську мову навчання. Але в 50-х рр. починається нова хвиля германізації, а в Закарпатті — мадяризації навчальних закладів.

Перша половина XIX ст. позначилась також змінами у здійсненні кадрової політики в сфері освіти України. Передусім, мова йде про формування системи підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів, складування мережі спеціальних педагогічних закладів для підготовки вчителів середньої школи, а в західно-українських землях — і вчительських кадрів для народної школи.

РОЗДІЛ 5. РЕФОРМИ І КОНТРЕФОРМИ ОСВІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. У РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ

Поразка Росії в Кримській війні і наростання внутрішньої політичної кризи, як і революція 1848 р. в Австрії та її поразки у франко-італо-австрійській війні 1859 р. та в австро-пруській війні 1866 р., стали стимулом для широких перетворень в обох імперіях, у тому числі в освітній сфері. Це визначалося суттєвим зростанням ролі освіти в умовах переходу до індустріального суспільства в країнах “другого ешелону” капіталістичної модернізації. Досвід реформ другої половини ХІХ ст. та дискусій у суспільстві початку ХХ ст. щодо шляхів подальшого розвитку освіти, пошуку більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю не втратили свого значення і сьогодні.

У загальному плані ця проблематика привернула увагу ще дореволюційних авторів, як із числа офіційних істориків міністерства народної освіти (С.В. Рождественський [203], В.І. Фармаковський [244]), так і дослідників земської діяльності (Є.А. Звягінцев [78], М.В. Чехов [258], Г.А. Фальборк, В.І. Чарнолуський [243]), а також істориків освіти (М.Х. Вессель [24], С.І. Миропольський [150], В.Я. Стоюнін [223]) та ін. Пізніше ці питання були розглянуті в працях І.М. Богданова [16], М.Г. Заволоки [75], Н.А. Константинова, Є.М. Мединського, М.Ф. Шабасової [116], Н.В. Полякової [193], ряді колективних монографій, зокрема таких як “Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Друга половина ХІХ ст.” [173], “Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Кінець ХІХ—початок ХХ ст.” [174], “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х—початок ХХ ст.)” [204] та “Російська освіта: історія і сучасність” [205]. Серед узагальнюючих праць українських авторів слід відзначити роботи В.О. Біднова [12], М.Ф. Даденкова [49], С.О. Сірополка [213], інших дослідників.

Значний матеріал з розвитку вищої школи міститься в працях Р.Г. Еймонтової [72], В.А. Змеєва [81-88], А.Є. Іванова [97], М.В. Полякова і В.С. Савчука [192], Н.В. Полякової [194], Є.П. Степанович [221], Н.А. Шип [261], Г.І. Щетініної [262], у колективній монографії “Вища освіта в Росії: Нарис історії до 1917 року” [29], історіях Дніпропетровського [89], Київського

[80; 90; 108], Харківського [250; 251], Одеського [92], Львівського [132; 142], Чернівецького [257], Ніжинського педагогічного [209] університетів [127], ряді статей .

Проблемам середньої освіти в розглядуваний період, у тому числі і жіночій, присвячені монографії таких дослідників, як І. Альшинцев [2], Ш.І. Ганелін [31], М. Зінченко [79], Н.А. Константинов [115], В.З. Смірнов [217], посібник А.В. Лопухівської [138], а також статті Є.А. Андрєєвої [3], В.В. Боброва [14; 15], С.О. Алексієнко [1], В.В. Даниленко і В.В. Тригубенко [50], В.А. Добровольської [59], Є.А. Слепенкової [214] тощо.

Найбільш ґрунтовною працею, в якій проаналізовано урядову політику у сфері початкової школи, є книга відомих радянських істориків освіти Н.А. Константинова і В.Я. Струминського [117], а серед українських авторів слід виділити монографії В.Й. Борисенка [18] і Р.І. Родіна [202], посібник “Нариси історії українського шкільництва. 1905—1933” за редакцією О.В. Сухомлинської [155], статтю М.С. Поліщук [187]. До цієї групи примикають дослідження Т.П. Бугар [22], Р.Л. Гавриш [30], Л.М. Дровозюк [64; 65], Т.Д. Липовської [136], присвячені діяльності земств України щодо розвитку народної освіти.

Серед досліджень, присвячених розвитку освіти окремих регіонів Наддніпрянщини, можна відзначити праці Ф.Л. Гольдіна [34], В.С. Курила, В.І. Подова [128], А.М. Михненка [151], а також публікації М.М. Барної [8-10], Л.Г. Ваїка та Б.Н. Мітюрова [6], Л.І. Кобилянської [112], Н.В. Кошелевої [120], І.Є. Курляк [129; 130], О.І. Пенішкевич [179; 180], Б.М. Ступарика [226-228], в яких розглядаються освітні процеси в західноукраїнських землях. У ряді праць аналізується розвиток освіти національних меншин, зокрема, це публікації Н.В. Бакуліної [7], О. Білецького [13], П. Марєка [145], Н.В. Херсонєць [251], а також розділ “Нарисів історії німців та менонитів Півдня України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)” [172].

Значна увага розвитку професійної освіти в Україні приділена у фундаментальних працях з цієї проблематики А.Н. Веселова [23], М.Ф. Пузанова і Г.І. Терещенка [199], М.М. Кузьміна [123; 124], В.І. Кізченка [106; 107; 109; 110], різні її аспекти висвітлені в публікаціях Ю.С. Борисова [19], Н.Т. Гончарук і С.М. Серьогіна [35; 36], Л.І. Поважної [186], В.А. Трикоза [233], О.П. Удод [236], С.Г. Улюкаєва [238], В.А. Ушкаренко та Т.Д. Мартинова [242], В.А. Федорова [246; 247].

Важливе значення для аналізу державної кадрової політики, кадрового забезпечення системи освіти України в пореформений час мають праці А.І. Голуба, А.І. Лохматової [32], Н.М. Дем’яненко [53-57], В.Р. Лейкіної-Свирської [134; 135], В.К. Майбороди

[144], Ф.Г. Паначина [176; 177], Н.М. Пірумової [182], С.Ф. Русової [207], В.І. Смірнова [216], О.Н. Тропіної [234] тощо.

Друга половина XIX — початок XX ст. позначилися активізацією педагогічного руху, діяльності громадських організацій, які багато зробили для поширення освіти в Україні, у тому числі використовуючи широку благодійність. Ці питання розглядаються в публікаціях Л.Д. Березівської [11], І.А. Добрянського і В.В. Постолатія [60], Н.П. Каленіченко, А. Каленіченко, Ж.Д. Льченко [104; 105], Л.Я. Лаврененка [131], Н.С. Побірченка [185], І.Ю. Суровцевої [230]. У цьому контексті значний інтерес викликають і праці А.В. Овчинникова [159; 160], А.В. Ососкова [164], О. Плошенко [184], А.Ф. Смирнова [215], в яких аналізується позиція політичних партій з проблем освіти, їх боротьба у Державній думі, а також спогади відомих російських державних діячів цього періоду: С.Ю. Вітте [26], П.М. Ігнат'єва [99], П.М. Мілюкова [147].

Однак, незважаючи на те що істориками освіти цього періоду присвячено досить значне коло праць, дана проблема в літературі, особливо з державно-управлінських позицій, не знайшла достатнього висвітлення.

5.1. Зміни в державній освітній політиці Російської імперії у 50—60-х рр. XIX ст.

Принизливі для Росії умови Паризького миру, підписаного 30 березня 1856 р., ставили під сумнів можливість збереження нею статусу великої держави і були тією об'єктивною реальністю, яка поставила нового імператора Олександра II, що посів престол після смерті батька в лютому 1855 р., перед необхідністю здійснення глибоких перетворень у країні. Причому, щоб подолати відставання в економічній, військовій сферах, ці перетворення повинні були мати системний характер. Уперше про необхідність проведення аграрної реформи Олександр II заявив невдовзі після укладення Паризького миру на зустрічі з представниками московського дворянства. Відміна кріпосного права потягла за собою перетворення в усіх інших сферах суспільного життя: земську, міську, судову, військову, фінансову, цензурну, освітню реформи. Підготовка останньої почалася одночасно з підготовчою роботою щодо розробки проектів селянської реформи і була тісно пов'язана з нею. Як зазначав міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв, селянське питання дозрівало і лягало каменем спотикання в кожній державній ініціативі [76, с.65-66; 100, с.45; 173, с. 26-27].

Дійсно, доля шкільних реформ 60-х рр. залежала від того, як саме буде вирішена проблема звільнення селянства. Невипад-

ково Олександр II розпорядився передати підготовлений проект Статуту початкових училищ для обговорення до Головного комітету в селянській справі. Звертаючи на це увагу, Н.В. Полякова підкреслює, що заснування нового типу навчальних закладів, в яких би одержували початкову освіту діти багатомільйонного класу селянства, яке отримало особисту волю, займало чи не центральне місце в освітній реформі 60-х рр. [173, с.27; 193, с.229].

Кримська війна показала не тільки соціально-економічне відставання, але й відставання у сфері освіти. За висловом відомого російського педагога В.Я. Стоюніна плоди миколаївської державної школи з її “поліцейською педагогією” яскраво виявилися в ході війни, коли прийшлося тримати “кривавий іспит” перед “освіченою Європою”. Урок був даний зрозумілий і відчутний, підкреслював він [223, с.152]. Необхідність освітніх реформ, насамперед університетської, була зрозумілою і уряду. “Наука...— писав міністр народної освіти А.С. Норов,— тепер перше наше завдання. Якщо вороги наші мають над нами перемогу, то лише силою своєї освіти. Ось чому і ми повинні всі наші зусилля спрямувати на цю велику справу” [197, с.52]. Але, якщо основні документи реформи 1803—1804 рр. були підготовлені фактично протягом року, то тепер робота над їх проектами тривала вісім років, вони неодноразово перероблялися і змінювалися. Це було пов’язане з існуванням двох течій серед правлячої еліти: ліберальної і консервативної [117, с.244].

З другої половини 50-х рр. позиції лібералів посилюються, їх фактично очолював брат царя, великий князь Костянтин Миколайович (за оцінками сучасників людина неабиякого розуму), рішучий прихильник реформ. Але залишалися сильними і позиції представників консервативного табору, у тому числі серед оточення молодого царя, передусім з числа сановників попереднього царювання. Тому в ході розробки освітньої реформи позначалися дві протилежні тенденції [76, с.78, 189].

З одного боку, ліберали намагалися зруйнувати станову школу, здійснити докорінне реформування системи освіти, наблизивши її до кращої європейської практики і, відповідно, до потреб модернізації країни, швидкого розвитку продуктивних сил, максимального використання передових технологій. У цьому вони знаходили підтримку потужного педагогічного руху, який в умовах “відлиги” 50-60-х рр. перетворився на важливу складову суспільного руху. Поштовхом для його формування стала стаття М.І. Пирогова “Питання життя”, надрукована в липні 1856 р. в журналі “Морський збірник”. Публікація статті саме в цьому часописі була не випадковою, оскільки морське відомство очолював

Костянтин Миколайович. Очікувані радикальні зміни сколихнули суспільство, “розбудили” суспільну думку і змусили шукати раціональні виходи із ситуації, що склалася. Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. швидкого розвитку набуває педагогічна періодика, на сторінках якої активно обговорювалися шляхи реформування освіти. Зокрема, значну увагу питанням освіти, навчанню рідною мовою приділяв журнал “Основа”, заснований у Петербурзі в 1861 р. з ініціативи М.І. Костомарова [100, с.45; 116, с.199; 117, с.102; 151, с.87; 185, с.69].

З іншого боку, консервативне крило, яке захищало вузько-станові інтереси дворянства, докладало зусиль до збереження практики попередньої епохи, коли державна освіта, що давала права на чини і службу кар’єру, була, як зазначає В.Р. Лейкіна-Свирська, або монополією дворянства (військова, привілейовані юридична і технічна освіта), або привілеєм дворянства (у загальноосвітній середній і вищій школі). Це прагнення дворянства зберегти свої політичні позиції, можливості отримання більш високого освітнього цензу і домінуючого становища в державному управлінні, крім інших загальних причин, значною мірою пояснювалося його економічним зубожінням. В умовах, коли основна маса поміщицьких маєтків була закладена і перезакладена в Дворянському банку, саме службова кар’єра з її пристойним жалуванням забезпечувала посідання відповідного місця в суспільстві. Оскільки монополія в загальній освіті була нейздійсненою, то ставка робилася на максимальне збереження привілеїв, особливо в середній освіті, протидію створенню єдиної системи шкільної освіти, встановлення станових обмежень, насадження шкіл-“глухих кутів” для нижчих станів. Але курс на реформи виявився для консервативних сил несподіваним, тому спочатку вони не змогли організувати їм серйозної протидії [45, с.422; 76, с.320; 134, с.31; 173, с.27].

Правляча російська еліта на чолі з імператором Олександром II розуміла необхідність і неминучість реформи всієї системи освіти, чого вимагали як зовнішньополітичні чинники, передусім загроза втрати Росією статусу великої держави, так і внутрішньополітичні, зокрема завдання завершення промислового перевороту і переходу до індустріального суспільства, які потребували суттєвого підвищення рівня освіченості населення, розширення підготовки фахівців зі спеціальною освітою. Але на позицію імператора та його найближчого оточення весь час накладала відбиток суперечність між розумінням цих об’єктивних потреб та суб’єктивними поглядами на шляхи їх вирішення. Причину цього досить чітко сформулював один з керівників міністерства народної освіти, директор департаменту народної освіти М.М. Анічков, який назвав освіту “внутрішньою охороною царства” [173, с.36].

Якраз бажання зберегти становий, продворянський курс освітньої політики, посилити її охоронювальний аспект обумовило половинчатість реформ у галузі освіти, як, власне, і всіх реформ 60—70-х рр. ХІХ ст. Хоча освіта проголошувалася всестановою, але в основу системи освіти уряд поклав так звану дуалістичну модель: основна увага, в інтересах забезпечення державного апарату та зростаючої промисловості й торгівлі необхідними кадрами, зосереджувалася на розвитку вищої і середньої загальної освіти для дворянства, вищої спеціальної та професійної — для міського населення. Що стосується освіти для селян, то шкільна реформа 1864 р. за рядом суттєвих ознак поступалася навіть реформі 1803—1804 рр.

Характеризуючи освітню політику другої половини ХІХ — початку ХХ ст., слід зазначити, що вона не була незмінною, а зазнавала суттєвих коливань. Це значною мірою обумовлювалося, по-перше, постійною прив'язаністю реформаторів до існуючої архаїчної політичної системи, що визначало підпорядкованість перетворень, які проводились, політичним інтересам самодержавства і тих кіл, що за ним стояли; а по-друге, особливою роллю держави в процесі російських реформ “зверху”, що перетворювала бюрократію на єдиного їх розробника і керівника. Значення бюрократії в долі реформ було величезним, оскільки, з одного боку, вона розробляла і здійснювала нововведення, а з іншого — могла виступити їх супротивником, якщо перетворення загрожували традиційній ієрархії, що склалася. Від позиції правлячої еліти, від результатів боротьби різних груп і кланів бюрократії залежала остаточно доля реформ у Росії. Не враховуючи цього, підкреслюють сучасні російські дослідники, неможливо зрозуміти діалектику реформ та контрреформ другої половини ХІХ — початку ХХ ст. [188, с.28; 206, с.14-15].

Політика часткових реформ розпочалася з призначенням у 1855 р. нового міністра народної освіти А.С. Норова, який ініціював скасування найбільш одіозних заходів попереднього царювання: у 1855 р. зняли обмеження на прийом студентів до університетів, до весни 1856 р. Московський, Харківський і Київський навчальні округи були виведені з підпорядкування місцевих генерал-губернаторів, у 1857 р. в усіх університетах відновили кафедри філософії і викладання державного права, наступного року дозволили відвідування університетських лекцій вільними слухачами, університетам було повернуто право випускати із-за кордону наукову літературу без цензури тощо. Водночас А.С. Норов уважав, що перетворення 1850 р. знищили в середній освіті переважання класицизму і надали їй виключно реальний характер, а це посилювало вплив на учнів матеріалізму. Тому він пропонував

відновити в гімназіях і університетах класичну гуманітарну освіту. За А.С. Норова вносяться зміни і в структуру міністерства, зокрема відновлюється діяльність Головного правління училищ і Вченого комітету [17, с.13; 72, с.106, 107; 81, с.159; 193, с.232; 203, с. 350, 353; 217, с.12-13].

Протягом 1855 — початку 1856 рр. визначаються основні обриси освітньої реформи, які були викладені у всепідданейшій доповіді А.С. Норова від 5 березня 1856 р. і отримали схвалення царя. У травні міністерство доручило Вченому комітету Головного правління училищ переглянути Статут 1828 р. і скласти проект нового Статуту. Майже одночасно почалася і підготовча робота над проектом нового університетського статуту. Ініціативу його розробки взяв на себе попечитель Петербурзького навчального округу князь Г.О. Щербатов. Улітку 1858 р. документ було предано до міністерства, але він не відповідав загальним, на цьому етапі досить скромним, реформаторським планам уряду, хоча в наступному багато що з нього було взято для університетської реформи [31, с.12; 81, с.159; 173, с.28; 181, с.210; 203, с.352].

Політику часткових реформ продовжив з березня 1858 р. новий міністр народної освіти Є.П. Ковалевський. Слід зазначити, що реформи, у тому числі університетська, готувалися в скрутних для уряду умовах: 1857—1861 рр. були роками майже постійних студентських заворушень, серед яких виділявся Київський університет, де було чимало студентів-поляків. Таких масових виступів проти політики уряду Росія ще не знала. Навесні 1861 р. уряд тричі обговорював становище в університетах і розробив заходи, які б дали можливість встановити контроль над ситуацією. Їх здійснення було доручено новому міністру — адміралу Є.В. Путятіну. Але його дії дали зворотний результат. У відкрити опозицію до нього стала навіть рада Петербурзького університету [72, с. 233; 81, с.160-161].

Наслідком студентських виступів стала відставка діячів, які викликали найбільше незадоволення громадськості: петербурзького генерал-губернатора М.П. Ігнат'єва, графа Є.В. Путятіна та інших. Вони в грудні 1861 р. були замінені людьми, що мали авторитет серед студентства — князем О.А. Суворовим, онуком великого полководця, який за причетність до декабристів свого часу був засланий до кавказького полка, О.В. Головніним, сином видатного мореплавця, редактором “Морського збірника”, близьким до великого князя Костянтина Миколайовича. Слід зазначити, що наприкінці 1861 р.— у перші місяці 1862 р. у реформаторській політиці уряду загалом відбулися зміни, які торкнулися усіх найважливіших реформ — судової, військової, земської, міської. Високі призначення отримали, крім О.В. Головніна, також

Д.О. Мілютін, М.Х. Рейтерн та інші прихильники реформ. За словами самого О.В. Головніна, його призначення було сприйнято правлячою верхівкою як прикра поступка ліберальному напрямку [72, с.308; 76, с.188].

Реформи освіти розпочалися з реорганізації міністерства народної освіти, нову структуру якого у складі ради міністра, департаменту народної освіти, Вченого комітету, Археографічної комісії, редакції “Журналу Міністерства народної освіти”, архіву міністерства, Олександр II затвердив 18 червня 1863 р. На засіданнях ради міністра вирішувалися принципові питання розвитку системи освіти. Поточну роботу здійснював департамент народної освіти, який відав інспекторською, розпорядчою, судовою, господарською й рахунковою частинами. Вчений комітет, до складу якого входили попечителі навчальних округів, ректори і професори університетів, розглядав пропозиції округів щодо удосконалення діяльності навчальних закладів, навчальні програми, підручники, заявки на наукові відрядження, проекти заснування вчених товариств тощо [81, с. 163-164].

Законом від 18 червня 1863 р. був установлений новий розподіл навчальних округів, за яким не зазнали змін Київський (Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Чернігівська губернії) та Одеський (Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Бессарабська губернії) округи, але дещо змінилася сфера управління Харківського навчального округу, до якого входили Харківська, Курська, Тамбовська і Воронізька губернії та область Війська Донського. За наполяганням О.В. Головніна був повністю оновлений кадровий склад попечителів навчальних округів, які надавали міністру реальну допомогу в проведенні реформи. У 1862—1863 рр. попечителями округів стали: Харківського — К.К. Фойгт, Київського — Ф.Ф. Вітте, Одеського — А.А. Арцимович [81, с.163; 213, с.362].

Враховуючи важливість університетського питання, Олександр II у квітні 1861 р. доручив комісії у складі членів Державної ради: шефа жандармів князя В.А. Долгорукова, міністра юстиції графа В.Н. Паніна і колишнього попечителя Московського навчального округу графа С.Г. Строганова — підготувати свої пропозиції щодо реформування вищої школи. Підготовлені ними пропозиції лягли в основу проекту нового університетського статуту, складеного комісією на чолі з першим попечителем Київського навчального округу Є.В. фон Брадке [81, с.162].

Говорячи про освітні реформи 60-х рр., слід відзначити одну суттєву відмінність порівняно з попереднім періодом. Політичний устрій Російської імперії в першій половині XIX ст., особливо за миколаївського царювання, виключав можливість участі широкої

громадськості у визначенні альтернатив державної політики. Рішення приймалися досить вузьким колом вищої бюрократії, яке могло включати представників різних груп правлячої еліти. Саме вони на основі власних уявлень та інтересів формулювали пропозиції імператору щодо характеру та основних напрямів реформ. Тепер же проект університетського статуту в 1862 р. був опублікований для широкого обговорення, розісланий у всі ради університетів, представникам духовних і цивільних відомств, а також багатьом іноземним ученим та педагогам. Понад 100 відгуків на проект (63 — від університетських рад і ліцеїв, 38 — від духовних і світських осіб, що не служили в університетах, 19 — від професорів і педагогів Німеччини, Англії, Франції, Бельгії, Швейцарії) були опубліковані в спеціальному збірнику з двох томів [188, с. 27-28; 193, с.236].

Улітку-восени 1862 р. проект університетського статуту бурхливо обговорювався на 18 засіданнях Ученого комітету. В умовах неослабного протиборства в суспільстві демократичних і охоронувальних ідей комітет намагався, з одного боку, спрямувати проект статуту на зміцнення існуючого режиму, а з іншого — “випустити пар” і з мінімальними втратами для влади задовольнити вимоги громадськості щодо університетів, а також незадоволеного умовами життя студентства. Урешті-решт комітет приготував проект статуту, який у цілому влаштував усіх його членів. На початку 1863 р. він ще раз був розглянутий комісією на чолі з міністром внутрішніх справ П.О. Валуєвим і міністром народної освіти О.В. Головніним. Після цього його винесли на обговорення Державної ради і нарешті 18 червня 1863 р. після п’ятиразової переробки “Загальний статут імператорських російських університетів” був затверджений Олександром II [81, с.164; 173, с.22; 193, с.236].

Новий статут поєднував у собі елементи німецької та французької систем: відповідно до першої відновлювалося університетське самоврядування, а до другої студенти підпорядковувалися обов’язковому плану викладання. Статут поширювався на Санкт-Петербурзький, Московський, Харківський, Київський і Казанський університети. Основною ідеєю статуту була автономія університетів, тому, порівняно зі Статутом 1835 р., суттєво розширювалися права професорської корпорації у вирішенні навчальних питань та управлінні університетом. Рада університету, яка складалася з ординарних та екстраординарних професорів, могла самостійно вирішувати всі наукові, навчальні й адміністративно-фінансові справи: розподіляла предмети і визначала порядок їх викладання на факультетах, присуджувала вчені ступені і звання, проводила розподіл державних коштів по факультетах та ін. [49, с.217; 158, с.1, 12-13].

Безпосереднє керівництво університетом здійснював ректор, який обирався на чотири роки радою університету з числа ординарних професорів і затверджувався імператором. Він головував на засіданнях ради і правління університету, що складалося з деканів і проректора або інспектора. Якщо рада обговорювала на своїх щомісячних засіданнях найбільш важливі питання діяльності вищого навчального закладу і приймала щодо них рішення, то правління засідало щотижня і здійснювало керівництво поточною діяльністю: господарські питання, розгляд різних студентських справ (призначення допомоги бідним студентам, звільнення від плати за навчання, накладення стягнень на винних тощо). Проте студенти за цим статутом не одержували корпоративних прав і підлягали університетському суду, який, однак, певною мірою усував свавілля інспекції з життя студентів. Суд щорічно обирався радою у складі трьох професорів і затверджувався попечителем навчального округу. На нього покладалося важливе завдання розгляду справ про порушення порядку студентами на території університету, конфліктів студентів з викладачами і чиновниками університету [17, с.13; 81, с.167; 158, с.10-11, 15-18].

Попри розширення прав професорської корпорації попечитель навчального округу згідно зі Статутом 1863 р. зберігав значну владу над університетом. На його розсуд надавалося право приймати остаточне рішення з питань призначення і звільнення викладачів і чиновників (крім професорів), обрання і звільнення членів університетського суду, звільнення від плати за навчання і призначення допомоги студентам з низькими доходами. Попечитель затверджував правила внутрішнього розпорядку і вирішував найважливіші господарські питання (ремонт будівель, охорона приміщень, заготівля палива та ін.). Він також міг призупиняти будь-яке рішення ради, якщо вважав його невідповідним статуту. До повноважень міністра належало затвердження обрання і звільнення деканів, які обиралися зборами факультету з ординарних і екстраординарних професорів на три роки, проректора чи інспектора та професорів, рішень про поділ факультетів на відділення, реорганізацію кафедр, направлення молодих учених у наукові відрядження за кордон, правил про терміни і порядок випробувань для отримання вчених ступенів і звань тощо [81, с.166; 158, с.10, 13-14].

Статут 1863 р. закріплював структуру університетів, яка склалася на середину XIX ст. В університетах передбачалися чотири факультети: історико-філологічний (з відділеннями історії, слов'яно-російської та класичної філології), фізико-математичний (з відділеннями фізичним, математичним та природничим),

юридичний і медичний, визначалися кафедри на кожному з них. Якщо за Статутом 1835 р. в університетах було по 34 кафедри, то тепер їх кількість збільшувалась до 53 і коливалася від 9—12 на історико-філологічному до 17 — на медичному факультетах. Крім того, існувала кафедра богослов'я, на якій навчалися студенти православного віросповідання всіх факультетів. Чисельність штатних викладачів в усіх університетах Росії збільшилася з 265 осіб (за Статутом 1835 р.) до 443 осіб (за Статутом 1863 р.), тобто на 67%. У середньому в кожному університеті мало працювати 57 професорів і 33 доценти, які замінили ад'юнктів. У Новоросійському університеті, де до 1900 р. не існувало медичного факультету, діяло 36 кафедр з 38 професорами та 16 доцентами [81, с.166; 158, с.2-8, 36; 262, с.38, 41].

Ординарний або екстраординарний професор мав бути доктором наук, а доцент — магістром. Крім того, університети могли залучати в необмеженій кількості позаштатних викладачів — приват-доцентів, як правило, для читання спецкурсів за рахунок плати студентів за навчання. Приват-доцентами могли бути і кандидати, що подали дисертацію за профілем відповідного факультету і публічно її захистили. Лекторів мов приймали на роботу за рішенням ради університету після пересвідчення в їх здатностях до викладання. Розширення штатів університетів дозволило суттєво підвищити теоретичний рівень викладання, зробити його більш глибоким і диференційованим. З цією метою вводилися нові дисципліни, створювалися нові кафедри. З викладання вилучалися такі атрибути дворянської освіти, як фехтування, музика, малювання. Обрані радою професори затверджувались міністром народної освіти, а доценти, приват-доценти і лектори — попечителем навчального округу. Претенденти на посади професорів, доцентів і приват-доцентів мали прочитати в присутності факультету дві пробні лекції: одну — за своїм вибором, а другу — за вибором факультетських зборів [81, с.166; 158, с.19-20; 262, с.41].

Викладачі і чиновники університетів вважалися державними службовцями. Ординарний професор тепер відносився до V класу, тобто міг отримати перший генеральський чин статського радника. Звичайно, це зміцнило престижність професорів, їх авторитет у суспільстві. Приват-доценти не були державними службовцями, але на час роботи у вищому навчальному закладі користувалися перевагами класних чиновників. Професорсько-викладацький склад належав до високооплачуваної категорії населення. За статутом 1863 р. штатні оклади були збільшені майже удвічі порівняно зі штатами 1835 р.: в ординарного професора з 1 543 до 3 000 крб. на рік, ураховуючи так звані “квартирні” і “столові”, в екстраординарного — з 1 095 до 2 000 крб., у доцента (ад'юнкта) — з

786 до 1 200 крб., у лектора — з 504 до 1 000 крб. Ректор вів науково-педагогічну роботу, отримуючи за це жалування ординарного професора, крім того йому додатково сплачувалось 1 500 крб. і надавалася службова квартира. Додаткове винагородження отримували й інші посадові особи: проректор — 1 000 крб., декан — 600 і секретарь факультету — 300 крб. на рік. Однак треба враховувати, що за цей час ціни на товари зросли майже утричі. Стабілізації кадрів професорсько-викладацького складу сприяло і пенсійне забезпечення, розмір якого сягав повного посадового окладу (за умови вислуги 25 років і більше). Професори і викладачі, які мали повну вислугу, могли кожні п'ять років переобиратися радою університету на цей термін. У випадку звільнення, крім пенсії, вони з дозволу ради і попечителя округу мали право користуватися університетськими допомогоюми і читати лекції за плату. Професор маючи вислугу 25 років на посаді штатного викладача, отримував звання заслуженого професора, що надавало привілеї не тільки йому самому, але і його сім'ї [81, с.168-169; 158, с.21, 22, 33, 36, 38; 261, с.25].

Термін навчання на медичному факультеті дорівнював п'яти, на інших факультетах — чотирьом рокам. До університету приймалися молоді особи, які досягли 17-річного віку з повною гімназійною освітою. Вступні іспити проводилися за розсудом ради університету. Могли прийматися випускники інших вищих і середніх навчальних закладів, якщо курс вивчених ними наук був не нижчим за гімназійний. Зокрема, у зв'язку з відміною у 1869 р. спадкової наступності духовенства, таке право отримали випускники духовних семінарій. Але, оскільки це привело до зниження кількості абітурієнтів до духовних академій, то в 1871 р. знову була введена заборона на вступ семінаристів до університету. Крім студентів заняття в університетах могли відвідувати вільні слухачі. Статут відміняв поділ випускників на кандидатів і дійсних студентів і встановлював для них дипломи першого та другого ступенів. Не могли, як і раніше, навчатися в університетах жінки, хоча фактично з 1859 р. мали право слухати лекції за власним бажанням [81, с.169; 158, с.23-24; 173, с.26; 247, с.81; 252, с.235].

Плата за навчання встановлювалася в розмірі 50 крб. на рік у столичних (Петербурзькому та Московському) і 40 крб. в інших університетах. Серйозним завоюванням стало внесення до Статуту 1863 р. положення про право університетів надавати відстрочку на внесення плати за навчання, скорочувати наполовину її розмір, а також звільняти студентів від неї взагалі. Від плати за навчання, скажімо, у 1868 р. було звільнено в Харківському університеті 7,1%, Київському — 42,8%, Новоросійському — 40,88%

студентів. Але ця цифра не була сталою. Так, у Київському університеті в 60-ті рр. від плати за навчання, в середньому, звільнялось 10%, а в 70-х рр.— 20% студентів [90, с.39; 158, с.26; 262, с.73].

Статут 1863 р. створив умови для подальшого зростання ролі університетів, їх розвитку, він, за висловом академіка К.А. Тимірязєва, був “ковтком свіжої води”. Після реформи університети “слугували центрами, до яких притягувалися нові свіжі сили і за посередництвом яких наука приходила у дійсний зв’язок із суспільством” [192, с.116]. Цьому, крім розширення прав університетів, сприяли також поліпшення матеріального становища професорсько-викладацького складу і збільшення фінансування навчальних закладів у цілому, яке, скажімо, для Харківського університету визначалося в обсязі 338 829 крб. на рік, а Київського університету — 345 710 крб. [158, с.43].

У пореформений час уряд став на шлях збільшення кількості університетів, якщо в 1863 р. їх нараховувалося вісім, то наприкінці століття — десять, зокрема до них додався третій в Україні — Новоросійський університет, відкритий у 1865 р. в Одесі на базі Рішельєвського ліцею. Принципове рішення про його відкриття було прийняте в червні 1862 р., однак політичне становище, яке загострилося унаслідок польського повстання 1863 р., відсунуло справу на три роки. Указ про відкриття університету був підписаний Олександром II у липні 1864 р., а 1 травня 1865 р. відбулося його відкриття. Університет досить швидко перетворився на центр вищої освіти півдня країни. Контингент студентів формувався за рахунок випускників середніх навчальних закладів південних губерній України, а також Бесарабії, Криму, Дону, Кубані, Кавказу, слов’янських країн Балканського півострову. До речі, остання обставина якраз і прискорила відкриття Новоросійського університету, оскільки він створювався на протигагу університету в Загребі, заснованому австрійським урядом з метою посилення свого впливу на Балканах [92, с.11, 13; 192, с.115; 204, с.158].

Зняття обмежень на прийом студентів до університетів у 1855 р. дозволило вже до 1860 р. збільшити кількість студентів з 3 018 у 1850 р. до 4 998 — у 1860 р., а в цілому за роки правління Олександра II їх кількість подвоїлася — до 8 193. Приблизно половина з них навчалася в столичних університетах. Слід зазначити, що зберігався становий поділ студентів різних факультетів. Так, переважно дворянськими за своїм складом залишалися юридичні факультети, які готували, головним чином, до державної служби, у той час як медичні, скажімо, були різночинськими. Земська, судова, міська та інші реформи

60-х рр. і, як наслідок, створення земських і нових судових органів, розширення адміністративного (центрального і місцевого) апарату відкрили широке поле діяльності для осіб з вищою освітою, оскільки вимагали відповідних фахівців. Це обумовило, зокрема, поширення в другій половині XIX ст. юридичної освіти: у 1869 р. кількість студентів-юристів становила майже половину (45,8%) від усіх студентів університетів Росії. Приблизно таке саме співвідношення було і в українських університетах: якщо у 1861 р. на юридичних факультетах навчалося 389 студентів і 1 089 — на інших, то у 1870 р. відповідно 809 та 863. У 1856 р. уряд навіть відмінив критерій освіти при наданні чинів, мотивуючи це тим, що він “затягує” на державну службу всіх освічених людей, “знекровлюючи” тим самим інші сфери суспільного життя [17, с. 12-13; 68, с.187; 157, с.13; 173, с.110; 262, с.37].

Оцінюючи університетську реформу 1863 р., слід зазначити, що вона в цілому була більш послідовною, ніж наступні шкільні реформи. Це пояснювалося, по-перше, як впливом студентських виступів, так і тим, що університетське питання стояло в центрі уваги суспільства і розглядалося ним як невідкладна загально-національна справа. По-друге, за рік, що відділяв університетський статут від статутів початкової і середньої школи, уряду значною мірою вдалося взяти ситуацію в суспільстві під контроль. Саме за цей рік відбулися найбільш суттєві негативні зміни в первісному плані шкільних реформ. Як зазначалося, їх підготовка розпочалася навесні 1856 р. Протягом чотирьох років Учений комітет готував перший варіант реформи — “Проект Статуту нижчих і середніх училищ, що знаходяться у відомстві Міністерства народної освіти”, який був завершений за наступника А.С. Норова — Є.П. Ковалевського. Тоді ж у вересні 1860 р. він був опублікований для обговорення [40, с.44; 173, с.22-29; 217, с.57; 258, с.38].

Проект являв собою значний крок уперед порівняно зі Статутом 1828 р., але він торкався лише тих початкових шкіл, які були підвідомчі міністерству. У Росії ж у 1863 р., з понад 30 тис. існуючих початкових шкіл, навчальному відомству підпорядковувались лише 692 училища з 36,3 тис. учнів, у той час як у віданні Синоду було 16 907 шкіл з 292,6 тис. учнів, міністерство державного майна відало 5 492 школами з 177,4 тис. учнів, міністерство двора — 2 127 школами з 36,5 тис. учнів, міністерство внутрішніх справ — 4 941 школою з 89,6 тис. учнів тощо. Тобто міністерству народної освіти підпорядковувалось тільки 2% шкіл [244, с. 5-6].

У зв'язку з цим був створений міжвідомчий комітет із представників міністерств фінансів, внутрішніх справ, державного майна, уділів, Св. Синоду і міністерства народної освіти, який

підготував “Проект загального влаштування народних училищ”. Учений комітет міністерства також доопрацював з урахуванням зауважень свій проект, розробивши “Проект улаштування загальноосвітніх навчальних закладів Міністерства народної освіти”. Обидва проекти за розпорядженням Олександра II були в січні 1862 р. опубліковані і розіслані комітетом попечителям навчальних округів для обговорення радами університетів і педагогічними радами гімназій, а також окремим особам. Їх переклади німецькою, французькою, англійською мовами були передані також ряду іноземних учених. У підсумку було отримано 335 відгуків з Росії (110 від університетів і гімназій і 225 від приватних осіб) і 42 — із-за кордону. У тому ж році як проекти, так і зауваження російських педагогів були видані в шести томах. У 1863 р. окремим томом були надруковані і зауваження іноземних вчених та педагогів [31, с.19; 117, с. 109-110; 217, с.60, 62].

На підставі цих матеріалів міністерство після тривалого обговорення із залученням педагогічних працівників, підготувало відповідні документи і подало їх на розгляд Державної ради. Але в остаточному вигляді, замість єдиного Статуту загальноосвітніх навчальних закладів, передбаченого попередніми проектами, Олександр II затвердив два різних документи — “Положення про початкові народні училища” від 14 липня 1864 р. та “Статут прогімназій і гімназій” від 19 листопада 1864 р. Це мало принципове значення, оскільки на відміну від проекту 1862 р. не передбачалося наступності між початковою і середньою школою. Шкільна реформа 60-х рр. встановлювала три типи загальноосвітніх навчальних закладів: початкові народні училища без указання терміну навчання в них; прогімназії з чотирирічним курсом, який відповідав першим чотирьом класам гімназії, і гімназії з семирічним терміном навчання [117, с.110; 173, с.22].

За “Положенням” від 14 липня 1864 р. всі існуючі типи початкових шкіл діставали одну назву — народні училища, які оголошувалися безстановими навчальними закладами. Згідно з параграфом 1 “Положення” їх метою було утвердження в народі релігійних та моральних понять і поширення первісних корисних знань. Відповідно до цього, програма передбачала вивчення закону Божого, читання “по книгах цивільного і церковного друку”, письмо, чотири дії арифметики і, де можливо, церковні співи. Тривалість навчання в них не визначалась. На практиці ж у кращих з них (земських і міських) вона становила три роки, а в більшості, особливо церковнопарафіяльних школах, — два роки. Причому на вивчення закону Божого на першому і другому роках навчання відводилося 33% часу, а на третьому — 16%. Наприкінці 1870-х рр. були створені міністерські “зразкові” двокласні училища

з 5-річним терміном навчання. До їх програм входило вивчення також історії, географії, малювання, рукоділля тощо. Але кількість таких шкіл у 1890-х рр. не перевищувала 20—30 на губернію. Усі народні училища підпорядковувались міністерству народної освіти, крім церковнопарафіяльних, які залишалися у віданні Синоду. Наслідком передачі міністерству народної освіти протягом другої половини 60-х рр. шкіл інших відомств стало збільшення у 1869 р. кількості шкіл у його підпорядкуванні до 17 678 з 988 тис. учнів [95, с.584; 116, с.244-245; 117, с.112; 189, с. 356-357; 231, с.72].

Слід, однак, зазначити, що на засадничих принципах реформи досить сильно позначилися старі стереотипи правлячої еліти. З одного боку, на відміну від Статуту 1828 р. початкова школа визнавалася всестановою, встановлювався єдиний курс у всіх народних училищах. З іншого — шкільна реформа 1864 р., як відзначалося, за рядом суттєвих ознак поступалася реформі 1803—1804 рр. Так, хоча на різних етапах її розробки й обговорювалися такі засади, як безоплатність, обов'язковість початкової освіти, відкриття мінімум однієї школи на парафію, наступність різних рівнів освіти тощо, в кінцевому підсумку були запроваджені школи-тупики, які не передбачали наступності із середньою школою. Державна рада виключила і положення про навчання рідною мовою, мотивуючи тим, що уряд повинен турбуватися про розвиток загальної російської грамотності, а не місцевих “говірок”. Власне, як селянство в ході реформи не перетворилося на повноправний клас суспільства, так і освіта для нього не стала одним з основних пріоритетів держави [146, с.253; 150, с. 75-76; 173, с. 49; 217, с.141].

Уряд свідомо усунувся й від фінансової участі в розвитку початкової освіти. Тому “Положення” 1864 р. надавало право засновувати нові школи органам місцевого самоврядування (земствам, міським управам), сільським товариствам (громадам), приватним особам. Земства вводилися в 34 губерніях Російської імперії відповідно до “Положення про губернські і повітові земські установи”, затвердженого Олександром II 1 січня 1864 р. Згідно з ним в країні створювалися земства як виборні установи. Їх розпорядчими органами були повітові і губернські земські збори, що обиралися на три роки і які щорічно збиралися для розгляду питань відповідно на 10 і 20 днів. Виконавчими, постійно діючими органами земських зборів стали повітові й губернські земські управи. Слід зазначити, що в первісному проекті “Положення”, підготовленому міністерством внутрішніх справ, участь земств у справі освіти не згадувалася. Однак під час його обговорення на засіданні Державної ради, міністром народної освіти Є.П. Кова-

левським була внесена пропозиція, що, за нестачі в уряді коштів для поширення освіти, буде корисним залучити земства до їх пошуку [173, с.68; 178, т.2., с.113; 189, с.357].

В основу земської реформи уряд поклав популярну в 60-х рр. серед ліберальної громадськості “громадівську” теорію місцевого самоврядування, яка виходила з того, що визнання суто громадського значення місцевого самоврядування дозволить позбавити його опіки державної влади. Але уряд, взявши цю теорію на озброєння, адаптував її до своїх потреб. “Положення про губернські і повітові земські установи” 1864 р. офіційно не включало земські установи до загальної системи державних установ країни, розуміючи під цим, що місцеві установи мають виконувати доручені державою функції громадськими силами. До того ж покладення турбот про місцеве господарство на недержавну організацію знімало з бюджету існуючий тягар, у тому числі й фінансування початкових шкіл. До народних училищ приймалися діти усіх станів. Навчання було платним або безплатним, це залежало від відомств, товариств і осіб, за рахунок яких вони утримувалися. Незважаючи на очевидні і суттєві недоліки, земська реформа в цілому була схвально прийнята ліберальною громадськістю [42, с.28; 101, с.282, 285, 287].

Значне місце в Положенні 1864 р. відводилось питанням контролю, керівництва і управління народними училищами. Встановлювалась нова система керівництва народною освітою, яка докорінно відрізнялась від системи управління, введеної Статутами 1804 і 1828 рр. Нижча школа вилучалась із відання директорів гімназій і доглядачів повітових училищ і переходила у відання губернських і повітових училищних рад, які створювались для завідування початковими народними училищами на території відповідного повіту і губернії. Однак самі ради не підлягали міністерству і були у своїй сфері повністю автономні. Для безпосереднього нагляду за училищами, заснованими міськими і сільськими товариствами, встановлювались посади попечителя для чоловічих і попечительки для жіночих училищ, які обиралися цими товариствами. Нагляд за релігійно-моральним напрямком усіх народних училищ покладался на місцевих парафіяльних священників. Їм надавалося право повідомляти свої зауваження вчителям, попечителям, а у випадках відмови прийняти їх до відома і керівництва — сповіщати про це повітові училищні ради [173, с.23; 189, с. 357-358; 244, с.7].

До складу повітових училищних рад входили: представники від міністерства народної освіти (звичайно, за призначенням попечителя навчального округу, вчитель гімназії чи доглядач повітового училища), міністерства внутрішніх справ (як правило,

за призначенням губернатора земський справник), представник духовенства (священник, за призначенням архієрея). За наполяганням міністра народної освіти О.В. Головніна Державна рада до складу рад включила по два представники від земств, які обиралися повітовими земськими зборами з числа гласних, а також представника від міського самоврядування. Тобто з шести членів ради троє представляли інтереси місцевого самоврядування і троє — уряду. Очолював раду голова, який обирався її членами зі свого складу на два роки. Згідно з Положенням 1864 р. повітові училищні ради мали збиратися не рідше ніж два рази на рік на двотижневі засідання. На практиці вони збиралися і частіше. Так, у 1887 р. повітові училищні ради Полтавської губернії засідали від 2 (Кременчуцька, Золотоніська) до 7 (Роменська і Переяславська) разів на рік, а Чернігівської губернії — від 2 (Суразька) до 13 (Глухівська) разів. На засіданнях обговорювалися повідомлення членів ради про стан народних училищ, обговорювалися і вирішувалися усі справи, що поступили до ради між засіданнями. У проміжках між ними голові надавалося право приймати рішення самому з обов'язковим повідомленням про них раду на найближчому засіданні. За прийняті одноособові рішення голова ніс відповідальність перед радою [169, с. 141-142; 189, с. 358-359; 217, с. 146; 222, с. 277].

До обов'язків повітової училищної ради входили нагляд за викладанням усіх предметів у народних училищах повіту, за виключенням закону Божого, що залишалось прерогативою духовного відомства, надання дозволу на відкриття нових училищ і поліпшення становища вже існуючих, забезпечення шкіл, наскільки дозволяли кошти, підручниками і посібниками, схваленими міністерством і Синодом, надання права на займання вчительських посад особам, які відповідали вимогам за рівнем підготовки, релігійністю, політичною благонадійністю, подання губернським училищним радам відомостей на предмет закриття училищ, звільнення вчителів унаслідок неблагонадійності, складання щорічних звітів про стан початкової освіти в повіті і подання їх до губернської училищної ради [217, с. 146].

Губернська училищна рада під головуванням єпархіального архієрея складалася з губернатора, директора училищ губернії і двох представників від губернських земських зборів. Оскільки вони, по суті, створювалися для контролю за діяльністю повітових рад, то в них переважали, як ми бачимо, представники центру. Положенням 1864 р. регламент засідань губернської училищної ради не встановлювався, вони могли призначатися за ініціативи “найважливішого члена”, тобто архієрея, а у випадку його хвороби або відсутності — губернатора. Рішення губернської ради могли

бути оскаржені перед Сенатом. До їх функцій належали: вище опікування народними училищами губернії, розгляд звітів повітових училищних рад і подання їх зі своїми зауваженнями попечителю навчального округу, розгляд різноманітних подань повітових рад (про закриття училищ, звільнення вчителів, призначення допомоги вчителям і школам тощо), розгляд скарг на рішення повітових рад та їх голів, затвердження на посадах обраних голів повітових рад, призначення членів повітових рад зі складу попечителів початкових народних училищ [18, с.25; 189, с. 359-360; 244, с.15]. Практика показала, що, на відміну від повітових, губернські училищні ради виявились, як зазначав Є.М. Мединський, мертвонародженими установами. Фактично їх засідання відбувалися дуже рідко, бували роки, коли губернська рада тої чи іншої губернії не збиралась жодного разу [146, с.254].

Щодо повітових училищних рад, то слід погодитись з оцінкою В.З. Смирнова, що управління початковою школою через них мало суттєві переваги перед системою одноосібного управління, здійснюваного через інститут державних чиновників. До того ж усувався антагонізм між різними відомствами з питань управління закладами та координації їх діяльності. Позитивним було і те, що, не маючи права втручатися в навчально-виховну роботу, яка знаходилася у віданні училищних рад, земства і міське самоврядування могли впливати на неї опосередковано через підбір учителів. У своїй діяльності повітові училищні ради керувалися проектом відповідного наказу міністерства народної освіти, підготовленого попечителями навчальних округів та Вченим комітетом за дорученням О.В. Головніна від 15 серпня 1864 р. Близько року йшло узгодження і проект наказу, не будучи офіційно затвердженим, був розісланий на місця для використання під час визначення напрямів роботи повітових училищних рад [217, с. 147, 151].

Нові органи управління початковою освітою почали функціонувати в шести губерніях України (Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) після створення тут у 1865—1866 рр. земств і передачі їм існуючих народних училищ. Тут, крім 6 губернських, діяло також понад 60 повітових земських управ. Що стосується неземських губерній, то, за “Положенням про народні училища в губерніях Київській, Волинській і Подільській” від 26 травня 1869 р., керівництво початковою школою в них покладалося на спеціальну інспекцію народних училищ при управлінні Київського навчального округу. На розвиток цього положення міністерство у березні 1876 р. затвердило інструкції Раді інспекції та інспекторам народних училищ цих губерній. Найбільш важливі справи щодо управління

школами вирішувалися в Раді інспекції у складі інспекторів трьох губерній під головуванням попечителя або його помічника. Рада збиралася двічі на рік — на початку серпня і на початку січня. Спочатку інспекторів було шестеро, в середині 1873 р. їх число було збільшено у два рази — до 12. Кожна губернія поділялася на чотири райони з розрахунку один інспектор на район. Така система управління в західних губерніях зберігалася до початку ХХ ст., так звані “куці земства” з’явилися тут у 1903 р., а в повному обсязі їх діяльність розпочалася лише з 1912 р. [46, с.57; 187, с.72; 202, с.17, 24; 244, с.22,33].

Згідно з “Положенням” 1869 р. однокласні народні училища в Київській, Волинській і Подільській губерніях відкривалися в тих поселеннях, де сільські товариства прийняли рішення щодо відведення приміщення під школу і взяли зобов’язання утримувати його та технічний персонал за свій рахунок. Державні витрати при цьому не могли перевищувати 226 крб. на рік на одне училище (50 крб. заоновчителю, 150 крб. учителю і 26 крб. на посібники). У селах, де вже існували церковнопарафіяльні школи, училища могли відкриватися тільки за угодою між навчальним округом та єпархіальним керівництвом. На 1874 р. тут налічувалось уже 313 однокласних училищ і в наступні роки їх кількість повільно зростала. Проте в 120 волостях Правобережної України (з 560) на 1 січня 1901 р. не існувало жодної школи [187, с.72; 202, с. 19-21].

На Лівобережній і Південній Україні визначну роль у розвитку сільського шкільництва відігравали земства. Хоча за “Положенням” від 1 січня 1864 р. витрати земств на народну освіту були віднесені до факультативних (необов’язкових), якраз у сфері освіти, поруч з охороною здоров’я, земська діяльність виявилася найбільш успішною. У цій галузі земствам надавалося право займатися виключно господарськими та організаційними питаннями (наймання або будівництво приміщень для шкіл, їх опалення, утримання вчителів, забезпечення шкільними підручниками та матеріалами). Що стосується змісту освіти, то це залишалось прерогативою міністерства народної освіти [116, с.243].

Активна шкільна діяльність земських установ розгорнулася не відразу. Вперше постійні асигнування на початкову освіту земства почали виділяти в 1868 р. у зв’язку з передачею у відання училищних рад шкіл удільного відомства та міністерства державного майна (1867 р.). Хоча у 1868 р. з 324 повітових земств нічого не асигнували на освіту майже третина, а саме 109, у тому числі 17 українських. Справа в тому, що в перші роки, до початку 70-х рр., земства дивились на сільську школу не як на свою земську устанovu, а лише як на об’єкт деякого заохочення, тому,

як і уряд на Правобережжі, переважно обмежувалися стимулюванням ініціативи сільських товариств. Так, вони відкривали сільські школи лише за умови, що частину витрат на їх утримання будуть брати сільські громади, а земства доплачували вчителям жалування і забезпечували школи навчальними посібниками. Але поступово відбувається відхід від заохочувальної системи народної освіти і з кінця 60-х — початку 70-х рр. земства все частіше беруть на себе ініціативу відкриття народних училищ, оплату жалування вчителів, забезпечення шкіл навчальною літературою тощо. На початку 80-х рр. повітові управи забезпечували початкову школу вже на 53,2%, сільські громади — на 28%, державні асигнування становили 9%, кошти приватних осіб — 8,7%, плата за навчання — 1,1% [18, с.28; 30, с.9; 78, с.6; 173, с.62; 178, т.2., с.113; 213, с.351].

Але можливості земств із самого початку були досить обмежені. Земські прибутки повинні були складатися з нових грошових податків на землю і майно, різних зборів, штрафів тощо. Основним джерелом надходжень стали податки з нерухомості, а з кінця ХІХ ст. — і з прибутків промислових підприємств. У 1885 р. з кожної десятини поміщицької землі податок становив 12,9 коп., а з надільної — 17,7 коп. При утворенні земств у 1864 р. було визначено, що земські збори повинні становити 2,2 млн крб, хоча фактичні витрати по земських губерніях Росії дорівнювали 5 млн крб. Незначність земських бюджетів достатньо порівняти з державним бюджетом Росії в 1864 р., який перевищував 392 млн крб. Попри це земства відшукували кошти. З часом вони узяли на себе приблизно 87% витрат на народну освіту, у той час як частка державного казначейства у фінансуванні усіх форм освіти на початок ХХ ст. зменшилася до 14% [30, с.7; 46, с.57; 119, с.91; 190, с.374; 235, с.33].

Якщо в 1866 р. земства витратили на народну освіту 738 тис. крб, то в 1871 р. вже 1,5 млн, в 1879 р. — 4,5 млн, у 1890 р. їх витрати зросли до 7,2 млн крб, а в 1900 р. — до 15,3 млн крб. Міністерство народної освіти, для порівняння, в 1866 р. витратило на народну освіту 1,4 млн, а в 1897 р. — 3,7 млн крб. Як наслідок, починається бурхливий розвиток земської школи. За визнанням міністра народної освіти О.В. Головніна, зробленому в 1866 р., до введення земств сільських шкіл у Росії майже не було. Саме земства перетворили народну освіту в розгалужену систему установ, які регулярно фінансувалися. Дійсно, тільки протягом першого десятиліття земства відкрили понад 10 тис. шкіл. Зокрема, у земських губерніях Лівобережжя і Півдня України в 1877 р. їх існувало вже 1 112, у 1894 р. — 2 458, а через чотири роки — 3 199. Лише в Олександрівському і Бахмутському повітах

Катеринославської губернії завдяки ініціативі відомого земського діяча барона М.О. Корфа в 60-70-х рр. XIX ст. було відкрито понад 100 земських шкіл. М.О. Корф, доречі, створив новий тип школи — трирічну, яка стала зразком для всіх земських шкіл Росії [37, с.149; 103, с.155; 146, с.257; 174, с.27; 204, с.139-140; 243, с.80].

Окремою сторінкою діяльності органів місцевого самоврядування є боротьба за впровадження навчання в початковій школі українською мовою. Лібералізація кінця 50-х — початку 60-х рр. спонукала до створення національних шкіл в Україні, що стало одним з головних напрямів діяльності громадівців. У жовтні 1859 р. попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов підтримав демократично настроєних студентів і професорів Київського університету і дозволив відкрити першу в Російській імперії недільну школу для дорослих. Це дало змогу українським інтелектуалам зайнятися організацією народної освіти рідною мовою. У 1859—1860 рр. в Україні було відкрито вже 68 недільних шкіл для дорослих і підлітків, причому деякі з них створювалися в селах, а до 1862 р. їх кількість зросла до 111 (з 362 шкіл, відкритих у Російській імперії в цілому). В їх організації взяв активну участь Т.Г. Шевченко, підготувавши для них “Букварь южнорусский”. М.І. Костомаров започаткував кампанію збирання коштів для друкування навчальної літератури, а громади за рахунок своїх членів постачали для недільних шкіл учительські кадри. Для їх підготовки у Києві було засновано “Тимчасову педагогічну школу”. З 1859 р. українська мова починає вводитися в недільних, а потім і в щоденних школах Києва та інших регіонів. Це підкріплювалося розширенням видавничої діяльності: якщо в 1851 р. в Україні було видано лише 2 українські книжки для читання, доступні й зрозумілі дітям, то в 1860 р.— вже 24, в 1861 р.— 33, а в 1862 р.— 41 [43, с.66; 94, с.178; 95, с.582; 185, с.131; 204, с.139].

Відродження українського руху спочатку не викликало особливої стурбованості російської влади, уряд навіть пожертвував 500 крб. на покриття витрат на українські видання. Але за височайшим повелінням від 12 червня 1862 р. недільні школи були закриті “до їх перетворення на нових засадах”. Ця заборона діяла до 1868 р. і недільні школи відновили свою діяльність фактично лише в 70-х рр., наприкінці століття в 319 школах навчалася майже 3,5 тис. осіб. З київських шкіл вдалося зберегти тільки одну щоденну безплатну школу (ім. М.І. Пирогова) в Київському університеті як дослідну при вчительських курсах. 20 червня 1863 р. послідував циркуляр міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва про заборону видання українських книг “навчальних

і взагалі призначених для початкового читання народу”. Були розгромлені Полтавська і Чернігівська громади, проведені арешти в Києві та Харкові [18, с.19; 43, с.66; 73, с.158; 230, с.13; 244, с.113-114].

Переслідування українського руху стало результатом збудження, що охопило офіційні кола між 1861 та 1863 рр., особливо унаслідок польського повстання 1863 р. Під впливом повстання уряд починає трактувати український рух (“южно-руський сепаратизм”) як польську інтригу. Заборона викладання в школі рідною мовою була, як зазначалося, закріплена “Положенням про початкові народні училища” 1864 р. Остаточну крапку поставив Ємський указ Олександра II від 18 травня 1876 р., який був реакцією уряду на другу хвилю активізації громадського руху. Указом заборонялося друкування україномовних книжок, їх ввезення із-за кордону. Міністерство народної освіти дістало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані або українською мовою, або ж українофілами, замінити вчителів-українофілів. Так, учитель Олександрівського повіту Катеринославської губернії Я.П. Новицький у 1877 р. був звільнений лише за те, що в нього знайшли дозволена цензурою збірку М.П. Драгоманова та власний рукопис місцевого фольклору [33, с.3; 43, с. 66,70; 229, с. 352].

У подальшому питання про запровадження української мови неодноразово порушувалося на зібраннях Чернігівського, Полтавського, Єлисаветградського, Херсонського та інших земств. У 1869 р. чернігівське земство відкрило учительську семінарію з українською мовою викладання, яка із-за цього була закрита міністерством у 1874 р. У 1881 р. Чернігівське губернське земство разом з Херсонським клопоталося про дозвіл навчати в початкових школах рідною мовою, а також про видання для шкіл українських підручників. Ця проблема піднімалася також на земських та учительських з’їздах. Особливо активізувалась їх діяльність у цьому напрямі на початку ХХ ст. [65, с.52; 95, с.582; 204, с. 136-137].

Значну роль відіграли земства і в розвитку середньої школи, якій надавали щорічну грошову допомогу. Справа в тому, що “Статутом гімназій і прогімназій” 1864 р. право заснування семикласних гімназій і чотирикласних прогімназій надавалося, за погодженням з міністром народної освіти, державі, міським і сільським товариствам, а також політично благонадійним приватним особам. Земства, які могли утримувати початкові школи, стосовно середньої освіти мали право лише “заохочення” видачею субсидій освітнім закладам, встановленням стипендій для

учнів. Прикладом може бути відкриття гімназії в Томаківці, для створення якої Катеринославське земство виділило 20 тис. крб. і зобов'язалося сплачувати третину щорічних витрат на її утримання [136, с.72; 235, с.72].

За Статутом гімназії засновувались у тих містах, де вони будуть визнані за потрібні. Метою гімназій визначалося надання загальної освіти юнацтву і водночас його підготовка для вступу до університету та інших спеціальних навчальних закладів. Запроваджувалось два типи гімназій: класичні та реальні. У перших на латинську і грецьку мови відводилась майже третина навчального часу (32%), в реальних же наголос робився на природничі науки, математику, нові мови. Що стосується закону Божого, російської мови, літератури, історії, географії, то кількість годин на них в обох типах гімназій була майже однаковою. В усіх гімназіях для бажаючих викладалися співи, музика, гімнастика і танці. Крім того, учнів старших класів перед випуском коротко ознайомлювали з державним устроєм, основними законами імперії, що стосуються верховної влади, а також головними цивільними й карними законами [116, с.246; 173, с.23-24; 217, с. 257-258; 239, с.353-354].

Але оскільки не було достатньої кількості вчителів грецької мови, вона мала вводитися поступово, в міру їх підготовки. Тому на перший час мали існувати три типи гімназій: класичні з двома давніми мовами, гімназії з однією латинською мовою і реальні гімназії. Під час обговорення в Державній раді плану перетворень гімназій і прогімназій на основі нового Статуту, за пропозицією О.В. Головніна, було прийнято рішення перетворити на реальні 25% гімназій, ще 25% зробити класичними з двома давніми мовами і половину гімназій — з однією латинською мовою. Таким чином, із 61 гімназії Росії 15 ставали класичними з двома давніми мовами, 30 — класичними з однією давньою мовами і 16 — реальними. У тому числі в Україні класичними ставали три гімназії (Друга Київська, Перша Харківська і Друга Одеська), реальними — 5 гімназій (Білоцерківська, Рівненська, Ніжинська, Друга Харківська і Керченська), всі інші — з однією латинською мовою [49, с.217; 115, с.12; 173, с.23; 217, с.297].

Гімназії і прогімназії проголошувалися всестановими і загальнодоступними. Згідно з § 53 Статуту в них могли навчатися діти всіх станів, без розрізнення звань і віросповідань. Але навчання було платним і кількість звільнених від плати не повинно було перевищувати 10% від загальної кількості учнів. На перший погляд, класичні й реальні гімназії були урівнені, однак якщо випускники класичних гімназій могли вступати до університету, то свідоцтва про закінчення реальних гімназій лише

бралося до уваги при вступі до вищих спеціальних училищ. Якраз позбавлення випускників реальних гімназій права вступу до університетів відіграло негативну роль. Як слушно зазначає В.З. Смірнов, реальна гімназія, не встигнувши виникнути, усувалася із життя. Унаслідок численних клопотань уряд змушений був піти на поступки і дозволив випускникам реальних гімназій вступати на фізико-математичні факультети університетів [49, с.217; 173, с.25; 217, с.258, 299; 239, с.354-355].

Випускникам обох типів гімназій (з неподатних станів) при прийомі на цивільну службу надавалася перевага перед тими, хто не навчався. За вислугою встановлених законом строків їм надавався перший класний чин без будь-яких випробувань. Ті, хто закінчував з особливою відзнакою і нагороджувався медалями, користувалися правом вступу на державну службу, незалежно від походження, з чином XIV класу [217, с.271].

До першого класу гімназій і прогімназій приймалися діти, які досягли десятирічного віку і вміли читати, писати, знали чотири дії арифметики, а по закону Божому — головні молитви. Невстигаючі учні могли залишатися в одному класі не більше як на два роки, після чого підлягали виключенню. За Статутом 1828 р. через два роки виключалися лише ті, хто навчався за казенний кошт, своєкошті могли навчатися в одному класі чотири роки, а ті, що навчалися за рахунок благодійних товариств і приватних осіб — три роки. Максимальна наповнюваність класів не повинна була перевищувати 40 учнів. При більшій кількості дозволялося ставити питання про поділ класу на паралельні відділення. Пансіони засновувалися тільки для учнів прогімназій і чотирьох молодших класів гімназій. Після переходу до п'ятого класу учні могли виходити з пансіонів і жити на приватних квартирах. У гімназіях скасовувалися тілесні покарання [217, с. 265-267; 239, с.354-355].

Безпосереднє управління гімназією покладалося на директора, інспектора і педагогічну раду. У Статуті 1864 р. наполегливо підкреслювалася думка, що керівники навчальних закладів, а також учителі й вихователі мають бути людьми високоавторитетними, добре підготовленими, користуватися в політичному і моральному відношеннях повною довірою уряду. Тому на посади вчителів, згідно зі Статутом, могли призначатися тільки особи, які мали повну університетську освіту і “свідоцтво про прослухання особливого педагогічного курсу”. На цих самих підставах мали призначатися вихователі гімназій та прогімназій, а також пансіонів. Виключення робилося лише для вчителів німецької і французької мов, на ці посади дозволялося допускати осіб без університетського диплома, але витримавших особливі випро-

бовування при університетах на звання вчителів нових мов. При заміщенні посад директорів гімназій та інспекторів гімназій і прогімназій Статут вимагав надавати перевагу особам, що мають учений ступінь [217, с.270].

Керівництво гімназіями і прогімназіями покладалося на попечителів навчальних округів. Вони подавали на затвердження міністра кандидатуру директора гімназії, затверджували кандидатів на посади інспекторів, учителів і вихователів. Усі штатні вчителі, крім учителів гімнастики та співів, які відносилися до нештатних, уважалися державними службовцями. Відмінявся поділ на старших і молодших учителів, отримуване ними винагородження підвищувалось на 50—100%, причому його розмір обумовлювався навчальним навантаженням. Так, утримання директора гімназії підвищувалося до 2 000 крб., інспектора — до 1 500 крб., учителя — до 900 крб. за 12 уроків, з оплатою по 60 крб. за кожний додатковий урок, вихователя — до 700 крб. За виконання вчителем обов'язків секретаря педагогічної ради і бібліотекаря додатково сплачувалося по 120 крб. Питання про пенсії, одноразові допомоги в Статуті 1864 р. докладно не порушувалося. Лише зазначалося, що вони забезпечуються пенсіями і допомогами згідно з уже існуючими законоположеннями про них по навчальному відомству, встановленими в 1857 р. [137, с.180; 217, с. 257, 270-271].

Суттєво розширювалися права педагогічних рад гімназій і прогімназій. Їм надавалося право визначення основних способів і шляхів навчання та виховання, прийому, переведення і виключення учнів, звільнення від оплати бідних учнів, розгляду і схвалення звітів з навчальної і фінансової частин, вибору книг для бібліотеки зі схвалених і допущених міністерством народної освіти, надання звання домашніх учителів, учителів повітових училищ тощо. Директор гімназії та інспектор прогімназії могли не погодитися з рішенням педагогічної ради. Але в цих випадках вони були зобов'язані повідомити про це попечителя навчального округу, який вирішував спірне питання на свій розсуд. До відома попечителя вимагалось доводити й думку меншості педагогічної ради з того чи іншого прийнятого радою рішення, якщо меншість на цьому наполягала [217, с.270].

Реформи значно розширили можливості для розвитку приватних шкіл. У червні 1858 р. право надання дозволів на їх відкриття, яке раніше належало тільки міністру, передається попечителям навчальних округів. Відповідно до затверджених 19 лютого 1868 р. постанов Державної ради про зміни і доповнення діючого “Положення” про приватні навчальні заклади, їх могли засновувати земства, міста, парафії, а також приватні товариства, установи й окремі особи не молодші за 25 років, які були в

російському підданстві. Приватні навчальні заклади поділялися на три розряди: до 1-го розряду належали школи, які мали не менше ніж шість класів, до 2-го розряду — не менше ніж три класи і до 3-го — всі одно- і двокласні училища. Навчальні плани і програми таких шкіл затверджував попечитель навчального округу, вибір же предметів надавався засновникам. Деякі приватні навчальні заклади 1-го розряду могли отримати статус приватних класичних гімназій, якщо їх курс відповідав курсу гімназій, а в трьох старших класах викладали тільки педагоги з вищою освітою. Їх випускникам надавалося право вступу до університетів нарівні з випускниками класичних гімназій. Вони також отримували відповідні пільги щодо відбування військової повинності [133, с. 303, 316; 173, с. 146-147].

У 1865 р. в Росії діяло вже 1 107 приватних шкіл, у 1895 р. їх кількість збільшилася до 1 542, але абсолютна більшість з них були початковими школами. Училищ 1-го розряду, тобто середніх шкіл, було лише 77, серед яких переважали жіночі навчальні заклади. З приватних шкіл України особливо виділялася створена в 1871 р. колегія Павла Галагана, що існувала на кошти громадського діяча Г.П. Галагана, який пожертвував на створення колегії два будинки в Києві та 8 тис. десятин землі з річним прибутком 12 тис. крб. Утримання одного учня коштувало на рік 840 крб. Колегія діяла в складі чотирьох класів (5-8-й), тому до неї приймалися діти всіх станів як з Наддніпрянщини, так і з західноукраїнських земель, які закінчили прогімназію або чотири класи гімназії. Безпосередній науковий нагляд за колегією здійснював університет Св. Володимира. Директор обирався радою колегії і затверджувався міністерством народної освіти. У 1873 р. тут навчалось 53 вихованця (23 — стипендіати Г.П. Галагана, 30 своєкоштных), та вже в 1888 р. вона налічувала 286 учнів. Серед її вихованців академики А.Ю. Кримський, В.І. Липський, психолог Г.С. Костюк, юрист-міжнародник В.Є. Грабар, етнограф О.С. Чужбинський та ін. [138, с.54-56; 173, с.148; 230, с.14].

Друга половина XIX ст. позначилася кроком уперед також щодо розвитку жіночої освіти. Існуючі жіночі навчальні заклади, у більшості своїй, були закритими, розрахованими, насамперед, на дітей привілейованих верств. Водночас на середину XIX ст. в суспільстві вже визріла думка про необхідність освіти для жінок будь-якого стану. Традиційно основним джерелом жіночої освіти залишалися жіночі навчальні заклади відомства імператриці Марії. З 1858 р. відомство імператриці Марії починає відкривати жіночі училища для сторонніх учениць, названі маріїнськими. Предмети в них поділялися на обов'язкові (закон Божий, російська мова, історія, географія, природознавство, арифметика, співи, чисто-

писання, малювання і рукоділля) та необов'язкові (французька і німецька мови, музика, танці). Плата за навчання становила 25 крб. на рік, за необов'язкові предмети бралась додаткова плата 5 крб. за кожний предмет. У 1862 р. маріїнські жіночі училища були перейменовані в гімназії. У тому ж році був затверджений їх Статут. За Статутом маріїнські гімназії повинні були мати сім класів, передбачалася організація при них педагогічних курсів, де вихованки, що закінчили загальний курс, могли б отримувати спеціальну педагогічну освіту. Після закінчення гімназії вихованки отримували звання домашніх учительок, які мали право викладати ті предмети, з яких показали “добрі успіхи”, а після закінчення педагогічних курсів — звання домашньої наставниці [79, с.22-23; 173, с.132-133; 214, с.74-75].

До кінця століття в Україні було відкрито чотири гімназії відомства імператриці Марії. Зокрема, у 1868 р. на базі придбаної Одеською міською думою приватної жіночої гімназії баронеси фон Огліо, що діяла з 1862 р., була відкрита маріїнська гімназія, яка готувала з обдарованих учениць учителів для Новоросійського краю та балканських країн. Крім того, продовжували діяти закриті жіночі навчальні заклади — інститути, які згідно з їх Статутом від 30 серпня 1855 р. поділялися на три розряди за становим принципом: перший, вищий розряд, призначався для дочок спадкових дворян і осіб, які отримали військові та цивільні чини не нижче ніж штаб-офіцерських; другий, середній розряд — для дочок особистих дворян, військових і цивільних обер-офіцерів, почесних громадян і купців; а третій, нижчий — для дівчат інших вільних станів [24, с.111; 63, с.46; 249, с.26].

В Україні до першого розряду належало п'ять інститутів шляхетних дівчат, заснованих у першій половині XIX ст. У 60-х рр. вони були реорганізовані й запроваджено семирічний термін навчання, пізніше, в 70-х рр., дозволено приймати дівчат з неподатних станів. Згідно з височайше затвердженим у 1866 р. штатом для інститутів, наприклад, Київський інститут на приблизно 250 вихованок мав 38 службовців. Начальниця отримувала 860 крб. сріблом на рік і додатково триразове харчування на загальну суму 250 крб., інспектор отримував 600 крб. і 250 крб. “столових”. Усього на утримання співробітників витрачалося 18 750 крб., близько 12 тис. йшло на харчування вихованок, ще 46 тис. — на одяг, взуття, білизну, навчальні приладдя, опалення, освітлення тощо [4, с.31; 95, с.586; 213, с.325].

Розпочинаючи підготовку шкільної реформи, міністерство розуміло необхідність відкриття хоча б у губернських містах таких жіночих навчальних закладів, які за характером і рівнем освіти наближалися до звичайних гімназій. У 1856 р. А.С. Норов

запропонував попечителям навчальних округів викласти свої думки з цього приводу. Реформа жіночої освіти викликала опір з боку консервативних кіл, які вважали стару систему закритих станових виховних установ такою, що забезпечує батькам упевненість щодо спілкування їх дочок у школі з рівними собі, а також у тому, що на їх успіхи, прийоми, поведінку і манери буде звернена особлива увага. Для дітей середніх станів, на думку більшості попечителів, було б достатньо створити елементарні чотирикласні школи без іноземних мов [138, с.16; 173, с.131].

Проте в 1856 р. було затверджено “Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти”. Ці училища мали утримуватися переважно на кошти громадськості, благодійних організацій і приватних осіб, отримуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. І дійсно, середня жіноча освіта практично від початку існувала в основному за рахунок приватних і громадських коштів, державні субсидії не перевищували 10% їх бюджету. Жіночі училища призначалися переважно для дівчат міських станів “середнього достатку”. 10 травня 1860 р. затверджується нове “Положення”, яке діяло до 1870 р. Залишаючи без змін термін навчання і навчальні плани, воно дещо змінювало порядок управління жіночими училищами: крім педагогічної ради засновувались піклувальні ради, яким надавалося право обирати начальницю, вчителів і посадових осіб, а також спостерігати за станом навчально-виховних і господарських справ училища. Згідно з “Положенням” встановлювалося два типи всестанових жіночих училищ: училища першого розряду з шестирічним терміном навчання і училища другого розряду з трирічним курсом. Вони мали надавати ученицям ту релігійно-моральну й розумову освіту, яка вимагається від майбутньої дружини і матері [116, с.247; 173, с.25, 131-132; 214, с.75].

Ця мета визначала зміст навчального плану училищ. В училищах першого розряду викладалися закон Божий, російська мова і словесність, арифметика і початки геометрії, загальна і російська історія та географія, початки природничої історії та фізики, чистописання, рукоділля. До необов'язкових предметів належали французька і німецька мови, малювання, музика, спів і танці. Навчальний план училищ другого розряду передбачав вивчення закону Божого, російської мови, історії, географії, арифметики, чистописання і рукоділля. Навчальний план і терміни навчання свідчать, що жіночі училища не були повноцінними середніми навчальними закладами. Однак позитивне значення полягало в тому, що замість закритих жіночих навчально-виховних закладів, головним чином для дочок дворянства, створювались загальноосвітні середні всестанові школи. У 1870 р.

на всю Росію було 37 жіночих училищ першого і 94 — другого розрядів. У 70-х рр. існувало вже близько 200 жіночих гімназій, більшість з яких були приватними, в 1888 р. їх кількість зросла до 319, в яких навчалось 61,2 тис. учениць. Кількість тих, хто закінчив курс, щорічно становило понад 16 тис. [79, с.24; 116, с. 247-248; 173, с.26; 214, с.75].

У контексті загальних освітніх реформ постало питання і про докорінне перетворення духовних навчальних закладів. Перші кроки до підготовки реформи були зроблені наприкінці 50-х рр. У 1858 р. з метою ознайомлення зі станом духовних навчальних закладів Олександр II відвідав ряд провінційних духовних семінарій. Одночасно були затребувані міркування ректорів академій і семінарій про необхідні перетворення. У 1859 р. на основі отриманих відомостей був складений звіт, для розгляду якого і підготовки реформи створювався спеціальний комітет при Св. Синоді. Розроблений комітетом проект майбутньої реформи в 1863 р. був розісланий по єпархіях для обговорення, яке тривало три роки. Для вироблення його остаточного варіанту в березні 1866 р. створюється новий комітет під головуванням київського митрополіта Арсенія. У підсумку 14 травня 1867 р. був затверджений новий статут духовних училищ [246, с.253; 247, с.80].

За статутом духовні семінарії мали існувати в кожній єпархії, вони отримували певну автономію. До них дозволялося приймати дітей усіх станів, у тому числі й податних. Суттєво розширювалося викладання загальноосвітніх дисциплін, і в цьому плані семінарії за програмами навчання наближалися до гімназій, що полегшувало їх випускникам вступ до університетів. Встановлювався шестирічний термін навчання, причому перші два роки всі семінаристи були на “казенному утриманні”, а наступні чотири роки воно передбачалося лише для тих, хто давав зобов’язання стати священиком після закінчення навчання. Кращим учням виплачувалась стипендія в розмірі 90 крб. на рік. Зниження кількості вступників до духовних академій, як зазначалося, знову обумовило запровадження в 1871 р. заборони семінаристам на вступ до університетів [246, с.253-254; 247, с.80-81].

Реформа торкнулася і вищих навчальних закладів православної церкви. Новий академічний статут, затверджений 30 травня 1869 р., був підготовлений особливою комісією при Св. Синоді, створеною у 1867 р. За Статутом 1869 р. п’ять духовних академій, у тому числі Київська, перебудовувались за типом університетів, суттєво розширювалась навчальна програма, вводилась спеціалізація навчання за трьома відділеннями (факультетами) — богословським, церковно-історичним і церковно-практичним. Цей поділ на факультети пізніше був відмінений.

Навчання було розраховане на чотири роки. За перші три роки студенти проходили повний курс загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, писали “кваліфікаційну роботу”, на підставі якої їм присвоювався ступінь кандидата богослов'я. На четвертий курс переводились лише відмінники, які готувалися до викладацької роботи в семінаріях. При цьому їм надавалося право спеціалізації. Протягом року студенти здавали магістерські екзамени і готували дисертацію, після публічного захисту якої отримували ступінь магістра богослов'я [173, с.174; 247, с.81].

До штату кожної академії входили 9 ординарних і 9 екстраординарних професорів, 8 доцентів і троє викладачів нових мов. Їх жалування прівівнювалось до університетського. Академія могла мати і необмежену кількість приват-доцентів. Для посади екстраординарного професора достатньо було диплома магістра богослов'я, а ординарного — доктора богослов'я. Академії отримували широку автономію, зокрема право вибору ректора і професорів, питання управління, а також навчання і виховання студентів знаходились у компетенції академічної ради, а господарська частина — у віданні правління академії. За новим статутом ректором міг бути й представник білого духовенства, хоча перевага надавалася ченцям. Загальноосвітні дисципліни могли викладати світські професори. Ректор, його помічники, інспектор і професори затверджувалися на посаді Синодом [246, с.254; 247, с.81-82].

Відбулись зміни і в жіночих духовних навчальних закладах. Ті з них, які знаходились під опікуванням імператриці, зокрема Волинське і Подільське, стали називатися жіночими училищами духовного відомства, а інші — єпархіальними жіночими училищами. Для них у 1868 р. був затверджений єдиний статут. Єпархіальні жіночі училища ставали напівзакритими навчальними закладами, які створювалися з дозволу Синоду за клопотанням єпархіальних архієреїв, а іноді і світських осіб. Утримувалися училища за рахунок місцевих єпархіальних коштів і підпорядковувалися архієрею, місцевому духовенству і раді училища, до якої входили начальниця, інспектор класів і два представники від духовенства. Начальниця обиралася з'їздом єпархіального духовенства з будь-якого стану, як правило, з осіб відомих своєю педагогічною діяльністю і бездоганною поведінкою. На допомогу їй призначалися виховательки, до обов'язків яких входило знайомство з методами і прийомами навчання з кожного предмету, контроль за дисципліною в класі та ін. Інспектор класів, викладацький склад визначалися архієреєм за поданням ради училища, як правило, з духовних осіб [3, с.87-88; 173, с.137].

Навчальний план єпархіальних жіночих училищ, розрахований на шість років, включав закон Божий, російську і церковнослов'янську мови, математику, географію, цивільну історію, фізику, педагогіку, чистописання, малювання, церковні співи. У 1895 р. для єпархіальних училищ були введені нові програми, за якими, зокрема, замість педагогіки вводилась дидактика. Її теоретичне вивчення мало тісний зв'язок з практичними заняттями в початкових навчальних закладах, прикріплених як базові до тих чи інших єпархіальних училищ. До кінця ХІХ ст. деякі з 11 українських училищ, зокрема, Харківське, Полтавське, Чернігівське, відкрили платні спеціальні педагогічні класи [3, с.88-90; 204, с.315].

У 1874 р. була проведена остання з реформ 60—70-х рр.—військова, яка замінила рекрутство загальною військовою повинністю і значно скоротила терміни військової служби: з 25 до 6—7 років. Успіх військової реформи та її складової — реорганізації військових навчальних закладів багато в чому зобов'язаний військовому міністру Д.О. Мілютіну. Суттєво була розширена вища військова освіта і до 1880 р. діяло шість військових академій [43, с.59; 88, с.177; 229, с.322].

Підготовка до перетворення кадетських корпусів, у тому числі Єлізаветградського та Київського, розпочалася з кінця 1860 р., коли викладачів кадетських корпусів запросили викласти своє бачення змін. У 1862 р. був створений Особливий комітет для підготовки реформи, і в обговорення включились вищі військові й цивільні чиновники, зокрема Д.О. Мілютін і міністр народної освіти О.В. Головнин. Після тривалої дискусії основні положення реформи військово-навчальних закладів, вироблені Особливим комітетом, були 14 липня 1863 р. затверджені царем. За новим “Положенням” на базі молодших класів кадетських корпусів створювались п'ятирічні військові гімназії загальноосвітнього характеру (у 1870 р. курс навчання в них був продовжений до семи років), а зі старших класів формувались дворічні військові училища для спеціальної підготовки офіцерів, які пройшли середню школу. Паралельно з військовими навчальними закладами засновувались юнкерські училища для підготовки піхотних та кавалерійських офіцерів з охочих. Військові початкові школи, які виникли на базі колишніх батальонів кантоністів, перетворювались на військові прогімназії, випускники яких могли вступати до юнкерських училищ. Усього до 1880 р. було створено 18 військових гімназій і 8 прогімназій. Військові гімназії, на відміну від реальних училищ, не ставили перед собою вузькоспеціальних завдань. Обсяг знань у них порівняно з кадетськими корпусами збільшувався більше ніж удвічі [173, с. 138-139, 146; 205, с.131].

Отже, реформи 60-70-х рр. XIX ст. характеризувалися серйозними змінами урядової політики у сфері освіти, суттєвою демократизацією системи управління галуззю, розширенням автономії навчальних закладів. Особливий розвиток отримали приватні заклади та жіноча освіта.

5.2. Контрреформи 70-80-х рр. XIX ст. у Росії та їх вплив на здійснення державної освітньої політики в Україні

Переломною віхою у здійсненні державної освітньої політики став замах Д. Каракозова на Олександра II 4 квітня 1866 р., після якого, за словами Д.О. Мілютіна, верх бере партія quasi-консерваторів. Ліберальний О.В. Головін був відправлений у відставку і 14 квітня 1866 р. міністром народної освіти за сумісництвом призначається обер-прокурор Синоду граф Д.А. Толстой. Період з 1866 до 1874 рр. характеризувався диктатурою нового шефа жандармів графа П.А. Шувалова, який мав величезний вплив на Олександра II. На нараді під головуванням імператора 26 квітня була обговорена його записка, яка мала програмний характер і свідчила про широкі консервативні плани, що повинні були стати основою внутрішньої політики уряду. Зокрема, П.А. Шувалов закликав енергійно підтримувати дворянство та землеволодіння, оскільки без цих “консервативних і здорових” елементів не може існувати правильно організоване суспільство. Для виконання цього завдання він пропонував перетворити поліцію, посилити цензуру, змінити політику народної освіти. Якщо після польського повстання 1863 р. і консолідації під його впливом навколо трону консервативних сил уряд зробив тільки певний поворот вправо, що виявилось у відкиданні багатьох прогресивних ідей у проектах шкільних реформ, то тепер позначився відкритий перехід до реакції [31, с.38; 45, с.233; 76, с.192; 148, с.37; 173, с. 31-32].

Ця записка лягла в основу рескрипта царя від 13 травня 1866 р. на ім'я голови Комітету міністрів князя П.П. Гагаріна. Імператор повелівав здійснити всі заходи для того, щоб викоренити “прагнення і розумування, які зухвало посягають на все священне для Русі, на релігійні вірування, на основи сімейного життя, на підкорення закону і на повагу встановленим владам”, і спрямувати виховання юнацтва в дусі істин релігії, поваги до прав власності й дотримання корінних засад суспільного порядку, щоб у навчальних закладах усіх відомств “не було допущено ні явне, ні таємне проповідування тих руйнівних понять, які однаково ворожі всім умовам морального й матеріального добробуту народу”. Урядовцям покладалося в обов'язок не допускати ворожості проти

дворянств і спиратися у своїй діяльності на ці здорові охоронювальні й добронадійні сили 45, с.233; 115, с.13].

Для розробки заходів, пов'язаних з новим курсом, була створена особлива комісія. В основу своєї роботи вона поклала царський рескрипт і записку, подану Олександрю II, головою комісії у справі Каракозова графом М.М. Муравйовим, який прямо заявляв, що постріл 4 квітня — це певною мірою результат руйнівних дій шкідливих елементів, яких почасти випускають викривлені вчені та навчальні заклади. Тому краще тимчасово призупинитися на шляху освіти, ніж випускати той спотворений шар, що недовчився. М.М. Муравйов зазначав, що тільки за повного сприяння з боку губернаторів і політичної поліції новий міністр зможе енергійними заходами відновити спотворену народну освіту [31, с.38-39; 173, с.38, 44].

Основним завданням своєї діяльності Д.А. Толстой уважав усунення із системи освіти будь-якого впливу ідей 60-х рр. Наслідком стало проведення першого циклу контрреформ школи: у 1871 р. був затверджений новий статут гімназій і прогімназій, у 1872 р. — статут реальних училищ і в 1874 р. — нове положення про початкові народні училища [173, с.32; 217, с.152].

Термін “контрреформа” запровадив у 1916 р. відомий діяч кадетської партії А.А. Кізеветтер у своїй “Історії Росії у XIX столітті”. Проти його використання заперечують сучасні російські дослідники В.І. Колесніков, Ю.Г. Круглов та Е.В. Олесеюк, які вважають, що протиставлення ліберальних реформ та реакційних контрреформ суперечить історичній дійсності, воно не в змозі пояснити природу значного прогресу російського суспільства, у тому числі й вищої школи протягом XIX ст., яке “не випадково отримало високе ім'я золотого віку російської культури” [114, с.227-228]. Вони розглядають контрреформи як “смугу необхідних виправлень”, яку спричинили поспішні та непередбачені спроби “перескочити через непройдені етапи і незжиті форми руху”, маючи на увазі, що західний, переважно католицько-протестантський, лібералізм нелегко приживався у православній Росії і то лише після суттєвої корекції відповідно до російських умов [114, с.231]. Слід зазначити, що вони непоодинокі, оскільки в сучасній Росії досить популярним стає апологетичний погляд на державну політику позаминулого століття. Така позиція, на нашу думку, скоріше впливає з суто суб'єктивних потреб сьогодення, ніж з об'єктивної оцінки історичної дійсності.

Основним змістом контрреформ було прагнення підпорядкувати урядовому впливу громадський рух у сфері народної освіти, залучити для нагляду за школою дворянство, не допустити спроб розширення навчальних програм. Ці проблеми вирішувались

поступово. На думку Д.А. Толстого, покладений в основу діяльності повітових училищних рад принцип колегіальності, наявність представників від земств і міського самоврядування, виборність голів, не широкі, але досить значні повноваження рад з навчальної частини, можуть призвести до послаблення урядового контролю, а водночас і до збільшення можливостей для проникнення в школу “згубних” впливів. Якраз для протидії цьому в травні 1869 р. за пропозицією Державної ради запроваджується посада інспекторів народних училищ в усіх земських губерніях, які мали бути неодмінними членами училищних рад і здійснювати нагляд за діяльністю початкових шкіл [146, с.318; 173, с.61; 217, с.152; 244, с.8].

У затвердженій 29 жовтня 1871 р. Олександром II “Тимчасовій інструкції” для інспекторів, яка фактично діяла до 1917 р., детально викладалися їх права і обов’язки. Інспектори мали турбуватися про добір учителів і керівництво їх роботою, спостерігати за їх поведінкою, щорічно подавати училищним радам і попечителю навчального округу звіти про діяльність училищ, передусім про стан навчально-виховної роботи, особливо її релігійно-моральний напрям, контролювати постановку діловодства і звітності тощо. З усіх цих питань інспектори звітували перед губернськими училищними радами. Згідно з інструкцією інспектору надавалося право відсторонювати від роботи тих учителів, яких він визнає неблагонадійними, а також призупиняти рішення повітових училищних рад, які, на його погляд, неприйнятні, з передачею їх для остаточного вирішення попечителю округу [117, с.135; 176, с.70; 217, с.152-153].

25 травня 1874 р. затверджується нове Положення про початкові народні училища, яке теж зберігало свою чинність до 1917 р. Зберігаючи в цілому програму і поділ училищ за типами, встановленими Положенням 1864 р., воно докорінно змінювало принципи управління ними. В його проекті міністерство народної освіти передбачало, що саме інспектори будуть очолювати училищні ради. [117, с. 135] Однак під час обговорення на засіданні Комітету міністрів 21 грудня 1873 р. заходів щодо посилення нагляду за народними школами П.А. Шувалов намалював похмуру картину “розбещення народу зловмисниками-пропагандистами” і запропонував покласти нагляд за школами на дворянство в особі губернських і повітових предводителів [45, с.236]. Ця думка про загрозу перетворення початкової школи без достатнього нагляду з їх боку “на знаряддя морального розладу народу” знайшла відображення, у рескрипті на ім’я Д.А. Толстого від 25 грудня 1873 р., в якому імператор висловив наполегливе бажання щоб на “варті народної школи” стало “вірне дворянство”. За

“Положенням” 1874 р. турбота про охорону справи народної освіти від сторонніх згубних впливів покладалася на “спільні зусилля міністерства народної освіти, духовного відомства і дворянства” [18, с.21; 175, с.69; 183, с.6-7].

У зв'язку з цим відмінялася виборність голів училищних рад і за новим положенням їх очолювали відповідні предводителі дворянства. Особливим обов'язком їм покладалося пересвідчення в моральних якостях учителів та їх корисному впливові на учнів. З дворян переважно обиралися і почесні попечителі сільських шкіл. Так, у Чернігівській губернії з 238 попечителів 193 були місцевими поміщиками. Для безпосереднього завідування шкільною справою губернські інспекції перетворювалися на губернські дирекції народних училищ. Директор народних училищ призначався міністром народної освіти за поданням попечителя навчального округу з осіб, які отримали вищу освіту, а інспектор — попечителем округу. Директор був членом губернської училищної ради і керував її справами. На допомогу йому призначалося по два, а з 1876 р.— по чотири інспектори з утриманням від казни, чисельність яких у подальші роки постійно зростала: у 1874 р. їх було 102, а в 1900 р.— 350 [18, с.21; 146, с.318; 173, с.64; 174, с.65; 176, с.70; 217, с.164].

Якщо “Положення” 1864 р. надавало повітовим училищним радам право “нагляду в усіх початкових училищах” і “дозволу на відкриття нових ...училищ”, то в новому положенні ці питання обходились. Ради мали право лише закривати училища, визнані шкідливими. Їх функції обмежувались суто господарськими й адміністративними обов'язками. Керівництво навчальною частиною покладалося виключно на директорів та інспекторів народних училищ. Слід зазначити, що із середини 60-х рр. уряд намагався всіляко посилити владу губернаторів. Першим кроком у цьому напрямі став закон від 22 липня 1866 р., який фактично перетворював губернатора на повного “хазяїна” губернії. Положення 1874 р. посилювало його позиції і у сфері освіти, оскільки губернаторові “як представнику вищої в губернії адміністративної влади” доручався загальний нагляд за ходом і напрямом початкового навчання. Він мав повідомляти міністерству народної освіти свої зауваження і думки з цього приводу [76, с.211; 173, с.64].

Діяльність початкової школи міського самоврядування визначалася “Міським положенням” 1870 р. та “Положенням про початкові народні училища” 1874 р. Школи були у віданні повітових училищних рад, куди входив виборний від міської думи, що затверджувався губернатором. З кінця XIX ст. в деяких великих містах (Одеса, Харків) починають створюватися окремі міські училищні ради на правах повітових рад. В Одесі, наприклад, після

переходу управління шкільною справою до міської влади, остання з особливою енергією стала відкривати навчальні заклади. За 1880-1896 рр. кількість народних училищ у місті збільшилась з 22 до 66, а витрати з міського бюджету на народну освіту зросли з 1864 до 1896 р. у 34 рази [173, с.100-101; 244, с.13; 249, с.26].

Посилюється контроль за приватними навчальними закладами. З метою здійснення нагляду за ними в українських навчальних округах ще з 1863 р. була збільшена (до двох) кількість інспекторів, які стали називатися окружними інспекторами. Під час перевірок вони особливу увагу звертали на відповідність викладацького й керівного складу своїм посадам, моральні якості вчителів, начальників і засновників училищ. За розпорядженням міністра від 10 листопада 1879 р. навчальні округи під час видачі приватним особам свідоцтв на право відкриття навчальних закладів або затвердженні викладачів, повинні були переконатися у місцевого губернатора в їх моральних якостях та політичній благонадійності. Контроль за якістю навчання здійснювався під час випускних екзаменів, які здавалися або при казенних навчальних закладах, або за умови урівнення в правах з державними — в школі за обов'язкової присутності представника від навчального округу [173, с.146-148].

Проте основним об'єктом контрреформ, запланованих Д.А. Толстим, була середня школа, оскільки одним із головних їх завдань було відновлення прерогатив дворянства. Д.А. Толстой заявляв у 1867 р., що російське дворянство завжди стояло на чолі освіти в Росії, а отже, при великих внутрішніх перетвореннях, щоб бути нарівні з ними, дворянство за своєю освітою має стояти набагато вище за інші стани. Крім того, слід урахувувати, що масова початкова школа, яка виникла в 1864 р., тільки проходила етап становлення, активізація діяльності земств припадає на кінець 60-х — першу половину 70-х рр. Середня ж школа завжди турбувала уряд і як джерело студентства, і як джерело різночинської молоді, що входила в практичне життя, поминаючи вищі навчальні заклади. Вона була і більш масовою: якщо в університетах у 1865 р. навчалось 4 125 студентів, то тільки в казенних чоловічих гімназіях і прогімназіях — 31 400. До того ж на думку правлячих кіл, середня школа, оголошена всестановою, ставала дуже широким каналом проникнення демократичних елементів у середовище привілейованих класів. Дійсно, протягом XIX ст. відбувалося значне зростання “служилого” дворянства. Шляхом вислуги в дореформений час (1825—1845 рр.) спадкове дворянство отримало близько 20 тис. осіб, а після реформи (1875—1896 рр.) приплив до дворянського стану становив близько 37 тис. осіб [173, с.34, 104-105; 262, с.35].

Тому реформа середньої освіти повинна була, з одного боку, відволікти від гімназій небажані елементи, а з іншого — перетворити гімназію на бар'єр, що перешкоджав різночинцям доступ до вищої школи. Одночасно намагалися усунути й інші небажані нововведення 60-х рр.: розширення громадської ініціативи в справі освіти, колегіальні форми управління навчальним процесом через педагогічні ради тощо [173, с.105-106].

В основу реорганізації середньої школи урядом було покладено реалізацію чотирьох тенденцій: по-перше, безумовне переважання класичного типу школи, по-друге, точна регламентація навчальних планів і програм, по-третє, встановлення тісного зв'язку між освітньою і виховною функціями школи; по-четверте, висунання на перший план апробованої шкільною політикою попереднього царювання ідеї про підготовчу, а не загальноосвітню роль школи. Він мав на увазі задоволення не потреб суспільства в широкій загальній освіті, але насамперед своєї власної потреби в підготовці чиновництва. Це робило класичну гімназію своєрідним спеціальним навчальним закладом. Д.А. Толстой 27 лютого 1871 р. вніс до Державної ради подання про зміни і доповнення до “Статуту гімназій і прогімназій” 1864 р., а також проект статуту реальних училищ. Необхідність нової реформи він мотивував тим, що реформи 1849—1851 рр., які підірвали значення класичних гімназій, відхилили школу з правильного шляху. Саме в цьому полягала одна з найважливіших причин захоплення юнацтва матеріалізмом і нігілізмом, тому питання про давні мови, як основу всієї подальшої наукової освіти, та будь-який інший спосіб навчання, є питанням між моральним і матеріалістичним напрямом навчання і виховання, а отже, і розвитку всього суспільства. Статут 1864 р., зазначав Д.А. Толстой, став значним кроком до відновлення класичної освіти, однак заснування реальних гімназій стоїть в одній площині зі “згубними заходами 1849—1851 років” [133, с.294; 173, с.110-113].

Після тривалих суперечок у комісіях і Державній раді 30 липня 1871 р. Олександр II затвердив новий “Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти”, причому зробив це всупереч більшості членів Державної ради (29 проти 18). Статут узаконював класичну гімназію як основний тип середнього навчального закладу з восьмирічним терміном навчання. Основна кількість годин відводилась на давні мови і математику (на давні мови — понад 41% навчального часу), далі йшла російська мова з церковнослов'янською. Менше часу відводилось на літературу, історію, географію, фізику, хімію не викладалась зовсім і в навчальний план як обов'язковий предмет включалось “коротке природознавство”. Статут 1871 р. збільшував адміністра-

тивну владу директорів гімназій, визначаючи їх як “начальників” гімназій, і відповідно скорочував права педагогічних рад. Для посилення нагляду за напрямом виховання учнів вводився інститут класних наставників [49, с.248; 116, с.250; 217, с.304-305; 240, с.14, 17].

Оскільки Д.А. Толстой надавав велике значення складанню загальнодержавних програм, як засобу запобігання можливості окремим педагогам надавати учням “крамольний” матеріал, то разом зі Статутом 1871 р. російські гімназії вперше отримали загальнодержавні програми. До цього вони працювали на основі програмно-інструктивних матеріалів, які розроблялися на місцях, головним чином при навчальних округах. Вважалося, що викладання, як жива справа, не може бути регламентована, тому складання програм і визначення методик викладання покладалося на педагогічні ради гімназій і з’їзди [62, с.44].

З цією метою в 60-х рр. з дозволу міністерства в навчальних округах були проведені педагогічні з’їзди: у Києві природодослідників і вчителів природничих наук (1861 і 1862 рр.) та викладачів-словесників (1863 і 1864 рр.), у Харківському (1861 і 1867 рр.) та Одеському (1864 і 1865 рр.) навчальних округах, на нарадах директорів гімназій і професорів Київського навчального округу (1865 р.), на яких поряд з проблемами реформи загальноосвітньої середньої школи, обговорювалися і питання програм. Так, Одеські педагогічні з’їзди директорів і вчителів гімназій, проведені з ініціативи ліберального попечителя А.А. Арцимовича, характеризувалися широкою виборністю делегатів, відкритими засіданнями. У центрі уваги другого з’їзду (червень-липень 1865 р.) якраз було складання примірних планів викладання всіх предметів, на підставі яких вчителі розробляли і подавали на розгляд педагогічних рад гімназій детальні програми. Тепер цій практиці був покладений край. Циркуляри замінювали будь-яке обговорення програм, підручників, методів навчання [31, с.47, 49, 105; 34, с.20-25; 133, с.293; 137, с.180-181; 204, с.151].

Проте в ході реформування середньої школи відбувся розрив між бажаним і дійсним. По-перше, громадська думка рішуче виступала проти нової реформи, розуміючи, що однобічне захоплення класицизмом далеке від назрілих потреб суспільства. По-друге, гімназії були обтяжені великою кількістю циркулярів, що зумовлювало формальне ставлення до освіти. Поступово зростала ворожнеча між суспільством і школою, довіра до неї похитнулася. По-третє, нова система створювала непомірні труднощі для дітей, особливо на перший час. Як наслідок, лише найобдарованіші могли вчитися без репетитора, а практика запрошення репетиторів своїх учителів, різні системи обману, в яких брали участь батьки тощо,

деморалізували школу. Значною мірою штучні труднощі призвели до різкого скорочення кількості випускників гімназій: з 1857 до 1866 р. число тих, хто закінчував гімназію дорівнювало в середньому 4,1% (від усієї кількості учнів). У 1871 р., наприклад, у 15 гімназіях Одеського навчального округу ні один вихованець не закінчив гімназію. Незадоволення суспільства класичною системою освіти (на певних етапах) було таким сильним і явним, що її навіть розглядали як одну з головних причин гімназичних хвилювань [2, с.274; 41, с.74; 138, с.23; 213, с.315].

15 травня 1872 р., усупереч думці більшості Державної ради, що хотіла зберегти реальні гімназії як загальноосвітні навчальні заклади, затверджується “Статут реальних училищ”, які створювалися взамін скасованих реальних гімназій і мали задовільнити лише основні вимоги у сфері освіти “середнього промислового класу”. Училища первісно розглядалися урядом як середні спеціальні навчальні заклади, тому їх метою визначалося надання загальної освіти, “пристосованої до практичних потреб і до набуття технічних пізнань”. У них встановлювався шестирічний термін навчання, причому п’ятий і шостий класи, відповідно до місцевих умов, поділялися на основне і комерційне відділення. При основному відділенні дозволялося створювати додатковий сьомий клас з трьома відділеннями: загальним, призначеним для підготовки учнів до вищих спеціальних навчальних закладів, механіко-технічним і хіміко-технічним. Тільки через 10 років випускники реальних училищ одержали право вступу на фізико-математичні та медичні факультети університетів [31, с.17-18; 173, с.114; 195, с.450].

Перші реальні училища в Україні були створені в 1873 р. у шести містах — Києві, Кременчуку, Миколаєві, Одесі, Сумах, Харкові. До 1876 р. їх кількість збільшилась до 19 (5 реальних училищ у Харківському навчальному окрузі, 8 — в Одеському, 6 — у Київському), в яких навчався 4 281 учень. У 1895 р. нараховувалося вже 28 реальних училищ з 7 664 учнями. Звертає на себе увагу, що найбільш інтенсивно вони відкривалися в промислових губерніях. Так, якщо в Київському навчальному окрузі за два десятиліття було відкрито лише одне училище, то в Харківському їх стало 11, а в Одеському — 10 [60, с.53; 95, с.587; 204, с.143].

Але оскільки, на думку міністерства, це не виправдано збільшувало кількість людей, що посідали “високе і впливове становище в державі і суспільстві”, у 1886 р. обговорювалися пропозиції щодо реорганізації реальних училищ на своєрідну п’ятикласну підготовчу школу для середніх технічних навчальних закладів. Проте з цим не погодилась більшість Державної ради і за

новим Статутом від 9 червня 1888 р. реальні училища зберігали загальноосвітній характер, технічні відділення у сьомому класі ліквідовувались. У реальних училищах були відсутні давні мови, порівняно з гімназіями значно ширше викладалися курси математики і фізики, викладалося природознавство, дві нові іноземні мови. Велика увага приділялася кресленню і малюванню. Російська мова і література, історія, географія в реальних училищах викладалася у тому ж обсязі, що й у гімназіях [116, с.250; 173, с.129-130].

У близькому зв'язку з контрреформою середньої школи 1871—1872 рр. стояло реформування повітових училищ на засадах “Положення про міські училища” від 31 травня 1872 р. Повітові училища реформою 1864 р. не передбачались як певна ланка в системі освіти. На думку Вченого комітету, вони мали бути замінені у великих містах прогімназіями, а в невеликих — двокласними чоловічими училищами з жіночими відділеннями при них. Частина повітових училищ передбачалося перетворити на вчительські семінарії. Проте з місць поступали численні клопотання про збереження поруч із прогімназіями і мережі реорганізованих повітових училищ. Д.А. Толстой як рішучий сепротивник поширення середньої гімназійної освіти серед нижчих станів, теж заперечував перетворення повітових училищ на прогімназії. Він пропонував створити особливий тип школи, яка б не дублювала прогімназії і водночас здатна була замінити застарілі повітові училища [217, с.157-158].

За “Положенням про міські училища” від 31 травня 1872 р. до них приймалися діти, які досягли семирічного віку. Протягом шести років вони вивчали закон Божий, читання і письмо, російську мову і церковнослов'янське читання, арифметику, практичну геометрію, географію, російську історію з необхідними відомостями із загальної історії та географії, відомості з природничої історії і фізики, креслення та малювання. Викладалась також співи і гімнастика. Найбільша кількість уроків відводилась на арифметику та прикладну геометрію. У трьох старших класах, скажімо, на предмети природничо-математичного циклу, а також малювання і креслення, як найбільш потрібні в практичній діяльності ремісників, дрібних торговців та службовців, припадало 60% навчального часу [173, с.102; 178, т.1, с.597-598; 217, с.159].

Міські училища поділялись на одно-, дво-, три- і чотирикласні. За клопотанням земств, міських товариств тощо допускалося також відкриття п'яти- і шестикласних училищ. Але кількість класів означала лише кількість комплектів в училищі, на кожний з яких призначався штатний учитель. Термін же навчання і обсяг предметів в усіх училищах був однаковим. Викладання було класним і лише пізніше його замінили в старших класах на предметне. Міські

училища були платними казенними навчальними закладами, розмір оплати встановлювався попечителем навчального округу за поданням інспектора народних училищ. Але в цілому плата була невеликою і коливалася від 2 до 20 крб. на рік. Первісно училища задумувались як чоловічі навчальні заклади. У 1880 р. дозволено було відкривати і жіночі міські училища на місцеві кошти. Їх навчальний план помітно відрізнявся від чоловічих: на математику і природознавство відводилось менше годин, натомість як обов'язкові предмети вводилось чистописання і рукоділля. Однак масового поширення жіночі міські училища в Росії в XIX ст. не дістали. Виключенням були губернії Правобережної України, де до кінця століття було відкрито 38 таких училищ [133, с.315; 173, с.65, 102; 187, с.72; 217, с.158-159].

Міністерство заохочувально ставилося до професіоналізації навчання в міських училищах і введення до їх навчальних планів таких предметів, як комерційне рахівництво і бухгалтерія, відкриття при них різного типу ремісничих класів. Тому при деяких училищах такі курси створювалися, хоча в цілому вони не прижилися: комерційні, бухгалтерські, поштово-телеграфні курси — тому що були платними; ремісничі класи — тому що мало хто бажав стати ремісником після закінчення міського училища [95, с.584].

Оскільки міські училища надавали освіту принципово відмінну від програми загальноосвітньої середньої школи, права їх випускників були досить обмеженими. Вони могли вступати до нижчих чи середніх професійних шкіл різного профілю, або на одно-, дворічні педагогічні курси, після закінчення яких могли вступати до учительських інститутів. Особи, які не належали до податних станів, могли після закінчення повного курсу вступати на цивільну службу, причому при наданні першого класного чину звільнялись від встановленого для цього випробування. У цілому за обмеженої кількості гімназій і реальних училищ міські училища відіграли значну позитивну роль у розвитку підвищеної освіти для дітей малозабезпечених класів. Наприкінці століття кількість учнів у 113 міських (17 193 учня) та 13 повітових училищах (1 130 учнів) приблизно дорівнювала контингенту учнів усіх середніх навчальних закладів, що становило близько 10% від усіх міських дітей [173, с.102-103; 217, с.160-161; 204, с.144; 244, с.96].

Таким чином, “Положенням про міські училища” остаточно формувалась система народної освіти, характерною рисою якої було утворення для кожної групи населення особливого типу школи [258, с.88].

Друга хвиля освітніх контрреформ відбулась після вбивства 1 березня 1881 р. Олександра II. На цей раз головним їх об'єк-

том стали не середня, а початкова і вища школи. Початкова — як одна з основних сфер діяльності громадськості, а вища — як “розсадник царевбивць”. Власне, уряд, стурбований розмахом громадської та народної ініціативи (яка ще більше загострилася, коли виявився інтерес народників до сільської школи), вже наприкінці 60-х рр. змінює ставлення до народних шкіл. У його діяльності у сфері початкової освіти починається новий етап — початкова школа стає прямим об’єктом політики (як раніше стали ним вища і середня школа). Першим кроком було утворення в 1869 р. інспекції та реформа 1874 р. [173, с.63].

Наприкінці 70-х рр. в уряді все більше визрівало переконання в небезпечному напрямі земської діяльності щодо початкової народної освіти. На особливій нараді міністрів 1879 р. шеф жандармів О.Р. Дретельн і міністр фінансів С.О. Грейг заявили про необхідність передачі народних училищ у руки церкви. Тут важливо підкреслити, що хоча держава унаслідок петровських реформ та його наступників стала повністю світською, відбулось її відділення від церкви, секуляризація освіти і громадянського життя, але православної церкві, поставленій у залежність від держави, відводилась роль надважливого ідеологічного органу. Уряд завжди надавав церкві велику роль у розвитку освіти, але особливо підвищилось її значення в очах політичної еліти під впливом руху народників. Тому Комітет міністрів схвалив цю ідею, висловивши одноставне переконання в тому, що духовно-моральний розвиток народу, який є наріжним каменем усього державного ладу, не може бути досягнутий без надання духовенству переважаючої участі в завідуванні народними школами [173, с.75, 80; 212, с.151].

Зі вступом на престол Олександра III (1881—1895) і посиленням впливу його вихователя, одного з лідерів консервативного табору, обер-прокурора Св. Синоду у 1880—1905 рр. К.П. Побєдоносцева, ця думка стає однією з провідних у шкільній політиці уряду. Відразу після смерті Олександра II вже в березні 1881 р. на засіданні Комітету міністрів К.П. Побєдоносцев підкреслював, що церковнопарафіяльні школи самими умовами існуючого в них викладання і нагляду дають набагато більше гарантій для правильної і благонадійної в церковному і народному дусі освіти, ніж інші види народних шкіл, і тому заслуговують на особливу підтримку і заохочення з боку уряду [40, с.45; 49, с.247; 61, с.64].

Справа в тому, що і цар, і колишній його вихователь негативно оцінювали наслідки реформ 60-х рр., розглядаючи їх як чужі органічному розвитку країни, проведені за західними зразками і тому шкідливі, оскільки порушили спокійний плин російського

життя, підірвали його засади. Наслідком моральної незрілості російського суспільства, неготовності його до свободи, на думку К.П. Победоносцева, стала стрімка втрата народом властивої йому поваги до релігії, благочесного способу життя, страху і поваги до престолу. Тому, вважає він, необхідні термінові виховні заходи з боку держави. Якраз у програмі морального “спасіння Росії” велика роль відводилась реорганізації початкової сільської школи на основі православного віровчення. Аналізуючи розвиток початкової освіти в роки правління Олександра II, обер-прокурор рішуче виступав проти школи, яка намагалася дати своїм учням знання і виходила з хибного уявлення про рівні права людей на розвиток власних здібностей. Він у своїй діяльності виходив з примату віри над розумом. Інтерес держави у справі освіти мав зводитися лише до турботи про те, щоб діти не залишалися без елементарної освіти [61, с.59-61; 212, с.229].

Тривогу К.П. Победоносцева викликало значне скорочення (більше ніж у чотири рази) церковнопарафіяльних шкіл: з 18 587 у 1861 р. до 4 400 у 1881 р., у той час як кількість земських шкіл збільшилась за 70-ті рр. майже удвічі (з 8 856 у 1870 р. до 16 500 у 1880 р.). В Україні, наприклад, у 1863—1865 рр. у восьми єпархіях (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Херсонській, Київській, Волинській і Подільській) на 7 210 парафій діяло 6 572 церковнопарафіяльні школи, але в 1880 р. в Харківській губернії з 871 школи залишилось 9, у Полтавській губернії з 566 шкіл — 52, у Чернігівській губернії з 848 шкіл — 9. Причому це було характерним не тільки для земських губерній, а й для Правобережної України. Так, у Подільській губернії до 1882 р. їх кількість зменшилась з 1 385 до 756 шкіл, а в Київській губернії за офіційною статистикою — з 1 360 до 1 063, хоча реально функціонувала 261 школа [18, с.33-35; 49, с.215; 187, с.74].

У 1882 р. це питання двічі розглядалося Кабінетом міністрів і в Державній раді. У результаті приймається постанова “Про надання православному духовенству належного впливу на народну освіту” від 22 січня 1882 р. Було вирішено з 1883 р. надавати їм фінансову підтримку з казни. Одночасно з вирішенням проблем фінансування духовне відомство вело кропітку роботу з розробки “Правил про церковнопарафіяльні школи”, затверджених царем 13 червня 1884 р. Головною їх метою визначалося утвердження в народі православного віровчення й християнської моральності та повідомлення первісних корисних знань. Відповідно визначався і перелік предметів у школах цього типу: закон Божий, а саме вивчення молитов і пояснення богослужіння, короткий катехізис, церковні співи, читання книг церковного і цивільного друку, письмо, початкові арифметичні відомості, історія Росії в

адаптованій та урізаній формі. Тобто різко посилювався релігійний компонент освіти за рахунок світського [61, с.64-65; 112, с.126; 173, с.81; 196, с.140].

Церковнопарафіяльні школи поділялися на однокласні, термін навчання в яких спочатку становив два роки (їх була абсолютна більшість), і двокласні, з терміном навчання чотири роки. Лише наприкінці 90-х рр. XIX ст. він був збільшений відповідно до трьох і п'яти років. У той самий час в однокласних земських школах навчання у 80-х рр. тривало три роки, а в 90-х — вже чотири. Програми земських шкіл визначалися також більшою різноманітністю й універсальністю, кращими методиками і підручниками, тому вони були більш популярними у населення [112, с.126-127; 116, с.253-254].

С.Ю. Вітте у своїх спогадах згадував, що після його призначення міністром фінансів Олександр III висловив своє палке бажання розширити мережу церковнопарафіяльних шкіл і надати їм фінансову підтримку. Тому, незважаючи на певне негативне ставлення до них з боку ліберального крила Державної ради, уряд після видання “Правил” починає відпускати на них асигнування у всезростаючих масштабах. Це кардинально змінювало попередню практику відмови держави від участі у фінансуванні народної освіти [26, т.1, с.386-387].

Асигнування з бюджету зростають з 55 тис. крб у 1884 р. до 120 тис. у 1866 р., 175 тис.— у 1887 р. У подальшому вони незмінно збільшувалися: у 1894 р. дорівнювали 525,5 тис., у 1895 р.— 875,5 тис. крб. З 1896 р. за рішенням Державної ради передписувалося виділяти з державного казначейства на підтримку існуючих та відкриття нових церковнопарафіяльних шкіл щорічно по 3,3 млн крб., а наступного року ця сума була збільшена ще на 1,5 млн. На початку XX ст. на церковні школи виділялося вже по 10,3 млн крб. щорічно. Тобто за джерелами фінансування церковна школа поступово ставала державною. Наприкінці 90-х рр. державні асигнування в бюджетах церковнопарафіяльних шкіл становили, скажімо, у Харківській і Полтавській губерніях по 37%, у Чернігівській — 53%. Про це свідчать і дані міністерства фінансів, за якими частка державного казначейства у 1894 р. у загальній сумі витрат на земські сільські училища становила лише 0,97% [18, с.21; 116, с.137; 133, с.253; 146, с.321; 173, с.83; 243, с.62].

Планувалося охопити церковними школами всі парафії Російської православної церкви, створивши, як мінімум, по одній школі на кожну з 36 тис. парафій. Значні масштаби державної підтримки дозволили в короткі терміни виконати поставлене завдання. Протягом 20 років (1884—1905) мережа церковно-

парафіяльних шкіл зросла більше ніж у 9 разів: з 4 640 до 42 696. Порівняно з усіма іншими (земськими, міністерськими) початковими школами (48 229) вони становили в 1905 р. 46,5%. У тих поселеннях, де існували церковнопарафіяльні школи заборонялося відкривати земські. У неземських губерніях церковнопарафіяльні школи взагалі становили в 1900 р. близько 80% від усіх початкових шкіл. На Правобережній Україні їх питома вага перевищувала 80%. За цим показником Київська, Волинська та Подільська губернії посідали перше місце в імперії [116, с.253; 146, с.321; 173, с.82; 254, с.244].

За “Правилами про церковнопарафіяльні школи” від 13 червня 1884 р. вони вилучалися із відання училищних рад. Загальне керівництво цими школами здійснювала створена в 1885 р. Училищна рада при Св. Синоді, а на місцях для завідування ними в кожній із дев’яти українських єпархій (Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській та Брацлавській, Полтавській і Переяславській, Харківській, Херсонській та Одеській, Таврійській і Симферопільській, Чернігівській) створювалися єпархіальні училищні ради, склад яких визначався відповідними архієреями. Рада зазвичай включала представників місцевого духовенства, ректора й викладачів місцевої духовної семінарії, директора та інспектора народних училищ. Єпархії поділялися на училищні округи, як правило, в межах повіту, де створювалися відділення єпархіальних рад. У межах благочинних округів нагляд за церковними школами покладался на спостерігача, який призначався архієреєм із місцевих священників. Із середини 90-х рр., у тих єпархіях, де церковнопарафіяльні школи отримували щорічну грошову допомогу від губернських земств, до складу рад почали вводити по два члени від земств, які обиралися губернськими земськими зборами і затверджувалися архієреєм. Однак у новому положенні про управління школами православного віросповідання 1896 р. ця норма офіційно не була закріплена [21, с.74; 93, с.236; 166, с.58; 167, с.17; 173, с.81, 99; 243, с.63].

Після селянської реформи, особливо у 80-х рр., коли надзвичайно гостро став відчуватися брак шкіл, значного поширення набули школи грамоти, або “вільні селянські школи”. У перші два пореформених десятиліття, зазначає В.А. Федоров, вони мали немов би напівлегальне становище, оскільки не користувалися довірою уряду: їх важко було обрахувати, нерідко вони використовувалися розкольниками для утвердження “старої віри” тощо. Їх існування офіційно було визнано циркуляром міністерства народної освіти від 14 лютого 1882 р. У ньому дозволялося вчителювати в сільських школах грамоти особам без учительських свідоцтв, але

на поліцію і парафіяльних священиків покладался обов'язок спостерігати за їх благонадійністю в політичному та моральному відношеннях. У 1891 р. було вирішено використати школи грамоти для поширення впливу церкви на початкову освіту. Згідно з “Правилами про школи грамоти” від 4 травня 1891 р. 18 тис. уже існуючих шкіл грамоти передавалися у відання Училищної ради при Св. Синоді і стали вважатися церковнопарафіяльними. Поставивши під контроль церкви школи грамоти, уряд у тому ж 1891 р. вирішив підпорядкувати їй і всі “недільні школи”, що будуть засновуватись у майбутньому [18, с.36; 173, с.83-84; 248, с.81-82].

Майже до кінця 90-х рр. уряд не полишав думки передати всі народні училища у відання Синоду. Питання про це порушували в 1887 р., коли Державна рада доручила обер-прокурору Синоду та міністру народної освіти обговорити можливість зосередження всієї справи початкової освіти в руках одного відомства. Питання про передачу всіх народних училищ у відання Синоду розглядалося й пізніше — в 1893 та 1895 рр., і лише після 1897 р. уряд призупинив свої спроби [146, с.322].

Унаслідок загострення в другій половині 1873 р. студентських безпорядків, у 1874 р. створюється особлива нарада під головуванням статс-секретаря П.О. Валуєва, яка приймає рішення про необхідність перегляду університетського статуту. Нарада надала пропозиції щодо обмеження автономії професорських колегій, заміни обрання професорів їх призначенням, посилення урядового нагляду за викладанням у вузах, обмеження припливу на студентську лаву “матеріально незабезпечених студентів”. Тобто реформа мала покінчити з опозиційністю як викладацького корпусу, так і студентства [96, с.229].

Наступного року створюється спеціальна комісія під головуванням статс-секретаря І.Д. Делянова для підготовки нового статуту університетів. Члени комісії відвідали всі російські університети, вивчивши стан справ на місцях. Виявилось, що ректори висловлюються за збереження існуючого статуту. Це йшло врозрід з позицією міністра, якого підтримував імператор. Однак консерваторам не вдалося швидко реалізувати свої наміри. Цьому зашкодили найбільш бурхливі в житті студентства 1878—1879 рр., загальне демократичне піднесення на рубежі 70—80-х рр., яке викликало кризу державної політики. Міністерство народної освіти в ці роки майже втратило контроль над вищими навчальними закладами. Д.А. Толстой встиг провести лише часткові заходи посилення нагляду за студентами, зокрема, в 1879 р. була запроваджена інспекція, незалежна від професорської колегії. Правилами про університетську інспекцію 1879 р. посада інспектора

встановлювалася замість проректора, що відав усіма студентськими справами. Основним завданням інспектора був політичний нагляд за студентами. Д.А. Толстой у березні 1879 р. також заборонив доступ до університетів вільним слухачам, яких, наприклад, у Новоросійському університеті було від третини до половини всіх студентів [28, с.162; 82, с.176; 92, с.14; 222, с.256].

У цей період загострилися суперечності між двома течіями російської бюрократії: ліберальною, яку очолював великий князь Костянтин Миколайович, і консервативною на чолі з цесаревичем Олександром Олександровичем. У лютому 1880 р. міністерство подало до Державної ради проект нового університетського статуту, розгляд якого квапив імператор. Але він не знайшов підтримки у багатьох сановників і був відкинутий як “ліберальний”. Олександр II вирішив задля “заспокоєння громадськості” пожертвувати міністром, на чому наполягав новопризначений голова Верховної розпорядчої комісії, харківський генерал-губернатор М.Т. Лорис-Меліков, підкреслюючи, що він викликає роздратування суспільства, особливо батьків. Граф Д.А. Толстой змушений був подати у відставку, що сприяло посиленню авторитету М.Т. Лорис-Мелікова. Новим міністром народної освіти було призначено почитателя Дерптського навчального округу А.О. Сабурова [31, с.63; 45, с.256, 260; 82, с.171-172, 178; 146, с.331].

Трагічна смерть Олександра II у березні 1881 р. поклала край сподіванням на подальші реформи в Росії. Консерватори 80-х рр., ідеологами яких виступали М.Н. Катков та К.П. Победоносцев, вимагали перегляду реформ 60-х рр., звинувачуючи Олександра II у порушенні принципу єдинодержавства. На думку М.Н. Каткова, нові установи — автономія університетів, місцеве самоврядування, незалежний суд — вели до послаблення влади, до кризи державності в Росії. К.П. Победоносцев досить уважно стежив за розстановкою на ключових посадах і намагався вилучити із відповідних міністерств та вищих державних установ усіх “схильних до ліберальних галюцинацій”. Передусім мова йшла про нового міністра народної освіти барона О.П. Ніколаї. Навесні 1882 р. він був замінений одним з найближчих помічників Д.А. Толстого по міністерству — І.Д. Деляновим, а Д.А. Толстой, у свою чергу, став міністром внутрішніх справ. Тим самим були створені всі умови для контрреформи. Уже в листопаді 1882 р. проект Загального статуту російських університетів був внесений на розгляд Державної ради [45, с.314; 77, с.85; 82, с.179; 83, с.139].

Але його не прийняли як ліберальні адміністратори (Д.О. Мілютін, М.Т. Лорис-Меліков, О.А. Абаза, О.В. Головнін, О.П. Ніколаї, М.Х. Бунге), так і частина консерваторів на чолі з К.П. Победоносцевим (П.О. Валуєв, І.І. Воронцов-Дашков, О.О. Половцев).

Так, П.О. Валувєв, якого сучасники називали “реакціонером в оксамитових рукавичках”, уважав, що введення цього статуту перетворить “храми науки” на “вищі поліцейсько-навчальні заклади”. Найбільше обурення викликало питання про державні іспити, які мали приймати не професори університету, а особливі комісії при управліннях навчальних округів, призначені міністерством. Основний сенс державних екзаменів, як писав М.Н. Катков у листі Олександрю II ще 1879 р., полягав не тільки в перевірці знань студентів, а й у спробі зробити іспити регулятором лекцій їх професорів. Тобто мова йшла про встановлення широкого контролю за всією системою університетського викладання, посилення прямого впливу міністерства на зміст навчання у вищій школі [45, с.263; 173, с.53-54; 262, с.110-111].

К.П. Побєдоносцев, як колишній університетський професор, доводив, що відокремлення іспитів від викладання знизить рівень освіти, студенти перестануть відвідувати лекції, а професура буде принижена недовірою. На думку С.Ю. Вітте, він усвідомлював, що без університетської свободи університет не може бути університетом. До того ж, як зазначає В.А. Змеєв, могутній сановник добре розумів внутрішньополітичне становище в Росії початку 80-х рр. і вважав, що вищу школу однією лише зміною статуту реформувати не вдасться. Потрібні також серйозні фінансові асигнування на розвиток її навчально-матеріальної бази, збільшення посадових окладів професорсько-викладацькому складу і стипендій студентам. Тому він був проти зламу існуючої університетської системи і пропонував їй поступове реформування на базі старого статуту [26, т.1, с.302; 83, с.140].

Однак Олександр III став на бік меншості Державної ради і 23 серпня 1884 р. затвердив новий статут. У подальшому Статут 1884 р. був поширений на ветеринарні інститути, Петровську землеробну академію. За його зразком було поставлено управління у Варшавському і Дерптському університетах. М.Н. Катков у спеціальній статті, надрукованій у “Московських відомостях”, підкреслюючи значення цієї реформи, зазначав: “Новий університетський Статут...поклав собою початок новому руху в нашому законодавстві. Як Статут 1863 р. став початком ліквідації державної влади, так і Статут 1884 р. визначає повернення влади до своїх зобов’язань, поновлення уряду. Це наступ й на інші реформи з метою поновлення самодержавного управління в повному обсязі” [173, с.173; 197, с.58].

Дійсно, Статут 1884 р. фактично ліквідував автономію університетів і посилив роль попечителя і ректора, який тепер не обирався радою, а призначався царем на чотири роки за поданням міністра. Міністр призначав за поданням попечителя округу деканів

факультетів на чотири роки і професорів на вакантні посади. Попечитель мав право скликати раду, правління університету, факультети і бути присутнім на їх засіданнях, міг скасувати будь-яку постанову ради. Ректор, згідно з §5 Статуту здійснював безпосереднє управління університетом лише за участі в належних випадках ради університету, тому значно скорочувалось коло питань, які вирішувалися нею самостійно. Фактично вони зводилися лише до трьох: встановлення щорічно загальної кількості медалей, що присуджувалися студентам і слухачам за твори на запропоновану тему і розподіл їх за факультетами; затвердження осіб у вчених ступенях; затвердження за клопотанням факультетів магістрантів відразу у вченому ступені доктора у випадку подання ними магістерської дисертації, видатної за своїми достоїнствами. Усі інші питання належали затвердженню міністра або попечителя округу [241, с.7-8, 10, 13-14; 262, с.150, 152].

Скасовувався університетський суд, судову та адміністративну владу над студентами зосереджувала у своїх руках інспекція. Інспектор та його помічник призначалися міністром і попечителем відповідно і безпосередньо підпорядковувались останньому [241, с.17-18].

Водночас статут збільшував кількість кафедр до 56 у кожному університеті і встановлював їх чисельність по факультетах: 11 на історико-філологічному, 10 на фізико-математичному, 12 на юридичному і 23 на медичному. Навчальний процес у Київському і Харківському університетах мали забезпечувати 49 ординарних і 23 екстраординарних професори, а в Новоросійському відповідно 35 і 14. Посади доцентів скасовувались, вони мали замінятися приват-доцентами. Загальна сума витрат на утримання шести університетів встановлювалася в обсязі 2 268,9 тис. крб., у тому числі Харківському університету виділялося 327 190 крб., Київському — 332 070 крб. і Новоросійському університету — 218 150 крб. Зменшення фінансування порівняно зі Статутом 1863 р. пов'язане, передусім, зі скасуванням інституту доцентів, оскільки тепер суми, призначені на винагородження приват-доцентів, надходили в розпорядження міністра народної освіти, який розподіляв їх самостійно відповідно до потреб того чи іншого університету. Крім штатних сум університети могли отримувати й цільові кошти. Так, коли Олександр III у жовтні 1888 р. побував у Харківському університеті й на власні очі побачив злидений стан університетських клінік, то університет незабаром отримав субсидію 400 тис. крб. на поліпшення університетських навчально-допоміжних установ [213, с.248-249; 241, с.4-5, 19-20, 38-39, 44-45].

Статут 1884 р. регламентував як організацію, так і характер викладання у вищій школі. Навчальні курси цілком визначалися

так званими “екзаменаційними вимогами”, які розроблялися спеціальними комісіями міністерства. Скажімо, вивчення філософії на історико-філологічному факультеті міністерство віднесло до “власної допитливості студентів”. Енциклопедія і філософія права, загальне державне право також потрапили до розряду “необов’язкових предметів”. Найбільших втрат зазнала історико-філологічна освіта. Новий статут відміняв запроваджений у 1863 р. поділ факультетів на три відділення: історичне, слов’яно-російське, класичне. Посилаючись на нестачу вчителів давніх мов у гімназіях, міністерство зробило основним предметом вивчення протягом усіх чотирьох років університетського курсу давні мови, давню історію і міфологію. Це потягло за собою відплив студентів з історико-філологічних факультетів. У Харківському університеті, наприклад, у 1885 р. на факультет вступило 26 студентів, у 1886 р. — 18, у 1887 р. — 10, у 1888 р. — 7. Це змусило міністерство поновити з 1889 р. попередній порядок викладання [173, с.175-176].

У пореформений час у вищій школі поширилася спеціалізація студентських занять, пов’язана з диференціацією наукових знань. Якщо в першій половині ХІХ ст. студент фізико-математичного факультету, наприклад, в обов’язковому порядку мав вивчати математику, фізику, хімію, ботаніку, зоологію, мінералогію та інші дисципліни, то наприкінці 60-х рр. навчальні плани були суттєво змінені. На всіх факультетах на перших двох курсах вивчались основні дисципліни відділення, а з 3-го курсу розпочиналась спеціалізація. Хоча лекції залишались основою навчального процесу, з 60-х рр. розпочинається широке впровадження семінарських і лабораторних занять. У Київському університеті, наприклад, практикувалося написання студентами рефератів з наступним їх обговоренням на семінарських заняттях, студенти історико-філологічного і юридичного факультетів залучалися до самостійної роботи над документами в Центральному архіві давніх актів, створеному при університеті в 1852 р. Застосовуються практичні методи навчання студентів фізико-математичних факультетів у лабораторіях та інших навчально-допоміжних установах. Зокрема, проведення лабораторних занять з фізики започаткував у 1875 р. професор Київського університету М.П. Авенаріус [95, с.588; 173, с.181, 380; 192, с.116].

Статут 1884 р. вводив так звану гонорарну систему оплати праці професорів і викладачів. Студенти мали сплачувати 5 крб. за півріччя за слухання лекцій і участь у практичних заняттях на користь університету та 1 крб. за тижневу годину в півріччя на користь викладача. Крім того, необхідно було сплачувати 20 крб. за державний екзамен. У цілому такі внески становили 50 крб. на рік, що в кінцевому підсумку обумовило підвищення плати за

навчання до 100 крб. на рік. Єдиним безоплатним курсом для студентів було богослов'я. Політика обмежень проводилась і в наступні роки. Студентські заворушення однозначно пов'язувалися урядом з неоднорідним соціальним складом студентства, значною питомою вагою серед нього різночинської молоді. Дійсно, якщо до середини XIX ст. діти дворян переважали серед студентів університетів, то, скажімо, з 1861 до 1881 р. відсоток дворян серед студентів Київського університету зменшився з 80 до 50%, причому спадкові дворяни становили лише 22% з них, а майже 30% були особистими дворянами. Ця тенденція була характерною і для інших університетів. Так, у 1875 р. в Харківському університеті дворянами було 43% студентів, дітьми духовенства 37% і 20% належали до інших станів, у Новоросійському університеті це співвідношення становило відповідно 27,5%, 55,5% і 17,5%. У 1885 р. в Харківському університеті питома вага дворян зменшилась до 41,65%, духовенства до 8,23%, а частка різночинців зросла до 50,12%. У Новоросійському університеті цей показник дорівнював відповідно 38,95%, 12% та 49,1% [90, с.39, 45; 92, с.29; 173, с. 174-175; 241, с.23, 31; 262, с.70, 71, 199].

Саме принцип всестановості освіти К.П. Победоносцев у листі царю відразу після розкриття замаху О. Ульянова (1887 р.) визначав головною причиною неблагополуччя. Він уважав цей принцип хибним, невластивим російському побуту, бо відрив юнака від звичного середовища спонукав його до фантазій, мрій та невідповідних претензій. Тому уряд намагався регулювати цей процес. У 1884 та 1887 рр. міністерство народної освіти спробувало провести другу контрреформу середньої школи, ставлячи за мету законодавче закріплення станових принципів організації гімназій. Ще в 1883 р. попечитель Харківського начального округу М. Максимович у доповіді міністру вказував на надто легкий доступ до гімназій дітей з нижчих класів. Ця думка в міністерських колах була визнана як така, що “заслуговує на увагу”. Водночас, як зазначалося, було запроєктовано перетворення реальних училищ на загальноосвітню школу для підготовки фахівців із середньо-технічною освітою. Але уряд так і не зважився на такі радикальні заходи. У підсумку, запланована контрреформа вилася в низку циркулярів, розроблених освітнім відомством у 1884—1887 рр. і спрямованих на відновлення станових принципів освіти [31, с.74; 45, с.319; 77, с.354-355; 173, с.32].

Одним із шляхів стала спроба фільтрувати склад майбутнього студентства ще на етапі гімназій, де з кожним роком зростала кількість різночинців. На зміну соціального складу середньої школи, зокрема, був спрямований циркуляр І.Д. Деянова 1887 р.,

відомий під назвою “циркуляра про кухаркиних дітей” (діти кучерів, лакеїв, кухарів, праль, дрібних крамарів та інших “ганебних професій”). Обговорювалася навіть можливість заборони вступу до гімназій дітям купців нижче 2-ї гільдії. З цією ж метою були закриті підготовчі класи до гімназій. У тому ж році заборонявся вступ до університету тим, кому школа не дала позитивного відгуку про їх “напрямок думок”. З 1887 р. запроваджується обмежувальна процентна норма прийому євреїв у середні та вищі навчальні заклади: 10% у 15 губерніях так званої межі осілости, 5% поза нею і 3% у столицях. Однак у розглядуваний період цієї норми не завжди дотримувались. Так, у Харківському університеті в 1894 р. навчалася 26,3% євреїв, а в реальних училищах Одеського навчального округу 13% [66, с.18; 77, с.133, 334, 348-350; 163, с. 360-361; 146, с.338].

У 90-х рр. XIX ст. уряд намагався зберегти ці соціальні орієнтації освітньої політики. Унаслідок цього загальна чисельність учнів гімназій у 1894 р. порівняно з 1881 р., незважаючи на зростання кількості гімназій до 167, скоротилася з 66,7 до 62,8 тис., а частка дітей дворян зросла з 47,5% до 56,3%. Цей процес був характерний і для України, де в 1895 р. в 62 гімназіях і 23 прогімназіях навчалася 18,8 тис. учнів. Питання про одокорінну реформу гімназій постало знову через десять років (у 1899 р.) під впливом сильного економічного зростання Росії в середині 90-х рр. [60, с.49; 146, с.339-340; 173, с.35].

Однак повернути університети до дореформеного часу не вдалося, хоча, внаслідок обмеження асигнувань, знизилися темпи розвитку університетської освіти та наукових досліджень. Водночас уряд не міг не враховувати зростання потреби у фахівцях у зв'язку з бурхливим розвитком країни в пореформений час. Поступово збільшувалося загальне фінансування вищої школи, яке в 1894 р. досягло 4 544 тис. крб., хоча відносні витрати в розрахунку на одного студента зменшилися з 385 крб. у 1880 р. до 318 крб. у 1894 р. Основними фінансовими джерелами діяльності вузів наприкінці століття були: державна підтримка (77%), відсотки з капіталу (6%), плата студентів (13%), допомоги (4%) [17, с.14].

Якщо в 1838 р. в університетах і ліцеях Російської імперії навчалася 2 843 студенти, у 1856 р. — 4 482, то в 1898 р. — вже 16 204 осіб. Збільшувався контингент студентів і в українських університетах: з близько 1 200 у 1865 р. до понад 4 тис. у середині 90-х рр. Як приклад можна навести Харківський університет, у якому в 1835 р. було 263 студенти, у 1861 — 533, а в 1899 р. — 1 387. Тільки за 1861—1899 рр. Київський, Харківський та Новоросійський університети закінчило близько 12 тис. осіб, хоча відсів був досить значним, скажімо у Ново-

російському університеті дипломи отримало лише 60% вступників. Серед їх випускників можна назвати багато відомих імен: математик О.Ю. Шмідт, біохімік О.М. Бах, письменник М.П. Старицький, композитор М.В. Лисенко (Київський університет), математик М.В. Остроградський, біолог І.І. Мечніков (Харківський університет), М.Ф. Гамалія, Д.К. Заболотний, О.О. Богомолець (Новоросійський університет) та ін. [92, с.29; 95, с.588; 103, с.147; 173, с.379-380; 204, с.154, 156, 159; 251, с.15; 261, с.16].

У пореформений час українські університети перетворилися на значні наукові центри, в яких сформувалися оригінальні наукові школи. Так, у Київському університеті працювали такі видатні вчені, як засновники київських шкіл експериментальної фізики М.П. Авенаріус, порівняльної ембріології О.О. Ковалевський та органічної хімії П.П. Алексеев, історики В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов та В.С. Іконніков, економісти М.І. Зібер та М.Х. Бунге, правник М.В. Владимирський-Буданов, творець теорії походження метеорних потоків з комет Ф.О. Бредіхін та ін. Харківському університету принесли визнання академік М.М. Бекетов, математики В.А. Стеклов і О.М. Ляпунов, філолог О.О. Потєбня, літературознавець М.Ф. Сумцов, історик Д.І. Багалій. У Новоросійському університеті працювали так визначні науковці, як І.І. Мечніков, І.М. Сеченов, О.О. Ковалевський тощо. Як характеристику можна навести приклад М.Х. Бунге. Коли у 1858 р. М.І. Пирогов став попечителем Київського навчального округу, то за його наполяганням у травні 1859 р. 35-річний професор М.Х. Бунге зайняв посаду ректора Київського університету [96, с.492; 173, с.380; 204, с.154, 157, 158; 206, с.189].

Тобто у 80—90-х рр. ХІХ ст. університети продовжували розвиватися, хоча слід підкреслити, що темпи розширення вищої спеціальної освіти були вищими. Це було пов'язане зі зростанням у повсякденному житті пореформеної Росії ваги природничої і технічної освіти. Промислова революція, суттєвою рисою якої став перехід від мануфактурного до промислово-заводського виробництва, викликала стрімке зростання потреб у вузькопрофільних спеціалістах з професійною освітою. Хоча уряд відчував небезпеку від поширення природничо-наукової орієнтації знання і, за міністерства Д.А. Толстого та І.Д. Делянова, намагався посилити класичний напрям за рахунок реального, потреби розвитку промисловості вимагали надання системі вищої освіти нових характерних рис. Мова, насамперед, ішла про перехід до обслуговування вищою школою потреб виробництва. До певної міри теоретичну базу подібних змін створив позитивізм — як базова філософська концепція в європейському інтелектуальному просторі другої

половини XIX ст. Будучи переконаними в принциповій пріоритетності наукового знання серед усіх можливих форм пізнання, представники позитивізму відстоювали необхідність природничо-наукової освіти як найбільш “корисної” для забезпечення безпосередніх потреб окремої особистості, для розвитку її активності та суспільної значущості [122, с.18-20; 195, с.450].

Першим пропагандистом позитивізму в Росії став нащадок старшинського роду з Полтавщини військовий інженер В.В. Лесевич (1837—1905), книга якого “Досвід критичного дослідження позитивної філософії” (1877) вперше ознайомила російську публіку з поглядами О. Конта [195, с.448]. Він та його послідовники обґрунтовували необхідність розширення мережі вищих технічних навчальних закладів. Так, російський позитивіст Н.Я. Грот, редактор журналу “Філософія і психологія” писав: “Тільки тоді Росія буде по-справжньому великою державою, коли до її сильного матеріального зростання додасться співрозмірний внутрішній розвиток” [151, с.87]. Це знаходило підтримку і у багатьох представників російської бюрократії, не кажучи вже про промислові кола.

Тому, якщо у першій половині XIX ст. підготовка висококваліфікованих технічних кадрів була зосереджена переважно в Петербурзі, де діяли Гірничий і Практичний технологічний інститути, Інститут інженерів шляхів сполучень, Будівельне училище (з 1864 р. Інститут цивільних інженерів), забезпечуючи мінімальні потреби у фахівцях з вищою освітою на початку промислового перевороту в 30—40-х рр., у пореформений час виникає низка нових вищих спеціальних навчальних закладів і в провінції, в тому числі в Україні.

Першим таким закладом став Харківський ветеринарний інститут, відкритий 1873 р. на базі вищого ветеринарного училища, яке існувало з 1851 р. Він, разом з аналогічними інститутами у Варшаві, Дерпті і Казані, був прирівнений за статусом до університетів. Термін навчання встановлювався чотири роки, інститут підпорядковувався міністерству народної освіти і попечителю Харківського навчального округу. Відкриття інституту в Харкові обумовлювалося великими масштабами скотарства в Україні, розвиток якого активно підтримував уряд. Так, кількість мериносів на Півдні у 1860 р. зростає до величезного стада у 7 млн голів. Протягом 30—50-х рр. експорт вовни становив 7,8 млн пудів на суму 126 млн крб., або більше ніж половина загальноросійського експорту. Українські губернії були й основним постачальником м'яса за кордон. Але навіть у 90-ті рр. у ньому навчалася трохи більше 200 студентів, хоча на 1 ветлікаря припадала територія в 5 тис. км кв. з поголів'ям коней і великої

рогатої худоби до 50 тис. Водночас, незважаючи на багаторазові ініціативи громадськості, особливо Півдня України, де інтенсивно розвивалося сільське господарство, до 1917 р. так і не був створений в Україні сільськогосподарський інститут, хоча в 1914 р. на кожного місцевого агрономічного працівника приходилось у середньому в Росії майже по 15 тис. осіб і по 11 тис. десятин посівних площ [35, с.27; 95, с.590; 96, с.359, 366; 173, с.180; 221, с.15-26, 19-20; 237, с.265].

У пореформений час у зв'язку з розвитком промисловості, коли в Україні виникло декілька десятків тільки машинобудівних заводів, товарна продукція яких з 1876 до 1890 р. зростає більше ніж у 8 разів, а за наступні чотири роки — ще у 2,5 рази, виявився гострий дефіцит інженерних кадрів. У 1892 р. з 27 132 керівників російських фабрик і заводів лише 2 076 (8%) мали технічну освіту, а вищу спеціальну — менше ніж 1%. При цьому до 30% інженерно-технічних працівників були іноземці. Петербурзький технологічний інститут не в змозі був забезпечити необхідні обсяги підготовки, тому на початку 70-х рр. він ставить питання про відкриття технологічного інституту в Харкові. Міністерство фінансів розробило відповідний проект і розпочало будівництво, яке загальмувалося із-за російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Інститут розпочав діяльність лише в 1885 р. Навчальний курс на двох факультетах — механічному та хімічному — був розрахований на 5 років [221, с.13, 16-17; 237, с.238, 245; 262, с.43].

Бурхливий розвиток цукрової промисловості (за 60—90-ті рр. її продукція зростає в 14 разів і сягає майже 90% загальноросійського виробництва) також поставив на порядок денний організацію підготовки кадрів. Цукрозаводчики в 1880 р. висловили пропозицію про створення технічного навчального закладу в Києві і відкрили для цього підписку зі збирання коштів. Ідею підтримав Київський біржовий комітет, виділивши 75 тис. крб., і міська дума, надавши 300 тис. крб. Урядове рішення про відкриття середнього механіко-і хіміко-технічного училища було прийнято тільки в середині 90-х рр., після того як зібрали 1 млн крб. Але в цей час С.Ю. Вітте ініціював створення в Росії нового типу вищих навчальних закладів — політехнічних інститутів. Тому міністерство народної освіти вирішило відкрити в Києві, поруч з Петербургом і Варшавою, політехнічний інститут з чотирма відділеннями: технологічним, шляхів сполучень, сільського господарства і лісництва. Коли в листопаді 1896 р., на спеціальній нараді громадськості Києва, було вирішено заснувати вищий навчальний заклад, то необхідна сума (близько 3 млн крб.) надійшла від приватних пожертвувань, у тому числі 150 тис. від Н.А. Терещенка, 100 тис. крб. від Л.І. Бродського і т. д. Так Київський політехнічний інститут став закладом,

який єдиний в Україні готував фахівців не тільки для цукрової промисловості, але й для сільського господарства в цілому, він випустив в дожовтневий період 200 агрономів [26, т.2., с.255, 258; 96, с.453; 221, с.18, 21; 230, с.16; 237, с.243].

70—80-ті рр. характеризувалися безперервним зростом вугільної та залізорудної промисловості, що обумовило швидке формування Донецько-Придніпровського гірничопромислового району. Переломними в розвитку металургійної промисловості стали 80—90-ті роки XIX ст. Тоді на території Катеринославської та Херсонської губерній виникло 17 великих на той час металургійних заводів. Промислове піднесення 90-х рр., яке виявилось в помітному прогресі обробної промисловості, розвиток залізничного транспорту і збільшення обсягів перевезень, початок промислової експлуатації багатого і високоякісного залізорудного родовища в Криворізькому басейні, посилення протекціоністської політики уряду, успіхи в геологічному дослідженні Донецького кряжу, початок утворення броненосного флоту на Чорному морі — все це створювало сприятливі умови для розвитку важкої індустрії, зокрема вугільної і залізорудної промисловості [121, с.12; 237, с.244].

Швидке зростання гірничопромислових підприємств знаменувало початок нового етапу в розвитку спеціальної гірничої освіти в Україні. Питання про посилення попиту на спеціальну технічну освіту і можливі шляхи його задоволення почали обговорюватися в російській пресі наприкінці 1895 р. Висловлювалися різні думки: про відкриття в Харкові, який у пореформений час вважався центром важкої індустрії Півдня, або окремого гірничого інституту, або гірничого відділення в технологічному інституті, про розширення підготовки в гірничому інституті в Петербурзі. Зокрема, прихильником створення гірничого факультету в Харківському технологічному інституті та середнього гірничого технічного навчального закладу в Катеринославі була постійно діюча контора залізозаводчиків. У тому ж 1896 р. до Державної ради звернулися вчені Харкова, нагадуючи, що гірниче відділення передбачалося ще проектом організації Харківського технологічного інституту, яке не було відкрите тільки внаслідок зародкового стану гірничої промисловості на Півдні. Харківська міська дума виділила для організації відділення 30 тис. крб. та 10 десятин землі [58, с.7-8; 121, с.49; 221, с.21-23].

Вищий гірничий навчальний заклад було вирішено відкрити в Катеринославі. Це стало можливим завдяки зусиллям місцевої влади і громадськості. Як тільки стало відомо про плани уряду щодо відкриття на Півдні нового технічного вищого навчального закладу міська дума вже на початку 1896 р. звернулася з клопотанням про заснування гірничого вузу в Катеринославі, виділивши під

його будівництво ділянку землі й асигнувавши 200 тис. крб. Восени на користь Катеринослава висловився й XXI з'їзд гірничо-промисловців Півдня Росії, який повідомив про асигнування на користь нового закладу 100 тис. крб. У січні 1897 р. до цього почину приєдналася губернська земська управа. Пізніше, у 1899 р., XXIV з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії попросив в уряді згоду “знімати 4 копійки повагонного збору з руди і флюсів протягом 4-х років на користь майбутнього гірничого навчального закладу”. Таким чином було зібрано і виділено 232 826 крб. і, крім того, пожертвовано 450 тис. крб. [89, с.20; 221, с.22].

Пропозицію про створення навчального закладу в Катеринославі в 1897 р. підтримала міжвідомча нарада при міністерстві землеробства і державного майна з представників міністерств фінансів, народної освіти, землеробства і державного майна, шляхів сполучень, а також гірничого відомства і приватної гірничої промисловості. Уряд тоді вів пошук нових форм організації вищих технічних навчальних закладів, менш обтяжливих, ніж існуючі, для казни, які прискорювали процес інженерної підготовки. За зразком гірничих шкіл у Франції (Сент-Етьєн) та Німеччині (Фрайберзька і Клаустальська гірничі академії), де протягом трьох років готували гірничих спеціалістів, комісією при гірничому департаменті міністерства у 1898 р. був розроблений статут “Вищого гірничого училища, облаштованого за особливим типом, що значно відрізняється від Гірничого інституту”, затверджений Миколою II 4 червня 1899 р. За статутом училище мало готувати гірничих техніків-практиків на двох факультетах — гірничому і гірничо-заводському — з терміном навчання 3,5 роки, причому практичні заняття на рудниках і заводах у сукупності становили один рік [58, с.8, 12-14; 173, с.132; 221, с.22-23].

Перевантаженість програми не давала змоги забезпечити високий рівень підготовки техніків-гірників, викликала значний відсів студентів. Так, із 77 студентів першого прийому до третього курсу дійшло лише 25. Тому в 1901 р. викладачі училища виступили з пропозицією продовжити термін навчання до чотирьох років з присвоєнням випускникам звання інженера. Вона була затверджена Державною радою в 1903 р. Але, хоча випускники тепер і отримували звання рудничного інженера та інженера-металурга, диплом училища не прирівнювався до диплома Петербурзького гірничого інституту. Лише після обов'язкової дворічної відработки на гірничопромислових підприємствах випускники отримували право на здачу спеціального екзамену в Петербурзькому гірничому інституті для присвоєння звання “гірничого інженера”. Тому випускники КВГУ програвали в посаді та оплаті праці, “скороспілих” інженерів не дуже охоче брали на

виробництві. Уряд визнав неперспективність новацій зі створенням “напіввищих” навчальних закладів і в 1912 р. Державна рада затвердила перетворення Катеринославського вищого гірничого училища на Катеринославський гірничий інститут, аналогічний за статусом Петербурзькому [58, с.13, 16, 29; 173, с.132; 221, с.23-24, 37].

До слабких сторін розвитку вищої технічної школи слід віднести те, що управління нею традиційно було розпорошено між різними відомствами: міністерством народної освіти, землеробства і державного майна, внутрішніх справ, шляхів сполучень тощо. Наприкінці XIX ст. вищі навчальні заклади мали 12 міністерств і відомств. Така децентралізація керівництва призводила до відсутності єдиної системи в підготовці фахівців, вищі технічні навчальні заклади не мали єдиного статуту, їх структура та організація роботи були дуже різноманітними. Міністерству народної освіти не вдавалося уникати міжвідомчих конфліктів навколо вузів і чітко проводити єдину державну освітню політику [84, с.208; 173, с.176-177].

Відносно менше уваги уряд приділяв розвитку в цей період жіночої освіти, хоча вона теж зазнала реформувань. У травні 1870 р. міністерство народної освіти видало “Положення про жіночі гімназії і прогімназії відомства Міністерства народної освіти”, за яким жіночі училища першого розряду перетворювалися на семирічні гімназії, а училища другого розряду — на трикласні прогімназії. При жіночих гімназіях відкривався восьмий спеціальний педагогічний клас, яких призначався для підготовки домашніх учительок та домашніх виховательок. “Положення” 1870 р. різко обмежувало ініціативу громадськості. Повноваження піклувальної ради зводилися лише до пошуку матеріальних засобів і спостереження за господарською стороною. Педагогічна рада позбавлялася права визначати обсяги викладання кожного предмета і затверджувати підручники й посібники. Усе це перейшло до відання міністерства [70, с. 209; 173, с.131-134].

Перша жіноча гімназія в Україні, відома під назвою Фундуклівської, була заснована в Києві у 1859 р. Свою назву отримала за ім'ям губернатора І.І. Фундуклея, який доклав багато зусиль для її відкриття і пожертвував на гімназію власне приміщення. У 1866 р. в ній навчалося вже понад 500 учениць. Серед перших жіночих гімназій виділялись Полтавська, відкрита в 1860 р., та Чернігівська, заснована в 1865 р. У 1890 р. в Україні існувало 49 міністерських жіночих гімназій (у Харківському навчальному окрузі — 19, Одеському — 17 і Київському — 13), до кінця століття їх чисельність зросла до 76. Якщо в маріїнських гімназіях платня за навчання становила від 30 до 100 крб. на рік, то в міністерських

вона була значно поміркованішою — від 10 до 30 крб. Плата за навчання була одним з основних джерел фінансування гімназій. На рубежі століть на неї припадало 41,4% витрат жіночих гімназій, 11,4% становила допомога з державного казначейства, ще 10,2% — допомога від органів міського і земського самоврядування, 7% — припадало на пожертвування приватних осіб і 9,4% — на відсотки з капіталів тощо [1, с.36; 133, с.338; 138, с.48-52; 204, с.144].

У другій половині XIX ст. закладаються основи вищої освіти для жінок. На початку 50-х рр. XIX ст. професура Харківського університету не раз порушувала питання про права жінок на вищу освіту. Його клопотання про це перед міністерством народної освіти було підтримане Київським, а потім Казанським університетами. Коли в 1861 р. у зв'язку з переглядом університетського статуту міністерство поставило на обговорення питання про офіційний допуск жінок до слухання курсів в університеті і надання їм права тримати іспити на вчені ступені, тільки Московський і Дерптський університети виступили проти. Ця позиція, як зазначалося, була закріплена Статутом 1863 р. Наприкінці 60-х рр. викристалізовується, підтримана урядом, думка про жіночі курси. Цю ідею висловила в 1867 р. на з'їзді природодослідників у Петербурзі Є.І. Конрад, колишня редактор журналу "Неделя". У своїй мотивованій записці вона обгрунтувала необхідність створення курсів для жінок за предметами історико-філологічних та фізико-математичних наук. Ідею підтримали професори Петербурзького університету. Уряд, стурбований масовим від'їздом жінок на навчання за кордон, у 1872 р. створив спеціальну комісію, яка теж прийшла до висновку про необхідність створення вищих жіночих навчальних закладів із суворо визначеним і закінченим курсом. Тим більше, що постановою від 14 січня 1871 р. жінки були допущені на службу до громадських і урядових установ [59, с.48; 79, с.26; 173, с.182-183; 204, с.151].

Наслідком став дозвіл у 1872 р. на створення у вигляді досліду на чотири роки Московських вищих жіночих курсів В.І. Гер'є. У 1876 р. спеціальним указом дозволялося відкривати аналогічні приватні двірчі вищі жіночі курси і в інших університетських містах, але слухачки цих курсів не отримували ніяких прав і переваг. У 1879 р. міністерство народної освіти дозволило збільшити термін навчання на них до трьох, а в 1881 р. — до чотирьох років. У 1876 р. були засновані Казанські, а в 1878 р. Київські і Петербурзькі вищі жіночі курси. На них приймалися випускниці жіночих гімназій та інститутів зі званням домашньої вчительки [53, с.211; 173, с.184-185].

Однак у 1886 р. нарада міністерства народної освіти та внутрішніх справ під головуванням І.Д. Делянова дійшла висновку

про необхідність припинення їх діяльності у зв'язку з участю багатьох слухачок у революційному русі. У травні 1886 р. Олександр III погодився з пропозицією міністра припинити прийом на курси до вироблення “Положення” про них. У 1889 р. Київські вищі жіночі курси припинили своє існування до початку ХХ ст. Офіційно вищі жіночі курси відновили свою діяльність за рішенням Державної ради 1900 р., прийнятим з ініціативи міністра народної освіти Н.П. Боголепова [133, с.344; 176, с.105; 203, с. 627-628].

В умовах змін урядового курсу у сфері освіти в 1882 р. приймається рішення про перегляд статутів духовних навчальних закладів. Підготовлений до кінця наступного року “Статут православних духовних академій” був затверджений Олександром III 20 квітня 1884 р. Основним завданням академій, як підкреслює В.А. Федоров, стає не стільки наукова освіта майбутнього духовенства, скільки підготовка політично і конфесійно благонадійного церковно-адміністративного персоналу, який мав поставляти кадри для духовних навчальних закладів нижчої ланки. Статут відміняв виборність ректорів та інспекторів, які знову стали призначатися Синодом. Оскільки за статутом ректор звільнявся від обов'язків професора, то це відкривало шлях на цю посаду особам, стороннім від професорського складу академії. Ректорами стали призначатися лише ченці, які мали вчені ступені. Кандидати на викладацькі вакансії не обиралися, а подавалися єпархіальним архієреєм і затверджувалися Синодом. Суттєво звужувалась компетенція академічних рад і посилювалась їх залежність від єпархіальних архієреїв. 22 серпня 1882 р. був затверджений новий статут духовних семінарій, на засадах якого відбулось реформування дев'яти духовних семінарій українських єпархій. У них відмінялась виборність ректорів та інспекторів, до навчальної програми вводились нові богословські предмети та ін. [93, с.244; 213, с.281; 247, с.82].

Зазнали змін також школи німецьких колоністів і єврейські школи. У німецьких поселеннях на території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній у другій половині ХІХ ст. продовжували діяти два основних типи навчальних закладів: конфесійні восьмирічні початкові школи та чотирикласні центральні училища, орієнтовані на підготовку вчителів для сільських шкіл, волосних писарів, а також кістерів (помічників пастора). Їх мережа постійно зростала: якщо в 1841 р. в колоніях дев'яти округів нараховувалось 189 шкіл, в яких навчалось 9 766 учнів, то в 1897 р. тільки в Херсонській губернії діяло 136 початкових шкіл з 10 969 учнями. Крім того, 3 388 учнів навчалися в 49 приватних міських та церковних школах. Відомий дореволю-

ційний історик освіти С.І. Миропольський відзначав, що в пореформений час у Херсонській губернії в німців-колоністів за обов'язкового навчання школи відвідувало 11% населення, у той час як серед українського населення тільки 5%. Витрати на школу при цьому становили відповідно по 400 і 65 крб. [150, с.250-251; 172, с.150-151; 252, с.30].

Що стосується Катеринославської губернії, то 1855 р. у німецьких колоніях, розташованих на її території, діяло 52 навчальних заклади, які налічували 4 152 учнів (2 195 хлопчиків та 1 957 дівчат). Для порівняння: у 5 парафіяльних училищах і 5 нижчих відділеннях повітових училищ навчалось 474 учні, в тому числі 463 хлопчики та 11 дівчат. Півстоліття по тому, на 1 січня 1905 р., в губернії діяло 3 центральні училища, 148 початкових шкіл та 27 шкіл грамоти, в яких навчалось 7 988 учнів. Наприкінці ХІХ ст. діяло також 62 приватні школи. За сприяння М.І. Пирогова, під час його перебування попечителем Одеського навчального округу (1856—1858), в іноземних колоніях Катеринославської губернії було відкрито 27 недільних шкіл [13, с.68-69; 39, с.246; 168, с.76].

У зв'язку з широким розвитком освіти в колоніях і зростанням потреби у вчителів значно збільшується кількість центральних училищ. Крім трьох, заснованих у першій половині ХІХ ст., відкривається ще 13 училищ, в яких навчалось 1 362 учні. Найкраще підготовка вчителів була поставлена в Хортицькому училищі, де був відкритий спеціальний педагогічний клас з дворічним курсом навчання [172, с.156; 168, с.129].

Загальні реформи торкнулися і шкіл німецьких поселенців, хоча вони, особливо меноніти, які складали основну масу переселенців у Катеринославській і Херсонській губерніях, сприймали будь-яке втручання влади, навіть надання субсидій на розведення тонкорунних овець, як посягання на їх релігійну свободу. Тим більш уважно, побоюючись уніфікації і втрати етнічної самобутності, вони стежили за тим, щоб шкільна справа не потрапила під нагляд уряду. Коли в 1865 р. Катеринославське губернське земство запропонувало німецьким громадам взяти участь у шкільній справі, виділяючи кошти на влаштування народних шкіл в їх селищах, то пропозиція не зустріла підтримки. Улітку 1868 р. на з'їзді представників усіх колоністських спільнот Півдня України в Одесі були обговорені заходи щодо поліпшення шкільної освіти колоністів. Серед багатьох інших обговорювалося і питання про розширення світських засад у системі навчання [13, с.68; 141, с.99; 172, с.150, 156].

Проте центральні училища та початкові школи трьох губерній були передані у відання міністерства народної освіти, хоча

зберігалося право контролю духовенства за релігійною освітою юнацтва. Відповідно до постанови міністерства народної освіти “Про заходи щодо освіти іноземців-християн” від 26 березня 1870 р. встановлювався нагляд за школами з боку інспекторів народних училищ, а з 1874 р. — губернських дирекцій народних училищ. Хоча навіть після скасування у 1881 р. самоврядування в німецьких колоніях більшість шкіл зберігала свій традиційний тип, що сприяло збереженню національної ідентичності німецької діаспори в Україні [172, с.147 ; 252, с.29-30].

На початку 60-х рр. існувало 105 єврейських казенних училищ 1-го та 2-го розрядів. У зв’язку з перетворенням повітових училищ на міські за Положенням 1872 р. міністерство вирішило реорганізувати також єврейські училища 1-го та 2-го розрядів на одно- та двокласні училища типу міських училищ. Положення про них було затверджене 16 березня 1873 р. Їх відкриття дозволяло міністерство народної освіти, а всіх інших — попечитель навчального округу. Мовою викладання була російська. Викладачі призначалися навчальним відомством, але в приватних та громадських училищах засновникам надавалося право рекомендувати кандидатів. В одно- та двокласних училищах за Положенням 1873 р. вчителями призначалися виключно особи, які закінчили курс у єврейському вчительському інституті, або особи християнського віросповідання, які мали право викладати в міських училищах. В усіх інших училищах для права викладання достатньо було мати свідоцтво на звання народного вчителя. Вчителі одно- та двокласних училищ з християн користувалися всіма правами державної служби, будучи прирівнюваними до вчителів міських училищ [2, с.114; 145, с.86; 244, с.45-47].

Уряд посилював контроль за домашніми вчителями — мелаamedaми: з 12 472 мелаamedів, які навчали в 1847 р., через 10 років можна було нарахувати лише 2 197, що отримали свідоцтво. Всі інші зажадали перейти на нелегальний стан. Закон 1893 р. надав права мелаamedів кожному, хто забажає, без жодних іспитів, освітнього цензу та програми [145, с.141; 213, с.346]. “Мало-помалу майже всі талмуд-тори і єшибати перетворилися у загальноосвітні російські училища для єврейського населення, — зазначав В.І. Фармаковський, — лише з більш або менш посиленням викладанням єврейського закону віри.” Русифікації не піддалися тільки хедери, які зберегли свій дореформений характер [244, с.46].

Кримські татари мали свою систему шкіл, яка складалася з двох типів навчальних закладів — мектебе і медресе. Головні школи — медресе — із семирічним терміном навчання готували духовенство — муфтіїв і кадї-сікерів, вони утримувалися за рахунок прибутків з вакуфій, тобто маєтностей мечетей. Нижчі школи —

мектебе — обслуговували дітей віком від 6 до 15 років. У татарських школах російська мова не вивчалася, оскільки татари вважали, що це може потягнути за собою спроби уряду повернути їх до християнства, а головне — запровадити для них військову повинність. У березні 1870 р. міністерство народної освіти видало постанову “Про заходи щодо освіти татар-магометан”, в якому наголошувалося на можливості створення 15 початкових училищ за достатньої кількості осіб, що володіють російською мовою. Витрати на їх утримання покладалися на місцеві громади. Водночас в училищах вводилися підготовчі класи з метою навчання російській мові, російські класи ставали обов’язковою складовою мектебе і медресе. Більш того, відкриття нових татарських навчальних закладів було можливим лише за умови наявності вчителя російської мови [213, с.346; 252, с.30].

Друга половина XIX ст. позначилася активним розвитком комерційної освіти. У середині 90-х рр. комерційні навчальні заклади з міністерства народної освіти були передані в підпорядкування міністерства фінансів, де в департаменті торгівлі було створено відділ комерційної освіти. Міністр фінансів С.Ю. Вітте провів у 1896 р. через Державну раду Положення про комерційні училища. Слід зазначити, що урядові закони від 15 квітня 1896 р. та 10 червня 1900 р. знаменували важливі зміни усієї комерційної освіти, передбачаючи створення п’яти типів комерційних закладів: вищих (комерційні інститути і вищі комерційні курси), середніх (комерційні училища), нижчих (торгівельні школи), торговельних класів і курсів комерційних знань. Так з’явився новий тип навчальних закладів — комерційні училища, які даючи хорошу підготовку в галузі спеціальних наук (на які відводилось 5—6% навчального часу), у той самий час краще, ніж будь-яка інша середня школа (гімназії, реальні училища) виконували завдання загальної середньої освіти [26, т.2, с.254-255; 123, с.247; 146, с.382].

Перше комерційне училище було засноване в Одесі загальними зборами купецтва ще наприкінці 40-х рр. За статутом 1861 р. воно мало тільки чотири спеціальні класи, тому від вступників вимагалось закінчення чотирьох класів гімназії. Курс включав переважно спеціальні комерційні предмети. У 1869 р. міністерство народної освіти затвердило новий статут, за яким училище перетворювалось на шестикласне, причому чотири класи були загальноосвітні і тільки два старших — спеціальні. Випускникам училища надавались ті самі пільги і переваги, що й випускникам класичних гімназій. Усього наприкінці XIX ст. в Україні діяло 17 комерційних училищ [123, с.244; 174, с.317; 233, с.117-120].

Контрреформи 80-х рр. захопили і військово-навчальні заклади: навчання в них було визнано надто ліберальним, яке не

відповідає вимогам військової служби. Уже через декілька років після їх створення Д.А. Толстой почав вимагати відміни у військових гімназіях реальної освіти і введення програм класичних гімназій. Після відставки Д.О. Мілютіна з посади військового міністра в 1882 р. військові гімназії були знову реорганізовані в кадетські корпуси. Інші навчальні заклади, створені в ході мілютинської реформи професійної військової освіти, продовжували існувати. Зокрема, значним авторитетом користувалося Єлисаветградське юнкерське кавалерійське училище, особливо за командування ним випускника Київської Володимирської військової гімназії, полковника О.В. Самсонова. У 1902 р. училищу було підвищено рівень акредитації і воно стало другим за значенням (після столичного Миколаївського) кавалерійським училищем Російської імперії [52, с.210-211; 173, с.139-140, 146].

Слід підкреслити, що в ході військової реформи 1874 р. були встановлені значні пільги за освітою: для випускників вищих навчальних закладів строк служби скорочувався до 6 місяців, для випускників гімназій — до 1,5 роки, міських училищ — до 3-х років і для тих, хто закінчив початкову школу — до 4-х років (на відміну від установленого для інших 6-річного строку служби в армії і 7-річного на флоті). Випускники кадетських корпусів після успішного закінчення навчання отримували документ про середню освіту і право вступу до військових училищ без екзаменів. Якщо вони не хотіли ставати офіцерами, то відбували військову повинність за першим розрядом або за жеребом, з пільгою за освітою (нарівні з особами, які отримали дипломи цивільного вузу). Кадети, непридатні до військової служби за станом здоров'я, отримували чин XIV класу [86, с.160-161; 206, с.134].

Таким чином, пореформений період характеризувався суттєвим прогресом у розвитку освіти. На кінець XIX ст. в Україні діяло дев'ять вищих навчальних закладів (із 52, які існували в Росії), близько 100 середніх навчальних закладів для чоловіків і 85 для жінок, 40 прогімназій, 146 міських і повітових училищ, 16 798 початкових шкіл, кількість яких порівняно з 1856 р. збільшилась у 12 разів, а також понад 110 професійних навчальних закладів, які готували фахівців для різних галузей народного господарства. Однак початковою освітою все ж було охоплено не більше ніж третина дітей шкільного віку. Одна школа припадала в середньому на 1 398 осіб. Для порівняння, у Гетьманщині згідно з Румянцевським описом у 1768 р. одна школа-дяківка припадала на 766 осіб. За всеросійським переписом 1897 р. грамотних в українських губерніях було 19,8%, але серед селян письменних було всього від 4 до 9,7% [17, с.14; 204, с.140-141,144].

5.3. Нові підходи до формування і реалізації державної освітньої політики в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

Для державної освітньої політики кінця ХІХ — початку ХХ ст. найбільш характерною рисою було балансування. Міністерство народної освіти, намагаючись не допустити докорінних перетворень, з одного боку, дозволяло різні нововведення, а з іншого — залишало незмінним офіційний курс на збереження багатьох архаїчних рис освіти. Про складне становище в галузі й глибину труднощів у реалізації такої політики свідчила міністерська “чехарда”. Якщо за попередні 100 років існування міністерства народної освіти на посаді міністра знаходилося 15 керівників, то з кінця ХІХ ст. до початку 1917 р., тобто менше, ніж за 20 років, на чолі освітнього відомства змінилося 10 міністрів: Н.П. Боголепов (1898—1901), генерал П.С. Ванновський (1901—1902), Г.Е. Зенгер (1902—1904), генерал В.Г. Глазов (1904—1905), граф І.І. Толстой (1905—1906), барон П.М. Кауфман (1906—1907), О.М. Шварц (1908—1910), Л.А. Кассо (1910—1914), граф П.М. Ігнат'єв (1914—1916), Н.К. Кульчинський (1917) [133, с.253].

Що стосується вищої освіти, то уряд фактично лише забезпечував мінімальну мережу вищих навчальних закладів. Якщо взяти розвиток їх мережі в динаміці, то протягом першої половини ХІХ ст. в Україні було створено два університети і Рішельєвський лицей, у другій половині століття до них додалися ще 5 вищих навчальних закладів: один ветеринарний (Харків), один історико-філологічний (Ніжин), три технічних (Південноросійський технологічний у Харкові, Київський політехнічний, Катеринославський гірничий) інститути, а на початку ХХ ст. не було засновано жодного вузу, якщо не рахувати евакуацію до Харкова в роки Першої світової війни інституту сільського господарства і лісівництва з Ново-Александрії Люблінської губернії. Таким чином, на території України на початку 1917 р. знаходилося 10 (15,4%) вищих державних навчальних закладів, включаючи Київську духовну академію, з 65, що існували на цей час в імперії, що свідчило, по-перше, про дуже велику сповільненість темпів розвитку вищої школи, а по-друге, про невідповідну процесам переходу до індустріального суспільства пропорцію у розвитку гуманітарної (50%) та спеціальної освіти (50%) [174, с.127; 204, с.325].

Це було відображенням загальної політики уряду і особисто Миколи П. Так, розглядаючи у квітні 1912 р. постанови Ради міністрів щодо мережі вищих навчальних закладів, він у своїй резолюції зазначив, що Росія потребує не університетів, а вищих спеціальних закладів, а *ще більше середніх технічних і*

сільськогосподарських шкіл (виділено мною — Л.П.) і це має сприйматися як керівна настанова [192, с.119].

Ці диспропорції значною мірою усували недержавні навчальні заклади, які за своїм статусом були громадськими і приватними установами. Початок упорядкованому процесу створення системи недержавних вищих навчальних закладів поклала затверджена Миколою II 3 грудня 1905 р. усепідданійша доповідь міністра народної освіти графа І.І. Ігнат'єва, яка дозволяла відкриття приватних курсів з програмою освіти вище середньої. У січні 1917 р. з 59 російських вищих навчальних закладів недержавного сектору в Україні було створено 17 (28,8%) [87, с.211; 174, с.127].

Найбільшу групу (13) серед них складали жіночі навчальні заклади, передусім вищі жіночі курси (ВЖК). Як зазначалося, перші такі курси діяли у Києві в 1878—1889 рр., але були закриті урядом. На початку ХХ ст. з ініціативи міністра народної освіти Н.П. Боголепова вони відновлюють свою роботу. Першими розпочали свою діяльність з 1903 р. Вищі жіночі педагогічні курси в Одесі, реорганізовані у 1906 р. у Вищі жіночі курси. Спочатку вони діяли у складі історико-філологічного і фізико-математичного відділень, з 1908 р. відкрилося юридичне, а з 1910 р. — медичне відділення. На початку 1910 р. тут навчалось близько 1,3 тис. слухачок. У 1906 р. були відновлені Київські вищі жіночі курси, на яких у 1909 р. на всіх відділеннях (історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і економічно-комерційному) навчалось 3 тис. слухачок, у тому числі приблизно третина на медичному відділенні. З 1907 р. почали діяти ВЖК у Харкові у складі трьох відділень — історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного, у 1916 р. вони були відкриті в Катеринославі. У тому ж році в Ніжині були засновані Вищі жіночі історико-філологічні курси. У 1905 р. у Києві були також відкриті вечірні вищі жіночі курси А.В. Жикуліної, спочатку як однорічні, а з 1907 р. з чотирирічним курсом у складі трьох відділень — історико-літературного, природничо-історичного та історико-економічного. Пізніше залишились тільки історико-філологічне та історичне відділення. У 1910 р. на курсах навчалось 88 студентів. У 1907 р. у Києві відкрився дворічний жіночий Фребелівський педагогічний інститут (з 1908 р. — трирічний). Педагогічні фребелівські курси з трирічним терміном навчання були відкриті і в Харкові. У Харкові з 1906 р. діяли приватні вищі жіночі курси Нев'яндт з трирічним курсом юридичних факультетів університетів [109, с. 29-30; 209, с.116; 213, с.448].

Наступну групу складали медичні жіночі курси, які діяли за програмами медичних факультетів університетів. Так, серед кращих

жіночих медичних навчальних закладів Росії був Київський жіночий медичний інститут, створений на базі медичного відділення ВЖК у 1908 р. з 5-річним терміном навчання. До нього приймалися випускниці жіночих гімназій та інститутів шляхетних дівчат, які зараховувалися без вступних іспитів. Від вступниць, які не досягли 21 року, і одружених жінок вимагалась письмова згода на навчання від батьків або чоловіка. Аналогічні інститути були відкриті також у Харкові (1909) та Одесі (1910), крім того, на Одеських вищих жіночих курсах з 1914 р. діяло хіміко-фармацевтичне відділення. Це становило половину аналогічних закладів Росії [87, с.225-226; 174, с.134-135; 213, с.448].

У 1906 р. у Києві з ініціативи професора М.В. Довнар-Запольського відкрились вищі жіночі комерційні курси, реорганізовані в травні 1908 р. на приватний Київський комерційний інститут. Це був новий тип вищого спеціального економічного навчального закладу, студенти якого протягом чотирьох років готувалися до торговельно-промислової, банківсько-страхової, кооперативної, громадської, адміністративної, комунально-муніципальної, зовнішньоторговельної (консульської), педагогічної діяльності. З цією метою у складі інституту були відкриті економічне та комерційно-технічне відділення. При ньому існували також залізничний, страховий, банківський, педагогічний та земсько-міський підвідділи. У 1913 р. в інституті навчалось майже 4 000 студентів, але він не міг прийняти усіх бажаючих. У 1911 р. клопотання про відкриття комерційного інституту подало купецтво Харкова, але міністерство відмовило, тому наступного року були засновані приватні вищі комерційні курси, реорганізація яких на комерційний інститут відбулась у 1915 р. Кількість студентів цього закладу була близько тисячі студентів [60, с.80-81; 109, с.30; 174, с.136; 221, с.24-25].

Цікавим за організаційними формами вищим навчальним закладом університетського типу був однофакультетний Новоросійський вищий міжнародний інститут в Одесі. Було відкрито також два приватних політехнічних інститути: один жіночий — у Харкові, а інший — єврейський Політехнічний інститут для чоловіків і жінок у складі електротехнічного та механічного відділень — у Катеринославі в 1917 р. У Харкові були відкриті Вищі жіночі сільськогосподарські курси. Під егідою громадських організацій знаходилась вища музична освіта. До складу Російського музичного товариства входили консерваторії у Києві (1912) та Одесі (1913), які готували в тому числі й учителів музики [133, с.355; 174, с.135-137; 213, с.449].

Тобто так звана “вільна” вища школа, яка виникла на початку ХХ ст., формувалась у професійно-диференційовану,

динамічну систему, яка за темпами випереджала державну. Вона посилила найбільш слабкі професійні ланки останньої (у тому числі педагогічної, медичної, технічної, сільськогосподарської), доповнила відсутні (економіка, музика), була більш здатною до організаційних і методичних новацій, заповнила соціальні пустоти у складі студентства державної вищої школи, штучно створені урядом. Проте практично всі 27 вищих навчальних закладів України, як державні, так і неурядові, в яких навчалось 35,2 тис. студентів, зосереджувалися лише в чотирьох містах. Зрозуміло, що неурядові заклади створювалися у великих центрах, де сконцентрувалися наукові сили, дослідницька база, академічні традиції, до того ж їх створення ініціювали переважно професори державних вузів, але інші регіони були відрізані від вищої школи [133, с. 355-356; 174, с.133; 139, с.283].

Щодо інших напрямів урядової політики у сфері вищої школи, то на початку ХХ ст. міністерство народної освіти головну увагу приділяло боротьбі з участю студентства в революційному русі і з цією метою то намагалося “закрутити гайки”, посиливши репресії проти професорсько-викладацького складу і студентів, як, наприклад, знаменита віддача в солдати 183-х студентів Київського університету, то йшло на поступки, щоб заспокоїти студентство. У період революції 1905—1907 рр. гостро ставилося питання про широку демократизацію освітньої системи, і уряд змушений був реагувати на ці вимоги. 27 серпня 1905 р. були опубліковані “Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти”, або, як називали його сучасники, указ про автономію університетів. “Тимчасові правила” надавали навчальним закладам певну автономію щодо попечителів округів і міністерства. Радам поверталось право обрання ректорів та їх помічників, а факультетським зборам — деканів і секретарів. Обрані посадові особи подавалися потім на затвердження. Спеціальний наказ міністра передписував провести вибори ректорів, їх помічників, деканів і секретарів у 1905 р. до початку занять у вищих навчальних закладах. Ректору ввірялось керівництво інспекцією свого закладу, що суттєво розширювало його владу. Розгляд у студентських справах ввірявся професорському дисциплінарному суду. Пізніше цей указ було фактично скасовано, і міністерство розробило проект нового університетського статуту, який мав замінити “Тимчасові правила”. Проект, що повторював основні положення Статуту 1884 р., Державна дума затвердила у 1910 р., але він був забраний міністерством до передачі його на розгляд Державної ради і так і не набув чинності [26, т.2, с.545; 84, с.214-215; 147, с.322].

Робилися в цей час і кроки щодо реорганізації навчального процесу, яка обговорювалася на проведених міністерством народної освіти нарадах професорів у 1902, 1905, 1906 рр. У контексті сучасної реформи вищої освіти значний інтерес являє позитивний і негативний досвід впровадження з 1906 р. у вищих навчальних закладах, передусім у народногосподарських і неурядових, замість курсової системи, яка панувала у ХІХ ст., предметної системи навчання, що передбачала складання студентами під керівництвом викладачів навчальних планів відповідно до власних схильностей та наукових інтересів, самостійну організацію студентами своїх занять, посилення їх самостійної роботи, підвищення ролі індивідуальних консультацій викладачів тощо [174, с.137-138].

Слід відзначити також намагання багатьох представників прогресивної професури, долаючи опір уряду, започаткувати створення українських кафедр і запровадити у вищій школі українознавчі курси. Так, у 1906 р. історико-філологічний факультет Київського університету звернувся до міністра народної освіти з клопотанням про заснування двох українських кафедр — історії і літератури. Міністерство відхилило ці клопотання, проте адміністрація пішла на деякі поступки і з 1907 р. професори А.М. Лобода та В.М. Перетц почали викладати історію нової української літератури і проводити практичні заняття з української літератури до ХІХ ст. Тоді ж читання українознавчих курсів розпочали професори М.Ф. Сумцов, М. Халанський та Д.І. Багалій у Харківському університеті і приват-доцент О.С. Грушевський у Новоросійському. Але ці курси читалися російською мовою, коли ж М.Ф. Сумцов перейшов на українську, то міністр П.М. Кауфман заявив, що використання під час викладання будь-якої іншої мови, крім державної, є справою незаконною, а тому недозвільною. Після наступу реакції міністерство заборонило їх викладання і російською мовою [109, с.28-29; 213, с.442-443].

Початок ХХ ст. позначився також спробами реформування середньої освіти. Як показало обговорення на нараді з питань середньої школи у міністерстві народної освіти у 1899 р. даних анкетного опитування професорів Московського університету та Московського вищого технічного училища рівень підготовки випускників середніх навчальних закладів був низький і не відповідав вимогам вищої школи. Як типові недоліки випускників гімназій визначались: нездатність до узагальнень, самостійних занять, невміння користуватися літературою, відсутність навичок спостерігати й аналізувати, недобросовісність і безвідповідальність у роботі тощо. Про недоліки в роботі гімназій та реальних училищ, незадоволеність ними педагогів і батьків учнів мова йшла і в знаменитому циркулярі міністра народної освіти Н.П. Боголепова

від 8 липня 1899 р. Як наслідок, майже кожний новий міністр від Н.П. Боголепова до П.М. Ігнат'єва створював комісії для підготовки проектів реформування середньої освіти [115, с.40; 174, с.16].

Основна сутність пропозицій громадськості зводилась до необхідності створення єдиної середньої школи, забезпечення її наступності з нижчою школою, удосконалення навчальних програм тощо. Проте консервативне крило, виразником ідей якого виступала “Рада об'єднаного дворянства”, не було схильне до таких радикальних перетворень, виступаючи за збереження дворянських привілеїв на освіту. Зокрема, III та VII з'їзди уповноважених дворянських товариств (навесні 1907 та в лютому 1911 р.) висловилися проти наступності початкової, середньої і вищої школи. З такою позицією багато в чому солідаризувався сам цар, тому всі міністерські проекти мали компромісний характер, але навіть вони так і не були реалізовані. Справа звелась лише до деякого послаблення класицизму унаслідок скорочення годин на давні мови і посилення вивчення природознавства, історії, літератури, розширився курс математики, обов'язковим стало вивчення двох нових мов. З 1906 р. у реальних училищах було збільшено викладання загальноосвітніх дисциплін і тим самим посилено значення училищ як середньої школи [49, с.269; 143, с.8; 174, с.59, 306-308].

Разом з тим відповідно до посилення потреб народного господарства в людях з середньою освітою розширювалася мережа середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Якщо в середині XIX ст. в Україні існувало 18 чоловічих гімназій, а до кінця 1890-х рр. їх кількість зросла до 43 чоловічих і 76 жіночих, то з початку XX ст. до Першої світової війни кількість чоловічих гімназій збільшилась у 2,7 раза — до 117, а жіночих у 3 рази — до 232. Це становило трохи менше ніж чверть усіх гімназій Росії. Деяко скромнішими були темпи розвитку мережі реальних училищ, кількість яких за цей час зросла лише в 1,5 раза — з 28 до 42, що становило лише 15,2% від їх загальної кількості в Росії (276). Набагато швидше (у 3,7 раза) розширювалась мережа комерційних училищ, яких у 1914—1915 навчальному році діяло 63, що становило 27,3% усіх училищ такого типу імперії, а за контингентом їх питома вага була ще вищою (35,8%). Тільки в середніх навчальних закладах цих типів у цей період навчалось близько 130 тис. учнів [49, с.279; 96, с.491; 174, с.306, 308; 204, с.315].

Початок XX ст. знаменувався серйозними дискусіями і щодо подальших шляхів розвитку початкової освіти. Уряд, як відомо, з 80-х рр. XIX ст. робив наголос на церковнопарафіяльних школах,

у чому знаходив підтримку консервативного табору, який виступав за передачу справи організації загального навчання Св. Синоду. Така постановка питання йшла врозрід не тільки з позицією демократичної громадськості, але й з поглядами представників великого промислового і торговельного капіталу, які наполягали на розвитку, насамперед, загальноосвітньої світської початкової школи. Так, російські залізозаводчики в доповідній записці С.Ю. Вітте (1905) порушували питання про введення загальнообов'язкового шкільного навчання з розширеними програмами, а також про полегшення порядку відкриття навчальних закладів, бібліотек, просвітницьких установ і товариств. Вони підкреслювали, що в освіті народу полягає сила і могутність держави та її промисловості [25, с.181; 173, с.59; 219, с.66].

На позиції уряду та правих сил відобразилося розуміння об'єктивних тенденцій розвитку пореформеної Росії. У міру розвитку земського й міського самоуправління ставало очевидним, що виникла серйозна загроза і політичному пануванню дворянства, оскільки внаслідок розвитку капіталізму йшло розшарування цього класу та його послаблення. Російська буржуазія активно витісняла з земських і міських установ представників дворянства, які в перші пореформені десятиліття складали в Україні понад 70% усіх гласних. Усе більший вплив і розповсюдження отримували ідеї земського лібералізму, зростало значення земської демократичної інтелігенції. Нова реформа самоврядування мала пригальмувати ці процеси. Завданням контрреформи 1890 р. було перетворення земських установ на різновид виконавчих органів при губернаторській владі [101, с.291-293; 229, с.321].

Уряд, стурбований земською ініціативою, намагався відсторонити земства і від впливу на роботу початкових шкіл, більш того, передати їх усі у відання міністерства. Однією з таких спроб став закон від 12 червня 1900 р. про обмеження земського обкладання, який заборонив щорічне збільшення земських зборів більше ніж на 3%. У тому ж 1900 р. міністерство виступило з проектом "Наказу повітовим та губернським училищним радам", в якому передбачалося повне відсторонення земств і міського самоврядування від турбот про початкову освіту. Це викликало гучний скандал, унаслідок якого земства зберегли свої позиції. У 1902 р. міністерство виступило з новим проектом, який передбачав зберегти за земськими установами завідування лише діючими школами, а всі нові закріпити за ним. Здійсненню цього плану перешкодили російсько-японська війна й революція 1905—1907 рр. [146, с.371; 173, с.13-14].

Діяльність земств у сфері освіти особливо активізувалась із 90-х рр., що пояснюється, насамперед, крім об'єктивних потреб

соціально-економічного розвитку країни, впливом так званого третього елементу — ліберально налаштованої інтелігенції, яка служила в земствах (агрономи, лікарі, статистики, вчителі), активно прагнучи просвітницької діяльності. За підрахунками Б.Б. Веселовського в 1912 р. земських службовців було не менше ніж 85 тис. У будівництво та організацію земської школи з початку 90-х рр. включаються, крім повітових, і губернські земства, які особливо в 60-х рр. вважали розвиток сільської школи обов'язком повітових земств, залишивши за собою лише сприяння в підготовці вчителів. Тепер, приділяючи, як і раніше, велику увагу організації середньої освіти, виділяючи на відкриття й утримання реальних училищ, жіночих і чоловічих гімназій та прогімназій значну частку всіх асигнувань губернських земств на народну освіту, вони розгортають активну діяльність щодо розвитку початкової освіти, переходу до її організації на засадах загальності [103, с.155; 178, т.2, с.113-114].

Земства постійно намагалися вийти за межі суто господарської діяльності в галузі народної освіти, наполягали на своєму праві брати участь у розподілі державних асигнувань, які надходили в розпорядження попечителів навчальних округів, прагнули до повноважного представництва в училищних радах, земські управи забирали у свої руки фактичне керівництво земською школою. У 1890-х рр. у 23 земствах Росії, у тому числі й в Україні, були створені шкільні комісії, до складу яких, як правило, входили члени губернських земських управ на чолі з головами, гласні губернських земств, завідувачі відділів народної освіти управ, члени училищних рад, директори й інспектори народних училищ, санітарні лікарі. У деяких губерніях до складу комісій включалися й учителі. Комісії займалися організацією вчительських курсів, розробкою шкільної статистики, створювали товариства взаємодопомоги вчителям та ін. Виконавчими органами комісій були бюро, відділи, “столи” з народної освіти, які к початку ХХ ст. існували практично в кожній губернській земській управі. Штат їх зазвичай був невеликим. Так, відділ Херсонської губернської управи нараховував двох працівників: діловода й секретаря, які вели технічну роботу, а всі питання, що потребували обговорення, вирішувала досить представницька шкільна комісія. Особливий акцент у земській діяльності в цей період робиться на запровадженні обов'язкової початкової освіти [146, с.369; 174, с.29; 182, с.148; 213, с.226, 426].

Як слушно підкреслює Т.Г. Кисельова, якщо в 60—80-х рр. це питання мало суто теоретичний характер і за обов'язковість початкової освіти в 70-х рр. висловлювалися лише окремі губернські земства, зокрема Полтавське, Херсонське, Катерино-

славське, Чернігівське, то в 1893—1897 рр. понад 70% губернських земств Росії виступали за загальну початкову освіту і здійснювали практичні кроки в цьому напрямі. Так, з 1894 р. полтавське губернське земство розпочало фінансування програм обов'язкового початкового навчання дітей віком від 8 до 11 років, у 1898 р. херсонське губернське земство ухвалило рішення взяти на себе з 1898 р. одну третину витрат повітових земств на народну освіту, яке, до речі, намагався оскаржити херсонський губернатор. Значною мірою зміни в підходах земств обумовлювалися широким розвитком у 90-х рр. шкільно-статистичних досліджень, які вони розгорнули [30, с.13; 112, с.128; 150, с.135].

Протистояння земств і уряду відбувалося і в іншій площині: вони мали протилежні погляди на зміст початкового навчання. У 1897 р. міністерство народної освіти затвердило “Примірні програми предметів, які викладаються у початкових народних училищах”. Хоча за ними передбачалося розширення курсів викладання арифметики, історії, географії та інших предметів, але зміст навчання не відповідав суспільним потребам. Це досить добре розуміли земські діячі, тому найголовнішою ознакою земських шкіл, підкреслює Л.М. Дровозюк, було поєднання реального змісту освіти з гуманістичним вихованням. Це було складною справою, оскільки земські школи працювали за тими ж, що й міністерські, навчальними планами і програмами в умовах жорсткого урядового контролю за навчально-виховним процесом. Вихід був знайдений у широкому використанні позапрограмового матеріалу. Ця практика стала настільки масовою, що міністерство в 1913 р. своїм циркуляром зобов'язало директорів та інспекторів народних училищ посилити контроль за дотриманням учителями програм [32, с.20; 65, с.51; 133, с.319].

Звернуло на це увагу і жандармське відомство. Так, в одному із щорічних політичних оглядів Катеринославського жандармського управління зазначалося, зокрема, що справа освіти в сільських народних школах йде “не зовсім задовільно”, позаяк частина учителів працює “лише для простого виконання взятого ними зобов'язання”, а інша частина — захоплюється “непосильним і зайвим для селянських дітей розвитком, як, наприклад, знайомить їх із законами та силами природи замість виховання у народнім релігійно-моральним дусі”, а відтак “необхідно уважно ставитися до підбору вчителя”. Бачення земств та педагогів щодо розвитку школи, змісту освіти було викладено на Першому загальноземському (1911 р.) та Першому Всеросійському (грудень 1913 — січень 1914 рр.) з'їздах з питань народної освіти. В ухвалених ними резолюціях зазначалося, що народна школа повинна мати загальноосвітню спрямованість, готувати дитину до особистого та

громадського життя, сприяти її моральному, розумовому та фізичному розвитку [32, с.20; 65, с.51].

Унаслідок цього земські школи відзначалися більш високим рівнем викладання, поєднанням реального змісту з гуманістичним вихованням. Цьому сприяло також те, що в діяльності земських шкіл брали участь відомі педагоги-новатори К.Д. Ушинський, М.О. Корф, Б.Д. Грінченко та інші, серед учителів земських шкіл було багато різночинної молоді, вихованих на передових ідеях, які запроваджували прогресивні методи навчання. Кращий досвід вчителів популяризувався на педагогічних з'їздах і курсах, через педагогічну журналістику. Треба сказати, що в другій половині XIX — початку XX ст. видавалася велика кількість педагогічних журналів: “Основа”, “Учитель”, “Педагогический сборник”, “Семья и школа”, “Педагогический вестник”, “Педагогическая мысль”, “Свободное обозрение”, “Світло” та ін. Серед їх авторів були відомі громадські діячі, вчені, педагоги-новатори та вчителі-практики: К.Д. Ушинський, М.О. Корф, Б.Д. Грінченко, а також С.Ф. Русова, В.П. Вахтеров, С.І. Миропольський, М. Іорданський, М.І. Демков та ін. [165, с.266; 175, с.63; 204, с.141].

На початку XX ст. земства починають створювати новий тип народної школи з шестирічним курсом навчання. Першим таким вищим початковим училищем була двокласна школа ім. М. Корфа (1902) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Для завідування двокласними школами утворювалися два колегіальні органи — попечительська рада (обраний повітовими земськими зборами почесний наглядач та два члени — завідувач школою і голова повітової земської управи), що відповідала за господарські справи, а також педагогічна рада (завідувач школи, законовчитель, викладачі і члени попечительської ради), яка займалася навчально-виховними справами. Слід зазначити, що ця земська ініціатива вплинула і на уряд, згідно з законом від 25 червня 1912 р. на базі міських училищ створювалися народні школи підвищеного типу — вищі початкові училища, які ставали певним аналогом прогімназій. Вищі початкові училища мали чотирирічний курс, до них приймалися діти віком 10-13 років, які закінчили початкову школу. У них викладалися закон Божий, російська мова і словесність, арифметика і початки алгебри, геометрія, географія, історія Росії з відомостями із всесвітньої історії, природознавство і фізика, малювання, креслення, фізичні вправи. Учні училищ після 1-2 класів могли переходити на навчання до 2-3 класів середніх загальноосвітніх шкіл. Якщо говорити про динаміку їх створення, то в 1912 р. на вищі початкові училища було перетворено перші 43 міських училища, в 1914 р. їх було вже 119, а в 1915 р. — 1 500, у тому числі в Україні — 262

(17,5%) [124, с.17; 155, с.37; 174, с.71-72; 178, т.1, с.463; 204, с.315]

Важливе значення для розвитку системи освіти мала реорганізація органів державної влади — впровадження Державної думи, створення Ради міністрів, — яка почалася після опублікування Маніфесту 17 жовтня, а також певні зміни в складі політичної еліти. Уряд очолив прихильник ліберального реформаторства С.Ю. Вітте, а міністерство народної освіти — граф І.І. Толстой. З грудня 1905 р. до травня 1906 р. міністерство видало ряд розпоряджень, спрямованих на демократизацію системи освіти. Зокрема, циркуляром від 25 листопада 1905 р. І.І. Толстой запровадив батьківські комітети при гімназіях, яким надавалося право спостерігати за загальним порядком навчальних закладів. До складу комітетів входили члени, обрані батьківськими зборами кожного класу терміном на один рік, а голова обирався загальношкільними зборами. Педагогічна рада зобов'язана була обговорювати пропозиції загальношкільних і класних батьківських зборів та комітетів [26, т.3, с.326; 115, с.101; 213, с.440].

У грудні 1905 р. Рада міністрів підтримала ініціативу міністерства про введення загального початкового навчання і доручила йому виробити відповідний законопроект, який би передбачав об'єднання всіх початкових шкіл, крім синодальних, під загальним керівництвом і наглядом міністерства народної освіти. Робота над ним була завершена у квітні 1906 р., до відкриття І Державної думи. Складений у період, коли в країні встановилася певна рівновага сил, проект відображав усю міру можливих поступок уряду суспільним силам. Він не тільки припускав можливість паритетної участі уряду й органів місцевого самоврядування у формуванні шкільної мережі, але й давав певні гарантії останнім у тому, що їх самостійність у завідуванні початковою школою не буде ніким обмежена [174, с.45; 219, с.65].

Відставка уряду С.Ю. Вітте у квітні 1906 р. дещо загальмувала його розробку і обумовила деякий перегляд, але суспільні настрої були такі, що міністерство в лютому 1907 р. подає законопроект до II Державної думи, напередодні її розпуску. Новий голова Ради міністрів П.А. Столипін підтримував цей проект, оскільки усвідомлював тісну залежність економічного розвитку країни від рівня освіти та професійної підготовки населення. У березні 1907 р. він виклав у II Державній думі програму комплексних перетворень в аграрній, освітній сферах, сфері місцевого управління, віросповідань та ін. Він уважав, що аграрна реформа має ключове значення і відкриє шлях для реформ в інших сферах, у тому числі й освітній. У свою чергу підвищення культурного та освітнього рівня селян-власників сприятиме поглибленню перетворень. Тому

уряд передбачав здійснити докорінну шкільну реформу, яка зробить освіту всіх ступенів доступною для всіх станів. П.А. Столипін пропонував запровадження загальної початкової освіти і встановлення наступності всіх ступенів освіти (нижчої, середньої і вищої) з метою полегшення доступу до середньої і навіть вищої освіти дітям з податних станів. У випадку успішної реалізації цього варіанта модернізації, підкреслює Л.І. Семенникова, долався небезпечний розкол суспільства, кардинально змінювалася цивілізаційна парадигма в суспільстві на західну [206, с.278, 303; 212, с.273-274; 245, с.55].

З адміністративних реформ йому вдалося, як зазначалося, запровадити лише земства в Білорусі та на Правобережній Україні. Був здійснений також ряд заходів щодо розвитку шкільної справи, зокрема збільшення асигнувань на підвищення жалування вчителів. З 1900 до 1913 р. витрати міністерства народної освіти зросли в цілому в 5 разів і дорівнювали в 1913 р. 14,6% від бюджетних витрат. Цьому сприяв цілий ряд чинників, зокрема повторне подання в листопаді 1907 р. на розгляд Державної думи третього скликання міністерського законопроекту та його наступне обговорення. Третя дума, в якій більшість склали октябристи й кадети, увійшла в історію як “Дума народної освіти”. За п’ять років роботи вона прийняла близько 300 різних законопроектів, що регулювали сферу освіти й виховання. Міністерський законопроект “Про введення загальної початкової освіти в Російській імперії” сам по собі не викликав заперечень у Думі. Дебати велися навколо питання про підпорядкування шкіл, зокрема церковнопарафіяльних, викладання на національних мовах тощо. Справа в тому, що уряд у проекті відмовився від ідеї єдиної шкільної мережі, майже без змін залишалися повітові й губернські училищні ради на чолі з предводителями дворянства. Законопроект був відправлений на переробку до спеціальної підкомісії з народної освіти і винесений на розгляд Думи лише восени 1910 р. [159, с.79; 174, с.62; 218, с.14-15; 212, с.273-274; 219, с.65-66; 245, с.61].

Після тривалого обговорення він був прийнятий у 1911 р. і передбачав посилення світських засад освіти, передачу церковно-парафіяльних шкіл у відання міністерства народної освіти, введення загального навчання в обсязі чотирьох класів протягом 10 років. У ньому визначалася нова організація училищних рад, завдання і правові обов’язки чиновників органів управління, засновників і попечителів навчальних закладів [159, с.77].

Зокрема, дещо звужувалася роль інспектора народних училищ і розширялися права земств, міст та інших засновників. Інспектору залишалися в основному функції спостерігача за виконанням

навчальних планів, нормативних актів. Поряд з інспектором запроваджувалась посада керівників навчальної частини, що обиралися засновниками училищ. Законопроект змінював склад училищних рад, виключаючи з них членів від міністерства внутрішніх справ (справника і земського начальника) і включаючи лікаря, якого обирали земські збори, одного з учителів (за вибором з'їзду вчителів) і директора вчительської семінарії. Кількість членів від земства збільшувалася: не два, як раніше, а по одному додатковому представнику на кожні 50 шкільних комплектів, понад перші 50. Голова училищної ради мав обиратися земськими зборами. До губернської училищної ради входили за призначенням від міністерства народної освіти директор народних училищ і два члени від попечителя навчального округу, представник відомства православного віросповідання від єпархіального начальства, три члени, обрані губернськими земськими зборами, і один представник від губернської міської думи. Раду мав очолювати голова, обраний з її складу на три роки [146, с.455-456; 159, с.75].

Однак цей закон був заблокований консервативним складом Державної ради. Каменем спотикання стало передусім питання про церковнопарафіяльні школи, оскільки Державна рада була проти їх включення до загальної мережі шкіл. Така ж доля з цієї причини чекала й “Положення про початкові училища”, проект якого міністерство подало до Думи у квітні 1909 р. Положення передбачало ліквідацію багатоманітності типів народних шкіл (понад 30) і поширення його дії на всю мережу неміністерських шкіл: земські, громадські, приватні, за виключенням церковно-парафіяльних. З цим не погоджувалася комісія Думи з народної освіти, очолювана октябристами бароном В.К. Анрепом та Є.П. Ковалевським. Вони вважали, що протягом деякого перехідного періоду (приблизно три роки) церковнопарафіяльні школи теж мають перейти у відання міністерства. Проти цього висловилися в травні 1910 р. II надзвичайні збори училищної ради Св. Синоду, які підтримала Рада об'єднаного дворянства. Дискусії затяглися на два роки і лише у квітні 1911 р. Дума остаточно прийняла Положення і “Правила про церковнопарафіяльні школи”. Однак наступного року їх провалила Державна рада [164, с.79-88; 174, с.64].

У ході цих дискусій обговорювався і законопроект 36 депутатів про введення української мови в початкових школах, поданий до Думи 29 березня 1908 р. Автори посилалися на дозвіл Синоду від 12 жовтня 1907 р. викладачам церковних шкіл Подільської губернії користуватися під час викладання мовою учнів, виданий на прохання духовенства Подільської єпархії. Раніше, у грудні 1904 р., під тиском активізації політичного життя питання

визнання української мови як окремої був змушений розглянути Кабінет міністрів. Він надіслав відповідні офіційні запити до Російської імператорської Академії наук, Київського і Харківського університетів, київському, волинському і подільському генерал-губернатору, які однозначно висловилися за відміну будь-яких мовних заборон. Так, в Академії наук була створена спеціальна комісія, до якої входили такі визначні вчені, як Ф.Є. Корш (голова), С.Ф. Ольденбург, О.О. Шахматов та ін. У доповіді комісії підкреслювалося, що малоросійське населення повинно мати таке саме право публічно говорити та друкувати рідною мовою, як великоросійське. Доповідь комісії була двічі надрукована окремою брошурою в Петербурзі (1905, 1910) і Києві (1914). У вересні 1905 р. Кабінет міністрів розглянув відповіді на свої запити, але визнав скасування заборони українського друкованого слова несвоєчасним [155, с.18; 184, с.5].

Під час обговорення в жовтні 1910 р., запропонованого фракцією октябристів законопроекту про нижчу школу, знову вплигло питання про українську школу. Кадет, професор Київського університету І.Б. Лучицький запропонував поправку щодо права навчатися українською мовою. Його підтримав лідер кадетської партії П.М. Мілюков. Однак вона не пройшла за результатами голосування: 132 “за” і 171 “проти”. При цьому праві депутати не приховували, що керуються суто політичними міркуваннями, оскільки, на їх думку, все починається з початкової школи, а далі буде ставитися питання про власну адміністрацію і діловодство в усіх адміністративних та судових установах рідною мовою [184, с.5; 208, с.18].

Негативні наслідки провалу Державною радою закону про введення загальної початкової освіти та положень про початкові і церковнопарафіяльні школи були послаблені тим, що в 1908 р. Дума підтримала пропозиції міністерства про щорічне включення до кошторису державних витрат на потреби народної освіти додатково по 6,9 млн крб., які мали перераховуватися на місця у вигляді дотацій. З 1910 р. ця сума збільшувалася до 10 млн крб. щорічно. Ще одним важливим документом III Думи стало ініційоване октябристами рішення 1909 р. про створення при міністерстві народної освіти спеціального шкільно-будівельного фонду ім. Петра Великого, якому протягом п’яти років було виділено 39 млн крб. У підсумку за п’ять років (1908—1913) кредити місцевим органам на розвиток освіти становили майже 88 млн крб. У цілому ж витрати на народну освіту за 1904—1914 рр. зросли майже в 4 рази — з 42 до 161 млн крб. на рік [159, с.76; 174, с.84; 219, с.67-68].

Це був значний крок у напрямі поширення освіти. У 1911—1914 рр. суттєво посилюється інтенсивність зростання мережі шкіл. Земства планували щороку упродовж 10-15 років відкривати в кожному повіті по 22 шкільні комплекти більш ніж на тисячу учнів. Із цією метою земства витрачали досить значні кошти на народну освіту, наприклад, у 1914 р. на неї було витрачено 107 млн крб., приблизно їх п'ята частина припадала на земства України, у попередньому році їх кошторисні асигнування дорівнювали 22,15 млн крб., що становило 31,8% від усіх земських витрат. У цьому ж році Полтавське губернське земство за рівнем витрат на освіту (217 коп. на одну людину) займало перше місце в Росії [46, с.58; 64, с.73; 78, с.55].

На 1 січня 1915 р. в Україні діяли вже 21 104 початкові школи, в яких навчалосся понад 1,5 млн учнів, але все ж стан справ докорінно не змінився: 54,3% дітей віком 8—11 років перебували поза школою. Слід зазначити, що серед селянства значно підвищилося розуміння значущості освіти. П.А. Грабовський ще в 1885 р. відзначав, що в Ахтирському повіті Харківської губернії необхідність освіти вже ввійшла у свідомість народу й ініціатива відкриття всіх шкіл у повіті належала населенню. Серед селян, опитаних у 1909 р. в Олександрійському повіті Херсонської губернії, 95,69% вважали за необхідне віддавати своїх дітей до школи, у той час як негативну відповідь дали лише 4,31%. Однак хоча можливості сільської школи значно розширилися, вона не могла повною мірою задовільнити потяг селян до знань. Якщо в 90-х рр. XIX ст. школа не могла прийняти близько третини бажаючих вчитися, то в 1911 р. — близько 1/5. Ще гіршим було становище з розвитком середньої освіти: у сільській місцевості працювало тільки 20 середніх шкіл. Хоча в цілому загальний рівень грамотності населення зріс і за земською статистикою в 1912 р. складав близько 30%. Серед молоді цей показник був значно вищим. Так, серед новобранців Катеринославської губернії, які призивалися до армії в 1907 р., грамотними було 51,9%, а в 1912 — 67,9% [75, с.15; 102, с.35; 174, с.72; 204, с.141, 315; 225, с.72].

Початок XX ст. позначився і пошуком більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю. Для управління освітньою справою цього періоду характерним було збереження, з одного боку, надзвичайного бюрократичного опікування, а з іншого — відомчої розпорошеності. Центральною державною установою, яка здійснювала керівництво освітньою галуззю, залишалося міністерство народної освіти. Що стосується вищих, середніх і нижчих професійних навчальних закладів, то вони зосереджувалися як у віданні міністерства народної освіти, так і відомств торгівлі й

промисловості, внутрішніх справ, військовому, шляхів сполучень, головному управлінні землеустрою і землеробства тощо. Кожне з них мало свою систему управління. Скажімо, кадетські корпуси, якими відало військове міністерство, підпорядковувалися Головному управлінню військово-навчальних закладів [86, с.160; 123, с.31; 213, с.449-450].

Загальні принципи організації, структури й діяльності міністерства народної освіти визначалися “Загальним установленням міністерств” від 25 червня 1811 р. та указом Олександра II від 18 червня 1863 р. Однак на початку ХХ ст. в структурі міністерства крім ради міністра виникає ряд інших дорадчих установ. З ініціативи міністра графа П.М. Ігнат'єва 22 березня 1916 р. створюється Рада у справах вищих навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти на чолі з міністром. Постійними членами Ради був ряд провідних чиновників міністерства, попечитель Петроградського навчального округу, ректор столичного університету, директори петроградських технологічного і жіночого медичного інститутів. На засідання Ради запрошувалися попечителі інших навчальних округів, ректори вищих навчальних закладів, помітні вчені і спеціалісти [85, с.182; 208, с.14].

Паралельно з нею при міністерстві діяв міжвідомчий колегіальний орган — Рада у справах професійної освіти, затверджена Миколою II 11 березня 1916 р. Її 30 постійних членів представляли міністерства торгівлі й промисловості, землеробства, шляхів сполучень, головне управління пошт і телеграфів, Академію мистецтв, Московські й Петроградські губернські земства і міські думи, Петроградське й Харківське відділення Російського технічного товариства, Товариство заохочення жіночої професійної освіти тощо. У роботі Ради з дорадчим голосом брали участь також представники 24 великих торговельно-промислових організацій та об'єднань. У 1909 р. при міністерстві було створено спеціальний шкільно-будівельний фонд ім. Петра Великого, який з метою стимулювання будівництва нових шкільних приміщень надавав місцевим органам влади допомогу в розмірі 20% вартості будівлі школи, а решту (80%) видавав у вигляді позики на 40 років під 3% річних [85, с. 183-184; 213, с.427].

В управлінні освітою продовжувала зберігатися дуалістична модель: університетами й іншими вищими навчальними закладами, середньою загальною освітою України відало міністерство народної освіти і безпосередньо управляли попечителі Київського, Харківського та Одеського навчальних округів. Що стосується початкової освіти, то з понад 21 тис. початкових шкіл 42,5 % підпорядковувалися церковному відомству, 57,4 % — міністерству народної освіти, 38,9 % від їх загальної кількості були земські

школи. Залежно від цього ними відповідно відали дирекції народних училищ і губернські та повітові училищні ради та єпархіальні училищні ради. Дирекціям народних училищ з 1893 р. підпорядковувалися й хедери, суто релігійні єврейські школи, яких наприкінці ХІХ ст. на Правобережжі і Півдні існувало близько 25 тис. Після поширення за “Положенням про управління земським господарством в дев’яти західних губерніях” від 2 квітня 1903 р. земських установ на Правобережну Україну тут для керівництва земським господарством створювалися спеціальні комітети, а з березня 1911 р. введено земське самоврядування приблизно на тих самих засадах, що й в інших земських губерніях [7, с.28; 146, с.364; 174, с.315; 213, с.428].

У контексті сьогоднішніх дискусій щодо децентралізації управління освітою заслуговує на увагу аналіз дискусій навколо цих питань початку минулого століття. Питання про організацію управління народною освітою повстало ще під час реформ 60-х рр. Тоді міністр О.В. Головнін пропонував організувати управління школами з представників міністерств народної освіти, внутрішніх справ, Синоду, інших відомств, які утримують школи. Проти цієї пропозиції виступив відомий педагог барон М.О. Корф, який пропонував управління ними повністю передати земствам. Ця позиція, в умовах постійного протистояння уряду щодо освітніх питань, поділялася земськими діячами. Так, за повну передачу земствам керування народною освітою висловилося в 1904 р. полтавське губернське земство, в 1905 р. — повітове бердянське земство Таврійської губернії, кобеляцьке земство Полтавської губернії, вовчанське земство Харківської губернії та ін. “Ліга освіти” — громадська організація ліберального напрямку на чолі з Г.А. Фальборком у поданому до Думи в 1907 р. законопроекті про введення загального початкового навчання теж передбачала передачу керівництва народною школою органам місцевого самоврядування. Головним же завданням міністерства ставало теоретичне вивчення проблем освіти та організація статистичних досліджень в регіонах [49, с.214; 213, с.431; 219, с.66].

Перший Загальноземський з’їзд з народної освіти (серпень 1911 р.), в якому взяло участь близько 600 представників земських управ, шкільних комісій, земського вчителства вважав, що єдиною бажаною й нормальною організацією управління та керівництва справою народної освіти є повне завідування земством навчально-виховною стороною в земських початкових (вищих і нижчих) школах і рішення в цій сфері мають проводитися в життя його виконавчим органом — управою. За передачу початкової освіти в руки місцевих органів управління, висловився також Перший Всеросійський з’їзд з народної освіти (грудень 1913—січень

1914 р.), в якому взяло участь понад 7 000 осіб, більшість з яких — вчителі народних шкіл. У резолюції наголошувалося на необхідності радикальної шкільної реформи і ліквідації повітових та губернських училищних рад з передачею управління народною освітою органам місцевого самоврядування, створеним на демократичних засадах. Цих позицій дотримувалася й кадетська фракція Думи, яка також вважала за необхідне передачу всіх установ народної освіти в руки місцевого самоврядування. На відміну від кадетів октябристи вважали, що єдина мережа шкіл має управлятися училищними радами з представників міністерства народної освіти і земств з переважанням останніх. Саме ця позиція знайшла відображення в думському законопроекті 1911 р. [159, с.79; 174, с.16, 71, 74; 213, с.433].

Проте у період міністерства О.М. Шварца і особливо Л.А. Кассо були посилені влада і нагляд інспекторів народних училищ, урізані права земств у галузі шкіл. У програмній промові на засіданні IV Державної думи (1912) новий голова Ради міністрів В.Н. Кокцов заявив про наміри міністерства народної освіти посилити навчальну інспекцію. Дійсно, якщо в 1900 р. нараховувалося 350 інспекторів, то в 1908 р.— вже 489, за роки III Думи до них додалося ще 215. У 1913 р. з ініціативи Л.А. Кассо було запроваджено ще декілька десятків інспекторських посад, тобто їх загальна чисельність наблизилась до 750, або по одному інспектору на повіт. Однак само міністерство визнавало, що за своїм складом інспекція не завжди була здатна керувати справами народної освіти. Так, у циркулярі міністерства від 11 жовтня 1911 р. відзначалися часті випадки призначення на посади інспекторів народних училищ осіб, не зовсім придатних до того ні за освітнім цензом, ні за педагогічними та особистими якостями, до того ж без достатнього педагогічного досвіду і знайомства з початковою школою [146, с.318-319, 459; 174, с.65].

О.М. Шварц з 1908 р. розпочав приборкування батьківських комітетів, запроваджених І.І. Толстим, а за Л.А. Кассо цей важливий засіб зв'язку школи й громадськості був фактично скасований. У земській початковій школі, згідно з роз'ясненням Урядуючого сенату і міністерських циркулярів, з укладанням централізованих коштів у її розвиток, вчителі фактично переставали бути земськими службовцями. Їх звільнення або переміщення посадою виходило з компетенції земських органів і ставало прерогативою інспекції [115, с.109; 147, с.323; 174, с.65; 215, с.390].

У січні 1915 р. міністерство очолив ліберальний П.М. Ігнат'єв. Одним із його перших кроків стало скликання в лютому 1915 р. наради попечителів навчальних округів, на якій були розглянуті

питання подальшого розвитку системи освіти. Він відновив батьківські комітети. Був розроблений план широких перетворень багатьох ланок системи освіти, в тому числі й управління нею. На відміну від своїх попередників новий міністр не тільки не протиставляв міністерство органам місцевого самоврядування, а навпаки здійснював курс на зближення з ними. Зокрема, він повернув земствам право керівництва навчальною частиною початкових земських училищ. До літа 1915 р. кількість земств, що уклали угоду з міністерством з питань підготовки до введення загального початкового навчання, досягло 414, а міст — 334 (приблизно із 1 000). Спираючись на це, П.М. Ігнат'єв влітку 1916 р. зробив ще одну спробу провести через Думу закон про введення загального початкового навчання, але він також не отримав законодавчого оформлення [123, с.32; 174, с.81-83; 213, с.440].

Щодо управління освітою, то П.М. Ігнат'єв виходив з поєднання принципів централізації і децентралізації. Він вважав, що головна діяльність з управління школою має бути перенесена на низовий — повітовий рівень. Однак унаслідок важливості освітньої справи, управління школою не може бути передане безпосередньо органам місцевого самоврядування. На його думку, школою має відати колегія з представників місцевого самоврядування і педагогічної громадськості на паритетних засадах, за участі представника державного органу — окружного управління з правом апеляції до вищої інстанції. Таким змішаним колегіям повинно бути надано право управління в повітах школами першого і другого ступеня, оскільки педагогічне представництво тут буде більш одноманітним. Апеляційною інстанцією і органом, що об'єднує всю роботу в початковій школі, мають бути губернські училищні ради, створені за аналогічним принципом за участю губернського представника центрального або окружного управління [99, с.44].

Для управління третім ступенем — середньою школою, міністерство проектувало колегіальний орган у складі представників земств, міст, педагогічної громадськості і батьківських комітетів шкіл з виконавчою канцелярією при губернській земській управі. Голова губернської училищної ради для середньої школи обирався радою, однак на її засіданнях мав головувати представник міністерства. Для вирішення спільних питань розвитку освіти в губернії могли збиратися спільні засідання обох губернських училищних рад. Забезпечення господарських потреб школи покладалося на місцеве самоврядування як їх засновників, які здійснюють управління школою через своїх представників в училищних радах [99, с.44].

Загальне спрямування і керівництво школою в навчальному окрузі здійснювала окружна училищна рада з представників

губернських училищних рад на чолі з окружним представником міністерства. Її роль зводилась виключно до нагляду і контролю за законністю усієї діяльності в шкільній справі і узгодження роботи на місцях. Одночасно планувалося збільшити до 18 кількість навчальних округів і посилити штат окружних управлінь [99, с.44; 174, с.83].

На міністерство, за такої схеми, покладалися питання узгодження, координації спільної роботи з місцевими органами управління освітою, забезпечення загальнодержавного фінансування широкої постановки просвітницької справи на місцях. При міністерстві з цією метою утворювалася рада в шкільних справах, яка мала об'єднувати й узгоджувати всю роботу округів у школах трьох ступенів. Склад цієї ради передбачав представництво педагогічної науки, місцевого самоврядування і вчительства за таким принципом: представництво від окружних рад на звичайних засіданнях і від губернських рад — на надзвичайних сесіях [99, с.44-45].

Колегіальні засади передбачалося запровадити й на рівні школи. Однак якщо в середній школі вся влада могла бути надана педагогічній раді, доповненій представниками місцевого самоврядування і батьківського комітету, як ланки, що пов'язує із суспільством, причому директор школи був лише офіційним представником цієї колегії, то в народних і вищих початкових училищах роль зборів учителів обмежувалася майже виключно педагогічними питаннями, а управління школою мало зосереджуватися в руках завідувача під керівництвом повітових училищних рад [99, с.45].

Отже, протягом розглядуваного періоду як вища, так і середня і, особливо, початкова школа України досягли значних успіхів у своєму розвитку, однак значною мірою це вдалося не стільки унаслідок послідовної політики уряду, скільки завдяки громадській ініціативі та тиску громадськості на уряд. Незважаючи на помітний прогрес народної школи, селянство за рівнем освіченості суттєво відставало від міського населення. С.Ю. Вітте у зв'язку з цим підкреслював, що основною причиною відставання землеробства Росії від інших розвинутих держав була якраз недостатність у країні сільськогосподарських знань як у поміщиків, так і в селян, зайнятих у цій важливій галузі економіки [27, с.11].

5.4. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти у пореформений період

Бурхливий розвиток економіки в пореформений час зумовив посилення уваги уряду до удосконалення системи професійної освіти. Навчальні заклади відкривали різні відомства, скажімо,

міністерство народної освіти — учительські семінарії, міністерство внутрішніх справ — ветеринарні училища і фельдшерські школи, морське відомство — мореходні класи і ремісничі школи, департамент землеробства міністерства державного майна — землеробні училища тощо. Але, в цілому, до 80-х рр. XIX ст. урядова політика в цьому питанні обмежувалася переважно заохоченням приватної та громадської ініціативи. Не існувало і єдиної системи професійної освіти, оскільки навчальні заклади відносилися до різних відомств. У 1878 р. загальне керівництво ними було доручено міністерству фінансів. З розширенням мережі воно, не маючи необхідних фахівців, зіткнулося з труднощами в організаційному та навчально-методичному керівництві різними типами середніх і нижчих професійних навчальних закладів, тому в 1881 р. більшість з них була передана міністерству народної освіти, де в 1884 р. у складі Вченого комітету створюється відділення з технічної і професійної освіти, а в 1893 р. — особливе відділення департаменту із завідування промисловими училищами. В 1900 р. створюється відділ департаменту з жіночої професійної освіти [21, с.77; 70, с. 226; 123, с.16-17].

У такій аграрній країні, як Росія величезну роль відіграло сільське господарство. Посилення його товаризації в пореформений період виявило потребу в посиленні агрономічного обслуговування. Це зумовило реорганізацію системи аграрної освіти, яка була створена в попередній період. У підсумку були ліквідовані училища садівництва і створено шість сільськогосподарських училищ, у тому числі два в Україні. Зокрема, в 1859 р. закривається Катеринославське училище садівництва, а Одеське училище переводиться до Умані і в 1868 р. реорганізується на Уманське училище землеробства і садівництва. У 1854 р. міністерство державного майна відкриває Харківське землеробне училище, в якому навчалася спочатку 10, а згодом 16 осіб. Тим самим була започаткована підготовка агрономів зі спеціальною освітою. Магарачське училище виноробства в 1869 р. переформовується в Нікітське училище садівництва та виноградарства, при якому в 1888 р. були створені дворічні Вищі курси з виноробства. Фактично вони були формою підвищення кваліфікації для талановитих виноробів-практиків. На них щорічно приймалося і відповідно випускалося від 3 до 7 осіб. Крім того, в Полтаві діяло землемірне училище. Землемірів у пореформений період готували також дворічні землемірно-таксаторні класи при ряді гімназій, які почали створюватися в 1861 р. [137, с.196-197; 174, с.133, 378; 204, с.189; 236, с.88].

Оскільки на півдні, в Херсонській, Таврійській та Бесарабській губерніях не було навчальних закладів для підготовки кваліфіко-

ваних кадрів, то в 1874 р. відкривається земське Херсонське сільськогосподарське училище. У 1851 р. в Харкові відкривається ветеринарне училище, в якому на 1 січня 1856 р. навчалося вже 73 учні [123, с.190; 236, с.87; 242, с.8, 13].

У 70-80-х рр. уряд намагається об'єднати розрізнені сільськогосподарські навчальні заклади і створити певну систему, яка б включала нижчі сільськогосподарські училища і школи, а також сільськогосподарські відділення при загальноосвітніх школах. Для розвитку середньої сільськогосподарської освіти велике значення мало видане в 1878 р. “Положення та штати землеробного училища”, за яким вони мали готувати техніків та інших спеціалістів з ремонту та експлуатації сільськогосподарських машин та знарядь, виноградарства і виноробства, садівництва, тваринництва і первісної обробки продуктів тваринництва, агрономії і землемірної справи. У нових навчальних планах училищ значне місце посіли спеціальні предмети, серед яких переважали геодезія, рослинництво, тваринництво, сільськогосподарська економія з рахівництвом, сільськогосподарська технологія і машини, сільське будівництво. Термін навчання встановлювався шестирічним. Протягом навчання передбачалася виробнича практика. Училища надавали досить глибокі спеціальні знання і непогану загальноосвітню підготовку. Починаючи з 90-х рр. виникла потреба більш чіткої спеціалізації при підготовці агрономів, зоотехніків, інших фахівців сільського господарства. Тому в училищах починають відкриватися спеціальні відділення для підготовки шовководів, меліораторів і т. ін. [23, с.28; 35, с.26].

У 1883 р. було видане “Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи”, яке внесло деяку одноманітність в їх організацію та зміст навчання. Усі нижчі сільськогосподарські школи поділялися на два типи — загальні і спеціальні. Навчальні заклади загального типу готували фахівців з усіх основних галузей сільського господарства, а спеціальні — лише з окремих галузей, наприклад садівництва, виноградарства. Згідно з “Положенням” школи обох типів — і загальні, і спеціальні — поділялися на розряди. Школи, що належали до першого розряду, здійснювали підготовку тих, хто міг вести “поліпшене селянське господарство” або займатися у великому господарстві посади нарядчиків сільських робіт, старост і прикажчиків; школи другого розряду — “знаючих сільських робітників”. У загальних школах навчання тривало три, а в спеціальних — 1—2 роки. Аналогічною була і система жіночої сільськогосподарської освіти, запроваджена в 1900 р. [19, с.23; 238, с.139-140].

На кінець XIX ст. в Україні діяло 29 нижчих сільськогосподарських навчальних закладів. Початок XX ст. позначився

подальшим розвитком середньої та нижчої сільськогосподарської освіти, передусім за рахунок земської і приватної ініціативи. У 1911—1915 рр. було відкрито чотири нових училища у Верхньодніпровську, під Мелітополем, в Одесі та Києві, тобто в Україні була третина середніх навчальних закладів Росії цього профілю. Спеціалістів для сільського господарства готували також сільськогосподарське відділення при Кам'янець-Подільському технічному і сільськогосподарському училищі. Крім того, при Харківському училищі з 1896 р. діяли 2-річні агропедагогічні курси для підготовки вчителів нижчих сільськогосподарських шкіл, кількість яких на початку ХХ ст. подвоїлась. Якщо в 1890-х рр. їх діяло в Україні 29, то в 1905 р.— вже 45, а в 1915 р.— 57, з них 4 жіночі заклади. Причому з цих 57 навчальних закладів лише 12 були державними, а 23 були відкриті земствами, 10 — сільськогосподарськими товариствами і 12 — приватними особами [19, с.25; 238, с.139-140].

Земства почали створювати спеціалізовані сільськогосподарські школи із 70-х рр., кращими серед них вважалися Дегтярівське, відкрите в 1877 р. Полтавським земством, Гнедінське, засноване в 1883 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, та Вовчанське Харківської губернії, створене в 1895 р. Вони мали, як правило, 4—5-річний курс навчання і, крім загальноосвітньої підготовки в обсязі двокласного міністерського училища, надавали непогану спеціальну підготовку, викладаючи такі дисципліни, як прикладна механіка, технологія, облік, сільськогосподарські машини, креслення. У нижчих сільськогосподарських школах досить добре була поставлена і практична підготовка. Їх випускники працювали керуючими у приватних і казенних маєтках, прикажчиками, а також фахівцями з окремих видів сільськогосподарського виробництва. Проте як середні, так і нижчі сільськогосподарські школи зосереджувалися переважно на Лівобережжі та Півдні і майже були відсутні в такому великому сільськогосподарському регіоні, як Правобережна Україна [35, с. 26; 204, с.194-195; 213, с.371; 238, с.140].

На початку 80-х рр. стало зрозумілим, що розвиток економіки неможливий без докорінного поліпшення підготовки фахівців середньої і нижчої ланки для промисловості. Один із керівників Російського технічного товариства і помітний представник бюрократії (був міністром фінансів у 1888—1892 рр.) І.О. Вишнеградський у 1878 р. розробив “Загальний нормальний план промислової освіти в Росії”, в якому вказував, що відсутність будь-якої загальної освіти є перешкодою на шляху належного удосконалення промисловості, оскільки в більшості випадків не дозволяє робітникам піднятися до свідомого і ясного розуміння роботи,

яку вони виконують. Уряд прислухався до позиції наукової еліти і цей план ліг в основу проекту закону “Основні положення про промислові училища”, підготовленому в 1884 р. відділенням з технічної і професійної освіти Вченого комітету міністерства народної освіти. У 1886 р. законопроект поступив на розгляд Державної ради і після обговорення і доопрацювання був затверджений царем у березні 1888 р. [221, с.11-12].

У цьому законодавчому акті вперше були сформульовані принципи організації системи спеціальної освіти, визначені головні шляхи підготовки кваліфікованих робітників, майстрів і техніків, професійно-технічні навчальні заклади уведені до загальної системи закладів народної освіти. Відповідно до закону система технічної освіти мала складатися з трьох основних типів промислових училищ: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих. У наступні роки система професійно-технічної освіти розширилась за рахунок створення більш спрощених і здешевлених шкіл: у 1893 р. видається “Положення про школи ремісничих учнів”, у 1895 р. — “Положення про нижчі ремісничі школи”. У 1902 р. був затверджений закон про ремісничі навчальні майстерні і курси. Протягом 1903—1907 рр. законодавчо були оформлені ремісничі та професійні відділи при загальноосвітніх школах. Приймаються також Положення щодо розвитку окремих видів професійної школи: “Про мореплавні навчальні заклади” (1902), “Про художньо-промислову освіту” (1902) тощо [23, с.38; 123, с.25; 173, с. 152-153; 204, с.321].

Таким чином, на кінець XIX — початок XX ст. система професійно-технічної освіти складалася з п’яти типів навчальних закладів: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих училищ, шкіл ремісничих учнів і нижчих ремісничих шкіл. Проте, зазначає В.І. Кізченко, вона відзначалася великою неузгодженістю і строкатістю, оскільки крім шкіл, створених на підставі цих законів, існувала велика кількість професійних навчальних закладів на основі особливих, індивідуальних, спеціально для кожного з них затверджених статутів і програм [107, с.39].

Середні технічні училища повинні були готувати техніків, як найближчих помічників інженерів. Вони були розраховані на чотирирічний курс навчання і базувалися на загальноосвітній підготовці (5 класів реального училища). Нижчі технічні училища мали готувати майстрів як безпосередніх керівників праці робітників. Створювались ці училища на загальноосвітній базі міських і повітових училищ із трирічним курсом навчання. Ремісничі училища з трирічним курсом навчання базувалися на початковій школі й готували ремісників, фабричних і заводських робітників тощо. Школи ремісничих учнів призначалися в

основному для міського населення, а нижчі ремісничі школи — для сільського [204, с.190].

Середніх технічних училищ у другій половині XIX ст. в Україні не було створено. Нижчі технічні училища відкривалися різного профілю: залізничні, будівельні, гірничі, механіко-технічні та інші, які готували нижчий технічний персонал — майстрів, механиків, машиністів, десятників тощо. Найчисленішою групою серед них були залізничні училища, що пов'язано, по-перше, з бурхливим розвитком залізниць, мережа яких у пореформений час збільшилась у 36,6 раза — від 230 км до 8 400 км, по-друге, з тим, що держава відіграла домінуючу роль у залізничному будівництві, їй належали дві третини залізниць, а третина інших була побудована головним чином за рахунок державних коштів і дуже залежала від казни [48, с.47].

Перше залізничне училище в Україні було засновано в 1870 р. у Харкові. З 1870 р. ряд залізничних кампаній і товариств прийняли рішення відраховувати з валових прибутків залізниць по 15 коп. з версти на влаштування училищ. Наступного року це рішення було санкціоноване міністерством фінансів і набрало чинності для більшості приватних і казенних залізниць. У 1886 р. всі нижчі залізничні училища були передані у відання міністерства шляхів сполучень і до початку XX ст. їх кількість зросла до дев'яти — Донецьке (у Луганську), Катеринославське, Київське, Конотопське, Кременчуцьке, Одеське, Харківське, Миколаївське і Севастопольське. Два останніх спеціалізувалися на залізничному будівництві. Після 1910 р. міністерство шляхів сполучень відкрило в Києві ще два училища — служби руху та річкове. До училищ приймалися діти віком 14—17 років, переважно діти залізничників, які закінчили двокласні народні училища. Термін навчання встановлювався 5 років, включаючи дворічну практику, після якої учні здавали іспит і отримували атестат на право зайняття посади машиніста, шляхового майстра, телеграфіста тощо. З 1895 до 1911 р. прийом учнів у залізничні училища зріс майже у 2 рази і в 1911 в них навчалось понад 1 000 учнів. За рахунок цього вже у 1900 р. на залізницях України фахівці з нижчою технічною освітою становили 24,4% усіх службовців. Такої питомої ваги не мала жодна інша галузь [107, с.51-54; 110, с.31, 37, 39].

Швидкий розвиток вуглевидобувної та залізорудної промисловості обумовив початок нового етапу в розвитку спеціальної гірничої освіти в Україні. Окружні гірничозаводські училища і школи, що зберіглися в другій половині XIX ст. і готували рудничних і гірничозаводських майстрів, лаборантів, креслярів, кваліфікованих робітників уже не могли задовільнити потреби. Тим більше, що у 1879 р. ці навчальні заклади були передані у

відання міністерства народної освіти і незабаром втратили професійний характер. Щоб хоч якоюсь мірою задовольнити зростаючу потребу в штейгерах, десятниках, майстрах — спеціалістах гірничорудної справи, були створені дві школи нового типу: Лисичанська штейгерська (1872), що утримувалася за рахунок казни, та гірниче училище ім. С.С. Полякова, відкрите в 1877 р. на Кюрсунському руднику поблизу станції Горлівка, яке утримувалося на кошти Д.С. Полякова, Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості та приватні пожертвування [173, с.157-158].

Призначалися вони переважно для дітей місцевих гірників, які становили 76-83% від усіх учнів, тому вимоги до вступників у ці школи були значно нижчими, ніж до інших технічних училищ. Так, для вступу в перший клас Лисичанської школи треба було вільно читати російською мовою й розповідати про прочитане, чітко писати без грубих помилок, інакше кажучи, знати курс однокласного народного училища. Приблизно такі самі вимоги висувалися і до вступників у Горлівці. Зараховувалася до навчальних закладів молодь у віці 15—20 років. Термін навчання у штейгерській школі тривав чотири роки, в училищі Полякова — три, але з обов'язковою однорічною практикою. В обох училищах викладалися дисципліни, передбачені загальними програмами нижчих технічних училищ, а такі предмети, як фізика, хімія, механіка і креслення — зі спеціальним ухилом стосовно гірничорудної промисловості. Зі спеціальних предметів у них вивчалися ще мінералогія, геологія та курс гірничої справи. Випускники одержували звання штейгера [107, с.55-56; 110, с.41].

Лисичанська та Горлівська школи постійно збільшували контингент учнів. Так, з 1896 до 1905 р. їх чисельність у Лисичанську зросла з 99 до 160, а в Горлівці — з 43 до 74, проте на початку ХХ ст. вони щорічно випускали всього 50—60 фахівців і до 1910 р. їх закінчило близько 900 осіб. Це було мало, оскільки видобуток корисних копалин у Донбасі з часу відкриття першої школи зріс з 55 млн до 2,5 млрд пудів. Незадовільний стан спеціальної освіти турбував промислові кола, які розуміли, що швидкий економічний розвиток неможливий без добре підготовлених фахівців різних галузей народного господарства. Зокрема, питання про незадовільний стан підготовки нижчих технічних кадрів для гірничовидобувної промисловості неодноразово піднімалося на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії [110, с.41; 123, с.31; 152, с.117].

Так, ще в 1896 р. ХХІ з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії зазначив, що “нижчий технічний персонал вибирається із середовища робітників, до яких потрапляють часто люди

малограмотні, а іноді і зовсім неписьменні”. Наступні з’їзди також ставили питання про необхідність докорінного перетворення і розвитку гірничої та гірничозаводської технічної освіти. Бюро ради з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії в 1898 р. зібрало статистичний матеріал. На одного випускника Лисичанської та Горлівської штейгерських шкіл припадало 1 766 робітників і 18 697 тис. пудів корисних копалин, що видобувалися на Півдні Росії, а в Пруссії на одного випускника середніх і нижчих технічних навчальних закладів у 1898 р. припадало 336 робітників, тобто майже в 6 разів менше, і 5 873 тис. пудів корисних копалин, або в 3 з лишнім рази менше [107, с.56-57; 110, с.41].

У 1909 р. в Донбасі було відкрито ще два нижчі технічні навчальні заклади: Слов’янське гірничозаводське училище, з нижчими ремісничою та керамічною школами при ньому, і школа гірничих десятників ім. В.О. Вагнера в Макіївці. Училище мало трирічний, а школа — однорічний курс. Навчання в школі гірничих десятників В.О. Вагнера відбувалося за індивідуальним статутом та програмою. Щорічно школу закінчувало близько 30 осіб. Вона здобула значну популярність [110, с.41]. У звіті 1915/1916 рр. відзначалося, що “школа користується величезною популярністю серед робітників та надає вельми цінні послуги гірничій справі, постачаючи досить інтелігентний персонал для рядових і відповідальних десятників” [152, с.116].

Спроби відкрити спеціальні навчальні заклади і в Криворізькому басейні, ініціатором яких виступив О.М. Поль, тривали з кінця ХІХ ст. Ще до своєї смерті в 1890 р. він розробив проект створення гірничого і гірничозаводського училища. У 1897 р. Верхньодніпровське повітове земське зібрання розглянуло цей проект і постановило виділити кошти на відкриття училища ім. О.М. Поля в Кривому Розі та видало його програму. Ідею підтримав ХХІІ з’їзд гірничопромисловців Півдня Росії (1897), пожертвувавши на облаштування училища 100 тис. крб [221, с.22].

Для будівельної галузі нижчий технічний персонал готували дві школи десятників будівельної справи з дворічним терміном навчання — Одеська (1891) та Київська (1901), створені місцевими відділеннями Російського технічного товариства. В Одесі з 1902 р. діяв і єдиний в Росії приватний навчальний заклад цього профілю — школа борошномелів з трирічним терміном навчання, яка утримувалася за рахунок щорічних субсидій (8 тис. крб.) Всеросійського з’їзду борошномелів. У 1909 р. вона була перетворена на середнє технічне училище. У Києві в 1903 р. відкрилась навчальна художньо-реміснича майстерня друкарської справи з трирічним курсом [107, с.57, 61; 109, с.43].

Наприкінці XIX ст. 170 цукрових заводів України виробляли 20 млн пуд. цукру (з 24 млн пуд. загальноросійського виробництва), тому в 1884 р. при заводському училищі Смілянського цукрового заводу з ініціативи Київського відділення Російського технічного товариства були відкриті єдині в Росії Смілянські технічні класи цукроваріння, які займалися підготовкою фахівців із середньою освітою для цукрової промисловості [95, с.590; 107, с.58-60].

Найчисленішу групу становили ремісничі училища, перші з яких почали виникати в 60—70-х рр. XIX ст. До початку XX ст. в Україні нараховувалось 26 ремісничих училищ, у тому числі 12 у Харківській губернії, 4 у Херсонській, по 3 у Катеринославській і Таврійській, 2 у Чернігівській і по 1 в Київській і Полтавській губерніях, більшість з яких була відкрита в 1890—1900 рр., переважно (10 училищ) земствами Харківської губернії. Найбільш значними серед них були Київське Олександрівське ремісниче училище, відкрите в 1874 р., в якому швацькому і шорному ремеслу навчалось 155 учнів, Харківське міське ремісниче училище (1886), де майже 150 дітей опановували спеціальності слюсаря-коваля, столяра і токаря, єврейське ремісниче училище товариства “Праця” в Одесі (1864) та ін. На початку XX ст. було відкрито лише одне Єлізаветградське єврейське ремісниче училище (1905). Основною причиною цього стала їх заміна більш дешевими з утримання нижчими ремісничими школами та школами ремісничого учнівства, хоча останніх із 1893 до 1910 р. було відкрито лише 5 (по 1 у Київській і Катеринославській та 3 у Херсонській губерніях) [95, с.589; 107, с.40; 110, с.33-34; 199, с.22-24].

Наступну групу становили ремісничі школи, найстарішими з яких були відкрита морським відомством у червні 1863 р. у Миколаєві портова реміснича школа з чотирирічним терміном навчання, яка готувала кадри для Миколаївського адміралтейства та Севастопольська реміснича школа Російського товариства пароплавства і торгівлі (1866). У 1897 р. Полтавське земство відкрило Миргородську художньо-промислову школу. Усього в Україні до кінця XIX ст. було створено 8 таких шкіл. До 1915 р. їх чисельність зросла до 30, а кількість учнів перевищила 1,5 тис. [107, с.41; 110, с.33; 123, с.101; 199, с.17].

Після затвердження в 1902 р. закону про ремісничі навчальні майстерні і курси земства значно активізували розвиток цих форм професійної та ремісничої освіти. Так, тільки в Полтавській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. було організовано 45 різноманітних майстерень: шевських, кошикових, столярно-різьбярських, столярно-колісних, ткацьких, гончарських, слюсарно-ковальських тощо. Узагалі слід зазначити, що на професійну освіту земства виділяли питому частку своїх коштів.

Як приклад можна послатися на діяльність Катеринославського губернського земства, витрати якого на ці цілі за 40 років (1876—1916) збільшилися майже у 12 разів — з 21,2 до 248,6 тис. крб. і становили 56,6% від його загальних витрат [152, с.115; 191, с.823-826].

Професійну підготовку молоді здійснювали також ремісничі класи й відділення при народних училищах. Скажімо, у 1899 р. при народних училищах Правобережної України їх було створено 25. Проте домінуючою формою професійної підготовки кадрів для промисловості і транспорту залишалася система практичного учнівства у процесі виробництва. Статут про промисловість 1893 р. термін навчання визначав у 3—5 років, хоча на практиці воно тривало 5—8 років і лише на заводах і фабриках наближалось до встановленого законом рівня [107, с.29, 33-34; 110, с.31; 174, с.317].

У 1867 р. були затверджені Правила про проведення випробувань на звання шкіпера та штурмана і Положення про мореходні класи. Відповідно до них закривалося Херсонське училище торговельного мореплавства, що існувало з 1834 р., і створювалися мореходні класи, які мали готувати штурманів і шкіперів для Чорноморського торговельного флота. Мореходні класи за обсягом знань поділялися на три розряди: перший (нижчий) відповідав програмі випробувань на звання штурмана каботажного плавання, другий — на звання шкіпера каботажного і штурмана дальнього плавання, третій (вищий) — програмі випробувань на звання шкіпера дальнього плавання. У 1884 р. в Одеському навчальному окрузі (Бердянськ, Берислав, Севастополь, Миколаїв, Херсон, Керч і Феодосія) функціонувало 11 таких класів, де навчалось близько 550 осіб. Тільки Феодосійський мореходний клас за 19 років (1875—1894 рр.) закінчило 248 слухачів, з яких, правда, на судах плавала лише п'ята частина, а переважна більшість (майже 60%) стала офіцерами чи чиновниками. До середніх технічних навчальних закладів відносилась Севастопольська школа судових механіків [23, с.29; 95, с.590; 123, с.140-142].

Значну роль у розвитку освіти, у тому числі професійної, відігравали різноманітні громадські організації. Наприкінці XIX ст. в Росії діяло 135 різних освітніх товариств з майже 8,5 тис. членів, які утримували 69 навчальних закладів і установ, 36 бібліотек і читалень, 17 книжкових крамниць і складів. До найстаріших з них належало Харківське товариство грамотності, засноване в 1869 р. До кінця XIX ст. воно відкрило три початкові школи (у 1869, 1872 та 1896 рр.), жіночу ремісничу школу (1877—1884 рр.), художньо-ремісничу школу (1898), чоловічу

недільну школу в Харкові (1870) та чоловічу і жіночу в Слов'янську (1882). У 90-х рр. товариство відкрило 86 бібліотек-читалень [104, с.161-162, 165].

Аналогічні товариства грамотності функціонували в Києві, Полтаві, Чернігові, на Волині та в інших регіонах. Київське товариство, наприклад, заснувало біля 10 народних і недільних шкіл, підготувало для них ряд підручників і посібників, організувало курси ручної праці при деяких сільських училищах. Крім них значну роль у розвитку професійної освіти відігравали Київське, Одеське, Харківське, Миколаївське, Катеринославське та інші відділення Російського технічного товариства. Вони відкривали для навчання промислових робітників вечірні, недільні, святкові класи і курси, які надавали робітникам основи спеціальних знань з креслення, малювання, механіки тощо. Перші такі курси виникли в 1895 р. одразу в кількох містах — в Одесі, Севастополі, Миколаєві, потім поширилася і на інші міста. Наприкінці XIX ст. на них навчалася близько 2 тис. осіб, тобто стільки, скільки в усіх нижчих технічних училищах і промислових школах [104, с.160; 105, с. 74-75; 107, с. 82, 92; 174, с.318].

Виключне становище серед них як за кількістю слухачав, так і за обсягами викладання займали курси в Харкові, відкриті в лютому 1900 р. з ініціативи викладачів технологічного інституту та вчителів гімназій. Поступово вони перетворилися на навчальний заклад з чотирирічним терміном навчання, в якому в 1907 р. навчалася до 1 000 слухачів. Саме вони поклали початок так званим “народним університетам”, що виникли пізніше в Петербурзі (1905), Москві (1906) та інших великих промислових і культурних центрах [107, с.86-88].

Подальшого розвитку набула професійна освіта з інших напрямів, зокрема, середня медична освіта. У 1862 р. міністерство внутрішніх справ відкрило в Одесі третю в Україні (після київської та харківської) фельдшерську школу. У подальші роки, у зв'язку з земською та міською реформами, основні турботи щодо розвитку медичної освіти лягли на плечі органів місцевого самоврядування і практично в усіх земських губерніях створюються губернські земські фельдшерські школи, які забезпечували кадрами відповідні регіони. Так, заснована у 1872 р. Полтавська чотирирічна фельдшерська школа за перші 25 років існування підготувала 566 фельдшерів [191, с.734; 224, с.48].

Найбільш динамічно розвивалася на підставі законів від 15 квітня 1896 р. та 10 червня 1900 р. комерційна освіта, у тому числі її нижча ланка: торговельні школи, торговельні класи і курси комерційних знань. Це обумовлювало і зміну системи управління нею. У 1900 р. в міністерстві фінансів створюється

самостійний навчальний відділ, керуючий якого увійшов до складу Ради торгівлі й промисловості, яку очолював третій товариш міністра. Після створення міністерства промисловості й торгівлі, комерційні навчальні заклади з 1906 р. перейшли у його відання. У 1916 р. в імперії їх нараховувалося вже 602, в тому числі 147 (майже чверть) в Україні. Керівництво ними здійснювали 15 інспекторів: один головний і 14 окружних, серед яких три в українських округах — Південно-Західному з центром у Києві, Харківському і Південному (Одеса). Найбільш густу мережу комерційних навчальних закладів мали Київська (24), Херсонська (21), Катеринославська (17) і Таврійська (15) губернії. В інших губерніях діяло від 5 (Чернігівська) до 10 (Подільська і Харківська) таких закладів [60, с.66; 70, с.220].

Отже, система професійної освіти в другій половині XIX — на початку XX ст. зазнала значного розвитку. У цей період була сформована нормативно-правова база галузі, склалося декілька основних типів навчальних закладів, зросла їх мережа. Якщо до кінця XIX ст. в Україні було створено понад 110 професійних навчальних закладів, які готували фахівців для різних галузей народного господарства, то за півтора наступних десятиліть їх кількість збільшилась у 5 разів і досягла близько 550 середніх і нижчих професійних навчальних закладів. Водночас багато важливих галузей — металургія, хімічна, електротехнічна взагалі не мали навчальних закладів [107, с.63; 213, с.450].

5.5. Державна освітня політика Австро-Угорської імперії в західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст.

Як поразка у Кримській війні 1853—1856 рр. стимулювала реформи в Росії, так і революція 1848 р. та поразки Австрії у франко-італо-австрійській війні 1859 р. та в австро-пруській війні 1866 р. стали стимулом для перетворень у Габсбурзькій монархії. Вона опинилася на порозі політичної кризи і повторення “весни народів”, що ставило майбутнє імперії в залежність від досягнення домовленостей з національними елітами, які перебували в опозиції до Відня, — угорців, чехів і поляків. Протягом 60-х рр. відбулося, підкреслює Я.Й. Грицяк, їх поступове зближення з віденським двором ціною укладання взаємовигідних компромісів. Відповідно до угоди з Угорщиною Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну державу — Австро-Угорщину, внаслідок чого Галичина і Буковина увійшли до австрійської частини імперії, а Закарпаття — до її угорської частини. Стосовно Галичини австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компро-

місом, так звана “Галицька резолюція” 1867 р. розширювала політичні права поляків у краї, надаючи їм особливого становища. Були зруйновані українські плани поділу Галичини на східну і польську частини. Таким чином, попередня габсбурзька політика балансування між польською та українською націями поступилася місцем пропольській [43, с.73; 125, с.167; 154, с.31].

Австрійська частина імперії поділялася на коронні краї (намісництва), у тому числі два українських — Галичину і Буковину. На чолі краю стояв крайовий начальник, який у Буковині називався крайовим президентом, а в Галичині — намісником. Він призначався імператором і був наділений широкими, майже необмеженими повноваженнями. За умовами австро-польського компромісу, намісник Галичини призначався лише після консультацій уряду з польськими депутатами віденського парламенту — рейхсрату, — як правило, з числа польської аристократії. Тому майже всі галицькі намісники (11 з 17) були польськими магнатами. У січні 1867 р. була проведена адміністративно-територіальна реформа, за якою коронні краї замість циркулів почали поділятися на повіти. За новим поділом було утворено 82 повіти, із них 51 повіт у Східній Галичині, на чолі з повітовими старостами, які підпорядковувалися наміснику. Найнижчою ланкою державного апарату були начальники міських і сільських громад — бурмістри в містах і війти в селах, підлеглі повітовим старостам [43, с.74; 111, с.114-115; 127, с.144].

Водночас імперська влада змушена була піти на поступки коронним краям у напрямі розширення їх прав самоврядування. За “Крайовим статутом і сеймовою виборчою ординацією для королівства Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським” від 26 лютого 1861 р. створювалися галицький і буковинський крайові сейми. Поряд із заснуванням крайового самоуправління в 1862 р. був виданий загальнодержавний закон про місцеве самоврядування, на основі якого 12 серпня 1866 р. був розроблений аналогічний закон для Галичини. Згідно з ним засновувались повітові громади (гміни) та їх органи — повітові (гмінні) комітети, які у великих містах, як і раніше, називалися магістратами. Начальником гміни, як правило, був повітовий староста, у містах — бурмістр. Вибори до органів самоуправління відбувалися за куріальною системою і через високий майновий ценз у них брало участь лише 9—10% населення. У галицькому сеймі в 1876 р. із 150 депутатів було тільки 14 українців. З 11 січня 1871 р. було створено спеціальне міністерство у справах Галичини. Боротьба навколо питання про автономний статус Галичини у складі Габсбурзької монархії завершилася в 1873 р., коли уряд запровадив прямі вибори до рейхсрату і визначив компетенцію крайового сейму,

який отримав право виносити рішення, що стосувалися культури, освіти і суспільної опіки [43, с.73-74; 111, с.115-117, 127, с.146].

Це мало величезне значення для розвитку освіти, оскільки відбувся перехід від німецькомовного унітаризму, характерного для попереднього періоду, до функціонування поряд із загальнодержавною німецькою також і крайових національних мов, кожна з яких набувала статусу другої державної мови в межах свого адміністративно-територіального утворення. Визнання цісарською постановою від 4 червня 1869 р. польської мови як державної в судах та адміністративних органах робило, в умовах австро-польського компромісу, невідворотною жорстку боротьбу протягом другої половини ХІХ ст. за впровадження української мови викладання в навчальних закладах. Вона була надзвичайно складною, ураховуючи, що частка українських депутатів у галицькому сеймі не перевищувала 15%, чого було недостатньо для ефективного спротиву колонізації краю [8, с.162; 43, с.74].

Одночасно відбувалося і реформування системи освіти. За оцінкою Еріха Цьолнера, реорганізація і оновлення освітньої системи належали до найбільш вдалих реформ неоабсолютистського режиму Франца-Йосифа І (1848—1916). Характеризуючи її, варто наголосити, що в її ході завершився процес секуляризації освіти, який розпочався ще за часів Марії-Терезії та Йосифа ІІ. Реформа торкнулася всіх ланок освіти, починаючи від вищої школи і закінчуючи початковою освітою [256, с.388].

Основний закон від 21 грудня 1867 р. щодо громадських прав надавав державі право управління і нагляду за освітою та вихованням. Його доповнив міністр освіти барон Л. Гаснер фон Арта, запровадивши “Шкільний закон для народів монархії” від 14 травня 1869 р., який гарантував існування міжконфесійної, восьмирічної (шестирічна початкова і дворічний доповнюючий клас) державної обов’язкової школи і ліг в основу реформи школи в Галичині та Буковині. 25 травня 1868 р. так звані віросповідні закони, які проголошували школу незалежною від церкви, були прийняті 25 травня 1868 р. Ці закони визначили нові принципи й умови заснування, функціонування і відвідування народних шкіл, статус учителів, створили нову систему органів управління освітою. При цьому справи вищої і середньої школи належали до компетенції Відня, а внутрішній устрій народного та фахового шкільництва, нагляд за ним були віднесені до крайової компетенції. Кожний із 17 коронних країв Австро-Угорщини, з огляду на місцеву специфіку, приймав свої закони та розпорядження, що регламентували діяльність навчальних закладів на відповідній території. Формально запроваджувалось обов’язкове навчання для всіх дітей віком від 6 до 14 років, однак, незважаючи

на це, загальне початкове навчання фактично організовано не було [6, с.25; 95, с.585; 113, с.47; 120, с.10; 130, с.17; 228, с.51-52; 256, с.402].

Відповідно до цих законів докорінно перебудовувалась система управління освітою: усі початкові школи переходили з рук консисторій до світських органів управління — крайових і місцевих шкільних рад. У Галичині крайова шкільна рада створювалася спеціальним розпорядженням Франца-Йосифа I від 25 червня 1867 р. і розпочала свою роботу 24 січня 1869 р. Вона складалася з чотирьох представників уряду (намісник, постійний референт намісництва у шкільних справах, два шкільних інспектори), двох представників духовенства обох обрядів (визначених цісарем), двох делегатів від столичних міст — Кракова і Львова, двох представників навчальних закладів, одного делегату крайового відділу як представника сейму. Аналогічний фаховий адміністративний орган створювався і в Буковині на підставі закону від 8 лютого 1869 р. Раду очолював намісник, крім нього до складу ради входили два представники крайового управління, референт, кілька шкільних інспекторів, два православних священики, по одному католицькому і протестантському, рабин, два вчителі, один представник Чернівецької міської ради [130, с.17-18; 179, с.276; 180, с.99; 228, с.54].

До повноважень крайових рад входив нагляд за діяльністю окружних і місцевих рад, керівництво учительськими семінаріями, підтвердження на посадах директорів і вчителів середніх шкіл, утримуваних на громадські та державні кошти, з урахуванням спеціальних прав корпорацій, громад і приватних осіб, ухвалення навчальних планів, підручників для початкових, середніх і фахових шкіл, їх апробація і видання, щорічний звіт перед міністерством про стан шкільництва в краї. Вони ж відали збиранням плати за навчання у середніх навчальних закладах [179, с.276; 228, с.54].

Крайовим радам підпорядковувалися окружні ради, створені на основі розпорядження міністерства у 1871 р. У Галичині, наприклад, спочатку утворилися 22 окружні ради, у тому числі 11 у Східній Галичині, з окружними центрами у Львові, Перемишлі, Самборі, Стрию, Жовкві, Золочеві, Бережанах, Тернополі, Чорткові, Станіславові та Коломії. Середні школи діяли в окружних містах. Крайовий закон, який набрав чинності у 1877 р. поділив край на 37 шкільних округів (по 2—3 повіти на округ). У 1887 р. уже кожний повіт мав свою окружну раду, крім того окремі ради мали Львів і Краків. Що стосується Львова, то у 1870 р. найзначніші міста Австро-Угорщини, у тому числі Львів і Чернівці, отримали нові статuti, які значно розширили можливості міського самоврядування. До компетенції президії міської ради було віднесено і нагляд за школами, які фінансу-

валися гміною. За новим статутом 1874 р. магістрат поділявся на департаменти, серед яких був і департамент у справах фондів, релігійних і наукових закладів, шкіл і бюро окружної шкільної ради для Львова [126, с.50-52; 130, с.17-18; 228, с.54].

Окружні ради складалися з начальника адміністративної влади міста як керівника, по одному представнику від кожної конфесії, двох представників освіти, двох делегатів місцевої ради, шкільного окружного інспектора. Вони збиралися один раз на місяць і керували всіма навчальними закладами, здійснювали інспекторські перевірки, контроль за підвищенням кваліфікації вчителів, збирали статистичні дані тощо. У 1873 р. було затверджено положення про місцеві шкільні ради, що здійснювали нагляд за однією чи кількома школами у невеликій місцевості [130, с.18; 228, с.55].

Імперський закон від 14 травня 1869 р. визначав, що в кожній народній школі повинні вивчатися принаймні такі предмети, як закон Божий, мова, арифметика, “достойні вивчення природознавство, географія, історія з особливим зверненням уваги на рідний край та його стан”, письмо, геометрична морфологія, співи й фізкультура, а для дівчаток — ще й рукоділля та жіночі ручні роботи. Їх фінансування здійснювалося за рахунок так званого шкільного додатку до податку. У 1893 р. початкові школи були поділені на школи сільського і міського типів. Крім того, створювались так звані виділові (вищі міські) школи [113, с.48; 173, с.389; 204, с.173].

Шкільна мережа поступово розширювалась: якщо у 1869 р. крайова шкільна рада Галичини перебрала під своє управління 2 469 початкових шкіл, в яких навчалося майже 164 тис. учнів, то через десять років (1880 р.) їх кількість зросла до 2 847, а кількість учнів — до 292,5 тис., у 1890 р. існувало вже 3 453 школи (451,5 тис. учнів). У 1900 р. у Галичині діяло 3 956 шкіл, однак фактично на селі навчалося лише 10—20% дітей шкільного віку. Слід відзначити слабкий загалом розвиток шкільництва порівняно з іншими краями Австрії. Станом на 1880 р. у 2 410 (з 6 321) гмінах краю не було шкіл, а 77,08% жителів не вміли читати і писати. Через два десятиліття стан дещо покращився і згідно з переписом, станом на 31 грудня 1900 р., неписьменного населення в Галичині було 46,1%, але якщо серед поляків його питома вага складала 33,41%, то серед українців — 62,44%. На Буковині кількість початкових шкіл зросла за 30 років (1870—1900) зі 167 до 362, що було мало на такий край, в якому неграмотні складали 75% населення [95, с.585; 173, с.389; 228, с. 69, 85].

Характеризуючи розвиток освіти на західноукраїнських землях, слід наголосити ще на одному аспекті. Шкільні ради

різних рівнів, підкреслює Н.В. Кошелєва, віддавали пріоритет розбудові не українських, а польських навчальних закладів. Про це може свідчити розподіл крайовим сеймом коштів на культурні потреби з місцевого бюджету Галичини. Наприклад, на початку ХХ ст. з 730 тис. крон, асигнованих для дотації місцевим науковим товариствам і школам краю, українським було виділено лише 75 тис. Як відзначалося пізніше в офіційному виданні польського міністерства освіти, саме з утворення крайової шкільної ради у Львові почалося відродження польського елементарного, середнього і вищого шкільництва. У 60-х рр. поляки склали у ній більшість, а на українців припадало не більше п'ятої частини. Як наслідок, якщо у 1850 р. у Галичині нараховувалося 1 500 українських шкіл, то у 1869 р. їх кількість зменшилась до 1 293, що складало 52,36% від загальної кількості початкових шкіл. У цей період з'являється новий тип школи — утраквістична (змішана, з українською і польською мовами навчання). У 1871 р. польських шкіл було 902, кількість українських шкіл зменшилась до 572, а утраквістичних збільшилась з 67 до 787. У подальші роки стан українського шкільництва поліпшився, але їх питома вага постійно падала: у 1890 р. з 3 453 шкіл українських було 1 749 (50,65%) і в 1900 р. — з 3 956 — 1 675 (42,34%). Класів з польською мовою навчання було 4 250 і з українською — 2 250. На Буковині у 1900 р. з 362 початкових шкіл 147 було українськими, а інші переважно румунськими, німецькими та утраквістичними [6, с.30; 95, с.585; 96, с.662; 120, с.10; 173, с.389; 204, с.176-177; 213, с.531; 227, с.110-111].

На початку ХХ ст. спостерігалось певне зростання кількості початкових шкіл. У 1906 р. у Галичині нараховувалося 4 799 шкіл, а в 1910 р. їх кількість зросла до 5 559, на Буковині відповідно з 456 до 515. Однак 83,4% цих шкіл у Галичині й 45,4% на Буковині були одно- і двокласними, у них навчалося 20—30% дітей шкільного віку, в основному учні перших-других класів, а старші класи відвідувала меншість дітей. За підрахунками дослідників у Галичині азбуку починали вивчати 72% дітей, а закінчували школу 7%, у той час як у Чехії початкову школу закінчувало 31,5%, а в Австрії — 38% дітей шкільного віку. Поділ початкових шкіл на два типи у 1893 р. фактично ще більше обмежив доступ сільських дітей до освіти, оскільки програми цих шкіл не збігалися. Як наслідок, за розпорядженням крайової шкільної ради 1906 р. доступ дітей із сіл до міських шкіл був суттєво обмежений [6, с.29; 204, с.350].

Ще складнішим було становище з українською школою на Закарпатті. Шкільний закон 1868 р., виданий в Угорщині, передбачав, у принципі, ту саму систему початкової освіти, що і

в Австрії. Згідно з законом, початкова школа поділялась на два типи: елементарна і вища народні школи. У 1870—1871 навчальному році у Закарпатті функціонували 671 елементарна і 3 вищі початкові школи з 37,1 тис. учнів, що складало 44,7% усіх дітей шкільного віку. Через чверть століття кількість шкіл зросла відповідно до 877 та 6, а контингент учнів збільшився до 78,4 тис. (60,3%) дітей шкільного віку. Але після прийняття так званого “мовного закону” 1879 р. розпочався процес переведення неугорських шкіл на угорську мову навчання. Якщо у 1880 р. налічувалося 349 українських, 259 угорських і 234 утравквістичних шкіл, то в 1893 р. українських шкіл залишилось тільки 80, а угорських стало 523, інші були утравквістичними. У 1907 р. шкільні власті Закарпаття перевели останні 29 початкових шкіл з українською мовою навчання на утравквізм, а в роки Першої світової війни припинили своє існування і утравквістичні школи [173, с.389-390; 204, с.353].

Відбувався і розвиток середньої школи, яка підпорядковувалась міністерству освіти та віросповідань, а управління нею здійснювали крайові шкільні ради через шкільних інспекторів, що затверджувалися на посадах імператором за поданням міністра. Інспектори поділялися на дві категорії: інспектори для нагляду за станом викладання гуманітарних предметів, які контролювали діяльність класичних і реальних гімназій, й інспектори з природничо-математичних предметів, до кола обов’язків яких входив нагляд за діяльністю реальних шкіл. Гімназійний інспектор під час відвідування реальної школи звертав увагу тільки на викладання гуманітарних предметів (мов, філософії, історії), у свою чергу, реально-шкільний наглядач опікувався станом викладання в гімназіях лише природничо-математичних предметів (фізики, хімії, географії, природоописної історії, математики тощо) [179, с.276-277].

Інспектори були зобов’язані не рідше одного разу на два роки робити фундаментальний огляд навчального закладу з метою перевірки його загального стану, методів і успіхів навчання, їх відповідності стандартам, визначеним міністерськими інструкціями. У ході огляду він відвідував уроки окремих учителів, екзаменував учнів, знайомився з навчальною літературою та ін. Крайовий інспектор брав участь у конференціях учителів середніх шкіл, очолював іспити на атестат у гімназіях та реальних школах. Крім перевірки навчального процесу інспектори аналізували стан справ увірених їм навчальних закладів, подаючи крайовій шкільній раді щорічні підсумкові звіти, в яких викладалися статистичні дані, результати власних спостережень і висновки щодо навчання і дисципліни, а також пропозиції про шляхи усунення існуючих недоліків. Оскільки реформою дозволялося створення приватних

гімназій, то особлива увага інспекторів приділялась аналізу їх діяльності, насамперед навчальних закладів, прирівнених у правах до державних, і висновкам щодо можливості продовження цих прав [179, с.277].

Затверджений у вересні 1849 р. “Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл в Австрії”, як зазначалося, визначив основні напрями реформи середньої школи. Тривалість навчання в гімназіях збільшилась з шести до восьми класів. Гімназія взяла на себе частину тих функцій, які до реформи реалізовували філософські факультети університетів, зокрема до гімназійної програми майже повністю була включена програма дворічних філософських курсів, які раніше мали закінчувати вступники до університетів. Новим було і виділення в гімназійній освіті двох ступенів: нижчого, який утворювали перші чотири класи (нижча гімназія) і вищого, який базувався на чотирьох старших класах. Однак у гімназіях значна кількість годин (понад 35%) відводилась на вивчення латинської і грецької мов, а разом з німецькою, польською і українською мовами на ці предмети припадало до 60—65% годин навчального плану. У 1909 р. відбулись деякі зміни у навчальних планах і програмах гімназій: розширювалися обсяги навчального часу і змісту освіти, посилювалася національна складова (вивчення рідної мови і літератури, історії та географії рідного краю) за рахунок звуження класичної складової тощо [130, с.41-42; 204, с.176, 351; 256, с.446].

Розвиток економіки і розширення апарату управління зумовлювали зростання потреби в людях з середньою освітою. Як наслідок, збільшувалась кількість гімназій, яких у 1900 р. у Галичині налічувалося 37, на Буковині — 2 і в Закарпатті — 3. Проте у 1867 р. у всіх середніх школах краю була запроваджена польська мова навчання. Виняток становила Львівська німецька академічна гімназія (ЛАГ), де дозволялося викладати українською мовою лише в молодших класах. Перешкоджала її перетворенню на першу державну українську середню школу класичного типу відсутність україномовних підручників. Цьому великою мірою сприяла активна видавнича діяльність товариства “Просвіта”, створеного у 1868 р., завдяки чому в 1871—1876 рр. було видано 17 підручників загальним накладом 12 300 примірників. Боротьба депутатів галицького сейму за викладання в гімназіях українською мовою і робота “Просвіти” обумовили прийняття 31 травня 1874 р. крайового закону про поступовий перехід на навчання в ЛАГ українською мовою [129, с.173; 174, с.321; 190, с.379; 204, с.178; 226, с.59-60].

У 80-х рр. XIX ст. був досягнутий компроміс щодо відкриття при польських гімназіях паралельних українських класів.

Зокрема, у 1888 р. через галицький сейм було проведено рішення про їх відкриття у перемишльській гімназії, з 1895 р. вони стали самостійною гімназією. У 1893 р. паралельні класи відкрились у Коломиї, перетворившись у 1900 р. на третю українську гімназію. Але у 1897 р. з 14 тис. учнів середніх шкіл 80% складали поляки й лише 16% — українці (у 1854 р., до того як поляки встановили контроль над системою освіти, це співвідношення було приблизно однаковим). З огляду на це, якщо загалом по Галичині співвідношення учнів середніх шкіл на 10 тис. населення становило 19, то серед поляків воно дорівнювало 23, серед євреїв — 28, а серед українців — лише 7 [190, с.378; 213, с.546; 226, с.60; 229, с.404].

На Буковині до 1896 р. існувала лише одна німецька гімназія, в якій, скажімо, у 1886 р. навчалось 129 учнів-українців (8,2% усіх учнів) і лише в 1897 р., після відкриття другої німецької гімназії у Чернівцях, при ній відкрили українські класи. У Закарпатті з перших днів після встановлення дуалістичної монархії українська мова почала витіснятися з єдиної української гімназії в Ужгороді. До кінця ХІХ ст. навчання у всіх трьох гімназіях (ужгородській, мукачевській і берегівській) здійснювалося угорською мовою [95, с.587; 190, с.379; 204, с.178].

Реальні школи відкривались на основі окремого, затвердженого у 1851 р. статуту. У них замість давніх мов глибше вивчались математика, креслення, природознавство, фізика і хімія. На початку ХХ ст. було посилено викладання предметів природничо-математичного циклу. Однак цей тип середньої школи розвивався надзвичайно повільно. На 1900 р. у Галичині було дев'ять, на Буковині й Закарпатті по одній реальній школі. Така обмежена їх кількість свідчила про недостатній економічний розвиток західноукраїнських земель. Питома вага українців, які навчались в реальних середніх школах, була ще нижчою, ніж у гімназіях. Так, у 1894—1895 навчальному році з 1 404 учнів реальних шкіл Галичини лише 87 були українцями, тобто менше 7% [173, с.392; 204, с.176, 351].

На початку ХХ ст. спостерігається розвиток середньої ланки освіти: у 1905 р. у Галичині працювало 46 гімназій, з яких 6 були приватними, у 1910 р. кількість гімназій зросла до 73, у тому числі мережа приватних закладів збільшилась до 17, а напередодні Першої світової війни діяло 82 гімназії. З них 6 державних чоловічих гімназій (академічна та 2-га гімназія у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі й Станіславові) та 10 приватних (Буськ, Городенка, Долина, Збараж, Копичинці, Рогатин, Чортків, Яворів — чоловічі, Львів, Перемишль — жіночі) були українськими, ще дві гімназії (Бережани, Стрий) належали до утраквістичних. Слід відзначити,

що ці успіхи були досягнуті завдяки наполегливій боротьбі української громадськості, яка інколи набувала драматичного характеру. Наприклад, у Станіславові боротьба за відкриття української державної гімназії тривала декілька років. Для того щоб подолати протидію польської більшості галицького сейму, депутати-українці у жовтні 1903 р. змушені були скласти свої мандати і залишити сейм. Лише під тиском віденського уряду галицьке намісництво дало згоду на створення гімназії з 1 вересня 1905 р. Але відкриття цих гімназій кардинально не вирішувало справу: у 1910 р. одна польська гімназія припадала на 42 тис. поляків, у той час як одна українська — на 520 тис. українців [130, с.43; 204, с.352; 213, с.548; 226, с. 60-61].

Протягом першого десятиліття ХХ ст. відкривається ряд нових гімназій і на Буковині, зокрема у 1908 р. розпочала свою роботу перша українська гімназія у Вижниці. До початку Першої світової війни на Буковині діяло загалом 13 гімназій. Набагато повільніше розвивалися реальні школи, мережа яких до 1914 р. зросла в Галичині до 14, а на Буковині — до 2. В усіх державних і приватних середніх школах Галичини, Буковини і Закарпаття навчалось близько 40 тис. учнів, з яких приблизно п'яту частину складали українці [204, с.352; 213, с. 615; 227, с.121].

Революція 1848 р. принесла австрійським університетам свободу навчання. Слабкості австрійської вищої школи потребували справжньої реформи, яка б стосувалася і гімназій. Її здійснив міністр освіти і віросповідань граф Л. Тун-Гогенштейн, провівши закон про організацію академічних закладів від 30 вересня 1849 р. Його підтримали філософ Ф. Екснер з Праги та філолог Г. Боніц із Щеціна, які займалися підготовкою гімназійної реформи. Університетам гарантувалася широка наукова та адміністративна автономія, а філософський факультет, який доти мав підготовчий характер, було прирівнено до інших факультетів. На противагу колишній системі освіти, зорієнтованій на здобуття професійних навичок, більше наголошувалося на значенні теоретичної роботи, що відкривало нові можливості для розвитку науки та дослідництва. Відкривались численні нові кафедри, окрім академічних професорів до участі в навчальному процесі залучалися і приват-доценти. Останні зв'язки, які пов'язували університети з церквою і створювали труднощі під час обрання некатолицьких деканів, були ліквідовані 1873 р. унаслідок нової організаційної реформи Туна [256, с.447].

Вищі навчальні заклади підпорядковувались безпосередньо департаменту освіти міністерства освіти і віросповідань. Управління університетом здійснював академічний сенат, до складу якого входили ректор, декани і сеньйори. Ректор обирався на один рік з ординарних професорів, але не більше трьох каденцій. Факультетом

керувала професорсько-викладацька колегія на чолі з деканом, яка у своїй діяльності керувалася спеціальним статутом, так званим регуляміном [130, с.93; 179, с.278].

Науково-педагогічний персонал складався з ординарних, екстраординарних і почесних професорів, асистентів, приват-доцентів, лекторів і суплентів. Для отримання звання ординарного професора необхідною умовою був ступінь доктора наук і проходження так званої габілітації, яка передбачала після апробації опублікованої наукової праці складання колоквиуму зі спеціальності та проведення пробної лекції перед спеціальною комісією і професорською колегією факультету. За позитивної оцінки це давало право викладання в університеті (доцентуру), але це рішення затверджувалося міністерством освіти і віросповідань. Екстраординарний професор повинен був мати принаймні ступінь магістра. Кафедра ототожнювалася з одним професором, який викладав самостійний обов'язковий курс, але могла налічувати й кілька осіб, очолював її ординарний професор. Приват-доценти, лектори і супленти (заступники викладачів) не працювали постійно в університетському штаті, оскільки не складали кваліфікаційних іспитів. Їх допускали до викладання, як і асистентів, у ролі допоміжних наукових співробітників. Оплата праці професорів була диференційованою і залежала від категорії професорського звання, навчального курсу, який він викладав, університету, в якому працював. Найнижче оплачувалася праця професорів з теології, найвище — з права і медицини. На філософському факультеті ординарний професор отримував 1 000 флоринів, екстраординарний — 600—800, на медичному — від 600 до 1 200 флоринів [130, с.96-97; 142, с.24].

Студенти поділялися на ординарних (звичайних), які мали закінчену класичну гімназію, екстраординарних, що закінчили реальну гімназію або учительську семінарію, та вільних слухачів, які майже нічим не відрізнялися від екстраординарних і відвідували лекції за домовленістю з викладачами. Право вступу до університету формально мав кожен, хто закінчив гімназію або інший, прирівнений до неї, середній навчальний заклад і подав свідоцтво про середню освіту, проте серед студентів переважали випускники класичних гімназій. Висока плата за навчання, яка двічі піднімалася (у 1884 і 1886 рр.), невелика кількість державних стипендій (у 1890 р. у Чернівецькому університеті їх отримувало трохи більше 10% студентів), проблеми з проживанням значно обмежували запис до університету вихідців з незаможних сімей. А оскільки, підкреслює М.М. Барна, у Східній Галичині історично склалося так, що незаможним в основному залишалося українське населення, яке проживало переважно в сільській місцевості, де не

було середніх шкіл, то й відсоток українців серед студентства був незначним. Як наслідок, диспропорції, які існували в розвитку початкової школи, поглиблювалися потім у гімназіях і, особливо у вищій школі. В університеті українці навчалися переважно на факультетах теології і права [9, с.62-63; 130, с.101; 226, с.59; 229, с.403-404; 257, с.15].

Провідна роль у західноукраїнських землях належала Львівському університету, який до 1867 р. мав суто німецький характер. У 1871 р. було скасовано обмеження щодо викладання польською і українською мовами і якщо в 1870 р. у ньому 46 лекцій читалося німецькою, 13 — латинською, 13 — польською і 7 — українською мовами, то у 1874 р. польською мовою читалося вже 59 лекцій, українською — 8, латинською — 13 і німецькою — 11. Цісарським декретом від 27 квітня 1879 р. університет фактично був переведений на польську мову викладання, що зумовило у другій половині XIX ст. тривалу боротьбу за відкриття україномовних кафедр, а в подальшому і відкриття окремого українського університету. Результатом цієї боротьби, передусім українського студентства, яке в 1895 р. становило 29% студентів університету, стало відкриття в 1894 р. кафедри української історії, яку посів М.С. Грушевський. Загалом же університет розвивався, у 1894 р. у ньому відкрився медичний факультет, постійно збільшувалася кількість студентів (з 699 у 1851 р. до 1 225 у 1890 р.), зростала кількість кафедр і викладачів, у тому числі й українців. На початку XX ст. у Львівському університеті діяло вже 6 українських кафедр, а в 1914 р. — 13. Зокрема, серед ректорів університету цього періоду можна назвати Я. Головацького, Ф. Костека, О. Делькевича та ін. [9, с.62; 96, с.662; 132; 142, с.25; 192, с.110; 204, с. 180; 213, с.566-569, 575].

На зламі століть розпочався новий етап боротьби за заснування у Львові українського університету. Боротьба йшла як у австрійському парламенті, де в грудні 1898 р. депутат Д. Тянячкевич поставив питання перед урядом про початок підготовчої роботи у цьому напрямі, так і в стінах самого Львівського університету. Зокрема, на вічі українського студентства в жовтні 1901 р. була висунута вимога про призначення українських екзаменаторів для всіх державних іспитів та запровадження україномовної документації. Проте сенат університету не йшов назустріч домаганням українського студентства. Наслідком стало залишення на знак протесту університету близько 600 студентами. Нарешті, у грудні 1912 р. був досягнутий компроміс про відкриття українського університету до початку 1916 р. шляхом прийняття відповідного державного закону, але Перша світова війна стала на перешкоді його реалізації [213, с.569-574].

У 1874 р. був відкритий Чернівецький університет ім. Франца-Йосифа у складі трьох факультетів: філософського, юридичного і теологічного, причому утримання останнього повністю брав на себе Православний релігійний фонд. У 1879 р. до них додався фармацевтичний відділ, відкритий замість медичного факультету. Мовою викладання і діловодства була німецька мова. Викладацький склад на юридичному і філософському факультетах був укомплектований за рахунок професорів з Віденського, Грацького, Інсбруцького, Празького, Краківського, Львівського, Гейдельберзького, Фрейбурзького та інших університетів. Оскільки першочерговим завданням університету, як визначав його імперський радник К. Лемайер, було прищеплення німецького елемента, який репрезентує високу культуру, а разом і мову імперії, а “рутенське населення за станом своєї культури навіть не має права вимагати заснування власного університету”, то в подальшому традиційно на цих факультетах переважали німці, а на теологічному — румуни. Лише в 1898 р. були створені три українські кафедри. У 1875—1876 навчальному році в університеті навчалося 177 студентів, через двадцять років (1896 р.) їх кількість зросла до 320, у 1906—1907 навчальному році студентів було вже 741, а перед Першою світовою війною — 1 129. Хоча за переписом 1890 р. українці становили в Буковині 41,8%, але 1896 р. з 320 студентів їх було лише 20 (6,2%). У 1900 р. їх питома вага збільшилась до 12,2% і в 1911 р. — до 17,6% [95, с.435, 589; 204, с.180; 213, с.617; 257, с.10-13, 16-17].

Потреби економічного розвитку обумовили розширення підготовки фахівців з вищою спеціальною освітою. Центром вищої спеціальної освіти стає Львівський політехнічний інститут, створений на базі Технічної академії, яка існувала з 1844 р. У 1898—1899 рр. у ньому навчалося 500 студентів, близько 5% з них складали українці. Навчання велося виключно польською мовою. У 1897 р. у Львові був відкритий третій вищий навчальний заклад — Академія ветеринарної медицини [95, с.590-591; 173, с.392; 210, с.150].

Друга половина XIX ст. позначилася прогресом на шляху розвитку жіночої освіти. Головну роль в Австро-Угорській імперії у боротьбі жінок за право на здобуття освіти відіграла Маріанна Гайніш, публіцист та організатор жіночого руху. З 70-х рр. починають відкриватися жіночі ліцеї — неповні гуманітарні середні школи з шестирічним терміном навчання. У 1910 р. у Галичині діяло 13 таких ліцеїв, а на Буковині — 4. З 1896 р. жінки добилися права складати іспити зрілості у гімназіях, а з 1897 р. — навчатися на філософському факультеті університету [130, с.66-67; 180, с.83; 256, с.446].

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. на західноукраїнських землях відбулися значні зміни у здійсненні державної освітньої політики, які торкнулися усіх рівнів освіти, системи управління освітою, суттєво розширилась мережа навчальних закладів. Водночас західноукраїнські землі відставали за цим показником від інших регіонів Австро-Угорської імперії.

5.6. Розвиток державної кадрової політики у сфері освіти України у другій половині XIX — на початку XX ст.

Друга половина XIX ст. позначилася серйозними змінами у здійсненні російським урядом державної кадрової політики у сфері освіти, що обумовлювалося, насамперед, загальним спрямуванням реформ та контрреформ за часів царювання Олександра II (1855—1881) та Олександра III (1881—1895). У контексті розглядуваної проблеми особливе значення мали розробка й прийняття університетських статутів 1863 та 1884 рр., статутів гімназій і прогімназій 1864 та 1871 рр., положень про початкові народні училища 1864 та 1874 рр. тощо, оскільки вони суттєво змінювали акценти у здійсненні кадрової політики. Можна визначити дві найбільш характерні риси кадрової політики в цей період. По-перше, гостра нестача кадрів у зв'язку з освітніми реформами й бурхливим розвитком системи освіти ставили на порядок денний необхідність реформування всієї системи підготовки викладацьких кадрів. По-друге, джерело їх формування уряд вбачав насамперед у тих станах, для яких призначався той чи інший тип навчальних закладів.

Якщо говорити про вищу школу, то в першій половині XIX ст. формування професорсько-викладацького складу в університетах України йшло досить повільно, що, як підкреслює Н.А. Шип, одночасно було і причиною, і наслідком слабкого розвитку університетської освіти. Харківський і Київський університети, особливо на етапі свого становлення, не в змозі були забезпечити потреби вищої школи у викладацьких кадрах і самі, як зазначалося в попередньому розділі, спочатку вирішували кадрові проблеми за рахунок залучення зарубіжних професорів та випускників Московського університету [261, с.21-22].

У другій половині XIX ст. ситуація почала змінюватися, але цей процес відбувався неоднозначно. Статут 1863 р., безперечно, створив умови для подальшого зростання ролі університетів в Україні та їх розвитку, але вони зіткнулися і з рядом проблем, особливо на початку реформ. Передусім слід відзначити гострий дефіцит у кадрах професорів, який існував на початку 60-х рр., коли близько 40 кафедр в університетах Росії були вакантними, а

значна частина професорів досягла пенсійного та передпенсійного віку. Унаслідок цього, як зазначав міністр народної освіти О.В. Головнін, існувала реальна загроза одночасного закриття кількох факультетів. Дійсно, університети тоді знаходилися в стані кадрової кризи. У Київському університеті, наприклад, за 1854—1862 рр. оновилося 38,4%, а в Харківському — 59,5% викладачів. Після запровадження Статуту 1863 р. в Київському університеті нараховувалося 35 вакантних кафедр, не вистачало 49 професорів і доцентів. У найбільш скрутному становищі опинився історико-філологічний факультет [72, с.108-109; 90, с.38; 143, с.239-240].

Підготовці наукових кадрів і подоланню дефіцита викладачів сприяло запровадження Статутом 1863 р. системи “залишення при університеті стипендіатів для приготування до професорського звання”, яка в подальшому отримала назву аспірантури. Стипендія призначалася на два роки, але за клопотанням факультету могла бути продовжена ще на один рік. З 70-х рр. у практику увійшло залишення випускників при університетах без забезпечення їх стипендіями (“своєкоштных професорських кандидатів”). Вони користувалися консультаціями професорів, яким кожне півріччя подавали письмові роботи. Через два роки після зарахування стипендіати екзамінувалися на ступінь магістра і готували магістерську дисертацію. З 1892 р. Київський університет, скажімо, почав відпускати кошти зі своїх спеціальних сум на утримання 4, а пізніше 8 професорських стипендіатів. Якщо в Новоросійському університеті у 80-90-х рр. XIX ст. залишали щорічно лише 2-3 професорських стипендіатів, то з 1901 до 1914 рр. їх було залишено вже 47 [92, с. 31, 35; 108, с. 29; 158, с.13; 173, с.182; 241, с.32].

Для підготовки університетських викладачів використовувалась і така форма, як відрядження до зарубіжних університетів. Найширше вона використовувалась міністерством народної освіти у 60-х рр., коли лише протягом 1862—1866 рр. було відряджено близько 100 викладачів. Керівництво стажерами було покладено на М.І. Пирогова, після звільнення його з посади попечителя Київського навчального округу. Нагромадивши досвід, міністерство затверджує у 1867 р. постанову “Про правила для відправки за кордон молодих людей з метою приготування до професорського звання”. Тепер, замість проходження стипендіатами повного циклу стажування за кордоном, міністерство дозволяло відрядження лише тих, хто здав магістерські екзамени. Рекомендувалося відряджати доцентів, які успішно викладали в університетах протягом двох років, а також викладачів, які мали серйозні наукові праці. Серед умов до кандидатів на відрядження за кордон висувались: наявність дуже доброго атестату зрілості при відмінних оцінках з обох давніх мов (грецької та латинської), достатнє знання німецької і

французької мов, відмінні оцінки з предмету обраної кафедри, наявність авторських праць, здатність правильно і вільно висловлювати свої думки та “бездоганна, надійна моральність” [193, с. 240; 194, с.190].

За підрахунками Н.В. Полякової, половину стажерів склали фахівці гуманітарних наук: філологи, історики, юристи, педагоги, що, на її думку, свідчить про потреби у викладанні гуманітарних дисциплін, а також про зміст навчальних планів університетів. Можна додати, що це свідчить і про потреби кращого ознайомлення з нагромадженням у Європі досвідом гуманітарних наук, від якого російські університети були значною мірою відрізані в роки правління Миколи I. Від стажерів вимагалось подавати регулярні щоквартальні звіти про навчання, які друкувалися в журналі міністерства та випускалися окремим багатотомним виданням. Це давало змогу не тільки знайомити громадськість із зарубіжним досвідом, але й давало можливість університетам знайомитися з кваліфікацією стипендіатів, оскільки звіти свідчили про рівень знань та достойність кожного кандидата у професори. Цей захід, як підкреслює Н.В. Полякова, виявився не менш ефективним, ніж конкурси та атестації. Як правило, за кордон направлялися дійсно талановиті здобувачі, зокрема, серед них були випускник Харківського і майбутній професор Новоросійського університету, засновник наукової школи імунології, лауреат Нобелівської премії І.І. Мечников та майбутній професор кафедри історії російського права університету Св. Володимира М.Ф. Владимирський-Буданов [193, с. 241-242; 194, с.191; 255, с.146].

Усі ці заходи дали можливість суттєво поліпшити кадрове забезпечення університетів. За десятиріччя (1863—1874) лише в трьох українських університетах було захищено близько 180 магістерських та докторських дисертацій. Це було характерним і для окремих університетів. У Київському університеті, наприклад, через інститут професорських стипендіатів за 20 років пройшли близько 80 осіб. У підсумку, з 1863 до 1883 р. університет присвоїв учений ступінь доктора і магістра 118 особам, тоді як за перші 29 років свого існування — 80 [90, с.39; 262, с.45-46].

Як наслідок, підвищився рівень забезпеченості університетів України за рахунок власних випускників. Загалом у цей період у 9 вищих навчальних закладах України (Харківський, Київський, Новоросійський університети, Київська духовна академія, Ніжинський історико-філологічний, харківські ветеринарний і технологічний, Київський політехнічний інститути та Катеринославське вище гірниче училище) працювало близько 1 000 викладачів, у тому числі в Харківському університеті — 341 (60—90-ті рр), Київському — 171 (1857—83), Новоросійському —

143 (1865—90), Ніжинському історико-філологічному інституті — 49 (1875—1900). Аналіз послужних списків професорсько-викладацького складу російських університетів за 1875 р., зроблений Г.І. Щетиніною, показує, що в них випускники трьох українських університетів становили 22,1%. Наприкінці століття явною стала тенденція укомплектування викладацького складу власними вихованцями. Так, у наймолодшому з українських університетів, Новоросійському, з 73 викладачів його випускниками були 17 (23%), у Київському з 86 — 36 (40%) і в Харківському з 95 — 41 (43%) [261, с.24; 262, с.49, 182].

Разом з тим зазнавав поступових змін соціальний склад професорів і викладачів. Хоча дворяни й переважали у професорсько-викладацькому складі, але в уявленні дворянства, як і раніше, викладання, навіть в університеті, вважалося не дворянською справою. С.Ю. Вітте згадував, що коли після закінчення Новоросійського університету він хотів залишитися професорським стипендіатом, то мати й дядько (генерал Фадєєв), негативно поставилися до його бажання, вважаючи, що це заняття не відповідає його станові. У 1875 р. в університетах Росії вихідці з дворян (переважно служилого дворянства) становили 40,9% викладачів, з духовного звання — 17%, з чиновників та обер-офіцерських дітей — 14,2%, у 1904 р. — відповідно 39,3%, 20,9%, 17,1%. Приблизно таким було їх співвідношення і серед професорсько-викладацького складу в українських університетах. На рубежі століть дворяни становили 48% викладачів у Новоросійському, 40,7% — у Київському і 30,5% — у Харківському університетах. На вихідців з духовенства в них припадало по 22% у Новоросійському та Київському і 20% — у Харківському університетах. Діти чиновників та обер-офіцерів становили відповідно 8,2%, 14%, 24,2%, а вихідці з міських станів і селян — 6,7% викладачів у Новоросійському, 17,3% — у Київському і 13,6% — у Харківському університетах [26, т.1, с.84; 261, с.25; 262, с.50, 170].

Університети користувалися давньою академічною традицією атестації кадрів і присудження вчених ступенів кандидата, магістра і доктора наук. Права університетів щодо цього визначала глава IX “Про вчені ступені і почесних членів” в Статуті 1863 р. На відміну від західноєвропейських університетів, де вчені ступені іменувалися відповідно до назви факультетів, у Росії (а отже, і в Україні) вони присуджувалися за одним з 39 розрядів наук (спеціальностей), внесених до Положення від 4 січня 1864 р. про вчені ступені [97, с.218; 192, с.119].

Для отримання ступеня кандидата випускник університету повинен був скласти факультетській комісії на чолі з деканом іспити

з усіх предметів, визначених для студентів того відділення, за яким присуджується ступінь, включаючи богослов'я для православних, а також публічно захистити схвалену факультетом дисертацію. Магістранти теж мали пройти усні випробування за рядом предметів факультету, визначених Положенням про вчені ступені. Визначалося, що вчені ступені набуваються в порядку їх поступовості і в установлені терміни: кандидат міг вийти на захист магістерської дисертації через рік після закінчення університету, а на захист докторської — через рік після отримання ступеня доктора. Разом з тим університети отримували право надавати вищий ступінь прямо і без випробувань знаменитим ученим, які своїми науковими працями набули загальної відомості. Слід зазначити, що зарубіжні вчені ступені оцінювалися на один рівень нижче, тому вчені, які отримали ступінь доктора за кордоном, повинні були, на розсуд факультету, пройти випробування на ступінь магістра [158, с. 27-29].

Учені ступені присвоювалися факультетами після публічного захисту відповідної дисертації. Захист відбувався у повному зібранні факультету, яке, під головуванням декана, складалося з усіх ординарних та екстраординарних професорів факультету. Доценти отримували право голосу тільки після дворічного перебування на цій посаді. Як правило, виступали два опоненти, які на початку XX ст. отримували за опонування по 200 крб. Якщо на початку XIX ст. функцію затвердження результатів захисту виконували факультети (у Харківському університеті, наприклад, загальні збори професорів на чолі з ректором), а з 1819 р. право затвердження перейшло до міністра, що, зокрема, призвело до заборони у 1842 р. захисту магістерської дисертації М.І. Костомарова “Про причини і характер унії у Західній Росії”, то тепер затвердження результатів захисту до 1917 р. стало юрисдикцією університету, зокрема від його імені це здійснювала рада університету. Більш детально правила випробувань визначалися в спеціальному Положенні, яке затверджувалося міністерством народної освіти [158, с.3, 13, 29; 192, с.120; 253, с.161].

Статут 1884 р. вніс певні зміни в порядок захисту дисертацій. Глава 2 “Випробування” Третього відділу Статуту скасовувала ступінь кандидата і вводила двоступеневу систему: магістр — доктор, які встановлювалися на всіх факультетах, крім медичного, де існував лише ступінь доктора. Ступені магістра і доктора набувалися послідовно, у виключних випадках особи, які набули популярності своїми науковими працями, за постановою ради університету і з дозволу міністерства народної освіти, могли допускатися для випробувань відразу на ступінь доктора. До захисту на ступінь магістра або, по медичному факультету, на ступінь доктора могли допускатися лише особи, які мали один з

81 встановленого диплома. При цьому до захисту вони мали витримати усні іспити на факультеті. Від таких іспитів звільнялись за рішенням факультету доктори наук зарубіжних університетів. Для захисту докторської дисертації по інших факультетах вимагався лише публічний захист схваленої факультетом дисертації [241, с.24].

Захист, як і раніше, відбувався у повному складі факультетського зібрання, але міністру народної освіти надавалося право призначати для участі в ньому осіб, які мали вчені ступені з галузей наук, за якими відбувався захист. У випадку подання магістерської дисертації, яка відзначалася видатними достоїнствами, факультет міг клопотатися перед радою університету про присвоєння магістранту відразу ступеня доктора. Крім того, за клопотанням відповідного факультету, рада університету більшістю у дві третини голосів могла надавати ступінь доктора без випробувань на ступінь магістра і подання дисертації особам які набули своїми працями почесну відомість. Таке рішення потребувало затвердження міністра народної освіти [241, с.11, 13, 14, 24].

Слід зазначити, що внаслідок посилення охоронювальних тенденцій в урядовій політиці багато заходів міністерства народної освіти у галузі вищої школи, навіть якщо вони не являли собою пряму поліцейську репресію, мали серед основних охоронювальні мотиви. Так, ліквідація штатних доцентів і створення інституту приват-доцентури Статутом 1884 р., на думку П.А. Зайончковського, були заходом в основі своїй позитивним, що сприяв підготовці професорських кадрів, розвитку університетської науки і підвищенню якості університетських курсів, у тому числі тих, які читалися професорами. Однак уряд цікавився не стільки якістю, скільки “спрямованістю” цих курсів. Як писав М.Н. Катков у своїй записці Олександрю III, за допомогою благонадійних приват-доцентів відкривалась можливість виштовхнути з університетів “неблагонадійних” професорів. Так само, серед причин створення системи підготовки молодих учених при університетах чи не основною була політична “небажаність” зарубіжних відряджень, про що відверто заявила комісія, яка розглядала діяльність міністерства народної освіти у 1866 р. [77, с.330; 173, с.55].

Уведена Статутом 1884 р. так звана гонорарна система оплати праці професорів і викладачів мала на меті, передусім, підвищення плати за навчання студентів, яке в підсумку досягло 100 крб. на рік. Проте оскільки оклади викладачів не збільшувалися, то цей захід погіршив забезпечення багатьох з них: на факультетах з вузькою спеціалізацією і невеликою кількістю студентів їх жалування складало 500-600 крб., а на багатолюдних факультетах сягало 4 000 крб. [173, с.174-175].

Це обумовило збереження протягом 80—90-х рр. розриву між наявним викладацьким складом і штатами. Наприклад, на початку 1884 р. у Київському університеті працювало 36 ординарних професорів (замість 39 за штатом), 11 екстраординарних професорів (замість 18), 19 доцентів (замість 31), а також 8 приват-доцентів, 3 лектори і 1 професор богослов'я. Нестача викладачів особливо гострою була на юридичних та історико-філологічних факультетах. Незаміщеність кафедр поступово додалася за допомогою приват-доцентів. Так, якщо у 1881 р. навчальний процес у Харківському, Київському і Новоросійському університетах забезпечувало 180 штатних викладачів і 27 приват-доцентів, то у 1885 р. відповідно 168 і 42, у 1894 р. це співвідношення складало вже 199 і 145, а в 1904 р.— 221 і 208. З іншого боку, приват-доцентура була необхідною сходинкою на шляху отримання звання професора. Статут 1884 р. чітко визначав, що для отримання звання професора необхідно довести здатність до викладання читанням лекцій не менше трьох років у званні приват-доцента університету або викладача іншого вищого навчального закладу [90, с.39; 241, с.26; 262, с.44, 168].

Проте проблема кадрового забезпечення вищої школи залишалася гострою і в наступні роки, хоча на початку ХХ ст. зорічно захищалося, окрім медичних наук, близько 40 магістерських і докторських дисертацій, усього за 1900—1919 рр. в Росії їх було захищено 819. Але в Новоросійському університеті, скажімо, на 1 січня 1905 р. було 7 вакантних кафедр, а на 1 січня 1909 р.— 14. Міністр народної освіти П.М. Кауфман, мотивуючи у 1907 р. представникам III з'їзду Об'єднаного дворянства відмову усунути з навчальних закладів усіх неблагонадійних викладачів, зазначав, що “майже не половина професорських місць виявились вільними”. Особливо складним було становище в роки Першої світової війни. З метою підвищення рівня зацікавленості викладачів Державна дума і Державна рада схвалили закон про тимчасове поліпшення матеріального становища професорів університетів, затверджений Миколою II 3 липня 1916 р. Законом встановлювалися більш високі оклади, зокрема, ординарний професор зі стажем роботи понад 30 років отримував 4 500 крб. на рік, крім того, різноманітні надбавки могли досягати 1 500 крб., екстраординарний професор — відповідно 3 000 і 1 000 крб., лектор без ученого ступеня — 1 500 і 500 крб. Значно збільшувалися суми доплат за виконання додаткових обов'язків: ректор отримував 3 000 крб., декан факультету — 1 200 крб., секретар факультету — 900 крб. на рік [85, с. 194-195; 92, с.35; 97, с.218; 143, с.9].

Загалом, оцінюючи кадрову політику уряду у вищій школі, слід зазначити, що незважаючи на її коливання, викладацький

склад забезпечував розширену підготовку студентства, контингент якого в українських університетах збільшився, як зазначалося, з близько 1 200 у 1865 р. до понад 4 тис. у середині 90-х рр., тобто складав приблизно четверту частину всіх студентів імперії.

Гостро стояло кадрове питання і щодо вчителів середньої школи: вчительських кадрів хронічно не вистачало, до того ж рівень професійної підготовки багатьох з них бажав кращого. Вчений комітет міністерства народної освіти у 1857 р. у загальних рисах накреслив проєкт реформи педагогічної освіти. Його автори вважали, що педагогічну підготовку майбутніх учителів слід відокремити від наукової, тому замість педагогічних інститутів при університетах передбачалося відкрити педагогічні курси, Положення про які було затверджено царем у березні 1860 р. На курси приймали казенних, громадських та приватних стипендіатів, а також самокоштных слухачів, які закінчили курс університету та ліцею і тепер могли отримати додаткову педагогічну спеціалізацію. Дворічний курс закінчувався захистом твору на обрану тему і пробною лекцією. Залежно від успіхів випускники курсів поділялися на два розряди: перший розряд направлявся відразу до середніх навчальних закладів, а другий починав роботу з повітових училищ. Кращим з випускників надавалося право обійняти посаду викладача університету [90, с.33; 203, с.359-360; 204, с.333].

У 1860 р. курси почали працювати при Київському та Харківському університетах. За час навчання кандидати у вчителі мали підготуватися до викладання дисциплін одного з шести відділів, на які були розподілені предмети гімназичного курсу. Теоретичні заняття слухачів полягали в самостійному вивченні предметів під керівництвом професорів університету, а також у відвідуванні лекцій з педагогіки і дидактики. Теоретичні заняття доповнювалися педагогічною практикою. Слухачі відвідували уроки в гімназіях з метою ознайомлення з досвідом кращих учителів, після чого самостійно викладали обрані ними предмети під наглядом керівника [90, с.33; 204, с.332].

Однак якщо педагогічні інститути щорічно випускали понад 200 вчителів, то план прийому на курси у 1860 р. складав лише 67 осіб. Вже в 1865 р. міністерство народної освіти констатувало, що “відчувається крайня нестача в учителях гімназій і що ця нестача буде ще відчутнішою з перетворенням гімназій за новим статутом”. Дійсно, у 1865 р. кількість учительських вакансій у гімназіях та прогімназіях більше ніж у два рази перевищувала кількість тих, хто закінчив курси і до кінця десятиріччя, за розрахунками міністерства, мала зрости до 800. До того ж всі відзначали існуючу невизначеність самої організації і змісту

педагогічної підготовки слухачів курсів. Справа в тому, що курси не давали своїм слухачам ніяких переваг у разі заняття учительських посад, місце вчителя міг отримати будь-який випускник університету. Пізніше статут гімназій і прогімназій 1864 р. обумовив, що випускники університету, які бажають викладати в школі, мають подати свідоцтво “про прослуховування особливого педагогічного курсу”. Але за існуючої потреби у вчителів ця вимога не мала ніякого реального значення [82, с.167; 173, с.195].

Тому в 1865 р. було розроблено Положення про підготовку вчителів для гімназій та прогімназій, за яким учителів мали готувати з числа студентів історико-філологічних і фізико-математичних факультетів університетів шляхом уведення додаткових курсів з різних розділів педагогіки. Після закінчення університету майбутні вчителі мали на один рік прикріплюватися до гімназій для стажування. Однак Д.А. Толстой був супротивником підготовки вчителів в університетах, доводячи переваги спеціальних закритих педагогічних навчальних закладів. Його підтримав Олександр II і своїм указом від 27 червня 1867 р. скасував педагогічні курси при Петербурзькому, Московському, Харківському, Казанському, Київському і Дерптському університетах. Замість них засновувалися два історико-філологічні інститути в Петербурзі та Ніжині, призначені для підготовки учителів з випускників класичних гімназій. Ніжинський інститут ім. кн. Безбородька відкрився у 1875 р. на базі юридичного ліцею. На відміну від Петербурзького він підпорядковувався не безпосередньо міністерству, а попечителю Київського навчального округу [82, с.167-169; 133, с.369; 204, с.333].

Першим директором Ніжинського інституту став декан історико-філологічного факультету Харківського університету М.О. Лавровський. Хоча інститут називався Історико-філологічним, але до 1882 р. прийому на історичне відділення не було, студенти набиралися лише на відділення класичної і російської словесності. Взагалі навчальні плани інститутів були повністю підпорядковані завданню підготовки вчителів давніх мов для класичних гімназій: кожний студент незалежно від обраної спеціальності повинен був готуватися до викладання грецької і латинської мов. На це була спрямована й організаційна структура інституту, бо з 10 його кафедр 5 спеціалізувалися з класичної філології. Спочатку інститут розраховувався на навчання 100 студентів на чотирьох курсах, але в подальшому в ньому фактично навчалася близько 40 студентів і до 1900 р. він випустив 321 учителя, а разом Петербурзьким інститутом майже 900 учителів. У 1911 р. був дозволений набір своєкоштных студентів і в 1913 р.

у ньому налічувалося вже 134 студенти [173, с.204; 176, с.78; 209, с.76, 110; 213, с.448].

Курс навчання був розрахований на два роки теоретичного і два “спеціального і практичного навчання”. Серйозною вадою було те, що навчальними планами до 1913 р. не передбачалися систематичні курси з методики викладання окремих дисциплін. При інституті працювала гімназія з пансіоном, у чотирьох “вищих” класах якої навчалося 120 стипендіатів — майбутніх студентів інституту. На базі гімназії студенти IV курсу проходили практику. Випускники інституту мусили пропрацювати в міністерських гімназіях не менше 6 років. У 80-х рр. простежується тенденція зменшення як вступників, так і випускників. Якщо до 1888 р. поступало приблизно 97 осіб кожного року, то у 1889 р.— вже 56, а в 1890 р.— 41. Оскільки історико-філологічні інститути були навчальними закладами закритого типу, то підготовка одного студента в них обходилася в середньому у 859 крб. на рік, тоді як в університеті — 130 крб., інженерному вузі — 203, сільськогосподарському — 216 крб. [55, с.36; 84, с.221; 144, с.13; 176, с.78; 204, с.333-334].

Так склалася система вищої філолого-педагогічної освіти. Підготовку вчителів математики та природничих наук для середньої школи продовжували здійснювати університети. Нестачі вчителів з цих спеціальностей не було: кількість студентів фізико-математичних факультетів перевищувала кількість філологів удвічі, а в 90-х рр.— утричі. Проте курс педагогіки в університетах скоріше розглядався як допоміжний предмет, і лише у 1904 р. міністерство народної освіти відновило її як обов’язкову дисципліну для студентів історико-філологічних факультетів університетів. Деякі професори йшли далі, так, М.М. Ланге вперше у вищій школі Росії впровадив новий курс історії педагогіки [54, с.143-145; 139, с.299; 173, с.197].

Дискусія щодо шляхів підготовки вчителів середньої школи знову виникла на рубежі XIX—XX ст., коли міністерство в 1898 р. створило спеціальну комісію. Однак, остаточно це питання так і не було вирішено. На початку XX ст. (з 1902 р.) для підготовки вчителів середніх навчальних закладів при управлінні Київського, Одеського та Харківського навчальних округів були створені річні педагогічні курси на базі зразкових гімназій. Підготовка учителів на цих курсах мала переважно практичний характер: заняття слухачів обмежувалися переважно спостереженням за роботою навчальних закладів, аналізом відвіданих уроків і показовими уроками. Теоретичні заняття включали тільки лекції з питань виховання і навчання [49, с.280; 174, с.148].

Щодо підготовки вчителів середньої школи з інших предметів, то законовчителі комплектувалися за рахунок випускників духовних академій, а почасти семінарій, учителі малювання і співу — відповідно з випускників академії мистецтв і консерваторій або середніх художніх і музичних шкіл. Невелику кількість викладачів реальних училищ зі спеціальних предметів готували російські і зарубіжні вищі технічні навчальні заклади. У 1873 р., наприклад, 16 випускників університетів були визначені як стипендіати на дворічне навчання в Московському, Аахенському та Лютіхському вищих технічних училищах. Подібні заходи здійснювалися і в наступні роки, змінювалися лише профілі навчання у вищих навчальних закладах [176, с.78; 213, с.361-362].

За підрахунками В.Р. Лейкіної-Свирської, у другій половині XIX ст. в Росії було підготовлено близько 20 тис. осіб з вищою освітою, “більш або менш придатною, щоб стати учителем середньої школи”. На її думку, протягом другої половини XIX ст. в Росії працювало, поступово оновлюючи свій склад, 25—30 тис. учителів середніх шкіл, а до кінця XIX ст. їх було близько 10 тис. Проте, оскільки далеко не всі випускники йшли на учительську роботу до гімназій і реальних училищ, то значна частина викладацьких посад займалася недипломованими вчителями. Д.І. Менделєєв зазначав, що у 1901 р. з 10 тис. учителів середніх шкіл, у тому числі з них близько 6 тис.— у школах міністерства народної освіти, лише половина мала вищу освіту [134, с.152; 135, с.60; 176, с.135].

Протягом початку XX ст. педагогічний персонал середніх шкіл (не враховуючи 3,8 тис. законовчителів, які становили приблизно 13% навчального персоналу) зріс до понад 37 тис. осіб, у тому числі близько 20 тис. працювало в чоловічих і жіночих гімназіях та прогімназіях і реальних училищах, 3,2 тис.— у приватних навчальних закладах першого розряду, 3 тис. викладачів загальноосвітніх предметів — у комерційних училищах, 4,7 тис. викладали спеціальні предмети в комерційних училищах та так звані “інші предмети” в середніх школах міністерства народної освіти. Крім того, понад 1 тис. викладачів працювало в педагогічних навчальних закладах, близько 1,3 тис.— у духовних семінаріях та близько 3 тис.— у військових та військово-морських навчальних закладах [135, с.60-61].

Незважаючи на зростання учительських кадрів порівняно з кінцем XIX ст. більше ніж у 3 рази, у середніх школах, у зв’язку з падінням престижності праці педагогів, постійно були наявні вакантні місця. Так, якщо у 1900 р. у гімназіях і прогімназіях не вистачало 193 учителі, то у 1906 р.— 786 учителів, у 1908 р.— 1 224 учителі, а до 1914 р. кількість вакансій зросла до 2 205. Про плинність учителів наприкінці XIX ст. можна судити по

Київському навчальному округові, де щорічно в гімназіях було по 1—2 вакансії. Ні університети, які готували основні педагогічні кадри для середньої школи, ні спеціальні педагогічні інститути не могли задовольнити попит на вчителів. Не рятувало становище і збільшення кількості педагогічних вищих жіночих курсів університетського типу. У 1916 р. міністр народної освіти П.М. Ігнат'єв доповідав царю, що в деяких місцевостях некомплект учителів у загальноосвітніх і професійних середніх школах перевищив 40%. Він вбачав причину цього в слабкій потужності педагогічного сектору вищої школи і ставив питання про його розширення на фізико-математичних і історико-філологічних факультетах університетів [98, с. 84; 135, с.61].

Ще однією причиною недоукомплектованості середньої школи було матеріальне становище учителів, хоча, загалом, вони належали до досить високооплачуваної категорії службовців. Так, за Статутами 1864 та 1871 рр., директори гімназій отримували зазвичай 2 000 крб, інспектори — 1 500 крб. на рік і казенні квартири. Стільки ж отримували ректори і інспектори духовних семінарій. Для вчителів середньої школи різних відомств існувала детально диференційована система оплати праці. Статут 1864 р. змінював систему оплати праці: оклади визначались тепер не відповідно до предмета, а від навантаження, виходячи з норми у 12 річних уроків з урахуванням додаткових уроків, але вчителі основних предметів отримували більше, ніж учителі “мистецтв”. Зокрема, у чоловічих середніх школах міністерства народної освіти вчитель з вищою освітою отримував 900 крб. на рік [62, с.45; 134, с.168].

Проте інфляція поступово з'їдала ці досить високі зарплати, тому в наступні роки для оплат праці вчителів були запроваджені чотири розряди, залежно від вислуги років в одному і тому ж навчальному закладі, унаслідок чого їх оклади дещо збільшилися. У 1912 р. був прийнятий закон про поліпшення матеріального становища службовців у середніх загальноосвітніх чоловічих навчальних закладах і окружних інспекторів. Учителям наук і мов були встановлені чотири п'ятирічні надбавки по 400 крб., що дозволяло вчителю з 20-річним стажем довести свій оклад до 2 500 крб. Учитель без вищої освіти, починаючи з окладу 750 крб., міг отримувати через 20 років до 1 550 крб. Додаткові річні уроки також оплачувались по 60—75 крб. Класні наставники крім викладацького окладу, стали отримувати по 600 крб. на рік за завідування класом. Пенсія обраховувалась виходячи з повного окладу, який надавався за 20 років служби. Для тих, хто мав вищу освіту, цей оклад становив 1 800 крб., для інших — 1 100 крб. [135, с.62; 176, с.137].

Певну роль у недоукомплектованості навчальних закладів відігравав і політичний чинник. Після Емського указу міністерство народної освіти прийняло, як загальне правило, щоб у школи Київського, Харківського та Одеського навчальних округів призначалися учителями переважно росіяни, а українці — у школи Центральної Росії. Ряд учителів гімназій, яких вважали за українофілів (П. Житецький, Є. Дияконенко, Т. Біленький тощо) було переведені на роботу в інші округи. У жовтні 1906 р. було заборонено всім особам, які перебували на державній службі, у тому числі й учителям, брати участь у політичних партіях, товариствах і зборах. Цілий ряд учителів у роки реакції були звільнені зі служби. На засіданні Державної думи в 1911 р. відзначалось, що загалом по Росії до відповідальності було притягнуто 23 тис. учителів міністерських шкіл. В Україні лише у Київському навчальному окрузі за розпорядженням попечителя з 1905 до 1912 р. були звільнені 32 директори і 972 вчителі, 822 учителі були переведені до інших шкіл. В Одеському навчальному окрузі до 1907 р. було позбавлено роботи 250 учителів, з них більше половини (156) — у Катеринославській губернії [109, с.22; 176, с.189; 204, с.313; 213, с.362-363].

Запровадивши Положення про міські училища, Д.А. Толстой одночасно затвердив “Положення про вчительські інститути” від 31 травня 1872 р. У ньому зазначалося, що інститути відкриваються як навчальні заклади закритого типу з трирічним терміном навчання. Перші два курси були теоретичними, а третій — освітньо-практичний. У кожному з них передбачалося навчання 75 учнів, у тому числі 60 стипендіатів міністерства народної освіти і 15 стипендіатів інших відомств і товариств, а також своєкоштных. Усі випускники інститутів, які утримувалися за казенний кошт, зобов’язані були відпрацювати за призначенням у школі не менше 6 років. В Україні перші два вчительські інститути були створені у Феодосії та Глухові (1874 р.), поступово до них додалися Київський (1909 р.), Катеринославський (1910 р.), Вінницький (1912 р.), Миколаївський (1913 р.), Полтавський (1914 р.) та Чернігівський (1916 р.) інститути [124, с.5; 133, с.364; 144, с.15, 17-18].

У багатьох випадках ці інститути створювалися за матеріальної підтримки земств. Так, коли попечитель Одеського навчального округу поставив питання про можливість відкриття в Катеринославі вчительського інституту, то губернська земська управа виділяла на допомогу міністерству по 3 тис. крб. щорічно протягом трьох років для облаштування інституту [22, с.65].

Учительські інститути готували вчителів для міських і повітових, а з 1912 р. — для вищих початкових училищ. До них приймали молодих людей усіх звань і станів не молодше 16 років,

які витримали іспити за курс повітового (міського) училища. Переважним правом прийому до інститутів користувалися ті випускники міських училищ, які пропрацювали в школі не менше року. З цією метою за “Положенням про міські училища” 1872 р. при них створювалися педагогічні класи, де випускники училищ, які бажали стати вчителями, під керівництвом наставника займались повторенням курсу, читанням необхідних книг, допомагали в класному викладанні, займаючись зі слабкими учнями. Після досягнення 16 років вони могли поступати до першого класу учительського інституту. Випускники гімназій, духовних семінарій та інших середніх навчальних закладів приймалися без екзаменів. До 1877 р. не існувало єдиних програм, тому кожний інститут розробляв свою, пізніше були запроваджені єдині міністерські програми. Програма навчання передбачала більш глибоке вивчення програм міських училищ. Якщо аналізувати розподіл годин на тиждень, то більше всього в навчальних планах відводилось російській і церковнослов'янській мовам, потім йшли арифметика і початки алгебри, природознавство, креслення, малювання, чистописання, за ними історія, географія, геометрія, закон Божий, педагогіка і дидактика. На другому і, особливо, на третьому курсах значна увага приділялася практичній підготовці [124, с.5, 8; 133, с.365-366; 176, с.84; 216, с.73].

Але обсяги підготовки вчителів не відповідали потребам освіти. Скажімо, у трьох інститутах Київського навчального округу — Київському, Вінницькому і Глухівському — у 1912 р. навчалось відповідно 25, 68 і 81 особа. У 1914 р. в усіх учительських інститутах навчалось всього 500 осіб, а в міських і вищих початкових училищах працювало 5 тис. учителів, з них лише половина закінчила учительські інститути. На початку 1917 р. нараховувалось 47 таких навчальних закладів, в яких навчалось близько 4 тис. учнів, у тому числі по три інститути в Харківському та Одеському і 5 інститутів — у Київському навчальних округах [124, с.6; 171, с.36; 176, с.87; 216, с.73].

Аналогічним навчальним закладом був єврейський учительський інститут, створений на базі рабинського училища в Житомирі в ході реформи єврейських казенних училищ 1873 р. Це був закритий навчальний заклад, розрахований на 100 учнів, з них 80 утримувалися за казенні кошти. Курс навчання також складав чотири роки. Для татарських шкіл (мектебе і медресе) готувала вчителів мала вчительська школа у Симферополі, яка була закритим навчальним закладом, розрахованим на 30 учнів. Стати духовним учителем було можливо за наявності свідоцтва про достатній рівень володіння російською мовою і чотирма діями арифметики [145, с.275; 252, с.30].

Здійснивши реформу системи початкової освіти, уряд не ставив за мету налагодження розгалуженої системи спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів для народних училищ. До початку 70-х рр. їх підготовку здійснювало лише три учительські семінарії, відкриті в західних та південно-західних губерніях (Рига, Молодечно, Київ) протягом 60-х рр., і педагогічні курси при 12 повітових училищах у Петербурзькому, Московському, Казанському, Харківському та Одеському навчальних округах, навчальними планами яких передбачалися заняття з основних шкільних дисциплін, а також ознайомлення майбутніх учителів з основами дидактики під час педагогічної практики. Учений комітет міністерства народної освіти пропонував збільшити кількість учительських семінарій, але Д.А. Толстой, ставши міністром у 1866 р., категорично був проти цієї пропозиції, посилаючись на переобтяження ними міністерського бюджету. Більше того, він уважав їх не тільки некорисними, а й шкідливими закладами, тому що вони дають освіту вчителям-атеїстам, матеріалістам і анархістам. Він більше схилився до підготовки вчителів у духовних семінаріях, для чого вважав за необхідне доповнити їх програми курсами педагогіки та проводити практику семінаристів у недільних школах [24, с.24; 30, с.30-31; 173, с.191, 198].

Його позиція змінилась на початку 70-х рр., що було пов'язано, з одного боку, з розумінням марності сподівань на духовенство у справі облаштування шкіл, а з іншого, з активною діяльністю земств у справі підготовки вчителів для початкової школи. Дійсно, взявши на себе турботу про розвиток народної освіти, земства відразу зіткнулись з проблемою забезпечення школи вчительськими кадрами, яка чимдалі загострювалася у зв'язку з бурхливим розвитком земської школи. До цього система кадрового забезпечення, яка існувала в першій половині століття, була не готова. Тут важливо підкреслити думку Н.М. Пірумової, що питання появи нового типу школи — земської, було, по суті, питанням появи нового типу вчителя, тобто вчителя, який отримав освіту, оскільки в дореформений період учителями працювали відставні чиновники, відставні солдати, недоуки різних навчальних закладів тощо [24, с.25; 182, с.47].

Тому з 1860-х рр. чи не найголовнішою сферою діяльності земств у галузі народної освіти була підготовка вчителів для початкової школи, яка здійснювалась за трьома основними напрямками: відкриття учительських семінарій, організація педагогічних курсів і проведення вчительських з'їздів. Слід зазначити, що земства успішно вирішували ці завдання, підготувавши за півстоліття 45 тис. учителів і витрачаючи на ці потреби у

1910-х рр. близько 2 млн крб. щорічно. Дуже активно діяли, наприклад, чернігівські земці на чолі з І. Петрункевичем та О. Ліндфорсом. Останній був відомим чернігівським землевласником, обирався повітовим і губернським гласним, був членом повітової і губернської училищних рад. У 1869 р. Чернігівське губернське земство одне з перших у Росії (поряд з Рязанським та Новгородським) відкрило вчительську семінарію, причому вона працювала як україномовна. У 1874 р. міністерство зажадало її переведення на російську мову навчання і підпорядкування собі. Тричі на земських зібраннях обговорювалися умови перепідпорядкування, але, оскільки міністерство наполягало на безумовній передачі, то в 1878 р. земське зібрання вирішило взагалі її закрити. Загалом протягом 1869—1873 рр. в Росії було відкрито 12 земських учительських семінарій з 3-4-річним терміном навчання [78, с.24, 27; 103, с.156; 155, с.43; 165, с.266; 182, с.49; 211, с.14].

Земська ініціатива підготовки вчительських кадрів стурбувала уряд. Тепер Д.А. Толстой наполягав на закритті земських учительських семінарій і на наданні відомству освіти монопольного права на підготовку вчителів початкових училищ. В одній з доповідей Олександрю II він писав, що важливу справу народної освіти уряд не повинен випускати зі своїх рук. Хоча деякі автори вважають, що одним з головних спонукальних мотивів міністерства була відсутність професійних народних учителів. Початок створенню мережі урядових учительських семінарій було покладено в 1871 р., коли імператор затвердив пропозиції міністерства щодо створення 5 урядових учительських семінарій. У 1872 р. було створено 6 нових, а в 1873—1875 рр. — іще 11 семінарій. Якщо у 1894 р. діяло 62 спеціальних навчальних закладів відомства міністерства народної освіти для підготовки вчителів початкової школи з 1 061 учнем, то у 1896 р. — 78 з 5 242 учнями. Вони поділялися на кілька розрядів: урядові — для осіб православного віросповідання; урядові — для так званих іногородців; земські і приватні. Їх утримання коштувало понад 1,3 млн крб., більша частина семінарій знаходилася в земських губерніях, і третина витрат на них йшла з земських коштів [2, с. 78, 145; 162, с.144; 173, с.191-192; 176, с.95].

Згідно з Положенням про учительські семінарії вони мали надавати педагогічну освіту молодим людям усіх станів православного сповідання, які бажають присвятити себе учительській діяльності у початкових училищах. У них приймали осіб віком від 16 до 18 років, які надали відгуки про “благонаправну поведінку” і витримали вступні іспити в обсязі двокласних міністерських училищ. Казенні стипендіати після закінчення зобов’язані були прослужити в школах як мінімум 4 роки, а ті, хто постував до

учительських інститутів,— 2 роки. Курс навчання в урядовій семінарії був трирічним і включав закон Божий, основи педагогіки, російську і церковнослов'янську мови, арифметику, основи геометрії, землемірство, російську і загальну історію, російську і загальну географію, фізику, природничу історію (переважно відомості з садівництва і городництва), чистописання, креслення і малювання, співи, гімнастику і, за вибором, ручну працю. Обсяг знань з більшості предметів не перевищував рівня програмних вимог міських училищ за “Положенням” 1872 р. Значна увага приділялася педагогічній практиці у базових школах, створюваних при семінаріях, що дозволяло дати випускникам хорошу професійну підготовку для роботи в школі [133, с.362; 173, с.198-199; 176, с.92].

Порядок внутрішнього управління, обсяги і методи викладання визначалися “Інструкцією для учительських семінарій Міністерства народної освіти” від 4 липня 1875 р. Керівництво семінарією здійснював директор, який призначався попечителем навчального округу і затверджувався на посаді міністром. До обов'язків педагогічної ради входив прийом абітурієнтів, підбір навчальної літератури, нагляд за використанням коштів тощо [30, с.31-32].

Слід відзначити, що земські учительські семінарії суттєво відрізнялися від урядових, по-перше, термінами навчання. Якщо в останніх програми були розраховані на три роки, а з 1903 р.— на чотири, то в земських — від 4 до 6 років. По-друге, земські семінарії надавали значно більший обсяг знань, бо тут на перший план ставилася не техніка педагогічної роботи, а загальноосвітня підготовка майбутніх учителів. Але, оскільки земські семінарії існували лише в третині земських губерній, до того ж кількість їх випускників не могла задовольнити зростаючі потреби земської школи, то вони не стояли осторонь і від розвитку урядових семінарій. У 1870-х рр. 16 губернських земств Росії (тобто майже половина) виділяли кошти на розвиток учительських семінарій міністерства народної освіти, а також утримували там стипендіатів, які складали чи не головний контингент їх учнів. Так, Катеринославське губернське земство, з метою підготовки вчительських кадрів для народних шкіл губернії, починаючи з 1874 р. щорічно виділяло кожному повіту по 400 крб. на утримання стипендіатів у вчительських семінаріях [22, с.65; 155, с. 43; 174, с. 139].

Зростання кількості вчительських семінарій особливо помітним стало у 1910—1917 рр. у зв'язку з початком переходу до загальної початкової освіти. Якщо в 1910 р. в Росії нараховувалось 92 семінарії з 7,2 тис. учнів при щорічному випуску 1,5 тис. учителів, то на початку 1917 р. вже діяли 174 семінарії, у тому числі 145 чоловічих і 29 жіночих. Понад 25% їх загальної кількості (44) діяли в українських навчальних округах. Зокрема,

у Київському навчальному окрузі працювали 17 семінарій, у тому числі 13 чоловічих і 4 жіночих, у Харківському — 16 чоловічих і в Одеському — 11 (9 чоловічих і 2 жіночих). Але, незважаючи на суттєве розширення мережі, семінарії могли задовольнити лише чверть потреб у народних учителях [174, с.140; 176, с.94-95].

Перша спеціальна педагогічна школа для підготовки народних учителів в Україні була створена у 1862 р. за активної участі М.І. Пирогова. У 1869 р. вона була переведена до м. Коростишів і перетворена на Коростишівську міністерську учительську семінарію. Слідом за нею державні учительські семінарії були відкриті в Херсоні (1871), Аккермані (1872), Вовчанську, Новому Бузі, Острозі (1874), Переяславі (1875) тощо. До 1900 р. учительських семінарій не було в Чернігівській, Катеринославській і Полтавській губерніях. Полтавське земство ще у 1894 р. розробило проект створення річних земських педагогічних курсів на 80 осіб, передусім випускників гімназій і прогімназій, але цей задум залишився нереалізованим через неузгодженість з міністерством народної освіти. У 1900 р. вже міністерство запланувало відкрити в губернії вчительську семінарію. Земське зібрання прийняло рішення розташувати її у с. Великі Сорочинці Миргородського повіту і щорічно асигнувати на її утримання 3 тис. крб. У подальшому на Полтавщині за участю земства було відкрито ще чотири семінарії: у Решетилівці (1909), Лубнах (1911), Прилуках (1915), Полтаві (1917). Дві семінарії були відкриті на Катеринославщині: у Новомосковську (1903) та Олександрівську (1912), три на Харківщині — у 1913 р. у м. Старобільську, а через два роки — в Ахтирці та Білопідлі. Загалом до 1917 р. в Україні було відкрито 33 семінарії [30, с.34-35; 155, с.43; 171, с.4; 173, с.379; 213, с.364, 437; 261, с.52].

Але учительських семінарій, особливо в перші пореформені роки, не вистачало, тому з кінця 1860-х рр. багато земств України, зокрема в Харкові, Одесі, Олександрівську, щоб прискорити процес підготовки вчителів, організують педагогічні з'їзди і курси, які, як правило, влаштовувались у повітових центрах. Перший такий з'їзд відбувся у 1867 р. з ініціативи М.О. Корфа в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, в якому взяли участь 12 учителів. М.О. Корф, будучи головою повітової училищної ради, педагогом, добре розумів значення особистості вчителя. Він наголошував, що вчитель — це стрижень “тієї великої справи, під віттям якої мають жити і працювати різні національності, черпаючи у народній освіті і добробут, і моральну силу, і єдність” [32, с.20]. Наступного року він організував другий з'їзд і широко висвітлив та узагальнив досвід його роботи. Ідея їх проведення швидко набула популярності. Протягом кінця 60-х — початку 70-х рр. їх організували земства Херсонської, Таврійської та інших губерній [173, с.189; 204, с.139].

Одночасно зі з'їздами стали організовуватись і літні вчительські курси, які мали на меті не тільки короткотерміновий інструктаж учителів народних шкіл, а більш тривале і систематичне їх навчання. В програми цих курсів входили, як правило, училищезнавство, методика викладання, пробні уроки. Роботою багатьох учительських з'їздів і курсів, які з ними суміщалися, керували відомі педагоги — М.Ф. Бунаков, В.І. Водовозов, Д.І. Тихомиров та ін. Усього, за підрахунками Є.Г. Корнілова, з 1867 до 1874 р. відбулося близько 200 губернських і повітових з'їздів земських учителів і декілька десятків літніх педагогічних курсів [133, с.423-424; 173, с.189; 182, с.53].

Уряд досить насторожено ставився до їх проведення, особливо у зв'язку з народницькою кампанією “ходіння в народ”. Тому якщо спочатку для проведення з'їздів і курсів достатньо було дозволу губернатора, то поступово формується нормативна база, яка регламентує порядок їх проведення і ставить під контроль інспекторів і директорів народних училищ. Згідно з “Правилами про тимчасові педагогічні курси” від 5 серпня 1875 р., перед ними ставилося вузькопрактичне завдання ознайомлення “малопідготовлених” учителів народних училищ з кращими способами навчання, а також оновлення і поповнення їх знань з предметів, які вони викладають. Правила визначили досить жорсткі умови їх проведення: програма і порядок роботи мали затверджуватися чиновниками, заборонявся розгляд усіх питань, що виходили за межі шкільної справи, вимагався суворий відбір учасників. Незважаючи на це, скажімо, земства Полтавської губернії протягом 1874—1882 рр. провели 21 такий з'їзд, в яких брали участь понад 750 учителів. Спочатку їх організацією займалася кожна повітова управа, а потім вони проводилися для кількох суміжних повітів [30, с.36-37; 173, с.190; 176, с.111-113].

Проте у 1885 р. з'їзди вчителів були заборонені на ряд років через побоювання проникнення в учительське середовище ненадійних елементів, їх робота була відновлена в другій половині 90-х рр. Відповідно до “Тимчасових правил про з'їзди навчаючих у початкових школах” 1899 р. встановлювалася складна процедура організації місцевих (повітових) з'їздів учителів, за якими дозвіл на їх скликання давав лише попечитель навчального округу, але для цього було потрібне ще погодження губернатора, програма з'їзду складалася інспектором народних училищ, який мав і керувати його роботою, у роботі з'їзду могли брати участь виключно вчителі одного району, а список учасників затверджувався місцевою цивільною владою, публіка на засідання з'їзду не допускалася. Незважаючи на складнощі, протягом 1897—1902 рр. земства організували 60 учительських курсів [173, с.191; 177, с.86-87].

Поряд зі з'їздами і курсами в практику органів місцевого самоврядування поступово входили і такі форми роботи, як наради вчителів земських і міських шкіл, запрошення вчителів початкових шкіл до гімназій і семінарій, взаємне відвідування уроків, педагогічні читання і бесіди, організація екскурсій, виставок і музеїв [177, с.86].

На підготовку учительських кадрів були спрямовані також різноманітні нижчі і середні педагогічні курси при учительських семінаріях, гімназіях і навіть початкових училищах. Початок їх створення при повітових училищах, як зазначалося, належав до 1865 р. Полтавське губернське земство, наприклад, у 1868 р. надавало учням повітових училищ, які проходили річне педагогічне стажування, матеріальну допомогу в розмірі 5 тис. крб. У 80-х рр. річний педагогічний клас учительок початкової школи діяв у Херсоні, а в 90-х рр. педагогічні курси працювали в Харкові, Полтаві, Катеринославі та інших містах. Курси організували не тільки земства, але й громадські організації. Так, з 80-х рр. функціонували постійно діючі літні курси для навчання вчителів початкових училищ ручної праці, засновані Київським товариством грамотності. Великою популярністю користувалися літні загальноосвітні курси для народних учителів при Фребелівському педагогічному інституті, які щорічно проводилися з 1911 р. і збирали по кілька сотень учителів з багатьох губерній [11, с.67; 30, с.31; 105, с.74; 176, с.96; 216, с.74].

З 1900 р., згідно з Правилами від 31 березня 1900 р., міністерство народної освіти почало відкривати при міських школах та жіночих гімназіях, а згодом, при вищих початкових училищах, спочатку однорічні, а потім дворічні педагогічні курси. На них приймалися особи віком від 15 років, які закінчили вищі початкові, міські, церковнопарафіяльні, двокласні сільські училища або молодші класи середніх навчальних закладів. У зв'язку з обговоренням питання про введення загальної початкової освіти міністерством були розроблені Правила від 29 липня 1907 р. про 2- і 3-річні педагогічні курси, на яких передбачалося вивчення загальноосвітніх предметів, педагогіки, училищезнавства, гігієни, методики початкового навчання, співів, музики, а також, відповідно до місцевих потреб, городництва, рукоділля тощо [191, с.639].

У 1907 р. в Росії діяло близько 90 педагогічних курсів, у 1909 р.— 104 (90 однорічних, 13 дворічних і одні трирічні). У 1912 р. кількість дворічних курсів збільшилась вже до 103. Одними з перших у 1909 р. трирічні земські педагогічні курси відкрило Костянтиноградське земство Полтавської губернії. На їх утримання щорічно витрачалось 4 тис. крб. і ще 3 тис.— на стипендії. Перший випуск курсів у складі 16 учителів відбувся у 1912 р. На

1 січня 1914 р. в Харківському та Одеському навчальних округах діяло по 10, а в Київському окрузі — 20 таких педагогічних курсів [30, с.35; 124, с.29; 174, с.141; 213, с.438; 216, с.74].

Підвищенню професійного рівня вчителів слугували також земські бібліотеки при управах і школах, розвитку яких органи місцевого самоврядування приділяли велику увагу. Мережа бібліотек-читалень у земських губерніях Росії зростає з 3 000 у 1898 р. до 4 000 у 1904 р. Приділяли земства значну увагу і забезпеченню навчальних закладів, учителів, особливо сільських, навчальною літературою, організації книжкових складів. Так, Катеринославський губернський учительський з'їзд створив спеціальну інструкторську раду, яка контролювала якість і зміст навчальної літератури. Для її видання й розповсюдження земством у 1916 р. було виділено 172 400 крб. Роботу із забезпечення шкіл навчальними посібниками, формування бібліотек земства проводили спільно з сільськими громадами, з громадськими просвітницькими організаціями — Комітетами, Товариствами грамотності, які протягом кінця 1860-х рр.— початку 1900-х рр. були утворені у всіх губерніях України [136, с.72; 165, с.266; 95, 592].

Певну роль у підготовці педагогічних кадрів як для середньої, так і для початкової школи відігравали жіночі навчальні заклади. Оскільки реформа 1864 р. відчинила двері школи для жінок, то це обумовило створення мережі жіночих навчальних закладів для підготовки педагогічних кадрів. Як зазначалося, університетський статут 1863 р. не надавав жінкам права вчитися у державних вищих навчальних закладах. Тому створюються Вищі жіночі курси, які надавали освіту, рівноцінну університетській. Перші такі курси були відкриті 1878 р. у Києві, але в 1889 р. вони були закриті. За цей час на них навчалось 1 089 слухачок. Курси змогли відновити свою роботу лише в 1906 р. З 1903 р. Вищі жіночі педагогічні курси діяли в Одесі, з 1907 р.— у Харкові, у 1916 р. вони були відкриті в Катеринославі. У тому ж році в Ніжині були засновані Вищі жіночі історико-філологічні курси, на перший курс яких було прийнято 65 слухачок. У 1907 р. в Києві був також відкритий дворічний жіночий Фребелівський педагогічний інститут (з 1908 р.— трирічний). Про масштаби підготовки свідчать дані за 1913—1914 навчальний рік, коли у недержавних вищих жіночих педагогічних навчальних закладах Росії навчалось понад 33 тис. осіб. У цьому році тільки Фребелівський педагогічний інститут закінчило близько 100 слухачок [53, с.211; 133, с.354; 204, с.332; 209, с.116].

Випускниці вищих жіночих курсів у 1904 р. отримали право викладати предмети історико-філологічних і фізико-математичних циклів у старших класах жіночих середніх навчальних закладів.

У 1910 р. Державна рада офіційно визнала освіту, яку надавали Бестужівські курси у Петербурзі, рівною університетській. Законом від 19 грудня 1911 р. “Про випробування осіб жіночої статі у знанні курсу навчальних закладів і про порядок набуття ними вчених ступенів і звань учительок” усі вищі жіночі курси, у тому числі українські, програми яких визнавалися міністерством народної освіти рівними університетським, отримували статус вищих навчальних закладів, а їх випускниці допускалися до екзаменів у державних випробувальних комісіях “для осіб чоловічої статі”. Утворена влітку 1912 р. при Вченому комітеті міністерства комісія “з питання застосування закону 19 грудня 1911 р.” віднесла до розряду “університетських” вищі жіночі курси в Києві, Одесі, Харкові, а також ряд приватних вищих жіночих курсів, зокрема Загальноосвітні вечірні курси А.В. Жикуліної в Києві. Законом 1911 р. жінкам, крім надання права складати іспити на диплом державних вищих навчальних закладів, дозволялося набувати вчені ступені магістра і доктора і нове звання “учительки середніх навчальних закладів”, яке зрівнювало їх з учителями у винагородженні й пенсійному забезпеченні, хоча й з деякими обмеженнями [60, с.28; 133, с.344; 135, с. 61; 176, с.99].

Діяльність вищих жіночих курсів дала можливість суттєво покращити кадрове забезпечення жіночих гімназій, які, особливо в провінційних гімназіях, страждали на відсутність педагогічного персоналу з широкою освітою. У молодших класах гімназій і прогімназіях учительювали переважно випускниці гімназій, інститутів шляхетних дівчат та єпархіальних жіночих училищ. Учительки старших класів жіночих інститутів і гімназій на початку ХХ ст. також мали зазвичай середню освіту [79, с.24; 176, с.135; 213, с.362].

Значна кількість педагогічних кадрів для початкової школи була підготовлена в жіночих гімназіях, в яких за “Положенням про жіночі гімназії і прогімназії відомства Міністерства народної освіти” 1870 р. утворювались додаткові, восьмі (однорічні) педагогічні класи (у 90-х рр. у деяких гімназіях вони реорганізовувались у дворічні). Їх діяльність регламентувалася виданим у 1874 р. спеціальним “Положенням про педагогічні класи”. Аналогічні класи існували і в інститутах шляхетних дівчат та маріїнських жіночих гімназіях. Педагогічні класи при жіночих гімназіях та інститутах являли собою свого роду середні спеціальні педагогічні навчальні заклади. Учениці 8-го класу отримували право на звання домашніх учительок, ті, хто закінчив з відзнакою, — домашніх виховательок. Випускниці 7-х класів міністерської гімназії отримували право працювати учительками в народних училищах, а випускницям прогімназій таке право

надавалось після піврічної практики на посаді помічниці вчительки [173, с.134, 194; 176, с.98; 178, т.2, с.250].

Обидва звання давали право викладати в міських училищах, у молодших класах гімназій, а також вести навчально-виховну роботу у сім'ях та приватних пансіонах. Домашні учительки і домашні виховательки вважалися на службі по відомству міністерства народної освіти, пропрацювавши 25 років вони мали право на отримання від держави пожиттєвої допомоги [178, т.1, с.780].

З кінця 1890-х рр. додаткові педагогічні класи починають створюватися в єпархіальних жіночих училищах і на початку ХХ ст. понад половини їх випускниць працювали вчительками церковно-парафіяльних шкіл і шкіл грамоти. Але “Положення про 7-й додатковий педагогічний клас при єпархіальних училищах”, згідно з яким навчальний курс встановлювався в один або два роки, було затверджено лише у 1907 р. Метою однорічного курсу була підготовка вихованок до викладання в початкових народних школах, дворічних — випуск учительок для молодших класів єпархіальних жіночих училищ і церковно-вчительських шкіл, а також училищних виховательок. Курс другого року мав два відділення: словесно-історичне і фізико-математичне. Після прийняття “Положення” більшість єпархіальних училищ відкрила додаткові класи. Так, у 1913 р. з 74 училищ у 49 діяли класи з однорічним курсом і в 22 з дворічним, зокрема педагогічні класи були відкриті в 7 єпархіальних жіночих училищах України [3, с.90-91; 174, с.319].

Подвійність структури початкової освіти в Росії породжувала і своєрідний дуалізм у підготовці вчителів. Духовне відомство після затвердження “Положення про церковнопарафіяльні школи” 1884 р. створило свою мережу навчальних закладів для підготовки кадрів. З цією метою відповідно до указу 1895 р. були відкриті єпархіальні церковно-вчительські школи, які за “Положенням про церковні школи відомства православного сповідання” від 1 квітня 1902 р. поділялися на два типи: другокласні (жіночі і чоловічі), що готували вчителів для шкіл грамоти, і власне церковно-вчительські школи з трирічним терміном навчання — для підготовки вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Їх випускники, як правило, викладали і в другокласних учительських школах. У них вивчались закон Божий, катехізис, богослужіння з церковним статутом, церковні співи, коротка церковна і російська історія, церковнослов'янська і російська мови, арифметика, чистописання і короткі відомості з дидактики. Як необов'язкові предмети вводились іконописання і ручна праця. У 1907 р. в Росії існували 21 церковно-вчительська і 426 другокласних

учительських шкіл (у тому числі близько 100 жіночих), в яких навчалася 21 тис. осіб. Після 1908 р., у зв'язку з поступовою ліквідацією шкіл грамоти, кількість учительських шкіл почала зменшуватися [133, с.316; 156, с.417; 173, с.200; 177, с.107; 178, т.1, с.435; 216, с.72].

В Україні у 1914 р. вчителів для шкіл духовного відомства готували 5 церковно-вчительських і 34 другокласні вчительські школи. Їх основний контингент теоретично мали складати випускники 31 чоловічого духовного училища, які діяли в Україні, але перепоною цьому була відчутна різниця в жалуванні між вчителями шкіл духовного відомства та священо- і церквослужителями. Священики у кращих парафіях отримували загалом від 1 200 до 2 000 крб. на рік, диякони від 750 до 1 000, а псаломщики — від 300 до 700 крб. Тому багато хто з випускників обирав духовну кар'єру [93, с.244-245; 174, с.319].

Розширення мережі початкових шкіл обумовлювало зростання кількості народних учителів. Якщо наприкінці XIX ст. в Росії нараховувалось близько 60 тис. народних учителів, то до 1914 р. їх кількість зросла більше ніж удвічі, до близько 130 тис. Зростала їх кількість і в школах українських губерній. За даними В.І. Фармаковського, на 1 січня 1897 р. у 9 українських губерніях працювало 12 278 учителів, у тому числі 841 у повітових та міських училищах. У 1914 р. в школах України їх нараховувалось уже 35 тис., а на початку 1917 р. — 48 тис. Але це було недостатньо, ураховуючи чисельність населення України, яке наприкінці XIX ст. становило 26 млн, а напередодні Першої світової війни — 36 млн. Для порівняння, у Франції на початку XX ст. за чисельності населення 39 млн було 152 тис. учителів, а в Англії за чисельності населення 40 млн — 172 тис. учителів [75, с.36; 135, с.63; 176, с.136; 195, с.417; 244, с.125-128; 258, с.221].

Матеріальне становище вчителів не було однаковим і залежало від відомства, яке утримувало школу, а також від стажу роботи вчителя. У найкращому становищі знаходилися учителі, які працювали в міністерських училищах. Так, у 70-х рр. серед цієї категорії учителів Київського навчального округу 103 отримували менше 50 крб. на рік, 528 — до 100 крб., 18 — до 150 крб., 117 — від 150 до 200 крб., понад 900 отримували від 400 до 450 крб. У вчителів-предметників міських училищ вона досягала 615 крб. Сільські вчителі користувалися земельними ділянками (не менше 1 дес.), які обробляли самі або здавали в оренду. Крім того, селянська община надавала їм грошову допомогу у розмірі 10-50 крб. до щорічної зарплати. До того ж для них ще в першій половині XIX ст. були запроваджені пенсії. 20-річна педагогічна діяльність давала право на пенсію у розмірі третини жалування,

25-річна — у розмірі двох третин і 30-річна — у розмірі повного жалування. Проте лише 5-6% учителів залишалися на вчительських посадах до 25 років [262, с.57].

Набагато гіршим було матеріальне і правове становище вчителів народних училищ, а особливо вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Злидні вчительки церковнопарафіяльної школи на Волині яскраво змалювала Леся Українка у нарисі “Школа” (1895). Лише законом від 3 травня 1908 р. був визначений розмір жалування вчителів в обсязі не менше 360 крб. на рік (у разі навчання 50 дітей). Але, як і в попередні роки, на розмір жалування впливав рівень освіти й ті доплати від земств чи сільських товариств, які в кожній губернії визначалися по-різному. З матеріального погляду краще влаштувалися вихідці з селян, які повернулися після учительських семінарій. Жалування вчителя коливалося від 100 до 300 крб. Спочатку земства відкривали сільські школи лише за умови, що частину витрат на їх утримання будуть брати сільські громади, а земства лише доплачували вчителям жалування і забезпечували школи навчальними посібниками. Із середини 80-х рр. українські земства збільшили свою частку витрат і на початку ХХ ст. жалування повсюдно виплачувалося земствами. Херсонське земство, скажімо, стало платити вчителям-початківцям 350 крб., збільшуючи оплату через п'ять і десять років до 400 і 450 крб. Водночас, за даними С.Ф. Русової, наприкінці ХІХ ст. зарплата в Чернігівській губернії коливалася від 120—200 крб. у помічника і до 200—300 крб. у вчителя. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії у 1908 р. учитель-початківець отримував 500 крб., а в досвідчених учителів вона сягала 650—700 крб. Для порівняння, у Калузькому земстві на початку ХХ ст. учителі отримували 125—250 крб., Тульському — 155—210 крб., Московському — 500—1 000 крб. на рік [32, с.21; 44, с.47, 48; 69, с.216; 134, с.168-169; 160, с.97; 182, с.57-58; 207, с.111].

Відносно низький рівень оплати праці змушував учителів залишати школи і шукати інші місця, що забезпечували їм пристойне існування, а тому переходили із шкіл до вчительських інститутів і семінарій. Тому середня тривалість роботи вчителя в одній школі становила менше двох років, а вік учителів початкових шкіл за переписом 1911 р. становив у середньому 21—25 років. Більшість учителів (54%) і майже всі вчительки (90%) не були в шлюбі [176, с.134; 202, с.31; 207, с.103; 243, с.56].

За даними 1880 р. народними учителями в основному були вихідці з селян і духовенства (приблизно по 36%), діти міщан — 10%, хоча в різних регіонах це співвідношення коливалося. П.А. Грабовський, аналізуючи у 1885 р. розвиток народної освіти в Ахтирському повіті Харківської губернії, відзначав, що вчите-

лями працюють “переважно нижчі представники сільського кліру, які, за дуже рідкими виключеннями, не мають уяви про педагогіку” [225, с.72]. Для вчителів земських шкіл частка вихідців з селян була вищою. Це була свідомо політика, бо місцевий учитель краще приживався в умовах села, краще міг бути забезпечений матеріально, до того ж, на думку земців, зобов’язаний земству своєю освітою, міг стати провідником їх ідей у селянському середовищі. Якщо в 1871 р. селяни становили в семінаріях 32%, то в 1894 р.— вже 64%. Кадровий добір учителів, який здійснювався земствами, робив школи незалежними в кадровій сфері від міністерства народної освіти, від надмірної урядової опіки. Земська школа продовжувала залишатися однією з прогресивних громадських установ, які забезпечували розвиток і лібералізацію народної освіти [112, с.126; 176, с.91; 182, с.55-56; 261, с.55].

Що стосується освітнього рівня народних учителів, то на початку ХХ ст. серед учителів спеціальну педагогічну освіту мали близько 25%, серед учительок — менше 8%, з урахуванням гімназій, відповідно, — 35,9% і 26,5%. Тобто загальний освітній рівень учительства підвищувався, зокрема, за рахунок припливу молодих освічених жінок, передусім випускниць жіночих гімназій та епархіальних училищ. Дійсно, вчорашні учениці із духовного звання стали вчителів 44%. Підвищенню загального рівня вчительства сприяла вимога “Положення про початкові народні училища” 1874 р. про обов’язкову наявність у всіх учителів початкової школи права на викладання. З цією метою запроваджувався іспит. У багатьох школах навіть на початку ХХ ст. заняття проводили вчителі, які не закінчували навчальних закладів, а звання вчителя отримали за іспитом. Таких серед учительського корпусу було понад третину. У міру розширення мережі педагогічних навчальних закладів їх питома вага зменшувалася (у 1910-х рр. екстерном на звання учителя складали іспити 21,5%), але все таки залишалася значною. Так, у Слов’яносербському повіті Катеринославської губернії в 1897 р. лише 2,6% вчителів мали вищу освіту, 66,7% — отримали середню і спеціальну педагогічну освіту і 30,7% не мали освіти, необхідної для вчительської праці. У сусідньому Старобільському повіті Харківської губернії в 1910 р. 74% вчителів не мали ніякої педагогічної підготовки. Майже аналогічний стан спостерігався в 1917 р. у Київській губернії, де з 3 327 вчителів лише 6 (0,2%) мали вищу освіту, 593 (близько 18%) — середню педагогічну освіту, 1 168 (35%) працювали “за іспитом”. Зрозуміло, що ще гіршою була ситуація в 60—70-х рр. ХІХ ст. [37, с.149; 182, с.56; 204, с.301; 243, с.56].

Реформи системи освіти другої половини ХІХ ст. зумовили зміни підходів до проблем кадрового забезпечення і в західно-

українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії. У Львівському університеті, наприклад, у 1913—1914 рр. навчання 5 871 студента забезпечували 169 викладачів, у тому числі 4 почесних, 83 ординарних і екстраординарних професорів, 66 приват-доцентів, 16 лекторів суплентів і 70 асистентів [130, с.97; 142, с.24-25].

У цей період склалася досить струнка система підготовки науково-педагогічних кадрів. Для отримання наукового ступеня необхідно було написати кваліфікаційну працю: магістерську роботу, яка включала 3-4 розділи обсягом до 50 сторінок з використанням не менше 30-40 джерел, і докторську дисертацію, що складалася з 4-6 розділів обсягом до 120 сторінок і 80-90 джерел. Ще одним важливим кроком до викладацької кар'єри були іспити зі спеціальності, яких існували два типи — державні і екзамени на академічний ступінь доктора певної науки. До них допускалися лише ті, хто мав “абсолюторію”, тобто свідоцтво про закінчення вищої школи і складання останніх випускних іспитів. На здобуття магістерського ступеня також необхідно було скласти низку екзаменів. Вони включали перевірку знань з цілого циклу дисциплін, вивчення яких входило до університетського курсу. Екзамени були платними, скажімо, за кожний екзамен на вчений ступінь необхідно було сплачувати 30 гульденів, а за присудження ступеня — 40 гульденів. Але, якщо у Львівському університеті підготовка науково-педагогічних кадрів була достатньо відпрацьованою, то в Чернівецькому університеті вона була поставлена слабо: за 30 років його існування вчені ступені тут здобули лише 1 фізик та 2 математики [130, с.99-100; 257, с.13, 16].

Що стосується системи підготовки вчителів середньої школи, то вона здійснювалася у Львівському та Чернівецькому університетах і політехнічному інституті. Вона зазнала суттєвого реформування, що було пов'язане з відміною після 1848 р. методики класичного навчання дітей одним педагогом і запровадженням системи фахового, предметного навчання. Підготовка майбутніх учителів завершувалася здобуттям філософсько-педагогічної та фахової освіти і складанням кваліфікаційних екзаменів відповідно до спеціальних “Приписів”, які зазнавали змін у 1849, 1853, 1856, 1870, 1884, 1897 та 1911 рр. Наприклад, у “Приписах” 1911 р. підкреслювалося, що кожен кандидат на посаду вчителя середньої школи мусив підтвердити вивчення філософії, психології та педагогіки в обсязі не менше ніж 8 годин на тиждень протягом певного часу, установленого адміністративними органами університету. Це однаковою мірою стосувалося студентів, які вивчали предмети і гуманітарного, і природничо-математичного циклів. Крім того, кандидат на учительські посади мав скласти спеціальний іспит з

тої мови (разом з історією літератури), якою готувався викладати предмети своєї спеціальності. Не раніше кінця п'ятого семестру він повинен був скласти екзаменаційній професорській комісії, що з 1850 р. були створені у всіх шести університетах Австро-Угорщини, у тому числі Львівському та Чернівецькому, екзамен з філософії та педагогіки, а після закінчення університетського курсу — іспити з тих предметів, які він вибрав своєю спеціальністю [9, с.62, 64; 130, с.38-39; 213, с.549].

До майбутніх учителів висувалися досить високі вимоги, три види іспитів (письмове домашнє завдання з кожного головного предмета, екзамен під наглядом та усний), на думку М.М. Барної, зводили до мінімуму ймовірність необ'єктивного оцінювання. Загалом кваліфікаційні іспити у 1894—1895 навчальному році складало 19,7% студентів, а в 1904—1905 рр. — 15,3%. Кандидат, який склав ці іспити, з 1884 р. замість проведення пробної лекції мав протягом року пройти стажування, після чого набував звання “суплента”. Зарплата суплента визначалася залежно від кількості тижневих годин і тих предметів, які він викладав. Якщо суплент протягом восьми років не діставав посади дефінітивного учителя, то міг бути іменований учителем. На вакантну посаду дефінітивного учителя (такий учитель діставав звання професора гімназії) крайова шкільна рада оголошувала конкурс. Директор школи подавав до ради список усіх бажаючих, з яких вона вибирала трьох кандидатів на кожну посаду і надсилала їх на затвердження до міністерства освіти і віросповідань, яке затверджувало на посаді одного з них. Слід відзначити, що за браком кандидатів з необхідною кваліфікацією багато вакантних посад дефінітивних учителів залишалося незайнятими, причому за цим показником Галичина лідирувала серед інших регіонів Австро-Угорщини. Так, у 1909 р. майже половину вчителів середніх шкіл Галичини склали супленти і тимчасові вчителі. Для підвищення кваліфікації вчителів створювалися спеціальні курси (педагогічні семінари) при університетах і технічних академіях [9, с.62-64; 10, с.37; 213, с.549].

Створення у 1848 р. Міністерства освіти і віросповідань обумовило позитивні зміни в організації підготовки вчителів для народної школи. Термін навчання у препарандах спочатку, у 1848 р., був збільшений до одного року, а з 1854 р. — до двох років. Усе це було відображено в спеціальному розпорядженні “Основний загальний план улаштування препаранд у Галичині” (1854). Навчальний план передбачав вивчення релігії разом з історією Біблії, педагогіки та методики викладання навчальних предметів, польської, української та німецької мов, рахування, рисунку разом з геометрією, каліграфії, співів і гри на органі, садівництва,

бджільництва, науки для глухонімих. Історія, географія, фізика подавалися в дуже обмеженому обсязі. У греко-католицьких препарандах кількість годин на опанування української та польської мов була однаковою. Мовою викладання була німецька. Відбулися окремі зміни і в організації підготовки вчительок. У листопаді 1856 р. міністерство освіти і віросповідань дозволило створити препаранди при деяких жіночих школах. Але перші три препаранди були створені спочатку в Західній Галичині, а в Східній Галичині перша жіноча препаранда відкрилася лише у 1869 р. Загалом у 1870 р. в Галичині нараховувалося 10 препаранд, а на Буковині — 2 [10, с.35; 173, с.390].

До дворічних препаранд, які почали функціонувати з 1854 р., приймали кандидатів, які закінчили два класи нижчої реальної школи або чотири класи нижчої гімназії, віком від 16 років. Від них вимагалася висока моральність, хороший стан здоров'я, початкові знання з музики, здібності до співу і гри на органі. Перший рік навчання був теоретичним, а другий — практичним. Під кінець другого року учні у присутності шкільного інспектора та представника консисторії складали іспити з усіх предметів, що вивчали. Свідoctва класифікувалися відповідно до отриманої оцінки: помічник, учитель тривіальної школи, учитель головної школи. Помічник або учитель тривіальної школи мали право скласти іспит на право отримання кваліфікації вищого ступеня після року практичної роботи в школі. Для отримання місця вчителя в інших типах шкіл препарандистові належало скласти приватний учительський іспит при головній школі з дозволу крайового уряду [10, с.35].

У 1854 р. засновуються і спеціальні дворічні курси при вищих реальних школах для підготовки вчителів нижчих реальних шкіл. На курси приймалися кандидати, які закінчили вищу або нижчу реальну школу і дворічні препаранди та виявили здібності до хімії й малювання. Навчання здійснювалося за трьома напрямками, відповідно до предметів, які майбутні вчителі мали викладати: мова викладання, географія, історія, природничі науки; арифметика, геометрія і геометричні рисунки, будівництво та архітектурні рисунки, рисунок від руки та фізика; природничі науки, фізика, хімія і арифметика [10, с.36].

Після прийняття “Шкільного закону” від 14 травня 1869 р. відбувається реорганізація системи підготовки вчителів. Відповідно до розпорядження міністра освіти і віросповідань від 22 листопада 1870 р. починається процес заснування замість препаранд та курсів при вищих реальних школах чоловічих і жіночих учительських семінарій. Протягом перехідного періоду 1871—1874 рр. термін навчання в них був трирічним, а з 1874 р. його продовжили до

чотирьох років у жіночих семінаріях і з 1891 р.— у чоловічих. Програми семінарій передбачали повідомлення учням більш або менш систематичних знань з мов, математики, природознавства, фізики, географії, педагогічних предметів, а також деяке ознайомлення з сільським господарством і ремеслом. Водночас помітне місце посідав закон Божий, церковні співи і гра на органі. До семінарій приймалися кандидати, яким виповнилося 15 років, на основі вступних іспитів з усіх предметів, що вивчаються у нижчих класах реальних шкіл або гімназій. Навчання в державних семінаріях було безкоштовним, діти з бідних сімей могли отримувати стипендію, якщо зобов'язувались відпрацювати в державній школі не менше шести років. Семінарії класифікувалися як середні навчальні заклади, закінчення яких не давало права на вступ до університету. Учителі семінарій призначалися міністром освіти і віросповідань за погодженням з крайовою шкільною радою [10, с.36-37, 39; 173, с.390].

У зв'язку з поділом у 1893 р. початкових шкіл на два типи — сільські і міські — з 1909 р. запроваджуються два типи чоловічих семінарій — мовно-рисункові та природничо-господарські. Відповідно зазнавали змін і навчальні плани: у семінаріях, які готували вчителів для міських шкіл, переважали мови і рисунок, для сільських — природничі науки та предмети, пов'язані з проведенням сільськогосподарських робіт [10, с.38].

Процес установлення кваліфікації вчителя передбачав два етапи. Для отримання свідоцтва зрілості випускники складали письмовий екзамен з педагогіки, польської, української та німецької мов. Практичні випробування проводились у формі уроку на задану тему у створених при семінаріях базових школах, так званих школах вправ, у присутності не менше трьох членів екзаменаційної комісії. Усний екзамен складали з усіх обов'язкових предметів, які вивчалися. Після складання екзаменів присвоювалася кваліфікація молодшого, або провізоричного, учителя, а після успішного дворічного стажування і складання спеціального кваліфікаційного іспиту, який мав практичний характер і включав письмовий та усний екзамени і показову лекцію, надавався кваліфікаційний патент для обіймання постійної посади [10, с.39-40].

Кваліфікаційні екзамени для вчителів на право викладання у виділових школах мали дещо інший характер. Вони досить чітко окреслювали вимоги щодо рівня знань з педагогіки, мови викладання, німецької та іншої крайової мови як навчальних предметів, географії, історії, природничої історії, фізики, математики, рисунків геометричних, рисунків від руки, каліграфії, наук “вправності”, робіт ручних жіночих. У цілому ж, зазначає М.М. Барна, під час кваліфікаційних екзаменів кандидат мав,

окрім глибоких знань з предметів обраної фахової групи, показати впевненість і самостійність у вирішенні питань виховання. Для подальшого підвищення фахового рівня вчителів шкільним законом 1869 р. передбачалося функціонування окремих виділових курсів, цій меті мали слугувати також шкільні часописи, конференції, різні допоміжні й доповнюючі курси [10, с.37, 39].

У перші роки після реформи в Галичині відкрилося 9 державних учительських семінарій, з них 5 у Східній Галичині: 3 чоловічі семінарії (Львів, Тернопіль і Станіславів) і 2 жіночі — у Львові та Перемишлі. У подальшому до них додалися чоловічі семінарії у Самборі (1892) і Сокалі (1895) і до 1909 р. відкрилися ще 2 жіночі семінарії (у Станіславові і Коломиї) та коєдукаційна семінарія у Заліщиках. До 1913 р. кількість державних учительських семінарій зросло до 18, зокрема відкрились семінарії в Бережанах, Чорткові та інших містах. З 18 семінарій 10 були утравістичними, інші польськими. Від початку “нової ери” 1890—1894 рр. українські депутати крайового сейму неодноразово доводили необхідність україномовних навчальних закладів для підготовки вчителів, однак польська більшість сейму блокувала ці прохання. Це спонукало до організації приватних учительських семінарій. Перша така українська жіноча учительська семінарія була відкрита в 1903 р. у Львові Руським (з 1912 р. — Українським) педагогічним товариством [6, с.35; 8, с.162; 10, с.38, 39, 45; 120, с.11; 204, с.350-351, 353; 213, с.540].

На Буковині перша вчительська семінарія відкрилась 1871 р. у Чернівцях, а з 1873 р. при ній почали діяти жіночі класи, пізніше реорганізовані на жіночу семінарію. З 1911 р. чоловіча учительська семінарія була поділена на три національних відділення (німецьке, українське і румунське). У 1909 р. товариство “Українська школа” заснувало в Чернівцях приватну українську жіночу семінарію. На Закарпатті діяли три учительські семінарії: дві греко-католицьких в Ужгороді — чоловіча (заснована 1793 р.) і жіноча (1902 р.) та державна угорська в Мукачеві (1914 р.) [204, с.354; 213, с.613-614, 638-639].

Зростав і контингент учнів семінарій. Якщо у 1872 р. в чоловічих семінаріях Галичини навчалось декілька сот учнів, то в 1900 р. — 2 450, а в 1909 р. — 3 250 учнів. Це обумовило зростання кількості кваліфікованих учителів народних шкіл. Станом на 1874 р. в школах працювало 3 266 учителів, з них лише 94 мали кваліфікацію вчителя для семирічних шкіл виділових, кваліфікацію для звичайних народних шкіл мали 2 046 учителів, із свідоцтвом зрілості з учительських семінарій працювало 117 учителів і 1 009 не мали кваліфікації. У 1909 р. навчальний процес забезпечувало вже 13 419 учителів (6 191 учитель і 7 228 учительок), з них

кваліфікацію вчителя для семирічних шкіл мали 1 824 учителя, з кваліфікацією для звичайних народних шкіл працювало 8 675 учителів, із свідоцтвом зрілості — 2 431, без кваліфікації — 489. Але, скажімо, у 1900 р. з 8 134 учителів лише 1 803 були українцями, 6 197 поляками і 134 інших національностей. Аналогічна ситуація складалася і на Буковині. Чернівецька учительська семінарія з 1873 до 1905 р. випустила понад 1 600 учительських кандидатів, у тому числі 957 хлопців і 660 дівчат. У 1905 р. в ній навчалося 455 учнів, а в 1914 р. у двох державних та двох приватних учительських семінаріях Буковини навчалося 600 учнів, з яких українців було лише 185 [10, с.38-39; 204, с.354; 213, с.613; 228, с.69, 85].

Слід відзначити суттєву різницю в оплаті праці викладацького корпусу середньої і народної школи. Якщо оклад дефінітивного учителя дорівнював 2 800 крон і, крім того, кожні п'ять років йому додавалася надбавка у розмірі від 500 до 900 крон, завдяки чому платня досягала максимуму 6 600 крон на рік, то народний учитель отримував 200 і менше флоринів на рік. Відрізнялися вони і за рівнем пенсійного забезпечення. Скажімо, дефінітивний учитель після досягнення 40-річного віку мав право йти на пенсію за станом здоров'я, а у 60 років — вийти на пенсію за віком і працювати до 70 років, отримуючи пенсію і зарплату. Народний учитель для одержання пенсії мав пропрацювати не менше 40 років на постійній посаді у школі. Робота тимчасовим учителем у стаж не враховувалась, а питома вага таких учителів була чималою. У цілому, за даними статистики, кількість осіб, які мали 40-річний стаж, не перевищувала кілька відсотків [204, с.172; 213, с.550].

Існували певні обмеження правового становища учителів. Для тих, хто закінчував семінарії і приступав до праці, з 1907 р. вводилась присяга, якою вчитель брав на себе зобов'язання служити вірою цісареві і “потомкам його крові”, не вступати в товариства та організації, політична діяльність яких загрожує устоям монархії, їм заборонялося брати участь навіть у роботі культурно-освітніх товариств. На основі існуючого законодавства значна частина вчителів фактично позбавлялася права створювати власну сім'ю, оскільки вчителі, які не мали постійної посади, під загрозою звільнення повинні були звертатися за дозволом на шлюб до шкільних властей. Учителі середніх шкіл не мали права без дозволу крайової шкільної ради викладати в приватних школах [204, с.172, 351; 213, с.550].

Отже, протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в Україні, як у Наддніпрянщині, так і в Західній Україні відбулися суттєві зміни у кадровому забезпеченні системи освіти. Передусім це стосувалося реформування системи підготовки науково-

педагогічних і, особливо, педагогічних кадрів, що позначилося суттєвим розширенням мережі спеціальних педагогічних закладів. Разом з тим, виходячи з дуалістичного підходу до розвитку системи освіти, уряди Австро-Угорської та Російської імперій основну увагу приділяли кадровому забезпеченню вищої та середньої школи і набагато менше турбувалися про підвищення рівня народної освіти і самих народних учителів.

Суб'єктами кадрової політики в Російській імперії були держава в особі міністерства народної освіти та інших відомств, які мали навчальні заклади, Св. Синод, земства та міське самоврядування, громадські організації, сільські товариства, приватні особи тощо, а в Австро-Угорській імперії — міністерство освіти та віросповідань, його місцеві органи управління та консисторії.

Висновки до розділу 5

Друга половина XIX — початок XX ст. позначилися широкими перетвореннями усіх сфер суспільного життя в Російській і Австро-Угорській імперіях, до складу яких входили українські землі. Ці перетворення заторкнули і освітню галузь, що обумовлювалося як потребами переходу до індустріального суспільства, так і тим, що однією з основних причин економічного відставання обох імперій від своїх основних суперників було відставання саме в сфері освіти.

Розпочинаючи реформи в Росії, уряд Олександра II розумів необхідність суттєвих змін освітньої політики. Проте, хоча освіта проголошувалася всестановою, але в основу системи освіти уряд поклав так звану дуалістичну модель, за якої основна увага, в інтересах забезпечення державного апарату та зростаючої промисловості й торгівлі необхідними кадрами, зосереджувалася на розвитку вищої і середньої загальної освіти для дворянства, вищої спеціальної та професійної — для міського населення. Що стосується освіти для селян, то її забезпечення покладалося на них самих.

У цілому слід зазначити, що реформи 60—70-х рр. XIX ст. характеризувалися серйозними змінами урядової політики у сфері освіти, суттєвою демократизацією системи управління галуззю, розширенням автономії навчальних закладів. Цьому сприяло запровадження нової системи управління народною освітою через губернські і повітові училищні ради, яка мала незаперечні переваги перед системою одноосібного управління через інститут державних чиновників. Позитивне значення мало і надання права відкриття шкіл не тільки урядовим відомствам, а й органам місцевого самоврядування (земствам, міським управам), сільським товариствам, приватним особам. Хоча земства і міське самоврядування були законодавцем позбавлені будь-яких політичних функцій, не володіли виконавчою владою, сфера їх діяльності обмежувалася

виключно господарськими питаннями місцевого значення, в тому числі відкриттям початкових шкіл з дозволу повітових училищних рад, вони відіграли величезну роль в організації народної освіти.

Однак консервативне крило політичної еліти вважало, що ліберальні реформи надто далекосяжні і можуть послабити урядовий контроль над системою освіти. Тому 70—80-ті рр. XIX ст. позначилися проведенням освітніх контрреформ. У ході першого циклу контрреформ у 1869 р. були запроваджені посади інспекторів народних училищ, затверджуються новий статут гімназій і прогімназій (1871), статут реальних училищ (1872) і нове положення про початкові народні училища (1874), а в ході другого — новий університетський статут (1884) та “Правила про церковнопарафіяльні школи” (1884). Основним змістом контрреформ було прагнення підпорядкувати урядовому впливу громадський рух у сфері народної освіти, залучити для нагляду за школою дворянство, не допустити спроб розширення навчальних програм. Положення 1874 р. докорінно змінювало управління початковою школою, яка ставилася в безпосереднє підпорядкування місцевих органів міністерства народної освіти — губернських дирекцій народних училищ.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. уряд продовжував балансувати у своїй освітній політиці, намагаючись не допустити докорінних перетворень, з одного боку, він дозволяв різні нововведення, а з іншого — залишав незмінним офіційний курс на збереження багатьох архаїчних рис освіти. Така політика визначалася, по-перше, розумінням об’єктивних потреб розвитку економіки, що вимагало підвищення освітнього рівня населення, а по-друге, оцінкою освіти як “внутрішньої охорони” існуючого ладу і бажанням виховати законослужняних громадян.

У підсумку, протягом розглядуваного періоду як вища, так і середня і, особливо, початкова школа України досягли значних успіхів у своєму розвитку, однак значною мірою це вдалося не стільки внаслідок послідовної політики уряду, скільки завдяки громадській ініціативі та тиску громадськості на уряд. Значною мірою завдяки місцевому самоврядуванню освіта у пореформений період досягла суттєвого прогресу: чисельність повних і неповних середніх навчальних закладів до кінця XIX ст. зросла у 10 разів, а початкових шкіл — у 12 разів. На початку XX ст. уряд здійснив кроки щодо запровадження обов’язкової початкової освіти і в 1915 р. в Україні діяли вже 21 104 початкові школи, в яких навчалася понад 1,5 млн учнів. Однак початковою освітою все ж було охоплено лише близько половини дітей шкільного віку.

Говорячи про професійну освіту, слід зазначити, що до 80-х рр. XIX ст. урядова політика в цьому питанні обмежувалася

переважно заохоченням приватної та громадської ініціативи. Не існувало і єдиної системи професійної освіти, оскільки навчальні заклади відносилися до різних відомств. Ситуація змінилась у 70—90-х рр., коли уряд прийняв нормативні акти, які об'єднали розрізнені навчальні заклади, спочатку сільськогосподарські, а потім і промислові, в певну систему однотипних навчальних закладів. До середини 10-х рр. ХХ ст. в Україні було створено близько 550 середніх і нижчих професійних навчальних закладів, які готували фахівців для різних галузей народного господарства. Водночас багато важливих галузей — металургія, хімічна, електротехнічна взагалі не мали навчальних закладів

Подальшого розвитку зазнала вища школа, якщо наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло дев'ять вищих навчальних закладів, то в 1917 р. вже 27, переважно недержавних, які компенсували недоліки урядової політики у розвитку вищої школи. Проте провідні позиції належали всеж державним вищим навчальним закладам, передусім університетам, які у пореформений час перетворилися на значні наукові центри, в яких сформувалися оригінальні наукові школи. У цей період значного розвитку отримує жіноча освіта, в тому числі закладаються й основи вищої освіти для жінок.

Децю іншим шляхом відбувалися зміни в освітній політиці в західноукраїнських землях. Унаслідок загострення внутрішніх суперечностей у 1867 р. утворюється дуалістична Австро-Угорська імперія, що обумовило зміни у здійсненні освітньої політики, які торкнулися усіх рівнів освіти, системи управління освітою. Вони були визначені державним законом від 25 травня 1869 р., який передавав управління справами освіти з рук консисторій до світських органів. Загальне керівництво освітою здійснювало міністерство віросповідань і освіти, зокрема його департамент освіти. Кожний з 17 коронних країв Австро-Угорщини, з огляду на місцеву специфіку, отримував право приймати закони і розпорядження, що регламентували діяльність навчальних закладів на відповідній території. Справи вищих і середніх навчальних закладів належали до компетенції Відня, а внутрішній устрій народного та фахового шкільництва визначався крайовими законами.

У краях створювалися крайові шкільні ради, безпосередньо підпорядковані міністерству, які склалися з представників уряду, духовенства різних конфесій, делегатів столичних міст, представників учительства тощо. Крайові ради здійснювали управління навчальними закладами через шкільних інспекторів, які затверджувалися на посадах цісарем за поданням міністерства. До обов'язків ради входив нагляд за окружними і місцевими шкільними радами, подання кандидатур шкільних інспекторів, призначення директорів

і вчителів народних і середніх шкіл, розробка навчальних планів, підготовка та апробація підручників та ін. Їм підпорядковувалися шкільні окружні ради, створені в 1871 р. Протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в західноукраїнських землях суттєво розширилась мережа навчальних закладів, але водночас вони відставали за цим показником від інших регіонів Австро-Угорської імперії.

Друга половина ХІХ ст. позначилася і серйозними змінами у здійсненні державної кадрової політики у сфері освіти, що обумовлювалося, насамперед, загальним спрямуванням освітніх реформ у двох імперіях. Реформувань зазнала підготовка як науково-педагогічних, так і, особливо в Австро-Угорській імперії, педагогічних кадрів.

ВИСНОВКИ

Вироблення сучасної державної освітньої політики є однією з ключових проблем українського державотворення. Це актуалізує проблему глибокого аналізу не тільки кращої сучасної практики, як вітчизняної, так зарубіжної, але й попереднього досвіду здійснення державної освітньої політики в Україні. Зазначаючи важливість глибокого аналізу попереднього досвіду здійснення державної освітньої політики, Г.В. Атаманчук підкреслює, що освоєння історичного досвіду особливо актуальне саме в переломні періоди, оскільки при виборі напрямів і шляхів руху в майбутнє, нових форм і механізмів життєдіяльності вкрай важливо не помилитися в тому “фундаменті”, тих вихідних засадах, тій опорній точці, з яких і на яких передбачається вести подальше творення [1, с.8].

Аналіз розвитку освітньої політики дає змогу визначити декілька її важливих закономірностей. По-перше, структура системи освіти має стійку тенденцію до ускладнення, що обумовлюється поступовим розвитком соціальної структури суспільства, зростанням його економічних, соціальних, духовних потреб і, як наслідок, урізноманітненням взаємодії багатьох процесів і явищ. Звичайно, це не відбувається за прямою, висхідною лінією, але домінуючим підсумком є зростання значущості освіти в розвитку суспільства. Цей процес охоплює всі етапи формування і розвитку системи освіти: від зародження простих форм навчання і виховання у первісному суспільстві до перетворення її на визначальний чинник сучасного інформаційного суспільства.

По-друге, для освітньої політики завжди була характерною множинність суб'єктів її здійснення. Без сумніву, співвідношення ролі тих чи інших суб'єктів у формуванні та реалізації освітньої політики не було сталим, постійно змінювалось. Але, з моменту свого утворення держава перетворюється на провідного суб'єкта освітньої політики і властивими їй методами (правовими, адміністративними, економічними) активно включається у справу освіти нових людських генерацій. Державна освітня функція, зазначає В.І. Луговий, простежується протягом усього періоду існування держави, більш того, вплив держави на освітні процеси постійно посилюється. Це обумовлюється серйозним ускладненням життя суспільства і підвищенням унаслідок цього питомої ваги державної влади в механізмах суспільної регуляції. Саме держава в ході реалізації своєї освітньої функції пов'язує між собою інтереси

різних груп і спонукає їх до прояву активності з метою досягнення єдиних визначених цілей [4, с.21].

По-третє, будь-яка держава, підкреслює О.Ю. Оболенський, функціонує в певному соціальному оточенні, залежить від економіки та культури суспільства, його структури, психології та матеріальних і духовних цінностей громадян, історичної пам'яті поколінь тощо. У зв'язку з цим процеси формування і здійснення освітньої політики на кожному етапі розвитку суспільства мають свої особливості, які детермінуються співвідношенням соціально-економічних умов та суспільно-політичних відносин, яке власне і впливає на визначення змісту, пріоритетних цілей освітньої політики, вибір методів і засобів їх досягнення [6, с.12].

Виходячи з цих загальних закономірностей, можна виокремити декілька основних етапів генези та розвитку освітньої політики в Україні. Перший, інституційний, етап найбільш тривалий у часі, охоплює період від виникнення людського суспільства на території України (за останніми даними близько одного мільйона років тому) до утворення Давньоруської держави (IX ст.). Другий етап розпочинається з утворенням Давньоруської держави і триває до другої половини XVIII ст. Третій етап охоплює період з другої половини XVIII ст. і до початку XX ст.

На першому етапі відбувається становлення самої освіти як соціального інституту. При цьому слід враховувати, що, на думку більшості дослідників, до формування людини сучасного типу (35-40 тис. років тому) процес виховання і навчання практично не відрізнявся від форм, характерних для тваринного світу. Якісний стрибок у системі механізмів накопичення, збереження та успадкування суспільно-історичного досвіду пов'язаний з виникненням особливого суспільного феномену — культури та ускладненням суспільних відносин. З часу формування родоплеменного устрою процеси навчання і виховання набувають все більш самостійного значення і починають виділятися як окрема освітня функція [2, с.134; 4, с. 17-19].

Змінюється і суб'єктність здійснення освітньої політики. Спочатку її здійснювали всі члени первісної общини, а саме навчання і виховання мало наслідуваний характер, оскільки реалізовувалося безпосередньо в процесі трудової та побутової діяльності. По мірі ускладнення соціальної структури: появою сім'ї, спочатку матріархальної, а пізніше патріархальної, а також родоплеменної організації формуються сімейна та спеціалізовано-суспільна форми навчання і виховання. Суб'єктами освітньої політики починають виступати племінні інститути, які визначали основні напрями формування у підростаючого покоління необхідних навичок і життєвих орієнтирів. Отже, протягом всього першого

етапу панували сімейна та групова (колективна) саморегуляція, суб'єктом якої виступали сім'я, члени роду, збори членів племені [8, с.20-22].

Утворення Давньоруської держави в середині IX ст. поклало початок другому етапу. Здійснення освітньої політики на цьому етапі має як загальні риси, так і певні відмінності, обумовлені особливостями історичного розвитку України. Загальними характерними рисами цього етапу були:

□ Завершення процесу інституалізації освіти як самостійної сфери соціального життя і перетворення її на один з найважливіших соціальних інститутів поряд з державою, православною церквою, сім'єю тощо. Школа стає основним елементом освітньої діяльності, а вчитель — основним суб'єктом навчально-виховного процесу.

□ Множинність суб'єктів освітньої політики, хоча головна роль належала державі і церкві. Визначаючи співвідношення їх ролі і місця у розвитку освіти цього періоду, інколи наголос роблять саме на діяльності духовенства як головного ініціатора становлення і розвитку шкільництва. Але, як слушно підкреслював Є.М. Мединський, замість механічного протиставлення діяльності держави і церкви у справі організації школи, її слід розглядати як спільну. У цьому контексті важливе методологічне значення має думка відомого дослідника середньовічної церкви Д. Лінча, який зазначає, що тоді не бачили, як сьогодні, різниці між церквою і державою. Існувало одне християнське суспільство, в якому королі і єпископи робили одну справу, хоча й виконували різну роботу. Між ними могли виникати суперечки, але йшлося не про відносини між церквою й державою в сучасному розумінні, а про розподіл Богом даної влади в об'єднаному християнському суспільстві. Разом з тим оскільки в середні віки освіта розглядалася як свого роду функція релігії, обслуговувала, перш за все, релігійні потреби, то саме церква визначала зміст освіти [3, с.164-165; 5, с.13-14].

□ Відсутність на цьому етапі загальнодержавного освітнього законодавства та єдиної структури навчальних закладів, регламентації навчального процесу, як і державного фінансування системи освіти. Освіта мала гуманітарний характер, її зміст у школах підвищеного типу та вищій школі визначався викладанням "семи вільних мистецтв", характерних для античної доби і адаптованих християнською церквою для потреб середньовічного суспільства. Що стосується елементарної освіти, то її зміст, особливо на початку етапу, зводився до навчання читанню, письму, лічбі, церковному співу. Освіта була спрямована на засвоєння не системи знань, а лише їх певної суми. Цю суму складали книги Святого письма, твори Отців церкви і вчительна література [9, с.17].

□ Жорстка стратифікація суспільства, особливо в пізньому середньовіччі, визначала і стратифікованість системи освіти, яка мала репродукувати існуючу станову структуру. Освіту отримували лише представники духовенства, вищих верств суспільства та третього стану, причому характер і рівень отримуваних знань відповідав їхньому соціальному статусу. Освіта селянства, як і жінок, робила лише перші кроки.

Звичайно, освітня політика будувалась з урахуванням нагальних потреб держави, специфічних рис навчання і виховання кожної з основних соціальних груп, які склалися в феодальному суспільстві. Однак державні потреби в освіті задовільнялися без створення світської системи освіти. Держава в умовах жорстко стратифікованого суспільства зосереджувала свою увагу на розвитку лише тих навчальних закладів, які були необхідні для забезпечення функцій державного управління та потреб церкви. Тому основний зміст державної освітньої політики обмежувався покровительством університетів та академій й їх корпорацій, а також державним регулюванням освітньої діяльності, яка полягала у видачі дозволів та привілеїв на навчальні заклади церковним громадам, магістра-там, приватним особам тощо. На них покладалися і турботи про облаштування, утримання і забезпечення цих закладів освіти педагогічними кадрами [10, с.5].

Якщо говорити про відмінності у здійсненні освітньої політики, то вони визначалися передусім двома чинниками. По-перше, особливостями соціально-економічного розвитку України на різних етапах її історії. По-друге, переходом від ранньо-феодальної монархії до монархії періоду феодальної роздробленості, а пізніше — до станово-представницької та абсолютної монархій, оскільки соціальна природа держави визначала й відповідний характер її освітньої політики.

З другої половини XVIII ст. починається третій етап розвитку освітньої політики. Епоха Просвітництва позначилася суттєвими змінами в політичному, економічному, культурному житті європейських країн і наклала свій відбиток на розвиток освіти. Початок індустріальної фази розвитку людської цивілізації, який збігався з переходом до абсолютистських монархій, по-перше, сприяв утвердженню розуміння значення освіти як потужного чинника зростання могутності держави. По-друге, розвиток індустріального суспільства і пов'язані з цим активізація товарно-грошових відносин, зростання торгівлі й промисловості, формування розгалуженого державно-адміністративного апарату абсолютистських монархій породжували необхідність суттєвих коректив державної освітньої політики і обумовлювали посилення уваги держави до розвитку всіх ланок освіти з метою забезпечення потреб

індустріального суспільства в розширених обсягах підготовки освічених людей, наданні їм спеціальної освіти. Стара модель школи, тісно пов'язана з церквою, вже не відповідала вимогам часу і церква поступово втрачала монополію на організацію освіти.

В останній третині XVIII ст. в Речі Посполитій, Австрійській та Російській імперіях, до складу яких входили українські землі, здійснюються освітні реформи, у ході яких відбувається секуляризація освітньої справи і створюються загальнодержавні системи освіти на світських засадах. Слід зазначити, що цей процес переходу у XVIII ст. не був різким і супроводжувався виникненням перехідних форм, які продовжували бути пов'язані з церквою, котра, як і раніше, відігравала важливу роль у розвитку освіти. Більш того, уряд, намагаючись використати матеріальні і кадрові можливості церкви для поширення освіченості населення, покладав на неї функцію освіти як державну функцію.

Але держава поступово перетворюється на головного суб'єкта освітньої діяльності, визначаючи на законодавчому рівні зміст, структуру системи освіти, пристосовану до збереження станової нерівності та забезпечення державницької ідеології. Для контролю за дотриманням цих вимог вперше створюються центральні органи управління освітою. Оскільки головною метою державної освітньої політики у XVIII — першій половині XIX ст. було, передусім, надання якісної освіти привілейованим станам і забезпечення кадрових потреб державного апарату, армії, то основна увага приділялася розвитку університетів, гімназій, спеціальних військових навчальних закладів. Що стосується основної маси населення — городян і селянства, то необхідність поширення серед них грамотності лише декларувалася. Вважалося, що для селянської праці освіта не потрібна, а для інших верств, за висловом міністра народної освіти Росії початку XIX ст. адмірала О.С. Шишкова, знання, як і сіль, корисні лише в міру [7, с.48-49].

Ситуація почала змінюватися в другій половині XIX — на початку XX ст. Завдання завершення промислового перевороту і переходу до індустріального суспільства потребували суттєвого підвищення рівня освіченості населення, розширення підготовки фахівців зі спеціальною освітою. Проте освітній процес розвивався суперечливо. Хоча в умовах модернізації суспільства освіта й проголошувалася всестановою, у другій половині XIX — на початку XX ст. австро-угорський та російський уряди навіть розпочали здійснювати заходи щодо переходу до загальної початкової освіти, однак у цілому в основу своєї освітньої політики вони поклали формування так званої дуалістичної моделі системи освіти: основна увага, в інтересах забезпечення державного апарату та зростаючої промисловості й торгівлі необхідними кадрами, зосереджувалася

на розвитку вищої і середньої загальної освіти для дворянства, вищої спеціальної та професійної — для міського населення. Що стосується селянства, то, особливо в Російській імперії, освіта для нього не стала одним з основних пріоритетів держави. Саме в цей період завершується процес формування основних елементів системи освіти в її сучасному розумінні: початкова, середня загальна, професійна, спеціальна середня і вища освіта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

1. Алексеев Ю.М. Україна: освіта і держава (1987—1997)/ Ю.М.Алексеев. — К.: Експрес-об'ява, 1998. — 110 с.
2. Грیشнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки/ О.А. Грیشнова. — К.: Знання, КОО, 2001. — 254 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11т./ М.С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1995. — Т.6. — 680 с.
4. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи/ Я. Ісаєвич// Київ. старовина. — 1995. — №1. — С.2-9.
5. Рогатинець Юрій (?). Пересторога, вельми потрібна на потомні часи православним християнам, 1605-1606 рр./ Юрій Рогатинець // Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К.: Дніпро, 2001. — Т.2. — Кн.2/ упоряд., резюме та прим. В.Шевчука. — 536 с.
6. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість/ П.К. Яременко. — К.: Наук. думка, 1986. — 160 с.

Розділ 1. ОСВІТА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ

1. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XII—XVII вв.)/ М.А. Алпатов. — М.: Наука, 1973. — 476 с.
2. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVII вв./ сост. С.Д. Бабишин, Б.Н. Митюрков. — М.: Педагогика, 1985. — 363 с.
3. Антология педагогической мысли Украинской ССР/ сост. Н.П. Калениченко. — М.: Педагогика, 1988. — 635 с.
4. Бабишин С.Д. Київська школа в XI ст./ С.Д. Бабишин// Укр. іст. журн. — 1971. — №7. — С.96—100.
5. Бабишин С.Д. Из истории зарождения школы высшего типа в Древней Руси/ С.Д. Бабишин // Сов. педагогика. — 1972. — №8. — С.94—100.
6. Бабишин С.Д. Роль Киева в розвитку педагогічної думки Давньоруської держави/ С.Д. Бабишин // Рад. шк. — 1982. — № 1. — С.77—81.
7. Бабишин С.Д. Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст./ С.Д. Бабишин // Почат. шк. — 1991. — №10. — С.73—78.
8. Бабишин С.Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX — перша половина XIII ст.)/ С.Д. Бабишин. — К.: Вища шк., 1973. — 88 с.
9. Бабишин С.Д. Основные тенденции развития школы и просвещения в Древней Руси (X — первая пол. XIII вв.): автореф. дис... д-ра пед. наук/ С.Д. Бабишин; Киев. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. — К., 1985. — 47 с.
10. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва/ М.Ф. Берлинський. — К.: Наук. думка, 1991. — 320 с.
11. Біднов В. Школа й освіта на Україні/ В. Біднов // Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича/ упоряд. С.В. Ульяновська. — К.:Либідь, 1993. — С.40—71.

12. *Введение христианства на Руси* / отв. ред. А.Д. Сухов. — М.: Мысль, 1987. — 302 с.
13. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств / М.Ф. Владимирский-Буданов // Оттиск из “Журнала Министерства народного просвещения”. — 1873. — №10. — С.165—220.
14. *Горский В.С.* Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в. / В.С. Горский — К.: Наук. думка, 1988. — 213 с.
15. *Греков Б.Д.* Киевская Русь / Б.Д. Греков. — М.: Госполитиздат, 1953. — 568 с.
16. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т. / М.С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1991—1994. — Т. 1. — 736 с. — Т.2. — 640 с. — Т.3. — 592 с.
17. *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М.С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1991. — 560 с.
18. *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. — К.: Либідь, 1990. — 398 с.
19. *Даденков М.Ф.* Історія педагогіки / М.Ф. Даденков. — К.—Х.: Рад. шк., 1947. — 328 с.
20. *Дарманський М.М.* Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні / М.М. Дарманський. — Хмельницький: Поділля, 1997. — 384 с.
21. *Днепров Э.Д.* Методологические и историографические заметки к проблеме отношений греческой и древнерусской философской мысли / Э.Д. Днепров, О.Е. Кошелева // Отечественная философская мысль XI — XVII вв. и греческая культура: сб. науч. тр. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 90—97.
22. *Дроб’язко П.І.* Українська національна школа: витоки і сучасність / П.І. Дроб’язко. — К.: Академія, 1997. — 184 с.
23. *Зинченко Н.* Женское образование в России: ист. очерк / Н. Зинченко. — СПб., 1901. — 47 с.
24. *Єфремов С.О.* Історія українського письменства / С.О. Єфремов. — К.: Феміна, 1995. — 688 с.
25. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1968. — 368 с.
26. *Жарова Л.В.* Школа Київської Русі: стратегія навчання / Л.В. Жарова // Рідна шк. — 1993. — №4. — С.60 — 61.
27. *Замалеев А.Ф.* Мыслители Киевской Руси / А.Ф. Замалеев, В.А. Зоц. — 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Вища шк., 1987. — 181 с.
28. *Златоструй.* Древняя Русь. X-XIII вв. / сост., автор. текст, коммент. А.Г. Кузьмина, А.Ю. Карпова. — М.: Молод. гвардия, 1990. — 302 с.
29. *История Византии:* в 3 т. / отв. ред. С.Д. Сказкин. — М.: Наука, 1967. — Т.2. — 471 с.
30. *Історія Києва:* в 2 т. / гол. ред. О.К. Касименко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — Т.1. — 802 с.
31. *История педагогики* / под ред. М.Ф. Шабаевой. — М.: Просвещение, 1981. — 367 с.
32. *История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: учеб. пособие* / под ред. А.И. Пискунова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Сфера, 2004. — 512 с.

33. *Історія української культури*/ за заг. ред. І. Крип'якевича.— К.: Либідь, 1994.— 656 с.
34. *Історія української культури*: у 5 т./ голов. ред. Б.Є. Патон.— К.: Наук. думка, 2001.— Т.1.— 1135 с.
35. *Как была крещена Русь*.— М.: Политиздат, 1988.— 383 с.
36. *Калугин В.И.* Герои русского эпоса/ В.И. Калугин.— М.: Современник, 1983.— 351 с.
37. *Каптерев П.Ф.* Избранные педагогические сочинения/ П.Ф. Каптерев; под ред. А.М. Арсеньева.— М.: Педагогика, 1982.— 704 с.
38. *Карамзин Н.М.* История государства Российского: в 3 кн./ Н.М. Карамзин.— М.: Книга, 1988.— Кн.1.— 691 с.
39. *Клибанов А.И.* Духовная культура средневековой Руси/ А.И. Клибанов.— М.: Аспект Пресс, 1996.— 368 с.
40. *Ключевский В.О.* Сочинения: в 8 т./ В.О. Ключевский.— М.: Госполитиздат, 1956.— Т.1.— 427 с.
41. *Коба Л.А.* Розвиток освіти в Київській Русі/ Л.А. Коба // Почат. шк.— 1991.— №10.— С.51—54.
42. *Константинов Н.А.* Очерки по истории начального образования в России/ Н.А. Константинов, В.Я. Струминский.— М.: Учпедгиз, 1949.— 207 с.
43. *Костомаров М.І.* Галерея портретів: біограф. нариси/ М.І. Костомаров.— К.: Веселка, 1993.— 326 с.
44. *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави/ М.Ф. Котляр.— К.: Ін-т історії України АН України, 1993.— 44 с.
45. *Лавровский Н.* О древне-русских училищах. Рассуждение, представленное в историко-филологический факультет Императорского Харьковского университета Николаем Лавровским, для получения степени доктора словенно-русской филологии/ Н. Лавровский.— Х., 1854.— 189 с.
46. *Лихачев Д.С.* Возникновение русской литературы/ Д.С. Лихачев.— М.—Л: Изд-во АН СССР, 1952.— 240 с.
47. *Луговой В.І.* Управління освітою: навч. посіб./ В.І. Луговой.— К.: Вид-во УАДУ, 1997.— 302 с.
48. *Любар О.О.* Історія педагогічної думки і освіти в Україні: у 3 ч./ О.О. Любар, Д.Т. Федоренко.— Ч. 2: Княжа доба.— К.: ІСДО, 1994.— 128 с.
49. *Любар О.О.* Історія української школи і педагогіки: навч. посіб./ О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко.— К.: Т-во “Знання”, КОО, 2003.— 450 с.
50. *Медынский Е.Н.* История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции/ Е.Н. Медынский.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Учпедгиз, 1938.— 512 с.
51. *Мельничук О.С.* Історія педагогіки України: навч. посіб./ О.С. Мельничук.— Кіровоград: КДПУ ім. В.К. Винниченка, 1998.— 169 с.
52. *Миропольский С.* Школа и государство. Обязательность обучения в России (Исторический этюд)/ С. Миропольский.— 3-е изд.— СПб., 1910.— 258 с.
53. *Миропольский С.* Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени/ С. Миропольский.— 2-е изд.— СПб., 1910.— 224 с.
54. *Моця О.П.* Київська Русь: від язичництва до християнства: навч. посіб./ О.П. Моця, В.М. Ричка.— К.: Глобус, 1996.— 218 с.

55. *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі у Беларусі/* рэд. кал. С.А. Умрэйка (гал. рэд.), Г.Р. Сянкевіч [і др.].— Мн.: Народ. асвета, 1968.— 624 с.
56. *Никольский Н.М.* История русской церкви/ Н.М. Никольский.— 3-е изд.— М.: Политиздат, 1985.— 448 с.
57. *Нудьга Г.А.* Не бійся смерті: повість-есе, іст. нарис/ Г.А. Нудьга.— К.: Рад. письм., 1991.— 431 с.
58. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в./* отв. ред. Э.Д. Днепров.— М.: Педагогика, 1989.— 480 с.
59. *Панченко А.О.* О русской истории и культуре/ А.О. Панченко.— СПб.: Азбука, 2000.— 464 с.
60. *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси/ В.Т. Пашуто.— М.: Изд-во АН СССР, 1950.— 330 с.
61. *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси/ В.Т. Пашуто // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв.: сб. ст./ отв. ред. Б.А. Рыбаков.— М.: Наука, 1974.— С.9—17.
62. *Педагогическая энциклопедия: в 4 т./* гл. ред. А.И. Каиров и Ф.Н. Петров.— М.: Сов. энцикл., 1964.— Т.1.— 832 с.
63. *Петров В.М.* История обучения в Древней Руси/ В.М. Петров // Сов. педагогика.— 1982.— №6.— С.100 — 104.
64. *Повість минулих літ/* переказ В. Близнаця.— К.: Веселка, 1989.— 223 с.
65. *Полное собрание русских летописей.— Т.26: Вологодско-Пермская летопись/* отв. ред. М.Н. Тихомиров.— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1959.— 412 с.
66. *Поляков М.В.* Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи/ М.В. Поляков, В.С. Савчук.— К.: Генеза, 2004.— 416 с.
67. *Попович М.В.* Нарис історії культури України/ М.В. Попович.— К.: АртЕк, 1999.— 728 с.
68. *Пушкарева Н.А.* Женщины Древней Руси/ Н.А. Пушкарева.— М.: Мысль, 1989.— 286 с.
69. *Радул О.* Історія педагогіки України X—XVII століть: Персоналії/ О. Радул.— К.: Основи, 2005.— 238 с.
70. *Рыбаков Б.А.* Просвещение// Очерки русской культуры XIII—XV вв./ Б.А. Рыбаков.— Ч.2. Духовная культура.— М.: Изд-во МГУ, 1970.— С.158—205.
71. *Ричка В.М.* Повсякденне життя монастирів Київської Русі/ В.М. Ричка // Укр. іст. журн.— 1995.— №5.— С.48—56.
72. *Российское образование: история и современность/* под. ред. С.Ф. Егорова.— М.: ИТП и МИО РАО, 1994.— 253 с.
73. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.):* нарис/ відп. ред. М.Д. Ярмаченко.— К.: Рад.шк., 1991.— 381 с.
74. *Сапунов Б.В.* Книга в России в XI—XIII вв./ Б.В. Сапунов.— Л.: Наука, 1978.— 231 с.
75. *Сапунов Б.В.* Истоки русской школы (XI — начало XIII в.)/ Б.В. Сапунов // Сов. педагогика.— 1989.— №6.— С.111 — 118.
76. *Симонов Р.А.* “Вторая грамотность” на Древней Руси/ Р.А. Симонов / Сов. педагогика.— 1989.— №12.— С.90 — 97.

77. *Сірополко Степан*. Історія освіти в Україні/ Степан Сірополко.— К.: Наук. думка, 2001.— 912 с.
78. *Соловьев С.М.* Сочинения: в 18 т./ С.М. Соловьев.— М.: Мысль, 1988.— Кн.1.— 797 с.
79. *Татищев В.Н.* История Российская: в 7 т./ В.Н. Татищев.— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1962.— Т.2.— 352 с.— Т.3.— 333 с.
80. *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посіб./ Ю.І. Терещенко.— К.: Перун, 1996.— 496 с.
81. *Титов Федор*, профессор протоиерей. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.): историч. записка/ профессор протоиерей Федор Титов.— К.: Гопак, 2003.— 688 с.
82. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города/ М.Н. Тихомиров.— 2-е изд., доп. и перераб.— М.: Политиздат, 1956.— 478 с.
83. *Тихомиров М.Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией/ М.Н. Тихомиров.— М.: Наука, 1969.— 374 с.
84. *Тихомиров М.Н.* Русская культура X—XVIII веков/ М.Н. Тихомиров.— М.: Наука, 1968.— 447 с.
85. *Толочко П.П.* Киев и Южная Русь в период феодальной раздробленности/ П.П. Толочко // Польша и Русь. Черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши XII — XIV вв.: сб. ст./ отв. ред. Б.А. Рыбаков.— М.: Наука, 1974.— С.223—233.
86. *Толочко П.П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий/ П.П. Толочко.— К.: АртЕк, 1996.— 216 с.
87. *Толочко П.П.* Київська Русь/ П.П. Толочко.— К.: Абрис, 1996.— 360 с.
88. *Толочко О.П.* Київська Русь/ О.П. Толочко, П.П. Толочко.— К.: Альтернативи, 1998.— 351 с.— (Серія “Україна крізь віки”; Т.4).
89. *Удальцова З.В.* Древняя Русь — зона встречи цивилизаций/ З.В. Удальцова, Я.Н. Шапов, Е.В. Гутнова, А.П. Новосельцев // Вопр. истории.— 1980.— № 7.— С.41—60.
90. *Удальцова З.В.* Византийская культура/ З.В. Удальцова.— М.: Наука, 1988.— 288 с.
91. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи/ Г.В. Щокін, М.В. Попович, М.С. Кармазіна [та ін.]; за заг. ред. Г.В. Щокіна, М.Ф. Головатого.— К.: МАУП, 2000.— 384 с.*
92. *Церковь в истории России. Критические очерки. (IX в.— 1917)/* отв. ред. Н.А. Смирнов.— М.: Наука, 1967.— 336 с.
93. *Цыпин В.* От Крещения Руси до нашего Батия/ Владислав Цыпин // Вопр. истории.— 1991.— №4—5.— С.34—42.
94. *Швидько Г.К.* Державне управління і самоврядування в Україні: іст. нарис/ Г.К. Швидько, В.Є. Романов.— К.: Вид-во УАДУ, 1997.— Ч. 1.— 140 с.
95. *Шуба О.В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)/ О.В. Шуба.— К.: Криниця, 1999.— 324 с.
96. *Шапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв./ Я.Н. Шапов.— М.: Наука, 1989.— 232 с.
97. *Шапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв./ Я.Н. Шапов.— М.: Наука, 1972.— 340 с.

98. *Щапов Я.Н.* К истории соотношения светской и церковной юрисдикции на Руси в XII—XIV вв./ Я.Н. Щапов // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв.: сб. ст./ отв. ред. Б.А. Рыбаков.— М.: Наука, 1974.— С.172—189.
99. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України/ Н. Яковенко.— 2-ге вид., перероб. та розшир.— К.: Критика, 2005.— 584 с.

Розділ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. *Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVII вв./* сост. С.Д. Бабишин, Б.Н. Митюров.— М.: Педагогика, 1985.— 363 с.
2. *Антология педагогической мысли Украинской ССР/* сост. Н.П. Калениченко.— М.: Педагогика, 1988.— 635 с.
3. *Архиепископ Ігор Ісаченко.* Загальна церковна історія/ Архиепископ Ігор Ісаченко.— Х.: Акта, 2001.— 608 с.
4. *Бабишин С.Д.* Школа та освіта Давньої Русі (IX — перша половина XIII ст.)/ С.Д. Бабишин.— К.: Вища шк., 1973.— 88 с.
5. *Бабишин С.Д.* Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст./ С.Д. Бабишин // Почат. шк.— 1991.— №10.— С. 73—78.
6. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства/ Д.Н. Бантыш-Каменский.— К.: Час, 1993.— 656 с.
7. *Біднов В.* Школа й освіта на Україні// Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича/ В. Біднов; упоряд. С.В. Ульяновська.— К.: Либідь, 1993.— С.40—71.
8. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст./ В.Й. Борисенко — 2-ге вид.— К.: Либідь, 1998.— 616 с.
9. *Велемєць О.В.* Розвиток освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях в XVI—XVII століттях: автореф дис.... канд. пед. наук/ О.В. Велемєць; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова.— К., 1998.— 17 с.
10. *Володарі гетьманської булави: іст. портрети/* В.А.Смолій (автор передмови).— К.: Варта, 1994.— 560 с.
11. *Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года/* под ред. В.Г. Кинелева.— М.: НИИ ВО, 1995.— 352 с.
12. *Глотов Б.Б.* Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу/ Б.Б. Глотов.— Д.: ДРІДУ УАДУ, 2002.— 216 с.
13. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия)/ И.Н. Голенищев-Кутузов.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 94 с.
14. *Голенченко Г.Я.* Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете в XV—XVI вв./ Г.Я. Голенченко // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.— М.: Наука, 1976.— С.228—240.
15. *Горський В.С.* Історія української філософії: курс лекцій/ В.С. Горський.— К.: Наук. думка, 1996.— 285 с.

16. *Грамоти XIV ст./* упоряд. М.М. Пещак.— К.: Наук. думка, 1974.— 255 с.
17. *Грушевський М.С.* Історія України — Руси: в 11 т./ М.С. Грушевський.— К.: Наук. думка, 1991—1995.— Т.3.— 592 с.— Т.4.— 544 с.— Т.5.— 704 с.— Т. 6.— 680 с.— Т.7.— 628 с.— Т.8.— 856 с.
18. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа/ М.С. Грушевський.— К.: Либідь, 1990.— 398 с.
19. *Грушевський М.С.* Духовна Україна: зб. творів/ М.С. Грушевський.— К.: Либідь, 1994.— 560 с.
20. *Гуслистий К.Г.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)/ К.Г. Гуслистий // Нариси з історії України.— К.: Вид-во АН УРСР, 1939.— Вип. 2.— 194 с.
21. *Даденков М.Ф.* Історія педагогіки/ М.Ф. Даденков.— К.—Х.: Рад. шк., 1947.— 328 с.
22. *Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети: навч. посіб./* за заг. ред. М.І. Панова: у 2 кн.— К.: Ін Юре, 2002.— Кн.1.— 476 с.
23. *Дзюба О.* Літопис найважливіших подій культурного життя України (X — середина XVII ст.): посіб.-довід./ О. Дзюба, Г. Павленко.— К.: АртЕк, 1998.— 200 с.
24. *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI — первая половина XVII в.)/ Е.Н. Дзюба.— К.: Наук. думка, 1987.— 131 с.
25. *Дідух Н.* Школа середньовічного Львова/ Н. Дідух // Жовтень.— 1970.— №10.— С.139—147.
26. *Дмитриев М.В.* Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в./ М.В. Дмитриев.— М.: Изд-во МГУ, 1990.— 135 с.
27. *Єфремов С.О.* Історія українського письменства/ С.О. Єфремов.— К.: Феміна, 1995.— 688 с.
28. *Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской Духовной Академии/ Н. Забуга // Труды Київ. Духов. Акад.— 2002.— №4.— С.6—19.
29. *Законодательные акты* Великого княжества Литовского XV—XVI вв./ сост. И.И. Яковкин.— Л.: Соцэкгиз, 1936.— 155 с.
30. *Замалеев А.Ф.* Отечественные мыслители позднего Средневековья (конец XIV — первая треть XVII в.)/ А.Ф. Замалеев, В.А. Зоц.— К.: Либідь, 1990.— 173 с.
31. *Зашкільняк Л.О.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів/ Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун.— Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002.— 752 с.
32. *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст./ Я.Д. Ісаєвич.— К.: Наук. думка, 1966.— 252 с.
33. *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст./ Я.Д. Ісаєвич.— К.: Наук. думка, 1972.— 144 с.
34. *Ісаєвич Я.* Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи/ Я. Ісаєвич // Київ. старовина.— 1995.— №1.— С.2—9.
35. *Ісаєвич Я.Д.* Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII—XIV вв./ Я.Д. Ісаєвич // Польша

- и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв.: сб. ст. / отв. ред. Б.А. Рыбаков.— М.: Наука, 1974.— С.261—270.
36. *Ісаєвич Я.* Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (До 800-річчя народження Данила Галицького)/ Я. Ісаєвич // Київ. старовина.— 2000.— №1.— С. 3—9.
 37. *Ісаєвич Я.* Зв'язки братств із запорозьким козацтвом у XVII ст./ Я. Ісаєвич // Київ. старовина.—1992.— №1.— С. 7—11.
 38. *История* Вильнюсского университета, 1579—1979/ ред. кол. Й. Кубилюс (пред.) [и др.].— Вильнюс: Мокслас, 1979.— 373 с.
 39. *Історія* Києва: в 2 т./ гол. ред. О.К. Касименко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— Т. 1.— 802 с.
 40. *История* Киева: в 3 т./ гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор.— К.: Наук. думка, 1982.— Т. 1.— 407 с.
 41. *История* Литовской ССР/ А. Таутавичюс, Ю. Юргинас [и др.].— Вильнюс: Мокслас, 1978.— 676 с.
 42. *История* педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: учеб. пособие/ под ред А.И. Пискунова.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Сфера, 2004.— 512 с.
 43. *История* Польши: в 3 т./ под ред. В.Д. Карлюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова.— М.: Изд-во АН СССР, 1954.— Т. 1.— 583 с.
 44. *Історія* релігії в Україні: навч. посіб./ за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького.— К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999.— 735 с.
 45. *Історія* Української РСР: у 8 т./ гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор.— К.: Наук. думка, 1979.— Т. 1, кн. 2.— 343 с.
 46. *Історія* України в особах IX—XVIII ст./ В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган [та ін.].— К.: Україна, 1993.— 396 с.
 47. *Історія* України. Від стародавньої історії до XVII ст.: конспекти лекцій/ М.П. Ковальський, Ю.А. Мицик.— К.: НМК ВО, 1993.— Ч. 1.— 144 с.
 48. *Історія* української культури/ за заг. ред. І. Крип'якевича.— К.: Либідь, 1994.— 656 с.
 49. *Історія* української культури: у 5 т./ голов. ред. Б.Є. Патон.— К.: Наук. думка, 2001.— Т.2.— 847 с.
 50. *Історія* церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн.— К.: Либідь, 1994.— Кн.1.— 256 с.— Кн.2.— 256 с.— Кн.3.— 336 с.
 51. *Капраль М.* Між двома уніями: правові конфлікти української громади та магістрату у Львові в другій половині XVI ст./ М. Капраль // Київ. старовина.— 2002.— № 1.— С.50—62.
 52. *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники/ В.В. Каргалов.— М.: Высш. шк., 1967.— 264 с.
 53. *Кашуба М.В.* З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст./ М.В. Кашуба.— К.: Наук. думка, 1976.— 171 с.
 54. *Кирилюк Ф.* Станіслав Оріховський-Роксолан/ Ф. Кирилюк // Президент.— 2000.— №1.— С.52—58.
 55. *Климов В.* Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція.)/ В. Климов, А. Колодний, А. Жуковський [та ін.].— К.: Дніпро, 1996.— 270 с.
 56. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь/ М.Ф. Котляр.— К.: Альтернативи, 1998.— 335 с.— (Серія “Україна крізь віки”; Т.5).

57. *Кралюк П.М.* Отношение украинских мыслителей конца XVI — начала XVII в. к античной философии/ П.М. Кралюк // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура: сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1991.— С.273—279.
58. *Кремень В.Г.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)/ В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко.— К.: ARC-UKRAINE, 1996.— 793 с.
59. *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження та матеріали/ І. Крип'якевич // Львівські історичні праці. Джерела.— Вип. 2.— Л., 1994.— 341 с.
60. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький/ І.П. Крип'якевич.— 2-е вид., випр. і доп.— Л.: Світ, 1990.— 408 с.
61. *Кухта Б.А.* З історії української політичної думки/ Б.А. Кухта.— К.: Генеза, 1994.— 368 с.
62. *Кухта Б.* Політичні еліти і лідери/ Б. Кухта, Н. Теплоухова.— 2-ге вид., перероб і доп.— Л.: Кальварія, 1997.— 224 с.
63. *Лінч, Джозеф.* Середньовічна церква. Коротка історія/ Джозеф Лінч: пер. з англ.— К.: Основи, 1994.— 492 с.
64. *Любар О.О.* Історія педагогічної думки і освіти в Україні: у 3 ч./ О.О. Любар, Д.Т. Федоренко.— Частина третя: У неволі.— К.: ІСДО, 1996.— 104 с.
65. *Любар О.О.* Історія української школи і педагогіки: навч. посіб./ О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко.— К.: Т-во “Знання”, КОО, 2003.— 450 с.
66. *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні: курс лекцій/ В.І. Любащенко.— Л.: Просвіта, 1995.— 350 с.
67. *Марочкін В.П.* Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. / В.П. Марочкін.— К.: Вища шк., 1989.— 111 с.
68. *Медынский Е.Н.* Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией/ Е.Н. Медынский.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1954.— 175 с.
69. *Мельничук О.С.* Історія педагогіки України: навч. посіб./ О.С. Мельничук.— Кіровоград: КДПУ ім. В.К. Винниченка, 1998.— 169 с.
70. *Микитась В.Л.* Українська література в боротьбі проти унії/ В.Л. Микитась.— К.: Дніпро, 1984.— 242 с.
71. *Митюров Б.Н.* Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв./ Б.Н. Митюров.— К.: Рад. шк., 1968.— 211 с.
72. *Михайлина П.В.* Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI — першій половині XVII ст.) / П.В. Михайлина.— Чернівці: Чернівець. держ. ун-т, 1971.— 114 с.
73. *Михальчик Л.* Дилема Адама Кисіля/ Л. Михальчик // Пам'ять століть.— 1998.— №3.— С.41—60.
74. *Мицик Ю.А.* З нових документів до історії міжконфесійних відносин в Україні XVII—XVIII ст./ Ю.А. Мицик // Дніпропетровський іст.-археограф. зб.— Д.: Промінь, 1997.— Вип. 1.— С.134—145.
75. *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576—1636)/ І.З. Мицько.— К.: Наук. думка, 1990.— 181 с.
76. *Моця О.П.* Київська Русь: від язичництва до християнства: навч. посіб./ О.П. Моця, В.М. Ричка.— К.: Глобус, 1996.— 218 с.

77. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст./ Д. Наливайко.— К.: Основи, 1998.— 578 с.
78. *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі у Беларусі/* рэд. кал. С.А. Умрэйка (гал. рэд.), Г.Р. Сянкевіч [і др.].— Мн.: Народ. асвета, 1968.— 624 с.
79. *Нічик В.М.* Києво-Могилянська академія і німецька культура/ В.М. Нічик.— К.: Укр. Центр духов. культури, 2001.— 252 с.
80. *Нічик В.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.)/ В.М. Нічик, В.Д. Литвинов, Я.М. Стратій.— К.: Наук. думка, 1991.— 382 с.
81. *Нудьга Г.А.* Не бійся смерті: повість-есе, іст. нарис/ Г.А. Нудьга.— К.: Рад. письм., 1991.— 431 с.
82. *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства/ І.І. Огієнко.— К.: Либідь, 1994.— 448 с.
83. *Онопрієнко В.І.* Історія української науки XIX—XX століть: навч. посіб./ В.І. Онопрієнко.— К.: Либідь, 1998.— 304 с.
84. *Оріховський Станіслав.* Напучення польському королеві Сигізмунду Августу/ Станіслав Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч.— К.: Наук. думка; Основи, 1995.— Ч.1.— С.23—61.
85. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в./* отв. ред. Э.Д. Днепров.— М.: Педагогика, 1989.— 480 с.
86. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.).* Тексти і дослідження/ гол. ред. кол. В.І. Шинкарук.— К.: Наук. думка, 1988.— 566 с.
87. *Панас К.* Історія української церкви/ К. Панас.— Л.: Трансінтех, 1992.— 160 с.
88. *Панченко А.О.* О русской истории и культуре/ А.О. Панченко.— СПб.: Азбука, 2000.— 464 с.
89. *Пашуто В.Т.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства/ В.Т. Пашуто, Б.Н. Флоря, А.Л. Хорошкевич.— М.: Наука, 1982.— 264 с.
90. *Педагогическая энциклопедия: в 4 т./* гл. ред А.И. Каиров и Ф.Н. Петров.— М.: Сов. энцикл., 1965.— Т. 2.— 912 с.
91. *Пекалід Симон.* Про Острозьку війну під П'яткою проти низових/ Симон Пекалід // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч.— К.: Наук. думка; Основи, 1995.— Ч.2.— С.40—77.
92. *Пирожков С.* Населення України в минулому і тепер/ С. Пирожков / Київ. старовина.— 1994.— №4.— С.2-7.
93. *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва XV—XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития)/ В.И. Пичета.— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— 815 с.
94. *Плохий С.Н.* Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях XVI—XVII вв.)/ С.Н. Плохий.— К.: Вища шк., 1989.— 224 с.
95. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т./ Н. Полонська-Василенко.— К.: Либідь, 1992.— Т. 1.— 640 с.
96. *Поляков М.В.* Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи/ М.В. Поляков, В.С. Савчук.— К.: Генеза, 2004.— 416 с.

97. *Попович М.В.* Нарис історії культури України/ М.В. Попович.— К.: АртЕк, 1999.— 728 с.
98. *Радул О.* Історія педагогіки України Х—XVII століть: Персоналії/ О. Радул.— К.: Основи, 2005.— 238 с.
99. *Резакевич К.* Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдовськими князівствами/ К. Резакевич // Укр. іст. журн.— 1996.— № 3.— С.78—81.
100. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.):* нариси/ відп. ред. М.Д. Ярмаченко.— К.: Рад. шк., 1991.— 381 с.
101. *Романенко М.І.* Освітня парадигма: генезис ідей та систем/ М.І. Романенко.— Д.: Промінь, 2000.— 159 с.
102. *Рыбаков Б.А.* Просвещение/ Б.А. Рыбаков // Очерки истории русской культуры XIII—XV вв.— Ч. 2. Духовная культура.— М.: Изд-во МГУ, 1970.— С.158—205.
103. *Сазонова Л.И.* Восточнославянские академии XVI—XVIII в./ Л.И. Сазонова // Педагогика.— 1995.— №5.— С.76—82.
104. *Сапунов Б.В.* Книга в России в XI—XIII вв./ Б.В. Сапунов.— Л.: Наука, 1978.— 231 с.
105. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — друга половина XVII ст.): навч. посіб./ П.М. Сас.— К.: Либідь, 1998.— 296 с.
106. *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в./ П.М. Сас.— К.: Наук. думка, 1989.— 232 с.
107. *Серьогін С.М.* Образ держави і державного службовця у фольклорі і літературі України XIII—XVI ст./ С.М. Серьогін, Л.Л. Прокопенко // Актуал. пробл. держ. упр.: зб. наук. пр.— Д.: ДФ УАДУ, 2001.— Вип.2.— С.3—15.
108. *Сірополко Степан.* Історія освіти в Україні/ Степан Сірополко.— К.: Наук. думка, 2001.— 912 с.
109. *Смолій В.А.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)/ В.А. Смолій, В.С. Степанков.— К.: Альтернативи, 1999.— 351 с.— (Серія “Україна крізь віки”; Т.7).
110. *Соболевский А.И.* Образованность Московской Руси XV-XVII веков: Речь, читанная на годичном акте Императорского С.-Петербургского университета 8 февраля 1892 года/ А.И. Соболевский.— СПб., 1894.— 26 с.
111. *Соловьев С.М.* Сочинения: в 18 кн./ С.М. Соловьев.— М.: Мысль, 1988.— Кн.2.— 765 с.
112. *Статут Великого княжества Литовского 1529 г./* под ред. К.И. Яблонска.— Мн.: АН БССР, 1960.— 253 с.
113. *Тазбир Я.* Общественные и территориальные сферы распространения польской реформации/ Я. Тазбир// Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.— М.: Наука, 1976.— С.114—131.
114. *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посіб./ Ю.І. Терещенко.— К.: Перун, 1996.— 496 с.
115. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т.— К.: Дніпро, 2001.— Т.2/* упоряд., передмова, резюме та прим. В.Шевчука.— Кн. 1.— 560 с.— Кн.2.— 536 с.

116. *Титов Федор*, профессор протоиерей. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.): историч. записки/ профессор протоиерей Федор Титов.— К.: Гопак, 2003.— 688 с.
117. *Універсали* Богдана Хмельницького 1648-1657/ упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич.— К.: Альтернативи, 1998.— 383 с.
118. *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви/ К. Харлампович.— Казань, 1898.— 524 с.
119. *Хижняк З.И.* Киево-Могилянская академия/ З.И. Хижняк.— К.: Вища шк., 1988.— 268 с.
120. *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского/ Ф.М. Шабульдо.— К.: Наук. думка, 1987.— 183 с.
121. *Швидько Г.К.* Державне управління і самоврядування в Україні: істор. нарис/ Г.К. Швидько, В.Є. Романов.— К.: Вид-во УАДУ, 1997.— Ч. 1.— 140 с.
122. *Швидько А.К.* Социально-экономическое развитие Украины в XIV — середине XVIII века/ А.К. Швидько.— Д.: ДГУ, 1988.— 84 с.
123. *Швидько А.К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI—XVIII в.: учеб. пособие/ А.К. Швидько.— Д.: ДГУ, 1979.— 99 с.
124. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст./ Ф.П. Шевченко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— 500 с.
125. *Шевчук В.* Освіта в козацькі часи/ В. Шевчук // Віче.— 2001.— № 9.— С.88—103.
126. *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв./ Я.Н. Щапов.— М.: Наука, 1972.— 340 с.
127. *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв./ Я.Н. Щапов.— М.: Наука, 1989.— 232 с.
128. *Щербак В.* Козацтво и православ'я/ В. Щербак // Київ. старовина.— 1995.— №5.— С.71—77.
129. *Юргинас Ю.М.* Литовские книги XVI в. и проявление в них идей гуманизма/ Ю.М. Юргинас // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.— М.: Наука, 1976.— С.61—70.
130. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії/ Н. Яковенко // Київ. старовина.— 1993.— №3.— С.77—85.
131. *Яковенко Н.М.* Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні в першій половині XVII ст./ Н.М. Яковенко // Україна і Польща в період феодалізму: зб. наук. пр.— К.: Наук. думка, 1991.— С. 86—97.
132. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України/ Н. Яковенко.— 2-ге вид., перероб. та розшир.— К.: Критика, 2005.— 584 с.
133. *Яременко П.К.* Мелетій Смотрицький. Життя і творчість/ П.К. Яременко.— К.: Наук. думка, 1986.— 160 с.
134. *Яременко П.К.* “Пересторога” — український антиуніатський памфлет початку XVII ст./ П.К. Яременко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— 164 с.
135. *Chynczewska-Hennel, Teresa.* Mikdzy Ukrain№ a Polsk№. Mecenat kulturalny Piotra Mohuycy/ Teresa Chynczewska-Hennel // Польсько-українські студії: зб. наук. пр.: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна

- свідомість: Мат-ли між. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. — К.: Либідь, 1993. — Вип. 1. — С.96—106.
136. *Historia Polski*/ pod red. Henryka Jowmiacskiego — Т. 1. — cz. II — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969. — 853 s.
137. *Kloczowski, Jerzy*. Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do końca XV wieku/ Jerzy Kloczowski. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. — 189 s.
138. *Riemeck, Renate*. Moskau und der Vatikan von 988 bis zur Gegenwart/ Renate Riemeck. — Basel: Verlag Die Pforte, 1988 — 208 s.
139. *Sulima Kamicki, Andrzej*. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505—1795 Andrzej Sulima Kamicki. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. — 264 s.

Розділ 3. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ XVII — НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

1. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII—XVIII ст.ст.)/ Л.М. Алексієвець. — Т.: Збруч, 1999. — 263 с.
2. *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX век)/ И. Алешинцев. — СПб., 1912. — 346 с.
3. *Антология педагогической мысли России XVIII в.*/ сост. И.А. Соловков. — М.: Педагогика, 1985. — 480 с.
4. *Антология педагогической мысли Украинской ССР*/ сост. Н.П. Калениченко. — М.: Педагогика, 1988. — 635 с.
5. *Антонович В.Б.* Про козацькі часи на Україні/ В.Б. Антонович. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.
6. *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі/ О.М. Апанович. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
7. *Апанович О.М.* Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст./ О.М. Апанович // Уряд. кур'єр. — 1996. — 21 груд.
8. *Бабишин С.Д.* Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст./ С.Д. Бабишин // Почат. шк. — 1991. — №10. — С.73—78.
9. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України/ Д.І. Багалій. — Х.: Дельта, 1993. — 256 с.
10. *Баїк Л.Г.* Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії/ Л.Г. Баїк, В.Н. Мітюров. — Дрогобич: ДДП ім. І.Я. Франка, 1965. — 59 с.
11. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства/ Д.Н.Бантыш-Каменский. — К.: Час, 1993. — 656 с.
12. *Барна М.М.* Еволюція педагогічної освіти та державотворчі процеси у Східній Галичині (1772—1939 рр.)/ М.М. Барна, О.І. Гірний // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 2. — С.159—166.
13. *Барна М.* Розвиток педагогічної освіти в Галичині/ М. Барна // Рідна шк. — 1998. — № 7—8. — С.34—48.
14. *Беднов В.* Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии/ В. Беднов. — Екатеринослав, 1912. — Вип. 1. — 86 с.

15. *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва/ М.Ф. Берлинський.— К.: Наук. думка, 1991.— 320 с.
16. *Біднов В.* Школа й освіта на Україні/ В. Біднов // Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича/ упоряд. С.В. Ульяновська.— К.: Либідь, 1993.— С.40—71.
17. *Бобров В.* Становлення та розвиток гімназій Півдня України (XIX—поч. XX ст.)/ В. Бобров // Шлях освіти.— 1998.— №1.— С.45—46.
18. *Богданов А.П.* Из предистории петровских преобразований в области высшего образования/ А.П. Богданов // Реформы второй половины XVII—XX вв.: подготовка, проведение, результаты: сб. науч. тр.— М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1989.— С.44—63.
19. *Бойко А.В.* Законодавчі акти юридичного формлення общинного устрою Південної України останньої чверті XVIII століття/ А.В. Бойко // Дніпропетр. іст.-археограф. зб.— Д.: Промінь, 1997.— Вип. 1.— С. 176—185.
20. *Бойко О.Д.* Історія України: посібник / О.Д. Бойко.— 2-ге вид., доп.— К.: Академвидав, 2003.— 656 с.
21. *Вакулик В.В.* Скотарство у великих поміщицьких господарствах Наддніпрянщини (кінця XIX — поч. XX ст.)/ В.В. Вакулик, В.С Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.— Д.: Вид-во ДНУ, 2003.— Вип. 2.— С.144—152.
22. *В борьбе за власть: Страницы политической истории России XVIII в./* Е.В. Анисимов, Н.Я. Эйдельман — М.: Мысль, 1988.— 606 с.
23. *Виговський М.* Києво-Могилянська академія в XVIII ст./ М. Виговський, С. Філоненко // Київ. старовина.— 1992.— №6.— С.86—89.
24. *Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года/* под ред. В.Г. Кинелева.— М.: НИИ ВО, 1995.— 352 с.
25. *Вільчинський Ю.* Степан Сірополко як історик освіти в Україні/ Ю. Вільчинський // Рідна шк.— 1994.— №8.— С.7—9.
26. *Володарі гетьманської булави: іст. портрети/* В.А.Смолій (автор передмови).— К.: Арта, 1994.— 560 с.
27. *Воронов А.* Федор Иванович Янкович де-Мириево или народные училища в России при императрице Екатерине II-й/ А. Воронов.— СПб., 1858.— 168 с.
28. *Генеральный план гимназий или государственных училищ: Проект* Г. Миллера, Демареска, Т.Клинштеда, Г. Теплова// Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XX веках.— СПб., 1910.— С.82—143.
29. *Герасименко Н.О.* До історії Київської академії в гетьманство Д. Апостола/ Н.О. Герасименко // Дніпропетр. іст.-археограф. зб.— Д.: Генеза, 2001.— Вип. 2.— С.544—547.
30. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин/ П. Голубенко.— К.: Дніпро, 1993.— 447 с.
31. *Гражданов Ю.Д.* Интеллигенция и крестьянство России в новое время: взаимодействие политических культур/ Ю.Д. Гражданов // Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: поиск диалога: Материалы межвузов. науч. конф. 21—22 апреля 1995 г.— М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995.— С.14—16.

32. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.: навч. посіб./ Я.Й. Грицак.— К.: Генеза, 1996.— 360 с.
33. *Грушевський М.С.* Історія України—Руси: в 11 т./ М.С. Грушевський.— К.: Наук. думка, 1991—1998.— Т.6.— 680 с.— Т.8.— 856 с.— Т.9.— Кн.1.— 880 с.— Кн.2.— 776 с.— Т.10.— 408 с.
34. *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа/ М.С. Грушевський.— К.: Либідь, 1990.— 398 с.
35. *Гуржій О.Г.* Гетьманська Україна/ О.Г. Гуржій, Т.В. Чухліб.— К.: Альтернативи, 1999.— 304 с.— (Серія “Україна крізь віки”; Т.8).
36. *Даденков М.Ф.* Історія педагогіки/ М.Ф. Даденков.— К.—Х.: Рад. шк., 1947.— 328 с.
37. *Дві Русі/ за заг. ред. Л. Івшиної.*— К.: Факт, 2003.— 496 с.
38. *Дворянская империя XVIII века (основные законодательные акты): сб. док./ сост. М.Т. Белявский.*— М.: Изд-во МГУ, 1960.— 224 с.
39. *Дейвіс, Норман.* Європа: Історія/ Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко.— К.: Основи, 2000.— 1464 с.
40. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док./ упоряд. В.Й. Горобець.*— К.: Наук. думка, 1993.— 392 с.
41. *Дильтей Ф.Г.* План о учреждении разных училищ для распространения наук и исправления нравов/ Ф.Г. Дильтей // Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XX веках.— СПб., 1910.— С.10—81.
42. *Днепропетровску 200 лет. 1776—1976: сб. док. и материалов/ редкол.: И.В. Васильев (пред.), В.Я. Борщевский, А.Ф. Ватченко [и др.].*— К.: Наук. думка, 1976.— 511 с.
43. *Довнар-Запольський М.В.* Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II/ М.В. Довнар-Запольський.— М., 1906.— 47 с.
44. *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг./ Е.И. Дружинина.— М.: Изд-во АН СССР, 1959.— 279 с.
45. *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст./ В.А. Дядиченко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— 532 с.
46. *Егоров С.Ф.* Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Октябрьской социалистической революции): учеб. пособие/ С.Ф. Егоров.— М.: Просвещение, 1974.— 527 с.
47. *Екатерина II в воспоминаниях современников, оценках историков/ вступ. ст., коммент., имен. указ. М. Рахматуллина.*— М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 1998.— 416 с.
48. *Екатерина II (имп.).* Записки императрицы Екатерины II/ Екатерина II (имп.).— М.: Орбита, 1989.— 748 с.
49. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России/ Н.П. Ерошкин.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Высшая шк., 1968.— 368 с.
50. *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX века)/ Н.П. Ерошкин.— М.: Мысль, 1981.— 252 с.
51. *Єфремов С.О.* Історія українського письменства/ С.О. Єфремов.— К.: Феміна, 1995.— 688 с.

52. *Жукович П.* Школьное дело в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Оттиск из "Журнала Министерства народного просвещения". — [Б.м., б.г.] — С.296—344.
53. *Жураковский Г.Е.* Из истории просвещения в дореволюционной России / Г.Е. Жураковский. — М.: Педагогика, 1978. — 160 с.
54. *Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской Духовной Академии / Н. Забуга // Труды Київ. Духов. Акад. — 2002. — №4. — С.6—19.
55. *Зашкільняк Л.О.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. — Л.: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2002 — 752 с.
56. 3 ім'ям Святого Володимира: у 2 кн./ упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К.: Заповіт, 1994. — Кн.1. — 398 с.
57. *Змеев В.А.* Высшая школа России в первой четверти XIX века / В.А. Змеев // Соц.-полит. журн. — 1998. — № 1. — С. 169—183.
58. *Змеев В.А.* История зарождения и формирования образовательной системы России / В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания. — 2001. — № 4. — С. 203—219.
59. *Золотницкий В.* Проект о училищах / В. Золотницкий // Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XX веках. — СПб., 1910. — С.177—240.
60. *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст./ Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наук. думка, 1966. — 252 с.
61. *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст./ Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наук. думка, 1972. — 144 с.
62. *Ісаєвич Я.Д.* Украинская культура XVIII столетия / Я.Д. Исаевич / Вопр. истории. — 1980. — № 8. — С. 85—97.
63. *Исторический лексикон. XVIII век: Энцикл. справочник/ ред. совет: В.Н. Кудрявцев (пред.) [и др.]*. — М.: Знание, Владос, 1996. — 800 с.
64. *История государственного управления в России: учебник/ под общ. ред. Р.Г. Пихои*. — М.: Изд-во РАГС, 2001. — 384 с.
65. *Історія держави і права України: підручник: у 2 т./ за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина*. — К.: Ін Юре, 2000. — Т.1. — 648 с.
66. *Історія Днепропетровського університета/ отв. ред. В.Ф. Присняков*. — Д.: Вид-во ДДУ, 1993. — 240 с.
67. *Історія Києва: у 2 т./ гол. ред. О.К. Касименко*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — Т.1. — 802 с.
68. *Історія Одеси/ гол. ред. В.Н. Станко*. — О.: Друк, 2002. — 560 с.
69. *Історія Польщі: в 3 т./ под ред. В.Д. Карольюка, І.С. Миллера, П.Н. Третякова*. — 2-е изд., доп. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — Т. 1. — 706 с.
70. *Історія релігії в Україні: навч. посіб./ за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького*. — К.: Т-во "Знання", КОО, 1999. — 735 с.
71. *Історія України в особах IX—XVIII ст./ В.Замлинський, І.Войцехівська, В.Галаган [та ін.]*. — К.: Україна, 1993. — 396 с.
72. *Історія української культури: у 5 т./ голов. ред. Б.Є. Патон*. — К.: Наук. думка, 2001—2003. — Т.2. — 847 с. — Т.3. — 1246 с.
73. *Історія Української РСР: у 8 т./ гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор*. — К.: Наук. думка, 1979. — Т.2. — 615 с. — Т.4. — 532 с.

74. *Історія Української РСР*: у 2 т./ гол. ред. К.К. Дубина.— К.: Наук. думка, 1967.— Т.1.— 807 с.
75. *Історія церкви та релігійної думки в Україні*: навч. посіб.: у 3 кн.— К.: Либідь, 1994.— Кн.3.— 336 с.
76. *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация/ А. Каменский.— М.: Новое литератур. обозрение, 1988.— 328 с.
77. *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа) / А.Б. Каменский.— М.: РГГУ, 1999.— 575 с.
78. *Климов В.* Феномен Петра Могилы (Біографія. Діяльність. Позиція.)/ В. Климов, А. Колодний, А. Жуковський [та ін.].— К.: Дніпро, 1996.— 270 с.
79. *Ключевский В.О.* Сочинения: в 8 т./ В.О. Ключевский.— М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1958.— Т.5.— 503 с.
80. *Ковальський І.С.* Селянсько-козацькі переходи в 60-х роках XVIII ст. (За матеріалами і документами Генерального опису Переяславського полку)/ І.С. Ковальський // Нариси з соц.-екон. історії України дожовт. періоду.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— С.77—99.
81. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760— 1830/ З. Когут.— К.: Основи, 1996.— 317 с.
82. *Козирев В.К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття)/ В.К. Козирев.— Запоріжжя: [Б.в.], 1999.— 528 с.
83. *Комиссаренко А.И.* Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке: (Очерки истории секуляризационной реформы 1764 г.)/ А.И. Комиссаренко.— М.: Изд-во ВЗПИ, 1990.— 203 с.
84. *Константинов Н.А.* История педагогики/ Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева.— М.: Просвещение, 1982.— 447 с.
85. *Константинов Н.А.* Очерки по истории начального образования в России/ Н.А. Константинов, В.Я. Струминский.— М.: Учпедгиз, 1949.— 207 с.
86. *Корнилов А.* Особенности образования в России: исторический взгляд/ А. Корнилов // Основы гос-ва и права.— 2000.— №3.— С.89—91.
87. *Костомаров М.И.* Галерея портретів: біогр. нариси/ М.И. Костомаров.— К.: Веселка, 1993.— 326 с.
88. *Костомаров Н.И.* Мазепа/ Н.И. Костомаров.— М.: Республика, 1992.— 335 с.
89. *Краснобаев Б.И.* Очерки истории русской культуры XVIII века/ Б.И. Краснобаев.— М.: Просвещение, 1972.— 335 с.
90. *Краткое историческое известие о Славенской Епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея Архиепях и Семинарии*// *Летопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссии.*— Екатеринослав, 1909.— Вып. 5.— С. 133—156.
91. *Кремень В.Г.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)/ В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко.— К.: ARC—UKRAINE, 1996.— 793 с.
92. *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII — перша половина XIX ст.)/ О.П. Крижанівський.— К.: Вища шк., 1991.— 127 с.

93. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький/ І.П. Крип'якевич.— 2-ге вид., випр. і доп.— Л.: Світ, 1990.— 408 с.
94. *Кук В.* Канцелярський курінь у Глухові/ В. Кук // Знання та праця.— 1969.— № 2.— С. 18—19.
95. *Кульчицький В.С.* Історія держави і права України/ В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик.— Л.: Світ, 1996.— 296 с.
96. *Курляк І.Є.* Освіта на західноукраїнських землях (XIX — перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект/ І.Є. Курляк.— Т.: Підруч. і посіб., 2000.— 328 с.
97. *Кухта Б.А.* З історії української політичної думки/ Б.А. Кухта.— К.: Генеза, 1994.— 368 с.
98. *Латышина Д.И.* История педагогики. Воспитание и образование в России (X — начало XX века): учеб. пособие/ Д.И. Латышина.— М.: Изд. дом “Форум”, 1998.— 584 с.
99. *Любар О.О.* Школа на Правобережній Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)/ О.О. Любар // Рад. шк.— 1991.— № 2.— С.88—91.
100. *Любар О.О.* Школа на Лівобережній Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)/ О.О. Любар // Рад. шк.— 1991.— № 3.— С.80—85.
101. *Любар О.О.* Історія української школи і педагогіки: навч. посіб./ О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко.— К.: Т-во “Знання”, КОО, 2003.— 450 с.
102. *Любжин А.И.* Создание главных народных училищ при Екатерине II/ А.И. Любжин // Образование в современной школе.— 2000.— № 3.— С.73—76.
103. *Любжин А.И.* Очерки по истории российского образования императорской эпохи/ А.И. Любжин.— М.: Изд-во Москов. культурол. лицея №1310, 2000.— 112 с.
104. *Лямцев Н.* Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений/ Н. Лямцев // Вестник Екатеринославского земства, — 1905.— № 15.— С.370—372.
105. *Львівський університет/ ред. колегія: В.П.Чугайов [та ін].— Л.: Вид-во при ЛДУ, 1976.— 147 с.*
106. *Мазур П.І.* Отчі світильники: Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст.— початок XVIII ст.)/ П.І. Мазур.— Донецьк: Укр. культурол. центр, 1998.— 104 с.
107. *Марков А.П.* Питання культури українського народу XVII—XVIII ст./ А.П. Марков // Укр. іст. журн.— 1971.— № 2.— С.96—102.
108. *Медынский Е.Н.* Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией/ Е.Н. Медынский.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1954.— 175 с.
109. *Медынский Е.Н.* История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции/ Е.Н. Медынский.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Учпедгиз, 1938.— 512 с.
110. *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття: навч. посіб./ Л. Мельник.— К.: ІЗМН, 1997.— 232 с.
111. *Мельничук О.С.* Історія педагогіки України: навч. посіб./ О.С. Мельничук.— Кіровоград: КДПУ ім. В.К. Винниченка, 1998.— 169 с.
112. *Микитась В.* Ваганти та мандрівні дяки/ В. Микитась // Київ. старовина.— 1992.— № 5.— С. 99—108.

113. *Мирополюський С.* Школа и государство. Обязательность обучения в России (исторический этюд) / С. Мирополюський.— 3-е изд.— СПб., 1910.— 258 с.
114. *Митюров Б.Н.* Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв./ Б.Н. Митюров.— К.: Рад. шк., 1968.— 211 с.
115. *Мороз В.С.* Деякі питання заселення степової України в 70-х роках XVIII ст. (за матеріалами Дніпропетровського історичного музею)/ В.С. Мороз // Дніпропетр. іст.-археограф. зб.— Д.: Промінь, 1997.— Вип. 1.— С.499—510.
116. *Нариси історії філософської думки на Україні:* Довід. матеріали до спецкурсів і спецсеминарів/ укл. І.В. Огородник, В.В. Огородник.— К.: УМК ВО, 1991.— 140 с.
117. *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі у Беларусі/* рэд. кал. С.А. Умрэйка (гал. рэд.), Г.Р. Сянкевіч [і др.].— Мн.: Народ. асвета, 1968.— 624 с.
118. *Невгодовський А.* Школи в Запорізькій Січі/ А. Невгодовський // Учитель.— 1998.— №9.— С.60—64.
119. *Никольский Н.М.* История русской церкви/ Н.М. Никольский.— 3-е изд.— М.: Политиздат, 1985.— 448 с.
120. *Нічик В.М.* Києво-Могилянська академія і німецька культура/ В.М. Нічик.— К.: Укр. Центр. духов. культури, 2001.— 252 с.
121. *Новицкий Я. П.* К истории народного образования в Екатеринославской губернии/ Я.П. Новицкий.— Екатеринослав, 1887.— 22 с.
122. *Нудьга Г.А.* Не бійся смерті: повість-есе, іст. нарис/ Г.А. Нудьга.— К.: Рад. письм., 1991.— 431 с.
123. *Огієнко І.І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: у 2 т./ І.І. Огієнко — Т. 1-2.— К.: Україна, 1993.— 284 с.
124. *Олесеюк Е.В.* К вопросу становления и развития университетского образования в России/ Е.В. Олесеюк // Соц.-гуманит. знания.— 2001.— № 2.— С.71—90.
125. *Онопрієнко В.І.* Історія української науки XIX—XX століть: навч. посіб./ В.І. Онопрієнко.— К.: Либідь, 1998.— 304 с.
126. *Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст./* складачі: П.В. Болотова, К.А. Вислобоков [та ін.].— К.: Наук. думка, 1988.— 390 с.
127. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в.— первая половина XIX в./* отв. ред. М.Ф. Шабаева — М.: Педагогика, 1973.— 608 с.
128. *Павленко С.О.* Іван Мазепа/ С.О.Павленко.— К.: Альтернативи, 2003.— 416 с.
129. *Павловский И.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения/ И. Павловский// Отгиск из журнала “Киевская старина”.— К., 1904.— 38 с.
130. *Пам’ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.):* хрестоматія/ під ред. А.Г. Болебруха.— Д.: Вид-во ДДУ, 1995.— 488 с.
131. *Панас К.* Історія Української церкви/ К.Панас.— Л.: Трансінтех, 1992.— 160 с.
132. *Паначин Ф.Г.* Педагогическое образование в России: (историко-педагогические очерки)/ Ф.Г. Паначин.— М.: Педагогика, 1979.— 216 с.

133. Панащенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст./ В.В. Панащенко // Укр. іст. журн.— 1972.— № 2.— С. 103—108.
134. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.)/ В.В. Панащенко.— К.: Ін-т історії України НАН України, 1995.— 211 с.
135. Панченко А.О. О русской истории и культуре/ А.О. Панченко.— СПб.: Азбука, 2000.— 464 с.
136. Пархоменко В. Церковно-историческое значение г. Переяслава/ В. Пархоменко // Труды Полтавской ученой Архивной комиссии.— Полтава: [Б.г.].— Вып. 4.— С.227—235.
137. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782)/ А.Й. Пашук. — Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1967.— 178 с.
138. Педагогическая энциклопедия: в 4 т./ гл. ред А.И. Каиров и Ф.Н. Петров.— М.: Сов. энцикл., 1964.— Т.1.— 832 с.
139. Пенішкевич Д. Органи управління і керівництва ланкою загальної середньої освіти на Буковині (кін. XVIII — поч. XX ст.)/ Д. Пенішкевич, І. Петрюк // Вісн. УАДУ.— 2000.— №1.— С.272—279.
140. Пенішкевич О. І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII — початок XX ст.)/ О. І. Пенішкевич.— Чернівці: Рута, 2002.— 520 с.
141. Петелин В.В. Фельдмаршал Румянцев/ В.В. Петелин.— М.: Воениздат, 1998.— 464 с.
142. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т./ Н. Полонська-Василенко.— К.: Либідь, 1992.— Т.2.— 608 с.
143. Полякова Н.В. Складывание российской системы образования/ Н.В. Полякова // Соц.-полит. журн.— 1998.— № 3.— С. 163—178.
144. Поляков М.В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи/ М.В. Поляков, В.С. Савчук.— К.: Генеза, 2004.— 416 с.
145. Пономарева В.В. “Золотой век” Екатерины и образование/ В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова // Педагогика.— 1999.— № 1.— С.69—74.
146. Попович М.В. Нарис історії культури України/ М.В. Попович.— К.: АртЕк, 1999.— 728 с.
147. Посохов С.І. Церква і розвиток освіти в Слобідській Україні (XVIII — поч. XIX ст.)/ С.І. Посохов, Л.Ю. Посохова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.— К.: Рідний край, 1997.— Вип. 2.— С.165—174.
148. Посохова Л.Ю. З історії благодійної діяльності на Слобожанщині у XVIII — першій половині XIX ст./ Л.Ю. Посохова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.— К.: Рідний край, 1998.— Вип. 3.— С.57—61.
149. Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.)/ Л.Ю. Посохова.— Х.: Бізнес-Інформ, 1999.— 168 с.
150. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития)/ А.И. Путро.— К.: Вища шк., 1988.— 142 с.
151. Пушкарев Л.Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века/ Л.Н. Пушкарев // Вопр. истории.— 2000.— № 7.— С.136—143.

152. *Радул О.* Історія педагогіки України Х—XVII століть: Персоналії/ О. Радул.— К.: Основи, 2005.— 238 с.
153. *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902/ С.В. Рождественский.— СПб., 1902.— 785 с.
154. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х — поч. ХХ ст.):* нариси/ відп. ред. М.Д. Ярмаченко.— К.: Рад. шк., 1991.— 381 с.
155. *Российские реформаторы (XIX — начало XX в.)*/ сост. и отв. ред. А.П. Карелин.— М.: Междунар. отношения, 1995.— 320 с.
156. *Российское законодательство Х—XX веков: в 9 т./ под общ. ред. О.И. Чистякова.*— М.: Юрид. лит-ра, 1986.— Т.4.— 512 с.
157. *Российское законодательство Х—XX веков: в 9 т./ под общ. ред. О.И. Чистякова.*— М.: Юрид. лит-ра, 1987.— Т.5.— 527 с.
158. *Российское образование: история и современность*/ под ред. С.Ф. Егорова.— М.: ИТП и МИО РАО, 1994.— 253 с.
159. *Россия в период реформ Петра I*/ отв. ред. Н.И. Павленко.— М.: Наука, 1973.— 384 с.
160. *Сазонова Л.И.* Восточнославянские академии XVI—XVIII в./ Л.И. Сазонова // Педагогика.— 1995.— №5.— С. 76—82.
161. *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст./ Г.Я. Сергієнко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— 212 с.
162. *Сергієнко Г.Я.* Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80—90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.)/ Г.Я. Сергієнко // Укр. іст. журн.— 1996.— №3.— С.105—117.
163. *Серьогін С.М.* Влада і державна служба: істор. аспект: навч. посіб./ С.М. Серьогін.— К.: Вид-во УАДУ, 1999.— 194 с.
164. *Сисин Ф.* З історії польсько-українських стереотипів/ Ф. Сисин // Польсько-українські студії: зб. наук. пр.: Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29—31 трав. 1992 р.— К.: Либідь, 1993.— Вип. 1.— С.18—23.
165. *Сірополко Степан.* Історія освіти в Україні/ Степан Сірополко.— К.: Наук. думка, 2001.— 912 с.
166. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького/ А.О. Скальковський.— Д.: Січ, 1994.— 688 с.
167. *Слюсаренко А.Г.* Історія української конституції/ А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко.— К.: Т-во “Знання” України, 1993.— 192 с.
168. *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв./ А.Г. Слюсарский.— Х.: Харьков. кн. изд-во, 1964.— 450 с.
169. *Смагина Г.И.* Академия наук и народное просвещение России во второй половине XVIII века/ Г.И. Смагина // Вопр. естествознания и техники.— 1991.— №1.— С.39—46.
170. *Смолій В.А.* Воз'єднання Правобережної України з Росією/ В.А. Смолій.— К.: Наук. думка, 1978.— 191 с.
171. *Смолій В.А.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет)/ В.А. Смолій, В.С. Степанков.— 2-ге вид., доп. і перероб.— К.: Либідь, 1995.— 624 с.

172. *Смолій В.А.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)/ В.А. Смолій, В.С. Степанков.— К.: Альтернативи, 1999.— 351 с.— (Серія “Україна крізь віки”; Т.7).
173. *Смолка А.О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст./ А.О. Смолка.— К.: Задруга, 1996.— 151 с.
174. *Соколовська Л.* Колегіуми в системі освіти України (XVIII — початок XIX ст.)/ Л. Соколовська // Рід. шк.— 2001.— № 5.— С.67—69.
175. *Старт* в третє тисячелетіє. Очерки о Придніпров'є.— Д.: Проспект, 2003.— 304 с.
176. *Ступак Ф.Я.* Прикази громадської опіки в Україні/ Ф.Я. Ступак.— К.: [Б.в.], 2002.— 87 с.
177. *Ступарик Б.М.* З історії гімназійної освіти/ Б.М. Ступарик // Укр. освіт. журн.— 1994.— № 1.— С.56—67.
178. *Ступарик Б.М.* Шкільництво Галичини (1772—1939)/ Б.М. Ступарик.— Івано-Франківськ: ІСДО, 1994.— 143 с.
179. *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення: навч.-метод. посіб./ Б.М. Ступарик.— К.: ІЗМН, 1998.— 336 с.
180. *Субтельний Орест.* Україна: історія/ Орест Субтельний; пер. Ю.І. Шевчука.— 3-те вид., перероб. і доп.— К.: Либідь, 1993.— 720 с.
181. *Сысоева Е.К.* К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный устав 1804 г: идеи и их реализация)/ Е.К. Сысоева // Вестник Москов. ун-та. Сер. “История”.— 1998.— № 5.— С.14—29.
182. *Сычев-Михайлов М.В.* Из истории русской школы и педагогики XVIII века/ М.В. Сычев-Михайлов.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.— 255 с.
183. *Тимофеев В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века/ В.И. Тимофеев.— К.: Наук. думка, 1984.— 219 с.
184. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т.*— К.: Дніпро, 2001.— Т.3/ упоряд., прим. В.Шевчука.— Кн. 1.— 504 с.— Кн. 2.— 576 с.
185. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т.*— К.: Дніпро, 2001.— Т.4/ упоряд, прим. В.Литвинова — Кн. 1.— 520 с.— Кн. 2.— 360 с.
186. *Титов Федор, профессор протоиерей.* Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.): историч. записка/ профессор протоиерей Федор Титов.— К.: Гопак, 2003.— 688 с.
187. *Топографическое описание Харьковского наместничества// Екатеринославские губернские ведомости.*— 1864.— 25 янв.
188. *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування)/ О.І. Травкіна // Укр. іст. журн.— 2000.— №5.— С.68—78.— №6.— С.83—93.
189. *Троицкий С.М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. (Формирование бюрократии)/ С.М. Троицкий.— М.: Наука, 1974.— 395 с.
190. *Удод О.П.* Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)/ О.П. Удод // Укр. іст. журн.— 1970.— №6.— С. 84—91.
191. *Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657/ упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич.*— К.: Альтернативи, 1998.— 383 с.

192. *Фальборк Г.* Народное образование в России/ Г. Фальборк, В. Чарнолуский. — СПб.: [Б.г.]. — 264 с.
193. *Федосов И.А.* Просвещенный абсолютизм в России/ И.А. Федосов // *Вопр. истории.* — 1970. — № 9. — С.34—55.
194. *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия/ Феодосий (Макаревский). — Д.: Дніпрокнига, 2000. — 1080 с.
195. *Філоненко С.М.* Вихованці Києво-Могилянської академії/ С.М. Філоненко // *Педагогіка і психологія.* — 1997. — № 1. — С.198—202.
196. *Франкова І.* Реформи освіти в Російській імперії за правління Катерини II/ І. Франкова // *Шлях освіти.* — 2002. — №3. — С.54—55.
197. *Фруменкова Т.Г.* Цыфирные школы в России в их конкуренции с архиерейскими (первая треть XVIII века)/ Т.Г. Фруменкова // *Основы гос-ва и права.* — 2001. — №3. — С. 77—82.
198. *Харьковский* государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет/ редкол.: С.М. Короливский (пред.), Н.К. Колесник, А.Г. Слюсарский [и др.]. — Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1955. — 386 с.
199. *Хижняк З.И.* Киево-Могилянская академия/ З.И. Хижняк. — К.: Вища шк., 1988. — 268 с.
200. *Хижняк З.І.* Київська академія — перший вищий учбовий заклад на Україні/ З.І. Хижняк // *Укр. іст. журн.* — 1971. — № 1. — С.44—53.
201. *Церковь в истории России.* Критические очерки (IX в. — 1917 г.)/ отв. ред. Н.А. Смирнов. — М.: Наука, 1967. — 336 с.
202. *Цьолнер, Еріх.* Історія Австрії/ Еріх Цьолнер; пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онішко, Наталя Іванчук. — Л.: Літопис, 2001. — 712 с.
203. *Швидько А.К.* Социально-экономическое развитие Украины в XIV — середине XVIII века/ А.К. Швидько. — Д.: ДГУ, 1988. — 84 с.
204. *Шевченко Ф.П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст./ Ф.П. Шевченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 44 с.
205. *Шевчук В.* Освіта в козацькі часи/ В. Шевчук // *Віче.* — 2001. — № 9. — С.88—103.
206. *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи/ Л.Е. Шепелев. — Л.: Наука, 1991. — 224 с.
207. *Шип Н.А.* Розвиток освіти у Києві в другій половині XVII і в XVIII ст./ Н.А. Шип // *Рад. шк.* — 1982. — № 2. — С.77—80.
208. *Шип Н.А.* Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (друга половина XVIII ст.)/ Н.А. Шип // *Укр. іст. журн.* — 1976. — № 8. — С.122—130.
209. *Штранге М.М.* Демократическая интеллигенция в России в XVIII веке/ М.М. Штранге. — М.: Наука, 1965. — 306 с.
210. *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст./ В.О. Щербак. — К.: КМ Академія, 2000. — 300 с.
211. *Юрій М.Т.* Етногенез та менталітет українського народу/ М.Т. Юрій. — 2-ге вид., доп. — К.: Таксон, 1997. — 237 с.
212. *Яворницький Д.И.* История города Екатеринослава/ Д.И. Яворницький. — 2-е изд., доп. — Д.: Січ, 1996. — 278 с.
213. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: у 3 т./ Д.І. Яворницький. — Л.: Світ, 1990. — Т.1. — 319 с.

214. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України/ Н. Яковенко.— 2-ге вид., перероб. та розшир.— К.: Критика, 2005.— 584 с.
215. *Яременко М.* Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721—1740 рр.): спроба колективного портрета/ М. Яременко // Київ. старовина.— 2001.— № 6.— С.42—66.
216. *Dylągowa, Hanna.* Historia Polski. 1795 — 1990/ Hanna Dylągowa.— Lublin: Instytut Europy Środkowo—Wschodniej, 2000.— 288 s.
217. *Historia Polski*/ pod red. Henryka Jowmiacskiego.— T.1 — Cz. II.— Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969.— 853 s.
218. *Kaczmarczyk, Janusz.* Концепcje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego/ Janusz Kaczmarczyk // Польсько-українські студії: зб. наук. пр.: Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали між. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р.— К.: Либідь, 1993.— Вип. 1.— С.68—76.
219. *Sulima Kamiecki, Andrzej.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodow 1505—1795 Andrzej Sulima Kamiecki.— Lublin: Instytut Europy Środkowo—Wschodniej, 2000.— 264 s.

**Розділ 4 . ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ
Й АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XIX ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ
ОСВІТИ УКРАЇНИ**

1. *Акульшин П.В.* Граф С.С. Уваров и его роль в жизни российской общества/ П.В. Акульшин // Педагогика.— 1993.— № 4.— С.92—97.
2. *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX век)/ И. Алешинцев.— СПб., 1912.— 346 с.
3. *Андреева Е.А.* Епархиальные женские училища в России/ Е.А. Андреева // Педагогика.— 1999.— № 3.— С.85—91.
4. *Анисимов А.* Вертоград благородных девиц. Киевский институт у истоков женского образования в России/ А. Анисимов // Киев. телеграф.— 2000.— №20.— С.30—31.
5. *Баїк Л.Г.* Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західно-українських землях в період панування Австро-Угорської монархії/ Л.Г. Баїк, В.Н. Мітюров.— Дрогобич: ДДП ім. І.Я. Франка, 1965.— 59 с.
6. *Барна М.М.* Еволюція педагогічної освіти та державотворчі процеси у Східній Галичині (1772—1939 рр.)/ М.М. Барна, О.І. Гірний // Педагогіка і психологія.— 1996.— № 2.— С.159—166.
7. *Барна М.* Розвиток педагогічної освіти в Галичині/ М. Барна // Рідна шк.— 1998.— № 7—8.— С.34—48.
8. *Біднов В.* Школа й освіта на Україні/ В. Біднов // Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича/ упоряд. С.В. Ульянівська.— К.: Либідь, 1993.— С.40-71.
9. *Бобров В.* Розвиток гімназій на Півдні України/ В. Бобров // Рідна шк.— 1998.— № 1.— С.78—79.
10. *Бобров В.* Становлення та розвиток гімназій Півдня України (XIX — початок XX ст.)/ В. Бобров // Шлях освіти.— 1998.— № 1.— С.45—46.

11. *Бобров В.* Одеський Ришельєвський лицей — осередок вищої та середньої освіти Півдня України (до 180-річчя з дня заснування)/ В. Бобров // Освіта і управління.— 1997.— №1.— С.171—174.
12. *Бойко О.Д.* Історія України: посібник/ О.Д. Бойко.— 2-ге вид., доп.— К.: Академвидав, 2003.— 656 с.
13. *Бороздин И.Н.* Университеты в России в первой половине XIX века/ И.Н. Бороздин // Оттиск главы X монографии 1908 г.— С.349-379.
14. *Василевский В.* Полтавская 1 Мужская гимназия/ В. Василевский / Труды Полтавской ученой Архивной комиссии.— Полтава, 1909.— Вып. 5.— С.135—199.
15. *Вессель Н.Х.* Очерки об общем образовании и системе народного образования в России/ Н.Х. Вессель.— М.: Учпедгиз, 1959.— 320 с.
16. *Воронов А.* Федор Иванович Янкович де-Мириево или народные училища в России при императрице Екатерине II-й/ А. Воронов.— СПб., 1858.— 168 с.
17. *Вульфсон Б.Л.* Великая французская революция и народное образование/ Б.Л. Вульфсон // Сов. педагогика.— 1989.— № 6.— С.135—141.
18. *Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года/* под ред. В.Г. Кинелева.— М.: НИИ ВО, 1995.— 352 с.
19. *Гоголь Н.В.* Ревизор// Избр. произвед.: в 2 т./ Н.В. Гоголь.— К.: Дніпро, 1979.— Т.2.— С.355—436.
20. *Горелик А.Ф.* История родного края (Луганская область): в 2 ч./ А.Ф. Горелик, Г.М. Намдаров, В.Я. Башкина.— Луганск: Луган. обл. об'єднання краєзнавців, 1997.— Ч. 2 (XIX — начало XX столетия).— 255 с.
21. *Государство Российское: власть и общество. С древнейших времен до наших дней: сб. док./* под ред. Ю.С. Кукушкина.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996.— 528 с.
22. *Грахов Я.Д.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений/ Я.Д. Грахов, С.И. Веребрюсов.— О., 1856.— 330 с.
23. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століть: навч. посіб./ Я.Й. Грицак.— К.: Генеза, 1996.— 360 с.
24. *Даденков М.Ф.* Історія педагогіки/ М.Ф. Даденков.— К.—Х.: Рад. шк., 1947.— 328 с.
25. *Довідник з історії України: в 3 т./* за ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста.— К.: Генеза, 1995.— Т.2.— 440 с.
26. *Донцов Г.В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793—1882. С отчетом за 1881—82 учебный год/ Г.В. Донцов.— Екатеринослав, 1882.— 103 с.
27. *Дремлюга С.П.* З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. Гурток князя М.Г. Рєпніна-Волконського/ С.П. Дремлюга // Дніпропетр. іст.-археограф. зб.— Д.: Промінь, 1997.— Вип. 1.— С.386—397.
28. *Дремлюга С.* М.Г. Рєпнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст./ С. Дремлюга // Під знаком Клію: зб. ст.— Д.: Промінь, 1995.— С.83—95.

29. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800—1825 гг./ Е.И. Дружинина.— М.: Наука, 1970.— 383 с.
30. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг./ Е.И. Дружинина.— М.: Наука, 1981.— 215 с.
31. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева: в 2 т. / Н.М. Дружинин.— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— Т.П.— 618 с.
32. Ейдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII — начало XIX столетия/ Н.Я. Ейдельман.— СПб.: СПб комитет Союза литераторов РСФСР, ЭТС “Экслибрис”, 1992.— 384 с.
33. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России/ Н.П. Ерошкин.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Высш. шк., 1968.— 368 с.
34. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX века)/ Н.П. Ерошкин.— М.: Мысль, 1981.— 252 с.
35. Эймонта Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостнической к России капиталистической/ Р.Г. Эймонта.— М.: Наука, 1980.— 350 с.
36. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в./ П.А. Зайончковский.— М.: Мысль, 1978.— 288 с.
37. З ім'ям Святого Володимира: у 2 кн./ упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський.— К.: Заповіт, 1994.— Кн.1.— 398 с.
38. Змеев В.А. Высшая школа России в первой четверти XIX века/ В.А. Змеев // Соц.-полит. журн.— 1998.— № 1.— С.169—183.
39. Змеев В.А. Высшее образование в России во второй четверти XIX века/ В.А. Змеев // Соц.-полит. журн.— 1998.— № 2.— С.187—198.
40. Змеев В.А. Министерство народного просвещения: первые годы деятельности/ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания.— 2002.— №.6.— С.197—211.
41. История Киева: в 2 т./ гол. ред. О.К. Касименко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— Т. 1.— 802 с.
42. История Київського університету. 1834—1959/ відп. ред. О.З. Жмудський.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.— 629 с.
43. История Одеського університету за 100 років/ відп. ред. О.І. Юрженко.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968.— 423 с.
44. История релігії в Україні: навч. посіб./ за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького.— К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999.— 735 с.
45. История української культури: у 5 т./ голов. ред. Б.Є. Патон — К.: Наук. думка, 2001.— Т.2.— 847 с.
46. История української культури: у 5 т./ голов. ред. Б.Є. Патон — К.: Наук. думка, 2003.— Т.3 — 1246 с.
47. История Украинской ССР: в 10 т./ гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор.— К.: Наук. думка, 1983.— Т. 3.— 719 с.
48. История Украинской ССР: в 10 т./ гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор.— К.: Наук. думка, 1983.— Т.4.— 694 с.
49. История Української РСР: у 2 т./ гол. ред. К.К. Дубина.— К.: Наук. думка, 1967.— Т. 1.— 807 с.
50. История церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн.— К.: Либідь, 1994.— Кн. 3.— 336 с.

51. *Ильин В.В.* Реформы и контрреформы в России/ В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.С. Ахиезер.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996.— 400 с.
52. *Исторический лексикон. XVIII в.: Энцикл. справ./ ред. совет: В.Н. Кудрявцев (пред.) [и др.]*.— М.: Знание; Владос, 1996.— 800 с.
53. *История Вильнюсского университета, 1579—1979/ ред. кол. Й. Кубилюс (пред.) [и др.]*.— Вильнюс: Мокслас, 1979.— 373 с.
54. *История государственного управления в России: учеб./ под общ. ред. Р.Г. Пихои*.— М.: Изд-во РАГС, 2001.— 384 с.
55. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858 гг.)/ В.М. Кабузан.— М.: Наука, 1976.— 307 с.
56. *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа)/ А.Б. Каменский.— М.: РГГУ, 1999.— 575 с.
57. *Киевский университет. 1834—1984/ відп. ред. М.У. Білий*.— К.: Изд-во при КГУ, 1984.— 203 с.
58. *Ключевский В.О.* Сочинения: в 8 т./ В.О. Ключевский.— М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1958.— Т.5.— 503 с.
59. *Князьков С.А.* Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II/ С.А. Князьков, Н.И. Сербов.— М., 1910.— 240 с.
60. *Коляденко С.М.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX — 30-ті рр. XX ст.)/ С.М. Коляденко.— Житомир: ЖДПУ, 2003.— 136 с.
61. *Константинов Н.А.* История педагогики/ Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева.— М.: Просвещение, 1982.— 447 с.
62. *Константинов Н.А.* Очерки по истории начального образования в России/ Н.А. Константинов, В.Я. Струминский.— М.: Учпедгиз, 1949.— 207 с.
63. *Кочелева О.Е.* У истоков женского образования в России/ О.Е. Кочелева // Педагогика.— 1993.— № 2.— С.88—91.
64. *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII — перша половина XIX ст.)/ О.П. Крижанівський.— К.: Вища шк., 1991.— 127 с.
65. *Кузьмин Н.Н.* Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России/ Н.Н. Кузьмин.— Челябинск: Южно-Урал. кн. изд-во, 1971.— 278 с.
66. *Кульчицький В.С.* Історія держави і права України/ В.С.Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик.— Л.: Світ, 1996.— 296 с.
67. *Курило В.С.* Образование в Донбассе (XIX — начало XX вв.)/ В.С. Курило, В.И. Подов.— Луганск: ЛГПУ, 1999.— 114 с.
68. *Курляк І.Є.* Освіта на західноукраїнських землях (XIX — перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект/ І.Є. Курляк.— Т.: Підруч. і посіб., 2000.— 328 с.
69. *Кучумова Л.И.* Сельская община в России (вторая половина XIX в.)/ Л.И. Кучумова.— М.: Знание, 1992.— 64 с.
70. *Лазаренко Е.К.* 300 лет Львовского университета/ Е.К. Лазаренко.— Л.: Изд-во Львов. ун-та, 1961.— 68 с.
71. *Латышина Д.И.* История педагогики. Воспитание и образование в России (X — начало XX века): учеб. пособие/ Д.И. Латышина.— М.: Изд. дом “Форум”, 1998.— 584 с.

72. *Липовская Т.Д.* Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817—1857 гг.): учеб. пособие/ Т.Д. Липовская.— Д.: ДГУ, 1982.— 84 с.
73. *Липовская Т.Д.* Из истории аграрного обучения в военных поселениях Украины (1825—1857 гг.)/ Т.Д. Липовская // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали других наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди.— Д.: Промінь, 1997.— С.55—60.
74. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии/ Ф. Локоть.— Екатеринослав, 1908.— 386 с.
75. *Лопухівська А.В.* З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посіб. для вчителя/ А.В. Лопухівська.— К.: ІСДО, 1994.— 100 с.
76. *Львівський університет/ ред. колегія: В.П. Чугайов [та ін.].— Л.: Вид-во при ЛДУ, 1986.— 147 с.*
77. *Марек П.* Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания)/ П. Марек.— М., 1909.— 289 с.
78. *Медынский Е.Н.* История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции/ Е.Н. Медынский.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Учпедгиз, 1938.— 512 с.
79. *Мироненко С.В.* Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в./ С.В. Мироненко.— М.: Наука, 1989.— 240 с.
80. *Миропольский С.* Школа и государство. Обязательность обучения в России (исторический этюд)/ С. Миропольский.— 3-е изд.— СПб., 1910.— 258 с.
81. *Мозгова Н.* Децго про часопростір духовності Київської духовної академії/ Н. Мозгова, В. Дорошевич, Г. Волинка // Людина і політика.— 2001.— № 2.— С.125—138.
82. *Нариси історії філософської думки на Україні: Довід. матеріали до спецкурсів і спецсеминарів/ укл. І.В. Огородник, В.В. Огородник.— К.: УМК ВО, 1991.— 140 с.*
83. *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі у Беларусі/ рэд. кал. С.А. Умрэйка (гал. рэд.), Г.Р. Сянкевіч [і др.].— Мінск: Народ. асвета, 1968.— 624 с.*
84. *Никитенко А.В.* Дневник: в 3 т./ А.В. Никитенко.— М.: Гос. изд-во худож. лит., 1955—1956.— Т.1.— 542 с.— Т.2.— 652 с.
85. *Никольский Н.М.* История русской церкви/ Н.М. Никольский.— 3-е изд.— М.: Политиздат, 1985.— 448 с.
86. *Окунь С.Б.* История СССР. Конец XVIII — начало XIX в./ С.Б. Окунь.— Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974.— Ч. 1.— 222 с.
87. *Окунь С.Б.* История СССР. 1812—1825/ С.Б. Окунь.— Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1978.— Ч. 2.— 232 с.
88. *Олесеюк Е.В.* К вопросу становления и развития университетского образования в России/ Олесеюк Е.В. // Соц.-гуманит. знания.— 2001.— № 2.— С.71—90.
89. *Онопрієнко В.І.* Історія української науки XIX—XX століть: навч. посіб./ В.І. Онопрієнко.— К.: Либідь, 1998.— 304 с.
90. *Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.)/ под ред. С.И. Бобылевой.— Д.: Арт-Пресс, 1999.— 232 с.*

91. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. — первая половина XIX в.* // отв. ред. М.Ф. Шабаева — М.: Педагогика, 1973. — 608 с.
92. *Павловский И.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения/ И. Павловский // Отгиск из журн. “Киевская старина”. — К., 1904. — 38 с.
93. *Павловский И.Ф.* Учреждение Полтавского института и постройка для него здания Приказом О. Призрения/ И.Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой Архивной Комиссии. — Полтава, 1909. — Вып. 6: в 2 ч. — Ч. 1. — С.16—30.
94. *Пам'ятки* суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): хрестоматія/ під ред. А.Г. Болебруха. — Д.: Вид-во ДДУ, 1995. — 488 с.
95. *Паначин Ф.Г.* Педагогическое образование в России: (историко-педагогические очерки)/ Ф.Г. Паначин. — М.: Педагогика, 1979. — 216 с.
96. *Паначин Ф.Г.* Учителство и революционное движение в России (XIX — начало XX в.): ист.-педагог. очерки/ Ф.Г. Паначин. — М.: Педагогика, 1986. — 216 с.
97. *Педагогическая энциклопедия*: в 4 т./ гл. ред А.И. Каиров и Ф.Н. Петров. — М.: Сов. энцикл., 1964. — Т.1. — 832 с.
98. *Пенішкевич Д.* Органи управління і керівництва ланкою загальної середньої освіти на Буковині (кін. XVIII — поч. XX ст.)/ Д. Пенішкевич, І. Петрюк // Вісн. УАДУ. — 2000. — №1. — С.272—279.
99. *Пенішкевич О. І.* Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII — початок XX ст.)/ О. І. Пенішкевич. — Чернівці: Рута, 2002. — 520 с.
100. *Петров Ф.А.* Российские университеты 40-х годов XIX века и деятели Великих реформ/ Ф.А. Петров // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. — М.: РОС-СПЭН, 1998. — С.205-219.
101. *Пінчук Ю.А.* Костомаров у Києві (1844—1847 рр.)/ Ю.А. Пінчук // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 3—15.
102. *Пирумова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в./ Н.М. Пирумова. — М.: Наука, 1986. — 270 с.
103. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т./ Н. Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2. — 608 с.
104. *Полякова Н.В.* Складывание российской системы образования/ Н.В. Полякова // Соц.-полит. журн. — 1998. — № 3. — С.163—178.
105. *Полякова Н.В.* Образование России в первой половине XIX века/ Н.В. Полякова // Соц.-полит. журн. — 1999. — № 2. — С.147—163.
106. *Помяловский Н.Г.* Очерки бурсы/ Н.Г. Помяловский. — К.: Рад. шк., 1982. — 184 с.
107. *Попович М.В.* Нарис історії культури України/ М.В. Попович. — К.: АртЕк, 1999. — 728 с.
108. *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.)/ Л.Ю. Посохова. — Х.: Бізнес Інформ, 1999. — 168 с.
109. *Прокопенко П.Ф.* История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX —

- начало XX в.): учеб. пособие по спецкурсу/ П.Ф. Прокопенко, Д.А. Кочат.— Х.: ХГПИ, 1990.— 92 с.
110. *Прокопчук В.Є.* Становлення методичної освіти вчителів історії в Україні/ В.Є. Прокопчук // Педагогіка і психологія.— 1997.— № 2.— С.179—185.
 111. *Развитие* общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: учеб. пособие/ под общ. ред. В.В. Иваненко.— Д.: ДГУ, 1989.— 96 с.
 112. *Рибер А.* Социальная идентификация и политическая воля: русское дворянство от Петра I до 1861 г./ А. Рибер // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): статьи, публикации и воспоминания о нем.— М.: РОССПЭН, 1998.— С.273-315.
 113. *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902/ С.В. Рождественский.— СПб, 1902.— 785 с.
 114. *Розвиток* народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): нариси/ відп. ред. М.Д. Ярмаченко.— К.: Рад. шк., 1991.— 381 с.
 115. *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час/ К.-Д. Роммель.— Х.: Майдан, 2001.— 236 с.
 116. *Российское* образование: история и современность/ под ред. С.Ф. Егорова.— М.: ИТП и МИО РАО, 1994.— 253 с.
 117. *Российские* реформаторы (XIX — начало XX в.)/ сост. и отв. ред. А.П. Карелин.— М.: Междунар. отношения, 1995.— 320 с.
 118. *Русский* консерватизм XIX столетия. Идеология и практика/ В.Я. Гросул, Г.С. Итенберг, В.А. Твардовская [и др.].— М.: Прогресс-традиция, 2000.— 440 с.
 119. *Самойленко Г.В.* Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету/ Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко.— Ніжин: НДПУ, 2000.— 288 с.
 120. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України/ В.Г. Сарбей.— К.: Альтернативи, 1999.— 335 с.— (Серія “Україна крізь віки”; Т.9).
 121. *Свіч В.А. В.Н. Каразін* — засновник Харківського університету/ В.А. Свіч // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.— К.: Рідний край, 1997.— Вип. 2.— С.47—58.
 122. *Семенникова Л.И.* Россия в мировом сообществе цивилизаций/ Л.И. Семенникова.— 3-е изд., перераб. и доп.— Брянск: Курсив, 1999.— 558 с.
 123. *Сірополко Степан.* Історія освіти в Україні/ Степан Сірополко.— К.: Наук. думка, 2001.— 912 с.
 124. *Слюсаренко А.Г.* Історія української конституції/ А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко.— К.: Т-во “Знання України”, 1993.— 192 с.
 125. *Слюсарский А.Г. В.Н. Каразин*, его научная и общественная деятельность/ А.Г. Слюсарский.— Х.: Изд-во ХГУ, 1955.— 157 с.
 126. *Смирнов В.И.* Педагогическое образование в России конца XVIII — начала XIX вв./ В.И. Смирнов // Педагогика.— 2002.— №5.— С.70—76.
 127. *Соловьев С.М.* Сочинения: в 18 кн./ С.М. Соловьев.— М.: Мысль, 1988—1995.— Кн. XI.— 620 с.

128. Соловьева В.П. Школа и педагогическая мысль в России в первой половине XIX века/ В.П. Соловьева.— Архангельск: Архангельск. гос. пед. ин-т, 1958.— 33 с.
129. Сперанский М. Об усовершенствовании общего народного воспитания/ М. Сперанский // Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XX веках.— СПб., 1910.— С.374—379.
130. Степанович Є.П. З історії вищої спеціальної освіти на Україні/ Є.П. Степанович // Укр. іст. журн.— 1982.— № 1.— С.72—79.
131. Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні/ Ф.Я. Ступак.— К.: [б.в.], 2002.— 87 с.
132. Ступарик Б.М. З історії гімназійної освіти/ Б.М. Ступарик // Укр. освіт. журн.— 1994.— № 1.— С.56—57.
133. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: навч.-метод. посіб./ Б.М. Ступарик — К.: ІЗМН, 1998.— 336 с.
134. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772—1939 рр.)/ Б.М. Ступарик.— Івано-Франківськ: ІСДО, 1994.— 143 с.
135. Субтельний Орест. Україна: історія/ Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.І. Шевчука.— 3-тє вид., перероб. і доп.— К.: Либідь, 1993.— 720 с.
136. Сысоева Е.К. К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный устав 1804 г.: идеи и их реализация)/ Е.К. Сысоева // Вестн. Моск. ун-та. Сер. “История”.— 1998.— № 5.— С.14—29.
137. Титов Федор, профессор протоиерей. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.): история. записка/ профессор протоиерей Федор Титов.— К.: Гопак, 2003.— 688 с.
138. Ткаченко А.М. Учебно-методическое руководство Харьковского университета школами в 1805—1835 гг./ под ред. Н.А. Константинова, А.М. Ткаченко.— Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1957.— 124 с.
139. Томсинов В.А. Светило российской бюрократии: исторический портрет М.М. Сперанского/ В.А. Томсинов.— М.: Мол. гвардия, 1991.— 336 с.
140. Троицкий Н.А. Александр I и Наполеон/ Н.А. Троицкий.— М.: Высш. шк., 1994.— 304 с.
141. Тропина О.Н. Возникновение и развитие законодательства о подготовке и аттестации научных кадров в России: причины и условия/ О.Н. Тропина // Образование и общество.— 2004.— №5.— С.85—92.
142. Удод О.П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)/ О.П. Удод // Укр. іст. журн.— 1970.— № 6.— С.84—91.
143. Україна і світ: навч. посіб./ за заг. ред. Б.Д. Лановика.— К.: Генеза, 1994.— 368 с.
144. Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник/ за ред. О.М. Мироненка.— К.: Либідь, 1997.— 560 с.
145. Ушкаренко В.А. Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк/ В.А. Ушкаренко, Т.Д. Мартынова.— Херсон: ХГАУ, 1999.— 182 с.
146. Фальборк Г. Народное образование в России/ Г. Фальборк, В.Чарнолуцкий.— СПб.: [Б. г.].— 264 с.

147. *Фармаковский В.* Начальная школа Министерства народного просвещения/ В. Фармаковский.— СПб., 1900.— 200 с.
148. *Феденьов Р.К.* Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом/ Р.К. Феденьов, О.П. Якубовський.— О.: ОРІДУ УАДУ, 2002.— 164 с.
149. *Федоров В.А.* Духовное образование в русской православной Церкви в XIX в./ В.А. Федоров // Педагогика.— 2000.— № 5.— С.75—83.
150. *Федосов П.А.* Просвещенный абсолютизм в России/ П.А. Федосов // Вопр. истории.— 1970.— № 9.— С.34—55.
151. *Харламов П.Ф.* Педагогика: учеб. пособ./ П.Ф. Харламов.— 4-е изд., перераб. и доп.— М.: Гардарики, 1999.— 519 с.
152. *Харьковский* государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет/ редкол.: С.М. Короливский (пред.), Н.К. Колесник, А.Г. Слюсарский [и др.].— Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1955.— 386 с.
153. *Харьковский* государственный университет 1805—1980. Исторический очерк.— Х.: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980.— 160 с.
154. *Церковь* в истории России. Критические очерки (IX в.— 1917 г.)/ отв. ред. Н.А. Смирнов.— М.: Наука, 1967.— 336 с.
155. *Цьолнер, Еріх.* Історія Австрії/ Еріх Цьолнер; пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онішко, Наталя Іваничук.— Л.: Літопис, 2001.— 712 с.
156. *Шевченко М.М.* Правительство императора Николая I и политика С.С. Уварова/ М.М. Шевченко // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): статьи, публикации и воспоминания о нем.— М.: РОССПЭН, 1998.— С.197—204.
157. *Шандра В.С.* Початкова освіта у Києві в першій половині XIX ст./ В.С. Шандра // Рад. шк.— 1982.— № 3.— С.87—90.
158. *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М.Г. Рєпніна (1816—1834)/ В.С. Шандра // Укр. іст. журн.— 2000.— № 4.— С.79—90.
159. *Швидько Г.К.* Державне управління і самоврядування в Україні: іст. нарис/ Г.К. Швидько, В.Є. Романов.— К.: Вид-во УАДУ, 1997.— ч.1.— 140 с.
160. *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): ист.-социол. очерк/ Н.А. Шип.— К.: Наук. думка, 1991.— 172 с.
161. *Шип Н.А.* З історії Київської духовної академії/ Н.А. Шип // Укр. іст. журн.— 1996.— № 3.— С. 91—105.
162. *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи/ Л.Е. Шепелев.— Л.: Наука, 1991.— 224 с.
163. *Шепелев Л.Е.* Чиновный мир России: XVIII—начало XX в./ Л.Е. Шепелев.— СПб: Искусство-СПб, 1999.— 479 с.
164. *Яблонський В.* До історії освітніх реформ/ В. Яблонський // Освіта і управління.— 2002.— № 1.— С.75 — 84.
165. *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX ст./ Ф. Ястребов // Нариси з історії України.— К.: Вид-во АН УРСР, 1939.— Вип. VIII.— 274 с.
166. *DylŃngowa, Hanna.* Historia Polski 1795-1990/ Hanna DylŃngowa.— Lublin: In-t Europy Ćbrodkowo-Wschodniey, 2000.— 288 s.
167. *Kozik, Jan.* Stosunki ukraiskco-polskie w Galicji w okresie rewolucji 1848—1849. Prynba charakterystyki/ Jan Kozik // Z dziejyw wspypracy polakuyw,

**Розділ 5. РЕФОРМИ І КОНТРЕФОРМИ ОСВІТИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.
В РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ**

1. *Алексієнко С.О.* З історії жіночої освіти в Україні/ С.О. Алексієнко, В.В. Тригубенко // Відродження.— 1998.— №4.— С.33—42.
2. *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX век)/ И. Алешинцев.— СПб., 1912.— 346 с.
3. *Андреева Е.А.* Епархиальные женские училища в России/ Е.А. Андреева // Педагогика.— 1999.— № 3.— С.85—91.
4. *Анисимов А.* Вертоград благородных девиц. Киевский институт у истоков женского образования в России/ А. Анисимов // Киев. телеграф.— 2000.— №20 — С.30—31.
5. *Антология педагогической мысли Украинской ССР/* сост. Н.П. Калениченко.— М.: Педагогика, 1988.— 635 с.
6. *Баїк Л.Г.* Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії/ Л.Г. Баїк, Б.Н. Мітюрів.— Дрогобич: ДДП ім. І.Я. Франка, 1965.— 59 с.
7. *Бакуліна Н.В.* Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток/ Н.В. Бакуліна // Відродження.— 1999.— №6.— С.27—34.
8. *Барна М.М.* Еволюція педагогічної освіти та державотворчі процеси у Східній Галичині (1772-1939 рр.)/ М.М. Барна, О.І. Гірний // Педагогіка і психологія.— 1996.— № 2.— С.159—166.
9. *Барна М.* Філософсько-педагогічна підготовка вчителів у Львівському університеті (1867-1939 рр.)/ М. Барна // Рідна шк.— 1996.— № 9.— С.62—64.
10. *Барна М.* Розвиток педагогічної освіти в Галичині/ М. Барна // Рідна шк.— 1998.— № 7—8.— С.34— 48.
11. *Березівська Л.* Проблема народного вчителя в діяльності київських просвітницьких організацій (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)/ Л. Березівська // Рідна шк.— 1998.— №2.— С.65—68.
12. *Бобров В.* Розвиток гімназій на Півдні України/ В. Бобров // Рідна шк.— 1998.— №1.— С.78—79.
13. *Бобров В.* Становлення та розвиток гімназій Півдня України (ХІХ — початок ХХ ст.)/ В. Бобров // Шлях освіти.— 1998.— № 1.— С.45—46.
14. *Богданов И.М.* Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (Историко-статистические очерки)/ И.М. Богданов.— М.: Статистика, 1964.— 194 с.
15. *Боголіб Т.М.* Принципи управління вузом/ Т.М. Боголіб.— К.: Т-во “Знання”; КОО, 2004.— 204 с.
16. *Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст./ В.Й. Борисенко.— К.: Наук. думка, 1980.— 155 с.
17. *Борисов Ю.С.* Производственные кадры деревни, 1917—1941. Цивилизованные хозяйственники или “винтики” государственной машины?/ Ю.С. Борисов.— М.: Наука, 1991.— 230 с.

18. *Бричок С.* Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині/ С. Бричок // Шлях освіти.— 2000.— №1.— С.48—51.
19. *Быстренко В.И.* История государственного управления и самоуправления в России: уч. пособ./ В.И. Быстренко.— М.: Инфра-М; Новосибирск: Изд-во НГАЭиУ, 1997.— 92 с.
20. *Біднов В.* Школа й освіта на Україні/ В. Біднов // Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича/ упоряд. С.В. Ульянівська.— К.: Либідь, 1993.— С.40—71.
21. *Білецький О.* Реалізація ідей прогресивних педагогів у національних школах Катеринославщини (Друга половина XIX ст.)/ О. Білецький // Рідна шк.— 2003.— №4.— С.68—70.
22. *Бугар Т.П.* Діяльність Катеринославського земства на селі з розвитку народної освіти (кінець 60-70-ті роки XIX століття)/ Т.П. Бугар // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди.— Д.: Промінь, 1995.— С.64—67.
23. *Веселов А.Н.* Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования/ А.Н. Веселов.— М.: Профтехиздат, 1961.— 635 с.
24. *Вессель Н.Х.* Очерки об общем образовании и системе народного образования в России/ Н.Х. Вессель.— М.: Учпедгиз, 1959.— 320 с.
25. *Вестник Екатеринославского земства.*— 1905.— №8.
26. *Витте С.Ю.* Воспоминания: в 3 т./ С.Ю. Витте.— М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1960.— Т.1.— 555 с.— Т.2.— 639 с.— Т.3.— 723 с.
27. *Витте С.Ю.* Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 годах/ С.Ю. Витте.— М.: Начало, 1997.— 512 с.
28. *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст./ А.К. Волощенко.— К.: Наук. думка, 1974.— 222 с.
29. *Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года/* под ред. В.Г. Кинелева.— М.: НИИ ВО, 1995.— 352 с.
30. *Гавриш Р.Л.* Земська школа на Полтавщині/ Р.Л. Гавриш.— Полтава: ВЦ “Археологія”, 1998.— 102 с.
31. *Ганелин Ш.И.* Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века/ Ш.И. Ганелин.— Л.: Учпедгиз, 1950.— 276 с.
32. *Голуб А.* Народний вчитель початку XX століття: спроба відтворення соціального портрета/ А. Голуб, А. Лохматова // Борисфен.— 1996.— №10.— С.20-21.
33. *Голуб І.* Патріот козацького краю/ І. Голуб // Борисфен.— 1997.— №9.— С.2—4.
34. *Гольдин Ф.Л.* Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины второй половины XIX — начала XX столетия/ Ф.Л. Гольдин.— О.: Одес. гос. ун-т, 1965.— 79 с.
35. *Гончарук Н.Т.* Кадри аграрного сектора економіки України: формування та розвиток/ Н.Т. Гончарук, С.М. Серьогін.— Д.: ДРІДУ УАДУ, 2003.— 168 с.
36. *Гончарук Н.Т.* Досвід підготовки та залучення фахівців сільського господарства в Україні у XIX — на початку XX ст./ Н.Т. Гончарук //

- Актуал. пробл. держ. упр.: зб. наук. пр.— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2001.— Вип. 2.— С.196—203.
37. *Горелик А.Ф.* История родного края (Луганская область).— Ч. II (XIX — начало XX столетия)/ А.Ф. Горелик, Г.М. Намдаров, В.Я. Башкина.— Луганск: Луган. обл. об'єднання краєзнавців, 1997.— 255 с.
38. *Государство* Российское: власть и общество. С древнейших времен до наших дней: сб. док./ под ред. Ю.С. Кукушкина.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996.— 528 с.
39. *Грахов Я.Д.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений/ Я.Д. Грахов, С.И. Веребрюсов.— О., 1856.— 307 с.
40. *Грекулов Е.Ф.* Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX в.)/ Е.Ф. Грекулов.— М: Наука, 1969.— 184 с.
41. *Грива О.А.* Уроки гімназії/ О.А. Грива // Рідна шк.— 1993.— №11—12.— С.73—75.
42. *Григорьев В.А.* Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика/ В.А. Григорьев.— К.: Истина, 2005.— 424 с.
43. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століть: навч. посіб./ Я.Й. Грицак.— К.: Генеза, 1996.— 360 с.
44. *Грінченко М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко/ М. Грінченко // Шлях освіти.— 1998.— №4.— С.47—50.
45. *Гросул В.Я.* Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика/ В.Я. Гросул, Г.С. Итенберг, В.А. Твардовская [и др.].— М.: Прогресс-традиция, 2000.— 440 с.
46. *Гуз А.* Земство в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності/ А. Гуз // Нова політика.— 1996.— №4.— С.55—58.
47. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії/ Т. Гунчак.— К.: Либідь, 1993.— 288 с.
48. *Давидович А.М.* Самодержавие в эпоху империализма (классовая сущность и эволюция абсолютизма в России)/ А.М. Давидович.— М.: Наука, 1975.— 351 с.
49. *Даниленко В.В.* Колегія Павла Галагана/ В.В. Даниленко, В.В. Тригубенко // Відродження.— 1998.— №3.— С.5-7.
50. *Даденков М.Ф.* Історія педагогіки/ М.Ф. Даденков.— К.—Х.: Рад. шк., 1947.— 328 с.
51. *Данилова Л.О.* Розвиток музеїв педагогічного профілю в Україні з кінця XIX ст. до наших днів/ Л.О. Данилова // Педагогіка і психологія.— 1999.— №2.— С.146—152.
52. *Дві Русі/ за заг. ред. Л. Івшиної.*— К.: Факт, 2003.— 496 с.
53. *Дем'яненко Н.М.* Загальнопедагогічна підготовка на Київських вищих жіночих курсах (1878-1920)/ Н.М. Дем'яненко // Педагогіка і психологія.— 1997.— №4.— С.211—216.
54. *Дем'яненко Н.М.* Загальнопедагогічна підготовка вчителя у вищих закладах освіти України в XIX — на початку XX ст./ Н.М. Дем'яненко // Педагогіка і психологія.— 1998.— № 4.— С.141—150.
55. *Дем'яненко Н.М.* Підготовка вчителя в Ніжинському історико-філологічному інституті князя О.А. Безбородька (1875-1917 рр.)/ Н.М. Дем'яненко // Шлях освіти.— 1999.— №4.— С.35—37.

56. *Дем'яненко Н.М.* Загальнопедагогічна підготовка вчителя в університетах України XIX століття: проекти і практика/ Н.М. Дем'яненко // Рідна шк.— 1998.— № 2.— С.69—71.
57. *Дем'яненко Н.М.* Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Київському університеті св. Володимира (1834—1856 рр.)/ Н.М. Дем'яненко // Рідна шк.— 1999.— №10.— С.72—74.
58. *Днепропетровский горный институт:* Историч. очерк: в 2 кн./ под ред. А.А. Ренгевича, М.П. Теселько.— М.: Недра, 1990.— Кн. 1: История и развитие (1899 — 1989).— 345 с.
59. *Добровольська В.А.* Щодо політики царського уряду в галузі жіночої освіти Півдня України на початку XX століття/ В.А. Добровольська // Гуманіт.-екон. дослідж.: зб. наук. пр.— Миколаїв; О.: ТОВ ВіД, 2007.— Т.IV.— С.47—55.
60. *Добрянський І.А.* Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX — початок XX ст.)/ І.А. Добрянський, В.В. Постолатій.— Кіровоград: Кіровоград. ін-т регіон. упр. та економіки, 1998.— 143 с.
61. *Донин А.* Школьная политика К.П. Победоносцева: нравственные и духовные аспекты/ А. Донин // Власть.— 2002.— №8.— С.58—66.
62. *Донцов Г.В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793—1882. С отчетом за 1881—82 учебный год/ Г.В. Донцов.— Екатеринослав, 1882.— 103 с.
63. *Дроб'язко П.І.* Українська національна школа: витоки і сучасність/ П.І. Дроб'язко.— К.: Академія, 1997.— 184 с.
64. *Дровозюк Л.* Земська школа в Україні/ Л. Дровозюк // Рідна шк.— 1997.— №12.— С.73—74.
65. *Дровозюк Л.* Земська школа як тип навчального закладу/ Л. Дровозюк // Шлях освіти.— 1998.— №2.— С.51—52.
66. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг./ Е.И. Дружинина.— М.: Наука, 1981.— 215 с.
67. *Егоров С.Ф.* Развитие педагогической теории в России конца XIX — начала XX в./ С.Ф. Егоров // Сов. педагогика.— 1982.— №6.— С.90—96.
68. *Емельянов Н.А.* Местное самоуправление в России: генеза и тенденции развития/ Н.А.Емельянов.— М.—Тула: Тигимус, 1997.— 340 с.
69. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России/ Н.П. Ерошкин. —2-е изд., испр. и доп.— М.: Высш. шк., 1968.— 368 с.
70. *Єгорова О.В.* Особливості розвитку юридичної освіти в Україні в XIX ст./ О.В. Єгорова // Гуманіт. журн.— 2001.— №3—4.— С.184—191.
71. *Єршова Л.* Вплив соціальної інерції на формування особистості в жіночих навчальних закладах Волині (XIX — початок XX ст.)/ Л. Єршова // Рідна шк.— 2001.— №5.— С.69—71.
72. *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостнической к России капиталистической/ Р.Г. Эймонтова.— М.: Наука, 1980.— 350 с.
73. *Жураковский Г.Е.* Из истории просвещения в дореволюционной России/ Г.Е. Жураковский.— М.: Педагогика, 1978.— 160 с.
74. *Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской Духовной Академии/ Н. Забуга // Труды Київ. Духов. Акад.— 2002.— №4.— С.6—19.

75. *Заволока М.Г.* Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ — на початку ХХ ст./ М.Г. Заволока. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 105 с.
76. *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в./ П.А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. — 288 с.
77. *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце ХІХ столетия (Политическая реакция 80-х — начала 90-х годов)/ П.А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1970. — 444 с.
78. *Звягинцев Е.А.* Полвека земской деятельности по народному образованию/ Е.А. Звягинцев. — М., 1915. — 196 с.
79. *Зинченко Н.* Женское образование в России: ист. очерк/ Н. Зинченко. — СПб., 1901 — 47 с.
80. *З ім'ям Святого Володимира: у 2 кн./* упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К.: Заповіт, 1994. — Кн.1. — 398 с.
81. *Змеев В.А.* Реформирование высшей школы России в 50-60-е годы ХІХ в./ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. журн. — 1998. — № 4. — С.158—171.
82. *Змеев В.А.* Высшая школа России: от реформ 60-х к реформе 80-х годов ХІХ в./ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. журн. — 1998. — № 5. — С.164—179.
83. *Змеев В.А.* Университетский устав 1884 года/ В.А. Змеев // Соц.-полит. журн. — 1998. — № 6. — С. 139—153.
84. *Змеев В.А.* Высшая школа России на рубеже ХІХ-ХХ веков/ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания. — 2000. — № 1. — С.207—222.
85. *Змеев В.А.* Высшая школа России в годы Первой мировой войны/ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания. — 2000. — № 3. — С.180—196.
86. *Змеев В.А.* Комплектование высшей школы Российской империи/ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания. — 2001. — № 1. — С.155—172.
87. *Змеев В.А.* Негосударственное высшее образование в Российской империи// Соц.-гуманит. знания. — 2000. — № 5. — С.211—226.
88. *Змеев В.А.* Военные академии России/ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания. — 2000. — №6. — С.174—189.
89. *Історія Дніпропетровського національного університету/* гол. редкол. М.В. Поляков. — 3-ге вид., перероб. і доп. — Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. — 232 с.
90. *Історія Київського університету. 1834-1959/* відп. ред. О.З. Жмудський. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. — 629 с.
91. *Історія Одеси/* гол. ред. В.Н. Станко. — О.: Друк, 2002. — 560 с.
92. *Історія Одеського університету за 100 років/* відп. ред. О.І. Юрженко. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — 423 с.
93. *Історія релігії в Україні: навч. посіб./* за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. — 735 с.
94. *Історія української та зарубіжної культури/* за ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. — К.: Вища шк.: Т-во “Знання”; КОО, 1999. — 326 с.
95. *История Украинской ССР: в 10 т./* гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К.: Наук. думка, 1983. — Т.4. — 694 с.
96. *Історія Української РСР: у 2 т./* гол. ред. К.К. Дубина. — К.: Наук. думка, 1967. — Т.1. — 807 с.
97. *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце ХІХ — начале ХХ века/ А.Е. Иванов. — М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. — 392 с.

98. *Иванов А.Е.* Дискуссия о проблемах высшего педагогического образования в России на рубеже XIX—XX вв./ А.Е. Иванов // Педагогика.— 1999.— №6.— С.83—91.
99. *Игнатъев П.Н.* Очерк о русской школе/ П.Н. Игнатъев // Педагогика.— 2000.— №2.— С.52—59.— №3.— С.42—48.
100. *Ильин В.В.* Реформы и контрреформы в России/ В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.С. Ахизер.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996.— 400 с.
101. *Институты самоуправления: историко-правовые исследования/ В.Г. Графский, Н.Н. Ефремова, В.И. Карпец [и др.].— М.: Наука, 1995.— 301 с.*
102. *История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область/ пред. редкол. П.Т. Тронько.— К.: Глав. ред. УСЭ, 1977.— 838 с.*
103. *История государственного управления в России: учебник/ под общ. ред. Р.Г. Пихой.— М.: Изд-во РАГС, 2001.— 384 с.*
104. *Калениченко Н.П.* Освітня діяльність Харківського товариства грамотності (1869 р.— поч. XX ст.)/ Н.П. Калениченко, Ж.Д. Льченко // Педагогіка і психологія.— 1996. - №1.— С.160—170.
105. *Калениченко Н.* Київське товариство грамотності (1882—1908)/ Н. Калениченко, А. Калениченко // Рідна шк.— 1997.— №12.— С.74—75.
106. *Кізченко В.І.* Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції/ В.І. Кізченко // Укр. іст. журн.— 1981.— № 11.— С.94—101.
107. *Кізченко В.І.* Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр./ В.І. Кізченко.— К.: Наук. думка, 1972.— 162 с.
108. *Київський університет. 1834-1984/ відп. ред. М.У. Білий.— К.: Изд-во при КГУ, 1984.— 203 с.*
109. *Кизченко В.И.* Первая российская революция и культурный процесс на Украине/ В.И. Кизченко.— К.: Наук. думка, 1984.— 190 с.
110. *Кизченко В.И.* Культурный облик пролетариата Украины в период империализма/ В.И. Кизченко.— К.: Наук. думка, 1990.— 228 с.
111. *Киричук В.В.* Історія державного управління в Україні: навч. посіб./ В.В. Киричук, В.І. Тимцуник.— К.: Вид-во УАДУ, 2001.— 244 с.
112. *Киселева Т.Г.* Народное образование в России во второй половине XIX — начале XX веков/ Т.Г. Киселева // Мир образования — образование в мире.— 2002.— №3.— С.123—136.
113. *Кобилянська Л.* Народні школи Буковини наприкінці XIX — на початку XX ст./ Л. Кобилянська // Шлях освіти.— 1997.— №3.— С.47—51.
114. *Колесников В.И.* Реформы и контрреформы либерализма в России/ В.И. Колесников, Ю.Г. Круглов, Е.В. Олесеюк // Соц.-гуманит. знания.— 2005.— №1.— С.224—234.
115. *Константинов Н.А.* Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года/ Н.А. Константинов.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Учпедгиз, 1956.— 247 с.
116. *Константинов Н.А.* История педагогики/ Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева.— М.: Просвещение, 1982.— 447 с.

117. *Константинов Н.А.* Очерки по истории начального образования в России/ Н.А. Константинов, В.Я. Струминский.— М.: Учпедгиз, 1949.— 207 с.
118. *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст./ Л.Я. Корнійчук.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971.— 253 с.
119. *Корнилов В.А.* Особенности образования в России: исторический взгляд/ В.А. Корнилов // Основы государства и права.— 2000.— №3.— С.89—91.
120. *Кошелева Н.В.* Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890-1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук/ Н.В. Кошелева; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка.— Л., 2002.— 17 с.
121. *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період/ В.В. Крутіков.— Д.: Вид-во ДДУ, 1992.— 172 с.
122. *Куделя П.О.* Вища школа регіону як об'єкт соціального управління/ П.О. Куделя.— Д.: Дніпрокнига, 2002.— 272 с.
123. *Кузьмин Н.Н.* Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России/ Н.Н. Кузьмин.— Челябинск: Южно-Урал. кн. изд-во, 1971.— 278 с.
124. *Кузьмин Н.Н.* Учителские институты в России/ Н.Н. Кузьмин.— Челябинск: Челябинск. гос. пед. ин-т, 1975.— 41 с.
125. *Кузьмінець О.В.* Історія держави і права України/ О.В. Кузьмінець, В.С. Калиновський, П.А. Дігтяр.— К.: Україна, 2000.— 429 с.
126. *Куйбіда В.С.* Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні/ В.С. Куйбіда.— Л.: Літопис, 2001.— 375 с.
127. *Кульчицький В.С.* Історія держави і права України/ В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик.— Л.: Світ, 1996.— 296 с.
128. *Курило В.С.* Образование в Донбассе (XIX — начало XX вв.)/ В.С. Курило, В.И. Подов.— Луганск: ЛГПУ, 1999.— 114 с.
129. *Курляк І.Є.* З історії видання перших українських гімназійних підручників/ І.Є. Курляк // Педагогіка і психологія.— 1997.— №2.— С.171—178.
130. *Курляк І.Є.* Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX — перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект/ І.Є. Курляк.— Т.: Підруч. і посіб., 2000.— 328 с.
131. *Лаврененко Л.Я.* Благотворительная деятельность в сфере образования дореволюционной России: исторические и культурно-просветительские аспекты/ Л.Я. Лаврененко // Образование и общество.— 2004.— №1.— С.86—98.
132. *Лазаренко Е.К.* 300 лет Львовского университета/ Е.К. Лазаренко.— Л.: Изд-во Львов. ун-та, 1961.— 68 с.
133. *Латышина Д.И.* История педагогики. Воспитание и образование в России (X — начало XX века): учеб. пособие/ Д.И. Латышина.— М.: Форум, 1998.— 584 с.
134. *Лейкина-Свирская В.Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX века/ В.Р. Лейкина-Свирская.— М.: Мысль, 1971.— 368 с.
135. *Лейкина-Свирская В.Р.* Русская интеллигенция в 1900-1917 годах/ В.Р. Лейкина-Свирская.— М.: Мысль, 1981.— 285 с.

136. *Липовська Т.Д.* До питання про діяльність земств Катеринославщини в галузі народної освіти на початку ХХ ст./ Т.Д. Липовська // Історія та культура Придніпров'я: наук. зб.— Д.: ДДУ, 1998.— С.72—74.
137. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии/ Ф. Локоть.— Екатеринослав, 1908.— 386 с.
138. *Лопухівська А.В.* З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посіб. для вчителя/ А.В. Лопухівська.— К.: ІСДО, 1994.— 100 с.
139. *Любар О.О.* Історія української школи і педагогіки: навч. посіб./ О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко.— К.: Т-во “Знання”; КОО, 2003.— 450 с.
140. *Лямцев Н.* Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений/ Н. Лямцев // Вестн. Екатеринослав. земства,— 1905.— № 15.— С.370—372.
141. *Лях К.С.* Синдром Робінзона Крузо: парадокси інтеграції німецькомовних колоністів в мультиетнічне середовище південної України (XIX — початок ХХ ст.)/ К.С. Лях // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту.— Запоріжжя: ЗНУ, 2006.— Вип. XX.— С.94—101.
142. *Львівський університет/ ред. колегія: В.П.Чугайов [та ін.].— Л.: Вид-во при ЛДУ, 1986.— 147 с.*
143. *Маевская Н.С.* Реформирование образовательной системы Российской империи во взглядах А.А. Бобринского/ Н.С. Маевская // Грані,— 2006.— №1.— С.7—12.
144. *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.)/ В.К. Майборода.— К.: Либідь, 1992.— 196 с.
145. *Марек П.* Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания)/ П. Марек.— М., 1909.— 289 с.
146. *Медынский Е.Н.* История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции/ Е.Н. Медынский.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Учпедгиз, 1938.— 512 с.
147. *Миллюков П.Н.* Воспоминания/ П.Н. Миллюков.— М.: Политиздат, 1991.— 528 с.
148. *Милютин Д.А.* Дневник: в 4 т./ Д.А. Милютин.— М.: Гос. б-ка СССР им. Ленина, 1947-1950.— Т.1.: 1873—1875.— 255 с.
149. *Мироненко О.М.* Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: словник-довідник/ О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович; за ред. О.М. Мироненка.— К.: Либідь, 1997.— 560 с.
150. *Миропольский С.* Школа и государство. Обязательность обучения в России (исторический этюд)/ С. Миропольский.— изд. 3-е.— СПб., 1910.— 258 с.
151. *Михайлова Е.Е.* Образование и российское общество в проблемном поле позитивизма на рубеже XIX-XX столетий/ Е.Е. Михайлова // Образование и о-во.— 2004.— №4.— С.87—93.
152. *Михненко А.М.* Історія Донецького басейну другої половини XIX — першої половини ХХ ст./ А.М. Михненко.— К.—Донецьк: Юго-Восток, Лтд, 2003.— 440 с.
153. *Морозенко В.В.* Педагогические взгляды Н.В. Шелгунова/ В.В. Морозенко // Из истории русской педагогики/ под ред. В.З. Смирнова:

- Известия АПН РСФСР.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957.— Вып. 89.— С.3—47.
154. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття/ І. Нагаєвський.— К.: Укр. письм., 1993.— 413 с.
155. *Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933:* навч. посіб./ за ред. О.В. Сухомлинської.— К.: Заповіт, 1996.— 304 с.
156. *Никольский Н.М.* История русской церкви/ Н.М. Никольский.— 3-е изд.— М.: Политиздат, 1985.— 448 с.
157. *Оболонский А.* На государственной службе: бюрократия в старой и новой России: Очерк/ А. Оболонский.— М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1997.— 32 с.
158. *Общий устав Императорских Российских университетов.*— СПб., 1863.— 43 с.
159. *Овчинников А.В.* Дума народного просвещения/ А.В. Овчинников // Педагогика.— 2000.— №8.— С.73—79.
160. *Овчинников А.В.* Народное просвещение и третья Государственная Дума/ А.В. Овчинников // Образование и общество.— 2006.— №4.— С.96—103.
161. *Онопрієнко В.І.* Історія української науки ХІХ—ХХ століть: навч. посіб./ В.І. Онопрієнко.— К.: Либідь, 1998.— 304 с.
162. *Освальт Ю.* Духовенство и реформа приходской жизни. 1861—1865/ Ю. Освальт // Вопр. истории.— 1993.— №11.— С.140—149.
163. *О сокращении числа учеников в гимназиях и прогимназиях и изменении состава оных.* Доклад министра народного просвещения И. Делянова (1887 г.)// Егоров С.Ф. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Октябрьской социалистической революции): учеб. пособие.— М.: Просвещение, 1974.— С.360—361.
164. *Ососков А.В.* Вопрос о взаимоотношениях школы и церкви в третьей Государственной думе/ А.В. Ососков // Сов. педагогика.— 1955.— №2.— С.79—90.
165. *Отечественная история:* энцикл.: в 5 т./ гл. ред. В.Л. Янин.— М.: БРЭ, 1996.— Т. 2.— 656 с.
166. *Отчет* Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты за 1891/1892 учебный год.— Екатеринослав, 1893.— 84 с.
167. *Отчет* Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Екатеринославской епархии за 1893/1894 учебный год.— Екатеринослав, 1895.— 112 с.
168. *Отчет* Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование.— Екатеринослав, 1905.— 195 с.
169. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о народных училищах и частных учебных заведениях за 1887 год.— К., 1889.— 111 с.
170. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1913 г.— К., 1913.
171. *Отчет* попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 г.— О., 1914.

172. *Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.)*/ под ред. С.И. Бобылевой.— Д.: Арт-Пресс, 1999.— 232 с.
173. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.*/ отв. ред. А.И. Пискунов.— М.: Педагогика, 1976.— 600 с.
174. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в.*/ под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Табиева.— М.: Педагогика, 1991.— 448 с.
175. *Панасенко Е.* Модель ідеалу вчителя/ Е. Панасенко // Рідна шк.— 1998.— №2.— С.63—65.
176. *Паначин Ф.Г.* Педагогическое образование в России: (историко-педагогические очерки)/ Ф.Г. Паначин.— М.: Педагогика, 1979.— 216 с.
177. *Паначин Ф.Г.* Учительство и революционное движение в России (XIX — начало XX в.): ист.-пед. очерки/ Ф.Г. Паначин.— М.: Педагогика, 1986.— 216 с.
178. *Педагогическая энциклопедия: в 4 т./ гл. ред А.И. Каиров и Ф.Н. Петров.*— М.: Сов. энцикл., 1964.— Т.1.— 832 с.— Т.2.— 912 с.
179. *Пенішкевич Д.* Органи управління і керівництва ланкою загальної середньої освіти на Буковині (кін. XVIII — поч. XX ст.)/ Д. Пенішкевич, І. Петрюк // Вісн. УАДУ.— 2000.— №1.— С.272—279.
180. *Пенішкевич О.І.* Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII — початок XX ст.)/ О.І. Пенішкевич.— Чернівці: Рута, 2002.— 520 с.
181. *Петров Ф.А.* Российские университеты 40-х годов XIX века и деятели Великих реформ/ Ф.А. Петров // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): статьи, публикации и воспоминания о нем.— М.: РОССПЭН, 1998.— С.205—219.
182. *Пирумова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в./ Н.М. Пирумова.— М.: Наука, 1986.— 270 с.
183. *Пискунов А.И.* В.И. Ленин и учительство/ А.И. Пискунов // Из истории дореволюционной и советской школы и педагогики: уч. записки.— Т.95.— Калинин: Калинин. гос. пед. ин-т им. М.И. Калинина, 1971.— С.3—17.
184. *Плошенко О.* Третя Державна дума Росії та її ставлення до українського питання (1907—1912 рр.)/ О. Плошенко // Борисфен.— 1998.— №7.— С.5—6.
185. *Побірченко Н.С.* До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки XIX ст.)/ Н.С. Побірченко // Педагогіка і психологія.— 1999.— №2.— С.126—137.
186. *Поважна Л.І.* З історії практичної підготовки молодших спеціалістів в Україні/ Л.І. Поважна // Педагогіка і психологія.— 1997.— №1.— С.220—225.
187. *Поліщук М.С.* Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60—90-х роках XIX ст./ М.С. Поліщук // Укр. іст. журн.— 1971.— №3.— С.69—74.
188. *Политическая история российского государства: учебник*/ под ред. Ш.М. Мунчаева.— М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998.— 487 с.
189. *Положение о начальных народных училищах*// Егоров С.Ф. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Ок-

- тябрьской социалистической революции): учеб. пособие.— М.: Просвещение, 1974.— С.356—360.
190. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т./ Н. Полонська-Василенко.— К.: Либідь, 1992.— Т. 2.— 608 с.
191. *Полтавщина*: енцикл. довід./ за ред А.В. Кудрицького.— К.: УЕ, 1992.— 1024 с.
192. *Поляков М.В.* Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи/ М.В. Поляков, В.С. Савчук.— К.: Генеза, 2004.— 416 с.
193. *Полякова Н.В.* Образовательная система пореформенной России: практика и исторический опыт/ Н.В. Полякова // Соц.-гуманит. знания.— 2001.— №2.— С.227—244.
194. *Полякова Н.В.* Международное сотрудничество университетов России в XIX веке/ Н.В. Полякова // Соц.-гуманит. знания.— 2001.— №6.— С.186—204.
195. *Попович М.В.* Нарис історії культури України/ М.В. Попович.— К.: АртЕк, 1999.— 728 с.
196. *Приходько О.* Особливості управління вузами України в кінці XIX — початку XX століття/ О. Приходько // Вісн. УАДУ.— 1997.— №2.— С.139—141.
197. *Прокопенко Л.* Аналіз здійснення державної політики російського уряду у сфері університетської освіти в XIX ст./ Л. Прокопенко, Т. Липовська // Актуал. пробл. держ. упр.— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2003.— Вип. 4.— С.45—62.
198. *Прокопчук В.Є.* Становлення методичної освіти вчителів історії в Україні/ В.Є. Прокопчук // Педагогіка і психологія.— 1997.— № 2.— С.179—185.
199. *Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И.* Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР/ М.Ф. Пузанов, Г.И. Терещенко.— К.: Вища шк., 1980.— 232 с.
200. *Развитие* общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: учеб. пособие/ под общ. ред. В.В. Иваненко.— Д.: ДГУ, 1989.— 96 с.
201. *Рибер А.* Социальная идентификация и политическая воля: русское дворянство от Петра I до 1861 г./ А. Рибер // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): статьи, публикации и воспоминания о нем.— М.: РОССПЭН, 1998.— С.273—315.
202. *Родин Р.И.* Народное образование на Правобережной Украине в 70—80-х годах XIX века/ Р.И. Родин.— К.: Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко, 1969.— 64 с.
203. *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902/ С.В. Рождественский.— СПб., 1902.— 785 с.
204. *Розвиток* народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): нариси/ відп. ред. М.Д. Ярмаченко.— К.: Рад. шк., 1991.— 381 с.
205. *Российское образование: история и современность*/ под ред. С.Ф. Егорова.— М.: ИТП и МИО РАО, 1994.— 253 с.
206. *Российские реформаторы (XIX — начало XX в.)*/ сост. и отв. ред. А.П. Карелин.— М.: Междунар. отнош., 1995.— 320 с.
207. *Русова С.* Вибрані педагогічні твори: у 2 кн./ С. Русова; за ред. Е.І. Коваленко.— К.: Либідь, 1997.— Кн.1.— 272 с.

208. *Савельева В.Г.* Политика царизма в вопросах образования (1907—1911 гг.): автореф дис... канд. ист. наук/ В.Г. Савельева; Ленинград. гос. ун-т им. А.А. Жданова.— Л., 1975.— 19 с.
209. *Самойленко Г.В.* Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету/ Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко.— Ніжин: НДПУ, 2000.— 288 с.
210. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України/ В.Г. Сарбей.— К.: Альтернативи, 1999.— 335 с.— (Серія “Україна кризь віки”; Т.9).
211. *Світленко С.І.* Народницький рух в Україні 1860-1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії/ С.І. Світленко.— Д.: ДДУ, 1996.— 128 с.
212. *Семенникова Л.И.* Россия в мировом сообществе цивилизаций/ Л.И. Семенникова.— 3-е изд., перераб. и доп.— Брянск: Курсив, 1999.— 558 с.
213. *Сірополко Степан.* Історія освіти в Україні/ Степан Сірополко.— К.: Наук. думка, 2001.— 912 с.
214. *Слепенкова Е.А.* Из истории женского среднего образования в России/ Е.А. Слепенкова // Педагогика.— 2000.— №9.— С.74—78.
215. *Смирнов А.Ф.* Государственная Дума Российской империи 1906—1917 гг.: историко-правовой очерк/ А.Ф. Смирнов.— М.: Книга и бизнес, 1998.— 624 с.
216. *Смирнов В.И.* Педагогическое образование в России конца XVIII — начала XIX вв./ В.И. Смирнов // Педагогика.— 2002.— №5.— С.70—76.
217. *Смирнов В.З.* Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в./ В.З. Смирнов.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1954.— 311 с.
218. *Соболева Е.В.* Организация науки в пореформенной России/ Е.В. Соболева.— Л.: Наука, 1983.— 260 с.
219. *Соломатина Т.Б.* Общественно-педагогическое движение в условиях Российского парламентаризма (начало XX века)/ Т.Б. Соломатина // Педагогика.— 2000.— №1.— С.62—68.
220. *Степанович Є.П.* З історії вищої спеціальної освіти на Україні/ Є.П. Степанович // Укр. іст. журн.— 1982.— №1.— С.72—79.
221. *Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец XIX — начало XX в.)/ Е.П. Степанович.— К.: Наук. думка, 1991.— 100 с.
222. *Степняк-Кравчинский С.М.* Россия под властью царей/ С.М. Степняк-Кравчинский; пер. с англ.— М.: Мысль, 1965.— 407 с.
223. *Стоюнин В.Я.* Избранные педагогические сочинения/ В.Я. Стоюнин.— М.: Педагогика, 1991.— 368 с.
224. *Ступак Ф.Я.* Прикази громадської опіки в Україні/ Ф.Я. Ступак.— К.: [Б.в.], 2002.— 87 с.
225. *Ступак Ю.П.* П.А. Грабовский о воспитании/ Ю.П. Ступак // Сов. педагогика.— 1955.— №2.— С.70—78.
226. *Ступарик Б.М.* З історії гімназійної освіти/ Б.М. Ступарик // Укр. освіт. журн.— 1994.— №1.— С.56—57.
227. *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення: навч.-метод. посіб./ Б.М. Ступарик.— К.: ІЗМН, 1998.— 336 с.
228. *Ступарик Б.М.* Шкільництво Галичини (1772—1939 рр.)/ Б.М. Ступарик.— Івано-Франківськ: ІСДО, 1994.— 143 с.

229. *Субтельний Орест*. Україна: історія/ Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.І. Шевчука.— 3-тє вид., перероб. і доп.— К.: Либідь, 1993.— 720 с.
230. *Суровцева І.Ю.* Меценатство в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: підтримка освіти/ І.Ю. Суровцева // Грані.— 2006.— №1.— С.12—18.
231. *Тимчик О.* Релігійна освіта учнів у народних школах (друга половина ХІХ — початок ХХ ст./ О. Тимчик // Рідна шк.— 2001.— №2.— С.72—73.
232. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т.—* К.: Дніпро, 2001.— Т.5/ упоряд. і примітки Оксани Сліпушко.— Кн. 1.— 512 с.
233. *Трикоз В.А.* З історії середньої спеціальної освіти на Україні в дожовтневий період/ В.А. Трикоз // Укр. іст. журн.— 1976.— №8.— С.117—122.
234. *Тропина О.Н.* Возникновение и развитие законодательства о подготовке и аттестации научных кадров в России: причины и условия/ О.Н. Тропина // Образование и общество.— 2004.— №5.— С.85—92.
235. *Тюкавкин В.Г.* История СССР. 1861-1917/ В.Г. Тюкавкин, В.А. Корнилов, А.В. Ушаков, В.И. Старцев.— М: Просвещение, 1990.— 463 с.
236. *Удод О.П.* Середня та вища освіта на Україні (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.)/ О.П. Удод // Укр. іст. журн.— 1970.— № 6.— С.84—91.
237. *Україна і світ: навч. посіб./ за заг. ред. Б.Д. Лановика.—* К.: Генеза, 1994.— 368 с.
238. *Улюкаєв С.Г.* Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)/ С.Г. Улюкаєв // Педагогіка і психологія.— 1999.— №2.— С.138—145.
239. *Устав гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (1864)/* Егоров С.Ф. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Октябрьской социалистической революции): учеб. пособие.— М.: Просвещение, 1974.— С.353—356.
240. *Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения//* Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения/ сост. М.В. Богуславский.— М.: Пед. поиск, 2000.— С.6—40.
241. *Устав Императорских Российских университетов.—* СПб., 1884.— 47 с.
242. *Ушкаренко В.А.* Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк/ В.А. Ушкаренко, Т.Д. Мартынова.— Херсон: ХГАУ, 1999.— 182 с.
243. *Фальборк Г.* Народное образование в России/ Г. Фальборк, В. Чарнолуский.— СПб.: [Б.г.].— 264 с.
244. *Фармаковский В.* Начальная школа Министерства народного просвещения/ В. Фармаковский.— СПб., 1900.— 200 с.
245. *Федоров В.А.* П.А. Столыпин (1862-1911)/ В.А. Федоров // Вест. Москов. ун-та. Сер. “История”.— 1992.— №3.— С.51—64.
246. *Федоров В.А.* Церковные реформы в России в 60—70-е годы ХІХ в./ В.А. Федоров // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): статьи, пуб-

- ликация и воспоминания о нем.— М.: РОССПЭН, 1998.— С.250—256.
247. Федоров В.А. Духовное образование в русской православной Церкви в XIX в./ В.А. Федоров // Педагогика — 2000.— № 5.— С.75—83.
248. Федоров В.А. Крестьянские школы грамотности в России в XIX в./ В.А. Федоров // Педагогика.— 2000.— №10.— С.80—86.
249. Фурсенко Л.І. Розвиток шкільної освіти на Одещині/ Л.І. Фурсенко // Наша шк.— 1999.— №5.— С.23—32.
250. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет/ редкол.: С.М. Короливский (пред.), Н.К. Колесник, А.Г. Слюсарский [и др.].— Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1955.— 386 с.
251. Харьковский государственный университет 1805—1980. Исторический очерк.— Х.: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980.— 160 с.
252. Херсонєць Н.В. Початкова освіта національних меншин Півдня України у другій половині XIX століття/ Н.В. Херсонєць // Грані.— 2005.— №1.— С.29—35.
253. Ховрич С. Київська політехніка — світоч дореволюційної інженерної освіти України/ С. Ховрич // Київ. старовина.— 2005.— №5.— С.159—163.
254. Церковь в истории России. Критические очерки (IX в.— 1917 г.)/ отв. ред. Н.А. Смирнов.— М.: Наука, 1967.— 336 с.
255. Цимбал Ю. М.Ф. Владимирський-Буданов — почесний член та доктор honoris causa Університету Св. Володимира/ Ю. Цимбал // Київ. старовина.— 2003.— №2.— С.144—156.
256. Цьолнер, Еріх. Історія Австрії/ Еріх Цьолнер; пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онішко, Наталя Іванчук.— Л.: Літопис, 2001.— 712 с.
257. Чернівецький державний університет/ ред. колегія К.О. Червінський [та ін.].— Л.: Вид-во при ЛДУ, 1975.— 192 с.
258. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века/ Н.В. Чехов.— М., 1912.— 224 с.
259. Шевченко М.М. Правительство императора Николая I и политика С.С. Уварова/ М.М. Шевченко // П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): статьи, публикации и воспоминания о нем.— М.: РОССПЭН, 1998.— С. 197—204.
260. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи/ Л.Е. Шепелев.— Л.: Наука, 1991.— 224 с.
261. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): ист.-социол. очерк/ Н.А. Шип.— К.: Наук. думка, 1991.— 172 с.
262. Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года/ Г.И. Щетинина.— М.: Наука, 1976.— 231 с.

ВИСНОВКИ

1. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций/ Г.В. Атаманчук.— 2-е изд., доп.— М.: Омега-Л, 2004.— 584 с.
2. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования/ В.В. Давыдов.— М.: Педагогика, 1986.— 240 с.

3. *Лінч, Джозеф.* Середньовічна церква. Коротка історія/ Джозеф Лінч; пер. з англ. В. Шовкуна.— К.: Основи, 1994.— 492 с.
4. *Луговий В.І.* Управління освітою: навч. посіб./ В.І. Луговий.— К.: Вид-во УАДУ, 1997.— 302 с.
5. *Медынский Е.Н.* История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции/ Е.Н. Медынский.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Учпедгиз, 1938.— 512 с.
6. *Оболенський О.Ю.* Державна служба: навч. посіб./ О.Ю. Оболенський.— К.: КНЕУ, 2003.— 344 с.
7. *Прокопенко Л.* Аналіз здійснення державної політики російського уряду у сфері університетської освіти в ХІХ ст./ Л. Прокопенко, Т. Липовська // Актуал. пробл. держ. упр.— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2003.— Вип. 4.— С. 45-62.
8. *Романенко М.І.* Освітня парадигма: генезис ідей та систем/ М.І. Романенко.— Д.: Промінь, 2000.— 159 с.
9. *Российское образование: история и современность/* под ред. С.Ф. Егорова.— М.: ИТП и МИО РАО, 1994.— 253 с.
10. *Харлампович К.* Западнорусские православные школы ХVІ и начала ХVІІ века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви/ К. Харлампович.— Казань, 1898.— 524 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ОСВІТА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ	6
1.1. Передумови становлення державної освітньої політики в Київській Русі	6
1.2. Основні напрями політики великокнязівської влади у сфері освіти	9
1.3. Місце і роль православної церкви в розвитку освіти Давньоруської держави	17
1.4. Управління системою освіти та її кадрове забезпечення за часів Київської Русі	23
Висновки до розділу 1	27
Розділ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	29
2.1. Здійснення освітньої політики в Україні у середині XIII — середині XIV ст.	30
2.2. Особливості освітньої політики Королівства Польського та Великого князівства Литовського в українських землях у середині XIV — наприкінці XV ст.	34
2.3. Зміни в освітній політиці в українських землях наприкінці XV — у 60-х рр. XVI ст.	42
2.4. Основні напрями здійснення освітньої політики в Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст.	51
Висновки до розділу 2	87
Розділ 3. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ XVII — НАПРИКІНЦІ XVIII ст.	90
3.1. Визвольна війна та її вплив на здійснення освітньої політики в Україні у другій половині XVII ст.	92
3.2. Особливості реалізації державної освітньої політики в Україні у 1700-х — 1780-х рр.	106
3.3. Формування та реалізація державної освітньої політики в Україні у 80-90-х рр. XVIII ст.	145
3.4. Кадрове забезпечення системи освіти України у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.	171
Висновки до розділу 3	179

Розділ 4. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ Й АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ	184
4.1. Основні напрями державної освітньої політики в Російській імперії в першій чверті ХІХ ст.	185
4.2. Реалізація освітніх реформ першої чверті ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні	206
4.3. Еволюція державної освітньої політики російського уряду за правління Миколи I	222
4.4. Розвиток освіти в Наддніпрянській Україні у другій чверті ХІХ ст.	245
4.5. Основні засади освітньої політики Австрійської імперії в західноукраїнських землях у першій половині ХІХ ст.	263
4.6. Державна кадрова політика у сфері освіти в українських землях у першій половині ХІХ ст. . .	271
Висновки до розділу 4	285
Розділ 5. РЕФОРМИ І КОНТРРЕФОРМИ ОСВІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст. У РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ	289
5.1. Зміни в державній освітній політиці Російської імперії у 50-60-х рр. ХІХ ст.	291
5.2. Контрреформи 70-80-х рр. ХІХ ст. у Росії та їх вплив на здійснення державної освітньої політики в Україні	321
5.3. Нові підходи до формування і реалізації державної освітньої політики в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.	354
5.4. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти у пореформений період	373
5.5. Державна освітня політика Австро-Угорської імперії в західноукраїнських землях у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.	384
5.6. Розвиток державної кадрової політики у сфері освіти України у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.	397
Висновки до розділу 5	429
ВИСНОВКИ	432
Список використаної літератури та джерел	438

Наукове видання

Леонід Львович ПРОКОПЕНКО

**ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ
ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ
(ІХ – початок ХХ ст.)**

Монографія

Редактор О.І. Березовська
Коректор А.В. Соколова

Підписано до друку 10.07.08. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 28,36. Обл.-вид. арк. 31,44.
Наклад 300 прим. Зам. № 06/18.

Національна академія державного управління при Президентіві України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
49044, м. Дніпропетровськ, вул. Гоголя, 29
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1743 від 06.04.2004

Віддруковано ПП «МОНОЛІТ»
49038, м. Дніпропетровськ, вул. Горького, 20
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000